

پروفورنظامی چغروو

آذربایجان شوناسلىق

سەھىللىش ائرلەرى

بئش جىلددە (اوچونجو جىلد)

اون سؤز،

ياخود

تورکولوگییانین تاریخیندن

تورکولوگییا دونیا میقیاسلى علم اولوب زنگین بیر تاریخه مالیکدیر- همین تاریخ ۱۹ - عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن اعتیبارن آردیجیل شکیله آراشديریلماغا باشلامیش، و.و.بارتولد، آن.کونونوو، ن.اباسکاکوو کیمی گؤركملی تورکولوقلارین تدقیقاتلاریندا «تورکولوگییا تاریخی» نین عومومى منظره سی يارادیلمىشdir.

تورکولوگییا تاریخی نین دؤورلشدیریلمه سینده اساس پرینسیپ، هئچ شوبه سیز، تدقیقات مئتدلارى نین تکامولو ايله ياناشى، همین علمین (تورکولوگییانین) پروبئملرى نین میقیاسجا گئنیشلئنمه سیندن، عیبارتدير - تورکولوگییا تاریخی نین هر بير دؤورونون، مرحله سی نین اوزونمخصوص آكتوال پروبئملرى اولموشدور کى، اونلارین قويولوش گئت- گئدە داها چوخ علمى- نظرى خاراكتېر آلمىشdir. تدقیقات مئتدلارى نین تکامولونو، پروبئملرى نین میقیاسىنى، خاراكتېرىنى نظرە آلاراق تورکولوگییا تاریخینى آشاغىداکى شکىلde دؤورلشدیرىمك مومكىندور:

۱. (میلادان اونجە). مین ایللىگىن اورتالاریندان ۱۶ عصرىرە قدر.
۲. ۱۷ عصرین اوللریندن ۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللرینه قدر.

۳ ۱۹. عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن سونرا.

تورکولوگییا موختليف خالقلاردان، ميلتلردن اولان (و طبىيى کى، موختليف دونيا گۈرۈشلىرىنە، مدنىتىرە منسوب) آراشديرىجىلارين موشاھىدە لرى نين، تدقیقاتلارى نين عومومىن اوئىكتىيە ئىكىنۇ اولسا دا، بو و يا دىيگر سوبىيكتىيە موقعييى عكس اىتدىرەن، موعىن سىياسى- ايدئولوژى مراملى مولاھىظە لردىن، مىسىسىونىر موداھىلە لریندن خالى دىيىلىدىر. «تورکلرى اوئىرنىمك» دە مقصىد بىر سира حاللاردا اونلارى دونيا تاریخىنдин (عومومىن دونيادان!) سىخىشىدىرماق، سىياسى- ايدئولوژى، مدنى- معنوى عصارت آتىندا ساخلاماقدا، ايدارە ائتمىك اولموشدور. اونا گۈرە دە نىنکى اورتا عصرلىرىن تورکلردىن بىت اىدىن موختليف منشالى، موختليف خاراكتېلى منبىلىرىنە، حتى يئنى دؤورون آكادېميك سجىيە لى معلوماتلارينا، مولاھىظە لرینە دە احتىاطلا ياناشماق لازىم گىلىر. و اونا گۈرە تورکولوگییانين دونيا میقیاسلى علم اولماسى تورکولوژى مولاھىظە لردى داها مۇعتىبر حادىشە كىمى بىرینجى نؤوبە دە مىللە (تورکلرین اۆزلىرىنە مخصوص) منبىلە دايىنماغى اىستىشنا ائتمىر.

معلوم اولدوغو کیمی تورکولوگیبا تاریخینه بحث ائدیلمیش تدقیقاتلاردا، بیر قایدا اولاراق، اساس دیقت روسییادا (او جومله دن سووئت روسییاسیندا) آپاریلان آراشديرمالارین عومومیلشديریلمه سینه وئریلمیشیدیر. اونا گؤره ده همین «تاریخ»لرده تکلیف اولونموش دؤورلشديرمه لر عومومن تورکولوگییانین تاریخینی عکس ائتدیره بیلمز. حالبۇکى سووئت دؤوروندە تورک رئسپوبلیکالاریندا يازیلمیش تورکولوگیبا درسلیکلریندە ده يوخارىدا حاقيندا بحث اولونان عنونه داوام ائتدیریلمیشیدیر. البتته، بیزیم مقصديمیز دونيا تورکولوگییاسى نین موفصل بير تاریخینى ياراتماق دئیل، مۇوجود ماتئریاللار، فاكتلار اساسیندا «تورکولوگیبا ائوی»ندە تاریخى بير نیظام ياراتماق اوچون اساسلى پرینسیپلە بىر دىگەر درجه ده موکمەل بير دؤورلشديرمه وئرمکدىن عيبارتدىر.

* * *

تورکلر باره سیندە ايلك معلوماتلار اى. ۱ مين ايلليگىن اورتالاریندان سونراكى دؤورە آيدىرائىمیزین ۱ مين ايلليگىن سونو ۲ مين ايلليگىن اوللىرىنە قدر همین معلوماتلارى ۱) تورک، ۲) شرق و ۳) قرب منبىلرى نین وئردىگى معلوماتلار اولماقلە اوج يئرە بولمك مومكىندور.

تورکلر اۆزلىرى باره ده موستقىل بير اشتنوس کیمی فورمالاشىقلارى، تاریخ صحنه سینه چىخىدىقلارى دؤوردن «دوشونمە»ه باشلامىشلار. لاکىن بو «دوشونجە»لر ۱ مين ايلليگىن اورتالارينا قدر شىفاهى خاراكتئر داشىمیش، يالنىز ۱ مين ايلليگىن اورتالاریندان سونرا مىيدانا چىخان قدىم تورک (رون) يازىسى تورکلرین اۆزلىرى باره ده «يازىلى دوشونمە»لرى اوچون شرایط ياراتماشىدیر. اى. ۱ مين ايللىين اورتالاریندان اى. ۲ مين ايللىگى نین اورتالارينا قدركى دؤوردە تورکلر باره ده ان مۇعتبر منبىع قدىم تورک ائپوسودور كى، اونلارین (تورکلرین) يارانماسى، دونيادا توتدوقلارى ايجىتماى - سىاسى موقۇق، ائتىك خاراكتئرلىرى، وردىشلر سىستېمى و س. باره ده كىفایت قدر گئنىش معلومات وئرىر. «يارادىلىش»، «كۆچ»، «اوغوز كاغان»، «ارگنکون» و س. داستانلار قدىم تورک ائپوسونون بىلاواسىطيه تظاھورلارى كیمى بو باخىمدان دا ماراق دوغورور. قدىم تورک (رون) يازىلى آيدىدە لرى، خوصوصىلە كول تىقىن بىلگە خاقان، تونىكىوك متنلىرى آرتىق اۆزۈ باره ده «دوشونمە»بى باحاران بىر خالقىن يارادىجىلىق مەھصولدور.

حاقىندا صۆحىبت گىئن دؤورون (اى. ۱ مين ايلليگىن اورتالاریندان ب.ا. - نين امينيللىگى نين سونو ۲ مين ايللىين اوللىرىنە قده ركى دؤور نظردە توتولور) شرق و قرب منبىلرى بىر دىگەر درجه ده تىندئىسىيالى اولسا دا، قدىم تورکلر باره ده كى تصوورون ھم گئنىشلەنمه سينه، ھم ده همین تصوورلرین موقايىسە سينه ايمكان وئرىر. و معلوم اولدوغو کىمى، ۱ مين ايللىين اورتالارينا قدر اول

شرق (اساسن چین)، سونرا ایسه قرب منبعلری ھون تورکلری حاقیندا اطرافلی بحث ائدیرلر. ھونشوناسلیق تورکولوگییانین زنگین اولدوغو قدر ده موبایحیه لى ساحه لریندن بیریدیر- ائله تدقیقاتچیلار وار کى، شرق ھونلارى ایله قرب ھونلارینى عئینى منشالى، ائله تدقیقاتچیلار دا وار کى، موختلیف منشالى (مثلن، گ.دؤرفئر) خالقلار حساب ائدیرلر. ھونلار، ھون دیلى باره ده کى تصوورلرین آیدینلاشماسىندا ایلک اورتا عصرلر زاقاقازىيا منبعلری نين وئردىگى معلوماتلار اولدوغونا ماراقلیدير: ھر شىدين اول اونا گۆرە کى، زاقاقازىيا منبعلری شرق ھونلارى ایله قرب ھونلارينى ھم تارىخى، ھم ده جوغرافى باخىمدان علاقە لنديرىر- اونلارين (ھونلارين) شرقدن قربە آخىنى نين گئىدىشىنى بو و يا دىيگر درجه ده اىزله مه يه ايمكان وئرير؛ ايكىنجىسى، زاقاقازىيا منبعلری ھون دىلى نين محض توركجه (داها دوغروسو، موختلیف تورك طايما دىللرinden عىبارت) اولدوغونو كونكىئەت فاكىتلارلا تصدق ائدیر؛ اوچونجوسو، زاقاقازىيا منبعلری گۆستيرىر کى، ۱ مىن ايللىن اورتالاريندان سونرا ھون بىرلىگى پارچالانىر، موختلیف ھون- تورك طايفالارى، خالقلارى تشككول تاپىر...

و ۱ مىن ايللىن سونلارينا دوغرو توركلر باره ده ان گئىش معلوماتى، هئچ شوبىھە سىز، عرب (عومومىن موسىلمان) منبعلرى وئرمە يه باشلايىر.

تورکولوگییانين ایلک مؤحتشم منبعسى ماھمود كاشقارى نين «دىوانى لوغت تورك» اثرىدىر (۱۰ عصر). مؤلىف بو اثرى ایله تورك دىللری نين (دىالئكتلىرىن) موقايىسىسى لى اوئيرە نىلەمە سى نين اساسىنى قويموش، حتى همین دىللرین (دىالئكتلىرىن) قوهوملۇغوندان بحث ائتمىلە موعىن مقاملاردا تارىخى موقايىسىسى لى مئتدو يادا سالاجاق مولاحىظە لر سۆيىلە مىشىدىر. «دىوان» ائنسىكولوپىدىك مضمونا مالىك اولسا دا، بىرىنچى نوئوبە ده لوغت كىتابىدىر، تورك دىلىنى اوپىرىنەك اىستە يىنلە اوچون يازىلماشىدىر. و م.كاشقارى امىنلىرى كى، اىسلام دىنинى قبول ائتمىش تورکلرین تارىخىنده يئنى بىر دئور باشلايىر، تارىخ اونلارا بؤيوك گله جك ود ائدیر، اونا گۆرە ده دونيانيں موختلیف خالقلارى (م.كاشقارى «دىوان»دا اونا معلوم اولان دونيانيں خرىيە سىنى ده وئرير)، خوصوصىلە موسىلمان خالقلارى تورکلرین دىللرینى (تورك دىلىنى) اوپىرنەمە لى اولا جاقلار. موسىلمان تورکلرین شرقدن (توركوسستاندان) قربە يوروشلىرى عرفە سىنەدە مئيدانا چىخىمىش «دىوانى لوغت ايت تورك»ون اساس ايدئىاسى، هئچ شوبىھە سىز، تورکلری معنوى- روحى باخىمدان بىرلشىدىرىمكىن عىبارت ايدى کى، بونون دا اساسىندا دىل دوروردو. مؤلىف دىل ماتئرىيالىنا نە قدر چوخ دىقت وئرسە ده، اۋۇزونون عئینى زاماندا بىر توركچو ايدئولوق اولدوغونو بوتون آيدىنلىغى ایله گۆستيرىر.

م. کاشقاری نین «دیوان»‌ی، گؤرونور، اورتا عصرلرین سونلارینا قدر تورک دیلچیلری، ادبیاتشوناسلاری و تاریخچیلری آراسیندا مشهور اولموش، يالنیز بوندان (۱۶ عصردن) سونرا اوندولموش، بیر ده ۲۰ عصرین اوللرینده اوژه چیخاریلاراق تورکولوگییادا بؤیوک ماراق دوغورموشدور. عومومیتله، تورکولوگییا تاریخی نین بیرینجی دؤورونده «دیوان لوغت التورک» قدر مؤحتشم، مختلیف تورک طایفا دیلرینی (دیالئکتلرینی) بو قدر اطرافلی، علمی دقیقیلکله تصویر ائدن، اساسلى ایدئولوژی موقعيی اولان بیر اثر تصوور ائتمک مومکون دئییل.

ایسلام دینی نین قبulo ايله باغلى اولاراق، تورکلر آراسیندا عرب اليفباسي ياييلير، قدیم تورک (رون) يازىسى تدريجىن اوندولور، اوغۇر اليفباسي نین ايشلەنەمە سى ايسە محدودلاشىر. بئله لىكلە، عرب اليفباسي نین تورک دىلينە اوغۇنلاشدىرىلماسى پروبلئمی مئيدانا چىخىر كى، همین پروبلئمین حللىنده ايلك بؤیوک اىشى ده مەحىض «دیوان لوغت ايت تورک» مۇلۇقى گۇرور. تصادوفى دئییل كى، «دیوان»دا علمى دىلچىلیك موشاهىدە لرى نین، مولاھىظە لرى نین مەھم بیر حىصە سى تورک دىللىرى نین فۇنتىك قورولوشونا آيد اولوب مۇلۇقىن بو ساھە دە كى دوشونجە لرى نین كىفایت قدر اساسلى اولدوغۇنۇ گۈستەریر.

۱ مین اىللىين سونو ۲ مین اىللىين اوللریندن باشلاياراق تورک خالقلارى نین (و دىلرینىن) جوغرافى، اشتوکولتورلۇزى رئىگىوناللاشماسى ايله باغلى اولاراق تورکولۇزى معلوماتلارین، تصوورلرین، علمى مولاھىظە لرىن دىفەئەنسىسياسى گىدىر. م. کاشقارى آرتىق عومومىتله تورکلر (و تورک دىلى) ايله ياناشى بىرى دىگرىنندن بو و يا دىگر درجه ده فرقىن تورک طايپلارى، طایفا دىللىرى بارە دە دانىشىر... اصليندە، همین دىفەئەنسىسياسىيا ۱ مین اىللىين اورتالاريندان باشلانمىشىدی، لاكىن داها آيدىن شىكىلە مەحىض حاقىندا صۇجىت گىئەن دۇوردن تظاھور ائدىر.

تورکلر اىسلام دونياسينا او قدر بؤیوک معنوی ائمەتىراسلا داخلل اولور، بورادا اۆزلىرىنى او قدر راحات حىس ائدىرلر كى، موعىن سوپىيە دە حتى تورک اولدوقلارىنى «اوندولب» عومومىن بیر موسىلمان كىمى دوشونورلر. مەحىض بونون نتىجە سىدىر كى، بیر سىرا تورک سارايلارىندا، علم، مدنىت مرکزلىرىنده ئىئىنى زاماندا اوج موسىلمان دىلى (عرب، فارس، تورک دىللىرى) ايشلە نىير. تورکلر عربجە، فارسجا يازماقلا، دانىشماقا كىفایتلىنە بىب (، همین ماراغىن داۋامى اولاراق) تورک دىلينى عرب، فارس دىللىرى نین ماتئریالى ايله «زىنگىنلىشىدىرىر»، اوج دىلين قارىشىغىندان عىبارت بیر دىل ياراتماغا جەد گۈستەریرلر. و تورک دىلى نین «قىرامماتىكا»لارى - «صرف و نحو»لرى ده عرب- موسىلمان دىلچىلیك مكتىلرى نين يىلاواسىطە تائىرى ايله يازىلير... بونونلا بئله م. کاشقارى

«دیوان»یندان سونرا دا بیر سیرا ترجمه لوغتلری یارانیر؛ مثلن، ال زمخشاری نین «موقدیمت اول - ادب»ی (۷ عصر)، «کیتابی مجموعه بی ترجمانی تورکی و عجمی و موغولی و فارسی» (۷ عصر)، «کودئکس کومانیکوس» (۱۲ عصر)، ابو حییان اندلوسی نین «کیتاب ال - ایدراک لی لیسان الاتراک»ی (۱۲ عصر)، جمال الدین ایین موحینانین «هیلیت ال اینسان و هئلبت اول لیسان» (۱۴ عصر)، جمال الدین التورکی نین «کیتاب بلغات الموشتق فی لوغات التورک والقیفاقج»ی (۱۵ عصر)، «القوا نین الكوللیسیه لی دبت ال - لوغت ات - تورکیی» (۱۵ عصر)، «کیتاب التوھفت الذکیسیه فی اللوغت التورکیه» (۱۵ عصر) و س. ۱۲ - ۱۳ عصرلردن اعتیارن تورک دیلی نین موختليف ائتنوکولتورو لوژی رئگیونلاردا (شرق، ياخود تورکوستان؛ جنوب - قرب، ياخود اوغوز و شیمال - قرب، ياخود قیچاق) تظاهورو اوژونو همین لوغتلرده حیس ائتدیرسه ده، تورک دیلی نین عومومیلیگی، بوتؤولوگو باره ده کی تصوور هله اوژون مودت پوزولمامیش، عرب، فارس، مونقول، قربی آوروپا دیللری تورک دیلی نین بو و يا دیگر رئگیونال تظاهورو ایله دئیل، عومومن تورک دیلی ایله موقاییسه اولونموشدور.

۱۰ - ۱۵ عصرلرده (با خمایاراق کی، بو دئور اونلارین فوتوحات، یعنی هم شرقی، هم ده قربی «ناراحات ائتمه» دئورودور!) تورکلر باره ده نه شرقده، نه ده قربده دئمک اولا رکی، اساسلی بیر شئی دئیلیمیر... لاکین همین عصرلرده تورکلر يالنیز بؤیوک فتحلرله مشغول اولمور، هم ده جاهانشومول بیر مدنیت يارادیرلار بو مدنیتین ان مهم جهتلریندن بیری (بلکه ده، بیرینجیسی) بورادا میلیلیکله عومومبیشیریلیگین عوضوو شکیلده علاقه لندریلیمه سیدیر؛ بو ایسه او دئمکدیر کی، اورتا عصرلرین تورک فوتوهاتی ایله تورک مدنیتی بیری دیگری نین بیلاواسیطه داومیدیر. حاقیندا صؤحبت گئدن دئورده تورکلر اوژ تاریخلرینی، گئنئزیسلرینی، دونیانین عومومی تاریخیندن، اینسانلیغین عومومی گئنئزیسیندن آییرمامیشلار (بونون محض بئله اولدوغونا ایناماق اوچون اوغوزنامه لری ورقله مک کیفایتدير).

تورک فوتوهاتی نین سوننا چاتدیغی، بو و يا دیگر درجه ده موستقیل تورک خالقلاری نین، دئولتلری نین موغیناشمه يه باشلا دیغی سون اورتا عصرلرده ده تورکلر حاقیندا کی «دوشونجه» لر اساسن تورکلرین اوژلرینه مخصوصه صدور، لاکین همین گئنئزیسلرینی، دوچورچه داها چوخ رئگیونال سجیسیه داشبییر... شرق اوژ «مودریک سوکوت» ونو داوم ائتدیریر، قرب ایسه دونیانین اونا آز معلوم اولان حیصه لرینی پراکتیک ماراقلا سئیر ائتمه يه باشلا بیر. روسيانین تورپاقلارینی ضبط ائده رک اوژ اراضیسینی سورعتله گئنیشلندیردیگی ۱۶-۱۷ عصرلرده ده شرقی سلاویان (روس)

منبعلرى توركىلر باره سىنده يالنىز پراكىتىك معلوماتلار وئىرير: بورايا سياحتنامه لر، موختليف خاراكتئرلى لوغتلر، «بؤبۈك چئرتىۋ» آدلاتان خريطه لر داخىلدير... همىن معلوماتلار ھله بىر نۇئو تصادوفى، سىيستېمىسىز اولسا دا، گله جك علمى آراشدىرمالارين بىلاواسىطه باشلانغىچىنى تشكىيل ائدىر.

بئله ليكىلە، توركولوگىيىا تارىخى نىن بىرىنجى دئورو آشاغىداكى مرحلە لىرىن كئچىر:

- (١) ١ مىن اىللىين اورتالارىندان ١ مىن اىللىين سونو ٢ مىن اىللىين اوللىرىنە قدر:
- (٢) ١ مىن اىللىين سونو ٢ مىن اىللىين اوللىرىنەن اورتا عصرلرىن سونو يئنى دئورون اوللىرىنە (١٧ عصر) قدر.

***

اورتا عصرلرىن سونو يئنى دئورون اوللىرىنەن اعтиباران قىرىن شرقە قارشى آرتان ماراغى تورك دونياسىنى بىرىنجى نۆوبە دە احتىوا ائدىر. ھر شىئىن اول اونا گۆرە كى، توركىلر شرقە خوصوصى سىياسى موقعييە مالىك ايدىلر، بىر سىرا شرق اولكە لرى توركلىرىن ايدارە سىنده اولدوغۇندان ھمىن اولكە لرده ھر ھانسى علاقە اوچۇن توركىلرە حسابلاشماق لازىم گلىرىدى؛ اىكىنچىسى، قربىن شرقە گىئىن يوللار آرتىق نىچە عصر ايدى كى، توركىلر طرفىنەن تو تولمۇشدو، اونا گۆرە دە شرقە ھر ھانسى مودا خىلە توركىلە مودا خىلە دن باشلانمىلى ايدى؛ اوچۇن جوسو، قىرىن شرقە دەن ياخشى تانىدىغى خالق ھله ليك توركىلە ايدى، اودور كى، شرقىن اوبرازىنى قربىدە ساسن توركىلر فورمالا شىرىمىشىدிலار؛ دئور دونجوسو، توركلىرىن شرقە كى پۇپولىارلىغى، تورك دىلى نىن آلتايَا قدر كى اىيتكەسىز چۈللەرە (ھم شىمال - شرقە، ھم دە جنوب - شرقە) موختليف اينكىشاف سوپىلىرىنەدە اولان خالقلار آراسىندا گئىش يايلىماسى قىرىن شرق سىياسىتىنە گئت - گئدە داها چوخ تاثير ائدىردى... بئله ليكىلە، قىرىن تورك دونياسىنا ماراغى نىن گوجلنمە سى اىلە توركولوگىيانىن بىرىنجى دئورو بىتىپ اىكىنچى دئورو باشلايىر.

...Rossolar اۇزىلرى توركولوگىيىا اىلە بىر علم كىمى مشغۇل اولا بىلمسە لر دە، Rossiya اوزون مودت توركولۇزى آراشدىرمالارين مرکزى اولمۇشدور - آوروپا ياللارين توركىلە ماراغى Rossiya دان باشلانمىشىدۇر. و قىيد ائتمك لازىمدىر كى، ھمىن ماراق - ١٨ عصرىن بىرىنجى يارىسىندا او قدر مەھىسىندا اولماسا دا، اىكىنچى يارىسىندا كىفایات قدر مەھىسىندا بىرىنجى يارىسىندا او قدر (لەھىھ لرى) Rossiya مكتېلىرىنە تدرىيس اولۇنماغا باشلايىر؛ بۇ مقصىدە خوصوصى درسلىكلىرى، لوغتلر ترتىب اولۇنور؛ تورك خالقلارى نىن طايپالارى نىن اشتوقرافيياسى آراشدىرىلىرى... بئله ليكىلە، قىرىن -

آوروپانین تورک دونیاسینا ماراغی تدریجین روسيیانی ده سفربر ائدیر... و نه قدر پارودوکسال اولسا دا، روسيیا تدریجین قریبین تورک دونیاسینا ماراغینی اوز سیاسی مقصدلرینه تابع ائدیر. روسيیانی بونا سوّوق ائدن نه ایدی؟

- قریبین اوز «شرق سیاستی»نى روسيیا واسیطه سیله حیاتا کئچیرمە سى موقابیلیندە اونا (روسيیا) موعین صلاحیت وئرمە سى؛

- روسيیانین خوصوصیله ۱-جى پیوتەر دؤوروندن باشلاياراق ايمپئریيا ماراقلارى نىن گوجلنمە سى، شرقە دوغرو داها بؤیوک سورعتله يابىلماسى؛

- تورک دونیاسی نىن تىزىزلىو و س.

قریبین روسيیا واسیطه سیله شرقە موداخیله سى يئنى دؤورون اوللىریندە ھم ده موعین قدر آکادئمیک خاراكتەر داشىپىردى - سىبىرە بىرى دىگری نىن آردىنجا طبىعتشوناسلار، اتنوقرافلار، خریستیان میسیسیونئرلری گئندرىلىرىدىلر. روسيیا ايلە موحارىبە ده اسیر دوشىنلر ده سىبىرە سورگون اولونوردولار كى، بو اراضىنى روسيیا اوچون سۆزۈن گئىش معناسىندا مسكونالاشدىرىسىنلار... آلتايشوناسلىغىن بىر علم كىمى اساسىنى قويىمۇش ف.ى. تابىئرت- استرالئىنېرلىق ده سونونجولاردان ايدى - او، تورک، مونقول و تونقوس- مانجور خالقلارى نىن (اڭلەجە ده بىر سىرا دىگر خالقلارىن) گئىتىك قوهوملۇغو بارە ده مشھور نظرىيە سىنى اىرە لى سورمكىلە ھم توركولوگىيابا ماراق ياراتدى، ھم ده توركولۇزى تدقىقاتلارين يئنى فعالىيەت سەۋەراسىنى موعین ائتدى. و روسيیا بوندان سونرا دا قرب توركولوقلارى نىن آپاردىقلارى آراشىرىمالارين نتىجە لرىنى اۆز وولقار سیاسى مقصدلرینه تابع ائتمە يە نه قدر چالىشسا دا، ھمین نتىجە لرىن موعین حىصە سى آکادئمیك مضمۇنا مالىك اولدوغۇندان توركىلرى ايدارە ائتمك اوچون مئتۇدىكى ماتئرىيال وئرمک عوضىنە، توركىل بارە ده كى مۇوجود تصورلرى زنگىنلەشدىرىرىدى.

۱۹ عصرىن اوللىریندن اعتىبارن تارىخى - موقايىسە لى مئتودون تطبىقى توركولوگىيابانىن بىر علم كىمى اينكىشافينا اھميەتلى تakan وئرىدى... لاكىن بىر سىرا تدقىقاتچىلارين علمى توركولوگىيابانى ھمین دؤوردن باشلاماسى ايلە راخيلاشماق چىتىندىر. ھر شئىدىن اول اونا گۆبىرە كى، تورك دىللەری نىن موقايىسە لى (حتى تارىخى - موقايىسە لى!) تدقىقى جەدلرى ۱۰ عصردىن - م. كاشقارى نىن «دىيوانى - لوغت ايت - تورك» (دىيوان الغات الترك) وندن اعتىبارن مۇوجود ايدى. ف.ى. تابىئرت- استرالئىنېرلىقين اىرە لى سوردويو آلتايشونالىق نظرىيە سى ده تارىخى - موقايىسە لى مئتودون توركولوگىيابا تطبىقى اوچون اىرە لىجە دن موعین شرایط حاضىرلامىشدى.

البته، تاریخی - موقاییسه لی مئتدون تورکولوگییا تطبیقی خوصوصیله ایلک مرحله ده تصوور اندیلیدیگی قدر ده اتفکتکنی اولمایشیدیر. بیرینجیسی، تورو دیللری، دیالشکتلری آراسیندا فرقله گئرمان، یاخود رومان دیللری آراسینداکی فرقله قدر دئیلله؛ ایکینجیسی، تورک دیللری نین موقاییسه سینی «تاریخی» لشیدریمک اوچون طلب اولونان قدیم تورک (رون) یازیلاری اوخوننامایشیدی ... باشلیجاسی ایسه، هله تورکولوگییادا نظری عومومیلشیدریمه لره ایمکان وئره جک حجمده فاکتیک ماتریال توپلاننامایشیدی.

م. کاظمیم بیین (۱۸۰۲- ۱۸۷۰) تورکولوگیبا ساحه سینده کی خیدمتلری او قدر بؤیوکدور کی، رومانتیک سسلنسه ده، اونو آنجاق تورکولوگیبا علمی نین بانیسی م. کاشقاری نین خیدمتلری ایله موقايسه ائتمک مومکوندور. م. کاظمیم بی علمی- پئداقوژی فعالیته ۱۸۲۶- جی ایلده کازان اوپیوئر سیتیتینده باسلامیش، اوزون ایللر همین اوپیوئر سیتیتنده، کازان روحانی آکادئمییاسیندا، گیمنازیادا شرق دیللرینی تدریس ائتمیشدیر. ۱۸۴۹- جو ایلده سانکت- پئسپورق اوپیوئر سیتیتینه دعوت ائدیله رک بیر مودت بورادا چالیشمیش، ۱۸۵۵- جی ایلده شرق دیللری فاکولته سی آچیلارکن اونون ایلک دئکانی اولموشدور... م. کاظمیم بیین خیدمتلری نین بؤیوکلوگونه، تمنناسیز لیغینا (حتتا خریستیان دینینی قبول ائتمیش اولماسینا!) با خمایاراق اونون فعالیتینه همیشه شوبهه ایله یاناشمیش، شرقلى (قافقاز تورکو) اولدوغونا گئرە هئچ زامان نظارت سیز بوراخمامیشلار. بونونلا بئله م. کاظمیم بی اوز ایستعدادی، زحمتکئشلیگی ایله «روس شرقشوناسلیغى نین آتاسى» سوبییه سینه یە كسلمیشدیر.

اونون «عومومى قرامماتيکا»سى موعاصير توركولوگييانىن اساسلارينى موععين ائدن اثرلردىندير. ايستر م. كاظيم به يه قدر، ايستر سه ده اوندان سونرا يازيلميش، اساسن پراكتيك خاراكتئر داشييان قرامماتيکا كيتابلارى نين هئچ بيرينى علمى - نظرىسيوبيه سينه گؤره «عومومى قرامماتيکا» ايله موقاييسه ائتمك مومكون دئييل. يالنيز اونو قىيد ائتمك كىفaiتىدير كى، ٢٠ عصرىن - ٣٠ - جو ايللىرinden سونرا يازيلان تورك دىللرى نين آكادئميك قرامماتيکالارى نين، دئمك اولار كى، هامىسيندا مۇلیفلىر «عومومى قرامماتيکا»نىن مئتودىك پىرىنسىپلىرىنە اساسلانمىشىلار.

۱۹ عصرین بیرینجی یاریسیندا روسییادا تورکولوژی مرکز کیمی اساسن موسکوا، سانکتپیتربورق و کازان اونیوئرسیتتلری (همین اونیوئرسیتتلرde کی شرق دیللری کافندرالاری) ماراق دوغورور، لakin قئید ائتمک لازیمدیر کی، همین کافندرالارین ایستیقامتینه اویغون اولاراق بورادا چالیشان موتخصیصلر عومومن شرق دیللری، تاریخى - موقاییسه لى دیلچیلیکلە مشغول اولوردولار، يالنیز (یاخود اساسن) تورکولوگیا ایله مشغول اولانلار آز ایدیلر.

۱۹ عصر آلتایشوناسیلیغین (صوحبت بو باره ده نظرییه دن گئدیر) اینکیشافیندا مهم مرحله اولدو و بشوت، آ.م. کاسترئن همین نظرییه نی تاریخی - موقاییسه لی مئتدون تطبیقی نتیجه سینده لازمی علمی سوییه یه قالدیردیلار.

۱۹ عصرین ۷۰- جى ايللرinden باشلاياراق روسييادا توركولوژى آراشديرمالارا آلتايشنناس و.شوتتون طلبه سى و.و.رادلۇو (۱۸۳۷- ۱۹۱۸) رهبرلىك ائدير- بئرلين اونيورسитетتىنى بىتىرىدىكىن سونرا آلتاي دىللرېنى بىلاواسىطە (جانلى اونسىتىدە) اوپىرنىمك اوچون روسييابا گلن و.و.رادلۇو اول آلتايدا، بارناول شەھرىنده ياشايىر (۱۸۵۹- ۱۸۷۱)، رئگيونون تورك دىللرېنى، اديياتلارينا آيدى كوللى مىقداردا فاكتىك مانىتريال توپلاياراق روس، آلمان و فرنسىيە دىللرېنى نشر ائتديرىر. ۱۸۷۲- جى اىلده كازان چئورە سى تاتار، باشقىردى و قازاخ مكتىلىرى اينسېئكتورو تىعىن ائدىلىر، ۱۸۸۳- جو ايلە قدر بولۇ ئىلە مىشكىنلىك دەرىجىسى. و.و.رادلۇو هەمین ايللەردى تورك دىللرى نىن موقايسىسى لى اوپىرىه نىلەمە سى ايشى ايلە مشغۇل اولۇر، قربى سىبىر توركلىرى نىن حىيات طرزىنندىن بىتىرىدىن «سىبىردىن» اثرىنى نىشى ئىتتىرىر.

١٨٨٤- جو ایلده روسيا علمر آکادمیاسینا عوضو سئچيلن بؤيوک آلتايشنوناس- توركولوق سانكت- پئتىرپورقا گئدip بورادا بير سيرا علمى جمعىتلرە رهىرلىك ائتمە يە، اوزون ايللە بويو توپلايدىغى مانئراللار اساسيندا مۇحتىشم اثرلىرىنى يازىپ نشر ائتىرىمە يە باشلايىر: بورايا تورك خالق ادبىياتى نومونە لرى سئرىپاسى، تورك لهجه لرى لوغتى، تورك يازىلى آبىدە لرى بارە دە كى

گئنیشمیقیاسلى آراشیدیرمالارى و س. داخىلدير.و.ه بى مەھىپدار علمى - تدقیقات فعالىتى نىن نتىجە سىدىرى كى، توركولوگىيى تارىخىنيدەم. كاڭلۇم بىدەن سونراكى تەخمىن يارىم عصرلىك بىر دئور مەھىپ «رەدلۇ دئورو» آدلانىر.

۱۹ عصرىن سونو ۲۰ عصرىن اوللىرىنندن اعتىبارن توركولوگىيىا گلن بئيىوك تدقیقاتچىلارىن (پ.م.مئلىورانسىكى، و.و.بارتولد، س.ى.مالۇو و ب.) دئمك اولار كى، ھامىسىنى بىو و يا دىيگر درجه دە و.و.رەدلۇون طلبه لرى سايماق اولار.

توركولوگىيى تارىخى نىن اىكىنچى دئوروندە دېقىتى جلب اىدىن (حتتا خۇصوصى مرحلە يارادان!) حادىشە لە آشاغىدە كىلارдан عىبارتىرۇ: آلتايشوناسلىق نظرىيە سى نىن مئىدانا چىخماسى، تارىخى- موقاپىيىسە لى مئتودون تطبيقى، آكادەميك قرامماتىكائىن يارادىلماسى، قىديمتورك (رون) يازىلارى نىن اوخونماسى... و قىيد اتىمك لازىمدىر كى، ھەمین «ھادىسە لە» اۇز داۋامىنى، يوکسە لىشىنى مەھىپ سونراكى دئوردە تاپماقلا داها چوخ مەھىپ پېرىپەتكەتىو موعىنلىشىدىرىر.

* * *

۱۹ عصرىن سونو ۲۰ عصرىن اوللىرىنده توركولوگىيىانىن تارىخىنيدە اوچونجو دئور باشلايىر كى، بىو، آشاغىداكى سېبىلە علاقە داردىر:

(۱) توركولوگىيىانىن بىر علم اوЛАراق يوکسلەمە سى، زىنگىن منبىلە، موکمەل تدقیقات مئتودلارينا بىيلنەمە سى؛

(۲) تورك خالقلارى آراسىندا توركچولوک دوشۇنچە سى نىن گوجىلەمە سى، توركلىرىن اۇز دىللەرەن، ادېياتلارينا، تارىخلىرىنە ماراقلارى نىن آرتىماسى؛

(۳) بىو و يا دىيگر درجه دە مىلىلى توركولوژى مەركزلىرىن، عومومى، ياخود خۇصوصى توركولوگىيىا ايلە بىلاواسىطە مشغۇل اولان كادىلارينا يېتىشىمە سى.

عومومىتىلە، حاقىندا صۆحەت گەندىن دئور تورك خالقلارى آراسىندا مىلىلى دوشۇنچە نىن فورمالاشاراق گئنىش يايىلماسى، اۇزۇنودر ك دئور دئور - مەھىپ ۱۹ عصرىن سونو ۲۰ عصرىن اوللىرىنندن اعتىبارن «توركلى كىمدىر و كىملىدەن عىبارتىرى؟» (ھ.ھوسئىنزاڈ) سوالى اوزرىنيدە آردىجىل اوЛАراق دوشۇنولمە يە باشلانمىش، توركلى اىچرىسىنندەن ج.افقانى، ع.ھوسئىنزاڈ، اى.قاسپارالى، ض.گؤكالپ كىمى بئيىوك موتىكىكىرلەر چىخاراق «توركچولوگون اساسلارى»نى (ض.گؤكالپ) موعىن اتتىمىشلەر.

لاکین ۱۸ عصرین اوللریندن سونرا تورکولوگییانین وطنینه چئوریلمیش روسيادا کوممونیزم ایدئولوگییاسی نین قلبه سی میللی توکچولوک دوشونجه سی نین قارشیسینی آلدى. ۱۹... عصرین سونلارینا دوغرو روسيادا تورکولوگیيا (عومون شرقشوناسلیق) میسیسیونئرلیک پراکنیکاسی حودودلارینی آشاراق موختليف علمی- نظری مولاھیظه لرله، پروبلئملرله زنگین بیر تفكکور فعالیتی ساحه سینه چئوریلیر کی، بوندان سونرا گلن «سووئت تورکولوگییاسی» خوصوصیله، ۲۰، ۳۰- جو ايللرده همین عننه نی داوم ائتدیریر. لاکین ۲۰ عصرین اوللریندن فرلقى اولاراق، سووئت دئوروندە تورکولوژى پروبلئملر داها چوخ کووردیناسیيا اولونماغا، تورکولوقلار داها چوخ قارشیلیقلی علاقە ده چالىشماغا باشلايىلار ۲۰، ۳۰- جو ايللرین «سووئت تورکولوگییاسی» علمی- نظری تفكکورو، ماراق دايىه سی ۲۰ عصرین اوللریندە فورمالاشمیش و.و.بارتولد، و.ا.قوردلتوسکى، آن.سامویلوبىچ، آى.كريمسكى، ن.ى.اشمارىن، س.ى.مالوو و ب، اىلە تمىيل اولونور.ومومتوركولوژى موقعدن چىخىش ائدن همین تورکولوقلار اوز اثرلریندە ئىئى زاماندا دىل، ادبىيات و تارىخ مسلە لرىنى احاطە ائتمە لرى اىلە فرقەلە نىبرلر. لاکين ائلە بو دئوردن باشلاياراق تورکولوگیيا اساسن تورک دىللەری نین پروبلئملەرینه داها چوخ اوستونلوك وئریر. و بو ساحە ده ده موعىن دىفەرئىسياسىييانين گئىدىگى موشاهىدە اولونور:

- (۱) موعاصىر دىل مسلە لرى؛
- (۲) دىل تارىخى مسلە لرى؛
- (۳) دىالىكتولوگىيا مسلە لرى.

«سووئت تورکولوگییاسى» يىندا موعاصىر دىل مسلە لرى داها گئىش يئر توتوور: بورايا موختليف تورک دىللەری نین قرامماتىكالارى، موقايىسە لى قرامماتىكا، اوسلوپىت مسلە لرى، موختليف خاراكتېرىلى لوغۇنلۇر داخىلدير.

خوصوصىلە قىيد ائتمك لازىمدىر كى، سووئت دئوروندە موختليف تورک دىللەری نين آكادئمىك قرامماتىكالارى يازىلاراق نشر ائدىلەمىشدىر. همین قرامماتىكالارین علمى- مئتدولوژى اساسىندا، آرتىق قىيد اولوندۇغو كىمى، م.كاظيم بىين «ومومى قرامماتىكاسى» دايансا دا، بورادا موقايىسە لى- تارىخى مئتدون ايمكانلارىندان داها گئىش اىستىفادە ائدىلەدىگىنى گۈرمە مك مومكۇن دئىيل. ئىئى زاماندا قىيد ائتمك لازىمدىر كى، سووئت دئوروندە (خوصوصىلە ۳۰- ۵۰- جى ايللرده) يازىلەمىش تورک قرامماتىكالارىندا اولدوچجا زنگىن دىل فاكتلارىندان اىستىفادە اولونمۇش، بو واختا قدر گۈرۈنمه مىش حىمەدە ايللوستراتىي ماتئریال نومايسىش ائتىرىلەمىشدىر. بونونلا بئلە «سووئت

تورکولوگییاسی» ۵۰ -جی ایللردن اعتیبارن تاریخی موقاییسه لى مئتدون ایمکانلارینی محدودلاشدیردیغیندان تورک قرامماتیکالاریندا اوزونوتکرار تئندئنسیاسی گوجلنمیش، اصلینده، «موختلیف» دیللرین عئینی قرامماتیکالاری یارانماغا باشلامیشیدیر... و نتیجه اعتیباریله، سووئت ایدئولوگییاسی، میللى سیاستی تورک دیللرینی (و خالقلارینی) نه قدر کیچیک حیصه لره آییرسا دا، همین قرامماتیکالارین منطقی اونلاری «بیرسلدیرمیشیدیر».

سووئت دؤوروندە تورک دیللری نین موقاییسه لى قرامماتیکاسى ساحه سیندە ده موعین ایشلر گۇرولموشدور خوصوصىلە ۵۰-جی ایللرده سىسىرى ع آ دیلچىلیک اینسیتیوتۇ توک بؤلمە سى نین حاضیرلادىغى «تدقىقلەر» بو باخىمدان دېقىتى جلب اندىر. بونون آردىنجا آم.شەرباک، ب.ا.سېئېرئئىنگىو، ك.م.موسائىئۇ، ن.ز.ھاجىئۇ، ن.ا.باسكاکوو... همین ساحه ده بۇگۇن بئله اهمىتىنى ایتىرمە مىش، حتى بىر سىرا حاللاردا بىرىنچى درجه لى منبع سايىلاجاق اثرلر يازمىشلار. مەھىپ بۇ اثرلرین تاثیرى ايلە موختلیف تورک رئسپوبلیکالاریندا دا تورک دیللری نین موقاییسه لى تحلیلى آپارىلماغا باشلامیشیدیر... لاكىن سووئت ایدئولوگییاسى «عومومى تورکولوگىيا» دان ھەمیشە قاچمیش، دېقىتى عومومىن تورک دیللری نین دئىپل، موختلیف تورک دیللری نین (آىریلیدى!) تدقىقىنە وئرمىش، تدرىجىن ھر بىر تورک دیلچىلیگىنە روس دىلى نىن تدقىقات مئتدلارى نین يېرىدىلەمە سىنە جەد اندىلەمیشیدir. همین جەدلر اۆزونو اوسلوپىت، لوغۇچىلىك و س. ساحە لرده ده گۇسترمىشىدیر.

«سووئت تورکولوگییاسى» ندا دىل تاریخى مسلە سىنە ھم گئىش (عومومىن تورک دیللری تاریخى)، ھم ده دار (بو و يا دىيگر تورک دىلى نىن تاریخى) مېقیاسدا باخىلسا دا، گئت- گئدە سونونجۇيا اوستۇنلۇك وئرىلىر. عومومى تاریخ اولاراق تورک يازىلى آبىدە لرى آراشدىرىلىر كى، همین آراشدىرىمالاردا فورمال تېكستولۇزى تحلىلەن دئمك اولار كى، كنارا چىخىلىمیر. «سووئت تورکولوگییاسى» نىن ھم تورکچولوك ایدئولوگىياسىن، ھم ده تورکولوگىيابا ان بۇيوك ضربە سى اىسە اوندان عىبارت اولور كى، ھر بىر تورک دىلى، ياخود دىالىكتى اوچون آىريجا بىر «منش»، ھر بىر تورک خالقى اوچون آىريجا بىر «گئئىزىس» اوزىننە دوشۇنمگىن «مئتدولوگىيا» سىنى يارادىر. همین ضربە نىن نە قدر گوجلو اولدوغۇنۇ تصوور ائتمك اوچون، مىلەن، آذربایجاندا يازىلمىش دىل تاریخى كىتابلارىنى سادجه ورقلە مك كىفایىتىدیر...

تورک دىالىكتولوگییاسى ساحە سىنە گۇرولن ایشلرین مېقیاسى سووئت دؤوروندە كىفایت قدر بۇيوك اولسا دا، همین ایشلرین علمى- نظرى عومومىلىشىرىلەمە سى، عومومىت تورکولۇزى باخىمدان

سيستئملى شرحى مومكون اولمامىشدير. لاكين تورك دىالئكتلتى او زامانا قدر گۈروننمە مىش بىر سورعتله توپلانمىش، ايلك دىالئكتولۇزى لوغتلر، بىر قدر سونرا ايسه خريطه- آتلاسلار حاضيرلانمىشدير...

«سۈۋەت توركولوگىياسى» بؤيوك بىر اولك هده، موختليف علم، مدنىت مرکزلىيندە، موختليف دىللردد (اساسن روس دىليندە) تظاھور ائتمىشدير، لاكين، موعين «دىيسييدئنتىك جەدلرى»نى (مثنى، ل.ن. قومىلىيۇ) چىخماق شرطى ايله، همین «توركولوگىياسى»نىن واحدى ايدئولۇزى سىستئمى اولمۇشدور كى، بو سىستئم ٣٠- جو ايللردد فورمالاشمىش ، ٧٠- ٨٠- جى ايللردد تدرىجىن داغىلاراق تارىخه چئورىلمىشدير.

«سۈۋەت توركولوگىياسى» بىرىنجى مرحلە دە داها چوخ عومومتوركولۇزى پرىنسىپىلەرن چىخىش ائتدىگى حالدا، اىكىنجى مرحلە دە (٣٠- جو ايللردىن سونرا) دېقىتى آىرى- آىرى تورك دىللرى اوزرىندە جىملەشىرىمىش، هر بىر تورك دىلى نىن آىرىجا قرامماتىكاسى، آىرىجا تارىخى، آىرىجا دىالئكتولوگىياسى و س. يازىلمىشدير... عومومتوركولۇزى پرىنسىپىلەر اساسلانماق ايسه ٦٠- جى ايللردىن سونو ٧٠- جى ايللردىن اوللرىنە قدر گئت- گئدە داها چتىن اولمۇشدور.

سون ايللر دونيانىن اساس توركولۇزى مرکزى اولماق وظيفە سىنى اۆز عەھدىھىسینە، تامامىلە طبىعىي اولاراق، توركىيە گۈتۈرمۇشدور - بورادا آردىجىل بىر شكىلە توركولۇزى قورولتايلار، كونقرىئسلر، موشماۋىرە لر كېچىرىلىر، همین مجلسىلىرىن تاثىرىي اۆزۈنۈ بوتۇن تورك دونياسىندا حىس ائتدىرىر... توركىيە تورك دونياسى نىن (وھ توركولوگىيانيں!) مرکزى، ياخود كۈوردىناتتورو اولماق وظيفە سىنه تدرىجىن، قانۇنماۋىغۇن بىر شكىلە بىيلىنىمىشدير. بئلە كى، ١٩ عصرىن سونو ٢٠ عصرىن اوللرىنەن اعтиيبارن تورك دونياسىنى بوتۇلوكىدە احاطە ائتمىش توركچولوک دوشۇنچە سى تورك دئولەتلىرى اىچرىسىنە يالنىز توركىيە جومھورىتىنە سىاسى- ايدئولۇزى تکامول ايمانىنا مالىك اولدو.

٢٠- ٣٠- جو ايللردد سۈۋەت رئىيەمى نىن تىضىقىنەن قاچان، موختليف تورك خالقلارىنا مخصوص ضىاپىلار دا مەحض توركىيە دە مىسکونلاشاراق اولكە نىن معنۇي حىاتىندا فال اىشتىراك ائتدىلە. (ع. حوسئىززادە، ض. توغان، ع. آغاوغلى، م. ك. اتاتوركون گۆستەرىشى ايله گئنىش مىقىاسلى توركولۇزى آراشدىرىمالارا بىلاواسىطە بؤيوك م. ك. اتاتوركون گۆستەرىشى ايله گئنىش مىقىاسلى توركولۇزى آراشدىرىمالارا باشلانىلىدى كى، همین آراشدىرىمالارىن نتىجە سىنەنە توركىيە آرتىق ٥٠- جى ايللردد دونيا توركولوگىياسى نىن اساس مرکزلىيندە بىرى ايدى. ٧٠- ٨٠- جى ايللردد ايسه توركىيە دە كېچىرىلىن توركولۇزى قورولتايلار، كونفرانسلارارا حتى سۈۋەت توركولوقلارى دا دعوت اولۇنوردولار... بئلە

لیکله، اولدوچجا موختليف مئتدلارلا ايشله بین، موختليف ايدئولوژى دونيا- گئروشلىنه مالىك توركولوقلارين مووقعىرى توركىيە دە تمىشل اولونماق ايمكاني الدە ائدىر. سوۋەت ايدئولوگىياسى نىن چۈكىدۇيو ايللەر دە ايسە توركىيە عومومى دۇنيادا گىئن توركولوژى آراشىدىرمالارين اساس كۈوردىناتورونا چىورىلىر...

قىئىد ائتمك لازىمىدىر كى، توركولوگىيَا تارىخى نىن اوچونجو دئوررو آشاغىداكى مرحلە لە دن كىچىمىشىدىر:

(١) ١٩ عصرىن سونو ٢٠ عصرىن اوللىرى؛

(٢) ٣٠- جو ايللەر دن ٦٠- ٧٠- جى ايللەر قدر؛

(٣) ٨٠- ٧٠- جى ايللەر دن سونرا.

موشاهىدە لە گۆستەرىر كى، ٧٠- ٨٠- جى ايللەر دن سونرا «ومومى توركولوگىيَا» يە ماراق آرتمىشىدىر، «خوصوصى توركولوگىيَا» نىن پروبىئىلەرى دە چوخ زامان محض عومومتوركولوژى كونتىكىستەدە آراشىدىرىلماقدا، ١٩ عصرىن سونو ٢٠ عصرىن اوللىرىندا فورمالاشمىش توركچولوك دۇنياگۈرۈشۈ تورك خالقلارى آراسىندا گىئىنىش يابىلماقدادىر.

موعاصىر توركولوگىيادا مۇوجود اولان پروبىئىلەرىن عومومى منظرە سى اوزرىندا كى موشاهىدە لە گۆستەرىر كى، ھەمىن پروبىئىلەملىر

ھەر شىئىدىن اول، توركولوگىيَا علمى نىن اينكىشافى، ماراق دايىرە سى نىن گئىشىلەنە سى؛ اىكىنچى نؤوبە دە ايسە، تورك دۇنياسىندا (و عومومى دۇنيادا) گىئن سوسىيال- سىياسى، ائتىوکولتۇرولوژى و س. پروسئىلەرىن طلبى ايلە مئىدانا چىخىر.

توركولوگىيَا علمى نىن اينكىشافى، ماراق دايىرە سى نىن گئىشىلەنە سى ايلە باغلى مئىدانا چىخىميش پروبىئىلەر اساسن

(١) تورك دىللەر دىللەر تارىخى نىن دئورلىشىرىلەمە سى، (٢) تورك دىللەر دىللەر منشايى، (٣) تورك دىللەر دىفەئەنسىياسىياسى- موعاصىر تورك دىللەر نىن تشككول تاپىپ فورمالاشماسى، (٤) تورك دىللەر دىن تصنىفي و س. دن عىبارتدىر؛ تورك دۇنياسىندا (و عومومى دۇنيادا) گىئن سوسىيال- سىياسى، ائتىوکولتۇرولوژى و س. پروسئىلەرىن طلبى ايلە مئىدانا چىخان بىرپەئىلەر دە ايسە (١) موعاصىر تورك دىللەر دىل قوروجولوغۇ، (٢) تورك رئسپوبلېكالارىندا دئولەت دىلى و (٣) عومومتورك ادبى دىلى پروبىئىلەرى داخىلدىر.

موعاصر تورکولوگیانین مئتدولوژی آختاریشلاری هميشه خوصوصی صؤحبتین، موختليف موباهيشه لرين موضوعسو اولموشدور... و اعتيراف ائتمك لازيمدير كى، همين آختاریشلار دونيا ديلچيلىگىنده كى سوبييه دن چوخ آشاغىدير- تورکولوگييادا گئنيش يايىلمىش موقايىسه لى- تارىخى تدقىقات مئتدونون ايمكانلارىندان بئله لازىمى سوبييه ده اىستيغاده ائدىلمە مىشدىر. يالىز بئله بىر فاكتى خاطيرلادىرىق كى، ايندىيە قدر تورک ديللارى نين موكمىل بىر گئنلولۇزى تصنifi يوخدۇر. ن.اباسكاكىوون سون ايللەر قدر آز- چوخ موكمىل ساييلان تصنيفاتى آرتىق، دئمك اولار كى، كۈھنلىمىشدىر... رىيازى- تئخنىكى ديلچيلىك مئتدولارى نين تورکولوگييابى تطبيقى پروسئسى ده اولدوقجا لعنج گىدىر.

و بوگون تورکولوگييابى داها چوخ كونكرئت سوسيال- ايدئولوژى، معنوى- مدنى... پروبىلئملەرلە مشغول اولور كى، تورک دونياسى نين موسقىلىك قازاندىيغى بىر دئورىدە بو، تمامىلە طبىيىدىر...

تورک دونیاسینین فخری، یاخود بؤیوک تورکلردن بیرى

دونیا یا خالقلار، میلتلر، اینسانلار آراسیندا نیظام، هارمونیبا (کوسموس!) یاراتماق اوچون گلديکلرینه همیشه اورکدن اینانان تورکلر دونیانی اوز ایراده لرینه تابع ائتمه يه چالیشماقдан داها چوخ، زامانین سوسيال-سياسي خاراكتئرينى موعينىشىرىمە يه، قلوبال پروسئسلرین آرخاسينجا دئىيل، اۇتونجە گئتمە يه جەھد ائتمىشلر. تورکلر قانىچن، دئسپوت كىيم تانىتماق اىستە ين تارىخچىلر ايندىيە قدر بىر دنه ده اولسا اھمييلى فاكت، ثوبوت گؤستره بىلەمە مىش، عوضىنده اىسە آنجاق بۇھتانچى آدىنى اولجە دن اۆزلىرى اوچون تامىن ائتمىشلر... تورکلر عصرلر، حتى مىن ايللر بويو دونياني موختلىف خالقلارى ايله صولح شرایطىنيدە ياشامىش، قوردوقلارى نەنگ ايمپيرىيالاردا بوتون ميلتلەر يئر وئرمىش، دونيانيين واختاشىرى پوزولان هارمونىسينى بىرپا ائتمك اوچون بؤیوک ايدئولوگييالار يارات-ميشلار. اونلار هئچ بىر خالقدا موشاھىدە اولۇنمایان بىر سوپىيە ده ماراق، گؤسترمىشلر. يالىز بىر فاكتى خاطىرلاماق كىفایتىدىر كى، دونيانيين اساس دىنلرى نىن، دئمك اولار كى، ھامىسى بوددىزم، ايدايزم، خريستيانىق، ايسلاام و س. موعين تارىخى دئورلرده تورکلر طرفينىن قبول ائدىلەمىشىرىدۇر. و تورکلرین، تارىخلىرى بويو دونيایا بو جور آچىق اولماڭارى نىن، دونيا ايله بو جور فعال (و تمناسىز) موناسىيتلىرى نىن نتىجە سىدىرى كى، زامان-زامان دونيا ميقىاسلى موتتكىيىرلر، صنعتكارلار، ايجىتماعى-سياسي خادىملر، دئولت آداملارى يېتىرىپ بىلەمىشلر.

تورک دونياسى نىن فخرى اولان حىدر علېئۇ زمانمىزىن يېتىرىدىگى بؤیوک تورکلردن بىرى، بلکه ده بىرینجىسىدىرىر...

حىدر علېئۇ هر دئورو، هر مرحلە سى مكتب اولان حقىقىن غىئىرى-عادى بىر عۇمور ياشامىش، يالىز منسوب اولدوغو آذربایجان خالقى نىن، تورک خالقلارى نىن دئىيل، عومومىن دونيا خالقلارى نىن تصووروندە اۆزۈنۈن موكىمەن اوبرازىنى، آيدىن جىزىگىلىرى ايله سەچىلەن مۇحتشم پورتەتىنى ياراتمىشىدىر.

... بىرى دىگرى نىن شخصىتىنى چوخ احتىاملا ياناشان قدىم تورکلردن فرقى اولاقا، اورتا عصرلرىن تورک حؤكمدارلارى، تورک بؤیوکلرى آراسىندا مۇجود عنعنه لرى غدار جاسىنا پۇزان بىر "عادت" مىيدانا گلدى: كىچمېشى بوتونلوكله اينكار ائتمك بىر سىرا حاللاردا دب حالىنى آلدى، آتالارين گۈردو بىر ايشلر اوغوللارا خوش گلمە دى... نسىللر آراسىندا علاقە لر قىرىلدى، هر بىر تورک

حؤكمداری، هر بیر تورک بؤیویو اؤزوندن باشلایان (و اؤزو ایله بیتن!) بیر تاریخ یازیلماسینا رواج وئردى... بیرى دىگرى نین قوردوغو آبىدە لرى داغىتىدى، تورپاغىنى توربا ایله داشىتىدىرىدى... افسانه لرلە، موباحىثە لرلە، موبەملىكىلرلە دولو اورتا عصرلىrin دومانىندان چىخىپ داها ياخىن دؤورون ۲۰ عصرىن تارىخىنە موراجىعەت ائدك. آذربايجانىن موعاصلير تارىخىنە حىدر علئۇھ قدر اوچ گۇرکەلى ايجىتىمىسى-سياسى خادىمىن (توركۇن!) آدى چىكىلىر: م.ا.رسولزادە، ن. نىريمانوو و م.ج. باغىرۇو. آذربايجان رەبىرىلىكىدە موعىن فاصلە لرلە بىرى دىگرىنى عوض ائتمىش بو گۇرکەلى شخسىتلىرىن بىر-بىرىنە موناسىبىتىنى گۇرە سن ھانسى خالقىن موعاصلير تارىخىنە موشاھىدە ائتمك مومكۇندور؟.. حىدر علئۇھ دؤولت ايدارە چىلىگى مەھارتىنە گۇرە سلفلرى ایله موقايىسى علمك چتىندير، چونكى اونلارىن ھەچ بىرى بو ساھە ده بؤيۈك اىستىدادا مالىك اولمامىش، بىر سира خاللاردا اىسە شرایطىن بىرباشا اسirىنە چئورىلىمىشىدیر. و بو اىسە او دئمكىدىر كى، ھەمین گۇرکەلى شخسىتلىرىن رەبىرىلىك تجربىسى تامامىلە باشقا تىپلى بىر رەبىر اولان حىدر علئۇھ چوخ آز شئى وئرمىشىدیر... سوال اولونور: حىدر علئۇھن بؤيۈك دؤولتچىلىك دوشونجە سى، غېرى-عادى ايجىتىمىسى-سياسى ايدارە چىلىك مەھارتى (و عومومەن زمانمىزىن بؤيۈك توركۈنون عظمتلى شخسىتى!) ھانسى اساسلار اوزرىنە فورمالاشىپ ائتمىشىدیر؟..

حىدر علئۇھ قىديم تورک تورپاغى اولان ناخچىواندا دونيايا گلەمىشىدیر... ناخچىوانىن مىن ايللرلە اولچولۇن موركىك، گرگىن بىر تارىخى وار، بو تورپاقدا اونلارلا بؤيۈك تورک حؤكمدارى نين ماراغى، سىياسىتى، ائتىراسلارى توققۇشموش، قانلى ووروشمالار، قىرغىنلار اولمۇشدور. بوگونكۇ ناخچىوانلىلارين دونيا گۇرۇشوندە، معنۇياتىندا، اخلاقىندا چوخ-چوخ قىديم دۇورلرىن بىر-بىرى نين اوستونە قالانمىش، سوخورلانمىش دوشونجە مەننىيەتىنە راست گىلدىگىمىز كىمى، دىللرینە، دانىشىقلاريندا ھەمین قدىملىكىدە اولان تورک لئكسىكۈنۈنۈ، اينتوناسىياسىنى گۇررىسىنiz.

..ناخچىوان كاسىب يئردىر، قىشى سوپىق، يايى اىستىدىر. و ناخچىوانلىلارين چۈرگى، ائزلىرى دئمىشىكىن، داشدان چىخىر... گۇرۇنور، سرت حىات طرزى بو يئرلىرىن اھالىسى نىن، اينسانلارى نىن خاراكتېرى نىن فورمالاشماسىندا آز رول اوينامامىشىدیر. لاكىن ناخچىوانلىلار بو كاسىب تورپاغى عصرلەر، حتى مىن ايللر بويو جانلارى باھاسينا قوروموشلار، قوربانلار، شەھىدلەر وئرمىشلەر. اونا گۇرە دە ناخچىوانلىلارين نظرىنە، يقىن كى، ناخچىواندان گۆزىل بىر دىيار يوخدور...

حیدر علیئوین قیسا بیر زاماندا قازاندیغی موقاییسیگلمز ایجتماعی-سیاسی اوغورلارین ان مهم شرطی، هئچ شوبهه سیز، اونون قورخمازلیغی، جسارتی، قرانیت کیمی مؤحکم ایراده يه مالیک اولماسیدیر.

... آذربایجاندا، عمومن کچمیش سووئتلر ایتیفاقیندا حیدر علیئوین همین خوصوصیتلری باره ده افسانه لر دولاشیر. البتته، مسله بو افسانه لرین رئاللیغا نه درجه ده ياخین اولوب-اولماسیندا دئیل، مسله اوندادیر کی، جمعیت، ایجتماعی شور حیدر علیئوی افسانوی شخصیت کیمی تانیسیر. او، ایستر دؤولت تهلوکه سیزیلیگی اورقانلاریندا، ایسترسه ده آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین بیلاواسیطه رهبرلیگینده چالیشیدیغی ایللرده جسارتلى قرارلار قبول ائتمیش، همین قرارلاری دئنمه دن، هئچ بیر مانعه يه گوزشته گئتمه دن حیاتا کئچیرمیش، دئمک اولار کی، بیر دفعه ده سؤزوندن دئنمه میشیدیر... اۆزوندن اولکی رئسپوبلیکا رهبرلیگی نین لیبئراللیغینا، مرکزدن (موسکوادان!) آسیلیلیغینا، شخصی راحاتلیغا مئیللى اولمالارینا قارشى حیدر علیئو اسل میللى رهبر اوبرا زین قویموش، بوتون کسکینلیگی ايله تصدیق ائتمیشیدیر.

... بخاریدا قىيد ائتىك كى، ۲۰-۳۰-جو ایللرده هله آذربایجاندا (ومون تورك سووئت رئسپوبلیکالاریندا) "تورك" سؤزو قاداغان اولونما میشىد: "تورك دىلى" ، "آذربایجان توركى نین ادبىاتى" ، "تورك مدنىتى" ، "تورك تئاترى" ، "تورك ايشچىسى" و س. ایفاده لر بؤیوک تارىخى اولان بير میللى هادىسە نى هله اۆز آدى ايله آدلاندىريردى. حیدر علیئوین گنجلیگى محض بو ایللرده کچمیشىدی... ۳۰-جو ایللرده (خوصوصىلە همین اونىللىگىن بىرىنچى يارىسىندا) آذربایجان اورتا مكتىبلرىنده آنا دىلى، ادبیات، تارىخ فنلىرى توركچولوکدن هئچ ده تامامىلە "خىلاص اولما میشىدی" . توركىيە ايله موقاويلە اساسىندا آذربایجانا گلمىش توركىيە لى موتخصىصىلىرىن ۲۰-جى ایللرده ترتىب ائتىكىلرى پروقراملار، درسلىكىلر هله بو و يا دىگر درجه ده قوووه ده ايدى. وطنىنى سئون موعىملىر ده واردى... و ۳۰-جو ایللرین اينقىلابى جوشغۇنلۇغو، سیاسى-ایدئولوژى تلاتوملىرى مكتىبلردد ایستر-ایستە مز میللى حىسلرلە كومپرومىسە گىرمه لى اووردو. حیدر علیئو تحصىلىنى بئلە بير مكتىبدە آلمىش، ۳۰-جو ایللرین تىبدولاتلى ايدئىالار موحىطىيندە بؤيىمۇشدو. همین موحىط اينسانى كۆلە يه ده چئوپىرە بىلدى، میللى ايدئىالار اوغروندا موبارىزە دە... .

... حیدر علیئو ده توركچولوک دويغولارى گنج ياشلاريندا اورتا مكتب شاگىردى اىكىن اويانمىشىدی. او زامان توركچولوگو اساسن توركىيە يه — يئگانە موسقىلى تورك دؤولتىنە ماراق موعىن ائديردى.

بؤبیوك توركچو سونرا لار خاطیرلا بیردی کی، " جوجوق ایکن، گنج ياشلاريمدا توركىه يه بؤبیوك حؤرمىتىم، محبتىم وار ايدى. ايندى اولا بىلر كى، ائله بؤبیوك سىرر دئىيل آچىم، او واختلار من تورك دىلى لوغتىنى، تورك دىلى درسلىكىنى گۇئتورموشىدۇم، تورك دىلىنى اؤيره نىردىم. بونو دا آچىق دئىي بىلرم كى، موعلىميم ده وار ايدى، بىر مودت اىكى-اوج ايل منه تورك دىلى اؤيرتدى. توركىه نين تارىخىنى اؤيره نىردىم، شاعىرلرىنى اؤيره نىردىم. گنج ایکن ايندى منىم ياشىمدا اولان آداملار اولا بىلر كى، بونو خاطيرلاسىن، مىلەن، رشاد نورى گونته كى نين " خالى قوشو " رومانى بىزىم ھامىمىزى حىران ائدىن بىر اثر ايدى... آنچاق من " ئالىقوشو " نو ۱۳-۱۴ ياشىمدا اوخوموشىدۇم. او منى حىران ائتمىشدى ". حيدرلىكىئۇ داھا سونرا خاطيرلا بير: " بىر " ئالىقوشو " دئىيل، بىز او واختلار توركىه نين بؤبیوك شاعىرلرىنى، يازىچىلارىنى اؤيره نىردىك. ابدولھق ھامىد، توفيق فىكىت و بىر نىچە باشقىلارى بىزىم او واخت، اورتا مكتىبەدە اوخدۇرغومۇز اىللەدە ادبىيات درسلىكلىرىمىزە داخىل ايدى. ادبىيات درسلىكلىرىنىدە توركىه نين بؤبیوك يازىچىلارى نين، شاعىرلرى نين اثرلرى ايندى ده گۆزۈمۈن قاباغىندا دىرىپىزىدەر. يىنى من گنج ياشلاريمدا بىر دا طبىيەدىر، بورادا ھئىچ بىر غئىرى-طبعىي شئى يوخدۇر، اىچرىيمدىن، كۆكۈمىدىن، قلبىمىدىن، معنۇياتىمىدان گلن بىر حىسىياتىدىر كى، توركىه يه بؤبیوك ماراقلا، حىرانلىقلا باخىردىم "...

گله جىگىن بؤبیوك آذربايچان و عومومەن تورك دئولەت خادىمىنى توركىه يه (ھم ياخىن، ھم دە ال چاتمايان، اوزاق مملكتە!) ھله ايلك گنجلىكىيندن باغلايان حىسلىر اونو حياتى نين ھئىچ بىر دئوروندە، مرحلە سىينىدە ترک ائتمە مىشدى: "... بىز توركىه ايله آذربايچان آراسىندا حىات كۆرپۈسۈنۈ، اومىد كۆرپۈسۈنۈ ياراداندا دا من بىر حىسىياتىلارى ياشادىم. او واخت من ناخچىواندا ياشايىرىدىم. حياتىم بئلە گىتىرىدى كى، من ناخچىواندا دوغولدۇم، بؤبیوك بىر يول كېچدىم، موسكوا ياشادىم. اوندان سونرا گلىب دوغولدۇغۇم يېرەدە ياشاماغا مجبور اولدۇم. منىم اوچون بىر دا چوخ گۆزۈل بىر دئوردور. اونا گۇرە گۆزۈل بىر دئوردور كى، توركىه ايله آذربايچان آراسىندا عصرلە بويو حىرىتىنده اولۇنان كۆرپۈنۈن تىكىلەمە سىينىدە اىشتىراك ائتدىم، او كۆرپۈنۈن اينشاسىنى آپاردىم و توركىه نين بؤبیوك اوغلو سوئىمان دەپرال لە، توركىه نين مىلت و كىلىلرى ايله، ناظىرلرى ايله بىرلىكىدە حىرىت، اومىد كۆرپۈسۈنۈ بىر يېرەدە آچدىق "...

1994-جو ايل نوياپىرىن ايلك گونلارىنىدە توركىه نين بؤبیوك مىلت محلىسىنىدە يادا سالدىغى بىر خاطىرە لە حيدر علیئۇ اونو دا علاوه ائدىر كى، "... آذربايچاندا بئلە حىرىتلىلە ياشامىش آداملار چوخ اولوب. اونلارىن بىر چوخو بىر گۇنلرى گۇرمە دن حياتىنى دىيىشىپ. آنچاق بىز خوشبختلەرنىك

کی، بو گونلری گلیب گورموشوک. تورکیه ایله آذربایجانین برابرلیگینی، دوستلوغونو گوئروروک، اونون شاهیدیگیک و بو دوستلوغو داها دا اینکیشاف ائتدیرمک اوچون فعالیت گؤستیریک...".

۳۰-جو ایللرین سونلارینا دوغرو سسرا-دە (خوصوصیله آذربایجاندا) تورکچولویه قارشی آپاریلان غدارجاسینا موباریزه میللى-ایجتماعی تفكکورده دهشتلى سارسینتیلار تئرتدی، دوشونمه يه قابیل اینسانلار سووئت ایئولوگییاسی نین آمانسیز تضییقی آلتیندا محو ائدیلەر، بوتؤو خالقلار يئریندن- یوردوندان دیدرگین دوشدورلر: کریم تاتارلارى، مئسختى تورکلرى، شیمالى قاقدار تورکلرى... اورتا آسیيا و قازاخیستان چؤلرینه، جنوبى آذربایجانلیلار ایسه ایرانا سورگون اولوندولا...

البته، همین ایللرده حیدر علیئو هله گنج ایدى، دیشىن، پوزولان، يئىنiden دوزولمه يه جەد ائدن، غدار ایدئولوگییالار، آمانسیز موقuler، جوشغۇن ائھتیراسلار اليىنده اویونجاغا چئورىلەميش دونیانى آنجاق گنجلیک ماراغى ایله سئیر ائدیر، حیاتدا آنجاق اونا مخصوص اولان، طالعىن مەحى اونون اوچون آیرىدېيى یئرى آختارىردى... ایلک تاپینتیلار دؤولت تھلوکە سىزىلگى اورقانلارىندان باشلاندى، اطرافداكى حادىش لرى اىزله مە يە، آراشدیرماغا، فتنومئنال يادداشىنا يېغىب تحليل ائتمە يە مئىللى اولان گچ چوخ قىسا بىر مودتە اوز اىشى نین اوستاسىنا چئورىلدى: اونون چالىشدىيى ساھە دونیانىن ترس اوزونو گورمە يە، حادىش لرىن، پروسئىلرین ماھىتىنە وارماغا، آرتىق حؤكمىرما اولموش سووئت ایدئولوگییاسى نین فعالیت مئتد و اوسلالارىنى موشاهىدە ائتمە يە ايمکان وئریردى... دؤولت تھلوکە سىزىلگى اورقانلارىندادىكى اىشى گله جىگىن بئويك ايجتماعى-سياسى و دؤولت خادىمى نین مؤەحکم خاراكتېرىنى، سرت منطىقىنى داها دا جىلا لا يېردى...

حیدر علیئوين دؤولتى ايداره مهارتى نين فورمالاشماسىندا ۵۰-۶۰-جى ایللر حلىئىجى رول اوينامىشىدیر، مەحى بىر ایللرده رئسپوپىلېكا رەھىرلىگىنندە كى يوکسکلىگى عئىنى زاماندا اونا ايمکان وئریردى كى، سووئت دؤولتچىلىگى نين ھم مضمونو، ھم دە پراكتىكاسىنا درىندن بلد اولسون. بو جور درىندن بىلدىك آشاغى-يۇخارى قىرخ ياشلارىندا اولان، آرتىق يېتكىن دؤولت آدامينا بىرىنجى نۇوبە دە كىفایت قدر موركىب سوسىال-سياسى موحىطىدە فعالىتى نين ستراتېگىياسى ایله تاكتىكاسىنى دوزگون علاقە لنىرىمك مهارتى قازاندیردى.

گئىش يايلىميش بئله بىر فيكىر مۇوجىددور كى، ۸۰-جى ایللرده سووئت دؤولتى رەھىرلىگىنندە ايشلە مە يە آپارىلان حیدر علیئو موسكوادا او سوپىيە دە يېڭانە تورك ایدى؛ اصليندە همین سۈزلىرى بو و يە دىيگر شكىلە ۵۰-۶۰-جى ایللرین باكىسى بارە دە دئمك مومكۇندور... باكىدا آذربایجان رەھىرلىگىنندە م.ج. باغىرۇوون موحاكىمە سىندىن سونرا مىللى كادرلار آرتىق ھەچ نىي حل ائتمىردىلر،

دؤولت تهلوکه سیزليگی اور قالانلاریندا ايسه وضعیت، سادجه اولاراق، میللی منافعлер باخیمیندان فاجیعه لى اىدى. حیدر علیئو سونرالار موسکوادا گؤرمک اىسته دىگى اىشلرى باكىدان باشلادى.

روس-سوۋەت دؤولتچىلىگى نىن تارىخى اساسىندا قدىم تورك دؤولتچىلىگى نىن عصرلر بويو قازاندېغى تجروبه دايامىشىدى... ۱۲-۹ عصرلرده قىيچاقلار، ۱۶-۱۳ عصرلرده مونقول-تاتارلار، گۈركىلى توركولوق ل.ن. قومىليوون ثوبوت ائتىگى كىمى، آراسىيا دؤولتچىلىگىنى ياراتدىلار. ۱۷-۱۸ عصرلرده قىربى آوروپانىن موعاصير تەخنىكىيا اساسلانان دونيا حاكمىتى ايدىعالارى روسىيانى دا اوز آغوشونا آلدى، آوروپالى اولماغا جەد ائدن روسىيا سارايى آوروپالى كىمى يئمگى، گئىمگى، دانىشماغانى هله عمللى-باشلى منىمىسمە مىشىدى كى، ۱۹ عصر گىلدى. آوروپا روسىيادا داها چوخ سىلاحى، حرbi تەخنىكاسى، اينقىلابى چئورىلىش ايدىئالارى، عوصىانلارى ايله گۈرۈنمه يە باشلادى... و گۈرمە مىش روسىيا بىر-بىرى نىن آردىنجا چئورىلىشلە معروض قالىب، نهايت كى، غئيرى-عادى، آنالوقو اولمايان بىر دؤولته سوۋەت دؤولتىنە چئورىلىدى.

...هانسى قىيافە دە ئاظاھور ائدىرسە-ائىسىن، ماهىت اتتىيارىلە بىر تورك دؤولتى اولان روسىيا سىرى دؤولتچىلىك تفتكىر و ضعىيف روس اسلامىان خادىملىرى طرفىندن ھەچ زامان نورمال ايدارە ائدىلە بىلەمە مىشىدىر. توركىلەر ايسه ۱۶ عصردىن اتتىيارىن يوكسك ايدارە چىلىيە، دئمك اولار كى، بوراخىلما مىشلار... اونا گۈرە ده روس-اسلاويانلارلا آرسايلى (آز قورخولو!) غئيرى-توركىلەر اراسىندا هەميشە نە ايسه بىر ياخىنلاشما، دؤولت ايدارە چىلىگىنە قارشىلىقلۇ موناسىبىت، غئيرى-رسمى سازىش اوزونو گۈستەرمىشىدىر.

حیدر علیئو اوز بىئيوك تورك عاغلى ايله بونلارى گۈروردو. و اصلىنده، چوخ شئىلرى گۈروردو... سوۋەت توركلىك كوممونىزم بايراغى آلتىندا تاكىتىكى حرکت قايلىتىنى بوتونلوكە ايتىرمىشىدى، روس-اسلاويان دوشونجە سى بىر كىنده قوردوغو كوممونىزمى كولخۇزو بوتۇۋ بىر اولكە دە قورماغا چىلىشىردى، آرسايلى (لاكىن چئىك) خالقلار كوسموپولىت موحىطىدە داها سربىت حرکت ائدىردىلر.

حیدر علیئوين آذربايچان كې مكىنن بىرىنجى كاتىبى سئچىلىمىسىندا بىر ئىچە ايل سونرا آذربايچانىن اىقتىصادى، اىجتىماعى-سياسى، مدنى تارىخىندا حقىقىن يئنى بىر دؤور باشلاندى. باكى هله موسکوا دئىيلدى، سوۋەت حاكمىتى باكىيا، دئىك كى، تىبلىسىدىن، ياخود يئرئواندان چوخ اهمىت وئرىردى. ۱۹۲۶-جى اىلده باكىدا ۱ توركولۇزى قورولتاي كىچىرىلىمىشىدى، بورادا شرق خالقلارى نىن

مجلیسلری، بیغینجاقلاری اولموشدو، بورادان شرق دونیاسینا تاریخی یوللار اوزانیردی... باکی شرقین قاپیسی ایدی.

حیدر علیئوین باکیدا گۆزله نیلمه ين بیر سریستیلکله رئسپوبلیکانی ایداره ائتمه يه باشلاماسی نینکی موسکوادا، هئچ باکی نین اوزوندە دە راحات قارشیلاننمادی. نییە؟ اونا گۆره کی، يئنی دؤولت باشچیسی گۆزله نیلمه ين بیر حالدا نئچە ایللرین سوکونتینی حرکتە گتیردی، سیماسیزلاشماغا گئدن میلتى اویاتدی، تورک دوشونجه سینى سیلکله دى، پوزولماقدا اولان ایجتماعی اخلاقى دیندیردی... بو ایسه اوزونه مؤحکم يئر علمیش، گئدنی سوپبوب، گله نى اؤیمکله نئیتراللاشداران، موختیلیف میلتلردن عیارت مأمورلاری تامین ائتمیردی؛ شاتتاژا، بؤهتانا ال آتدىلار، لاکین بو تورک او بیرى تورکلردن دئییلدی...

موسکوایا گلدىكده ایسه... بؤیوک بیر ایشه باشلايدىغىنى ياخشى بىلەن حیدر علیئو، اولا، ل.ى. بىرئئۇين شخصىنده اوزونه مؤحکم داياق تاپمىشىدی، ايكىنجى طرفدن، ايقىصادىياتى دىرچىلدن، "کومۇنۇزىمەن ماددى بازاسى" نى حاضىرلایان بیر رئسپوبلیكا رەھبىيەنە آچىق شكىلەدە قارشى چىخماق اوچون هئچ بیر جىدى اساس يوخ ایدى...

تورک حؤكمدارلارى نین بؤیوک عنونه لرینى داوام ائتدىرەن آذربایجان رەھبىي رئسپوبلیکانى نەنگ تىكىتى مئىدانيна چئورىدى: باکى شەھرى گۇرۇنەمە مىش بىر سورعتلە آبادلاشدىرىلدى، ناخچىواندا، گنجە دە، سومقايتىدا، رئسپوبلیکانىن رايون مرکزلىرىنە مدنىت ائولرى، مكتبلر، اينزىياتى بىنالار، ياشايىش ائولرى تىكىلدى، كاناللار چكىلدى، سو آنبارلارى يارادىلدى و س. و اى. آ. حیدر اليئەن بو واختا قدر اىتتىفاق مىقىاسىندا، دئمک اولاڭى، آدى چكىلەمە ين رئسپوبلیکانى سىرى نىن ان قاباقجىل موسىلمان-تورک رئسپوبلیکاسىنا چئورىدى؛ اون اىلدىن آرتىق مودتىدە حیدر علیئوین آذربایجانىن ايقىصادى، مدنى، معنۇي يوکسە لىشى اوچون گۇردوپو اىشلەر او زامان سىرى رئسپوبلیکالارىندا هئچ بىرى نىن رەھبىي گۇرمە مىشىدى... هئچ دىيگر گۇركىلى تورکلر د.ھ. كوناينىلە ش.ر. رشيدوو دا گۆره بىلە مىشىدەرلە... حالبۇكى اونلارا نىسىتن جاوان حیدر علیئو آرتىق موعىين تاكتىكى مقصىدلە موسکوانين گۆزلىرىنى قاماشدىرماقلا كىفایتلىمیر، منسوب اولدوغو مىلت اوچون چوخ بؤیوک اىشلەر گۇرمە يه، ستراتئى پلانلارىنى حىاتا كئچىرمە يه چىلىشىردى.

ھمین پلانلاردا بىرى، بلکە ده بىرینجىسى خالقىن اوزونو اوزونە تانىتدىرماق، اونون نورمال ائتنوکولتورولۇزى حىاتىنى بىرپا ائتمك ایدى...

حیدر علیئو آذربایجان تاریخی نین ان موختليف پروبلئملری نين اوئيره نيلمه سينه، ميللى تاریخى تفکكorumون اوبياديلماسینا خوصوصى اهمىت وئرى، اىختيصاصجا تاریخچى اولان (و، آذربایجان دؤولت اونيوئرسىتى نين تاریخ فاكولته سينى بيتيرميسدир) حيدر علیئو اوچون تاریخ يالىز " اوزو كىچميشه سىياسەت " دئىيلدى، ھم دە بلکە دە داھا چوخ ميلتىن اۆز حاقيقى كىچميشىنى دريندن اوئيره نىب گله جىھە حاضيرلىقلى گەتمە سى اوچون بىر مكتب، اىلەمام منبىي ايدى. آذربایجان خالقى نين منشايى، فورمالاشماسى، آذربایجان ميلتى نين تشككولو كىمي مەھم تارىخشوناسلىق پروبلئملری محض ۷۰-جى ايللرده بوتون علمى-ايئولۇزى كىشكىنلىكى ايلە قويولدو، موشاويە لر، موزاكىرە لر كىچيرىلدى. و بو گرگىن آختارىشلار ھېچ بىر علمى آدى، عالىملىك درجه سى اولمايان حيدر علیئوين بىلاواسىطە، ياخود دولايسى ايلە رەھبىلىكى آلتىندا گەندىر، واختاشىرى اونا معلوماتلار وئرىليردى.

...ونون اوچون تاریخ سوسىال-سياسى تارىخلە محدودلاشمىردى، حيدر علیئو ميللى ديل، ادبىات، مدنىت و س. تاریخى نين پروبلئملری ايلە دە ماراقلانىر، موتخصىصلرى سفرىر ائدىردى. آذربایجان ادبىاتى نين، مدنىتى نين يالىز تاریخى ايلە دئىيل، بوگونو ايلە دە سونسوز ائنۋەرلىكى ايلە مشغول اولان، آذربایجان يازىچىلارى، مدنىت، اينجە سنت خادىملرى ايلە آردىجىل گۈرۈش، اونلارين قورولتايلارىندا فعال اىشتىراك ائدن رئىسپوبلىكى رەھبىرى ميلتىن يارادىجى قۇوه لرىنى اولكى ايللرلەن اتالتىندا چىخاردى، اونلارا گۈركەلى يازىچى، اينجە سنت، مدنىيەت، علم خادىمى نين سداسى محض رئىسپوبلىكى رەھبىرى نين نۇفوذو سايە سيندە قىسا بىر زاماندا سىرى نين مرکزىنەن گلەمە يە باشلادى... يئنى آذربایجان حيدر علیئوين رئىسپوبلىكىا رەھبىلىك ائتىكى ايللرده تكچە نئقىتى، پامبىغى، اوزومۇ ايلە دئىيل، معنۇي-ايتنىلىكتوال ثروتلرى ايلە دە اىتتىفاق مىقىاسىندا مشھورلاشمىشىدی...

رئىسپوبلىكانيں موختليف رايونلاريندا دونيا مدنىتىنندىن، دئمك اولاڭى، تجرىد ائدىلىميش شىكىلە ياشايان، لاكىن زەختىش، اىستىدادلى خالقىن آذربايچانين مرکزى ايلە علاقە لرى نين گەنئىشلەنەمە سيندە دە حيدر علیئوين بوگونە قدر درىنەن آراشدىرىلما مامىش (لاكىن آراشدىرىلما يا احتىاجى اولان!) مەھم خىدمەلری اولمۇشدور، محض بو گۈركەلى سخىصىتىن، بؤيوك دؤولت خادىمى نين اوزاقگۈرن سىياسىتى نتىجە سيندە باكى " بىن الميل " شەردىن ميللى شەرە چۈرۈلەردى... يېڭانە عومومىتتىفاق توركولوگىيى زورنالى دا ۱۹۷۰-جى اىلدىن محض باكىدا چىخماغا باشلادى.

آذربایجان رهبرلیک ائتدیگی ایللرده یالنیز آذربایجان ایجتماعیتی دئیل، عموممن سووئت ایجتماعیتی گؤردو کی، حیدر علیئو تکجه قورخماز، جسارتلى، مؤحکم ایراده لى بىر رهبر يوخ، ھم ده مودریک، ائنسیکلوبئدیک معلوماتا، گوجلو منطیقه مالیک، جمعیتی دریندن بیلن، اونو بو و یا دیگر مقصد اوغروندا حرکته سفیر اتتمگى باجاران تشكیلاتچى دئولت خادیمی، یوکسک سوییه لى ایدئولقدور... بئله شخصیتلر ل.ى.برئىئو دئوروندە ایستر موسکوادا، ایستر سە دە رئسپوبلیکالارین رهبرلیگیندە چوخ دئیلدى، اولکە " راحات " ياشاماغا مئیللى ایدى، تاریخى پروبلئملر، نئچە دئیرلر، دوندورولموش، " يئنى فیکرین " ، " يئنى موقۇع " بىن، سیاسى-ایدئولوژى آختارىشلارین قاپىسى باغلانمیشدى... ياشى اوتوموش، لاکىن طبیعتن خېیرخاھ اولان، آذربایجانا (حیدر علیئو!) خوصوصى موناسىبىت بىلە بىن ل.ى.برئىئو آیاقلارى دولاش-دولاشا دونيانىن موختليف اولکە لرینى گىزىر، صمیمی قلبىن صولح ایستىيردى... لاکىن موسکوا افغانىستانا قوشۇن يئرىتىدى و اوغورسوز موحارىبە يە باشلادى...

ل.ى.برئىئو ائراسى باشا چاتىر، سون دئورونو ياشايان سووئت دئولتى نىن رهبرلیگیندە تىززولدن چىخىش يوللارى آختارىليردى. وضعىتىن موركىبلىگى چوخلۇ سوالالار دوغورور، آختارىشلارا سۈوق ائدیر، موختليف ایدئىالار، مولاھىظە لر مئىدانا چىخىردى. و طبىعى كى، موختليف خاراكتئلى قۇووه لرى ھم داخىلەدە، ھم دە خارىجە فعالىتە، آكتىو حرکتە سۈوق ائدیردى.

٧٠-جى ایللرین سونو ٨٠-جى ایللرین اوللاريندە سوو. ايک مك نىن سیاسى بوروسوندا (فاكتىكى اولاراق اولکە رهبرلیگىن) اوچ تورك واردى: دين محمد كونايتۇ (قازاخ)، شرف رشيدوو (اوزبك) و اللى ياشلاريندا اولان حیدر علیئو... زامان بو توركىلردن اوچونجوسونو تدرىجىن اون موقعيه روسالارلا تكباشىنا موبارىزە موقعييەنە چىخارىردى.

٨٠-جى ایللرده سووئت دئولتى نىن رهبرلیگیندە آردىجىل دىيشىكلىكلىرى گئتىدى. باش كاتىپلر بىرى دىگرىنى عوض ائدیر، سیاسى بورونون تركىبى دىيشىردى. حیدر علیئو بئله بىر موركىب دئورىدە موسکوایا چاغىريلدى، سیاسى بورونون عوضۇ، ناظىرلر سووئتى سىرى نىن بىرىنچى معاونى اولدو. بو، سووئت دئولتى ياراناندان بىرى تورك-مۇسلمان دئولت خادىمی نىن گلېب چىخىدigu ان بؤيۈك وظيفە ایدى... تارىخى بىر قدر دە گئنىش مىقىاسلى گۇتۇرسك، ان گئچى ١٦ عصرىن بىرى تورك-اسلاوابيان-سووئت دئولتى نىن رهبرلیگیندە ان يوکسک وظيفە لەدە اتتىش تورك، مۇسلمان ایدى...

۸۰-جی ایللرین اور تالاریندا آرتیق حیدر علیئو سووئت دوولتی رهبرلیگیندی یالنیز آذربایجان خالقی نین یوخ، عومومن تورک-موسلمان خالقلاری نین لیدئری ایدی، تورک دونیاسی نین هم استراتئژی، هم ده تاکتیکی پروبلئملرینی حل ائتمک یالنیز اونون اوزرینه دوشوردو. و حیدر علیئو دؤیوشوردو.

...دئیه سن، الله سووئت تورکلرینه او قدر ده کیچیک اولمایان بیر شانس وئرمیشدی. قطعیتی، مودریک، ائنئرژیلی تورکون اطرافیندا بیرلشمک، تورکلرین داغیلمیش حقوققلارینی، صلاحیتلرینی بربا ائتمک، بلکه ده، مومکون ایدی. لakin تورک رئسپوبلیکالاری نین رهبرلریندی بو دفعه ده لازیمی جسارت اولمادی. روس شووینیزیمی ایسه آیاقدا ایدی. م. قورباچوو منفور "پئرسترویکا" فیریلدا غينا باشلامیشدی... حیدر علیئوین قارشیسیندا ایکی يول قالیردی: یا آخر اجان (طبعی کی، مغلوب ائدیلنجن!) دؤیوشمک، یا دا اوّز کاریئراسینی گۆزله بیب گیجیسیر م. قورباچووون آوانتوریست سایقلا مالارینی مودافیعه ائتمک...

او بیرینجى يولو سئچدی... و حیدر علیئوله م. قورباچوو ایلک دفعه قازاخیستان مسله سیندە اوز-اوze گلدىلر. م. قورباچوو واختىلە سیاسى بورودا بؤیوک نوفودۇ اولموش دینموهممەد کونائیوی قازاخیستان رهبرلیگیندن کنارلاشىدیرماق، يېرىنە روس گ. كولبىنى قویماق قرارينا گلدىگىنى سؤیلە دى. حیدر علیئو قطعى شكىلەدە اونون علئىه اينه چىخدى: اولا، دینموهممەد کونائیو ۲۰ ایلدن چوخدور كى، رئسپوبلیکایا اوغورلا رهبرلیک ائدیر، نه اولسون كى، ياشلىدىر؟. اگر دینموهممەد کونائیو چىخارىلما مالىدیرسا يېرىنە قازاخ قويولما مالىدیر (مثلى، ناظىرلەر سووئتى نین سدرى نور سولطان ناظار بايئوبايئو)، روس یوخ!..

م. قورباچوو و اونو مودافیعه ائدن، بير سؤزونە ده یوخ دئمە يىن سیاسى بورو "مقدىدینە چاتدى" . لakin قازاخیستاندا م. قورباچووون بو قرارينا قارشى كوتلۇي چىخىشلار اولدو، همین چىخىشلار مرکز طرفىنەن "میلتچىلىك" ائلان ائدیلدى... قازاخیستان تورک گنجلیگى نین مىللى حقوققلارینى قوروماقدا اوچون آياغا قالخما سیندا، عومومىتىله قازاخ مىللى دوولتچىلىك شوورونون اويانما سیندا حیدر علیئوين خىدەتى، ائله بىلەرلیك كى، همىشە خاطىر لانا جاقدىر.

...م. قورباچووون آذربایجانلا باغلى نادان سیاستى، ائز باشىنالىيى او حىددە چاتدى كى، ۱۹۸۷-جى ايلين سونلاريندا سیاسى بورونون ايجلاسیندا حیدر علیئو اونو ايتىھام ائتمە لى اولدو. باش كاتىپىن حىاسىز جاسينا دئىيگى "سن آذربایجانىن ايشلىرنە قارىشما!" سۆزلىرىنەن هىددەتلەن كىچمىش آذربایجان رهبرى، عومومن آرتىق آذربایجانلىلارين ليدئرینەن چئورىلەمىش حیدر علیئو تورکون سون اومىدى اولان فيزىكى گوجوندن اىستىفادە ائتمە لى اولدو، اگر سیاسى بورونون عوضۇلرى آرایا

گیریب سون درجه ده غضبلنیمیش تور کو ایجلاس سالونوندان چیخار ماسایدیلار، م. قورباچوو لا یق اولدوغو جزاسینی، هئچ شوبهه سیز، آلا جاقدی.

...روس شووینیزیمی اونونلا اوز-اوذه دایانان سونونجو تور کو ده ترک-سیلاح ائتدی. حیدر علیئو موسکوادا تجرید ائدیلدی، اونونلا گوروشمک قاداغان اولوندو، حرکتلری ایزله نیلدی. بو آزمیش کیمی، دوغما آذربایجاندا اونون علیئه اینه آمانسیز تبلیغاتا رواج وئریلدی. و همین تبلیغات گئدە-گئدە آذربایجان تورپاقلاری دا منفور ائرمیسیستان طرفیندن ایشغال ائدیلیردی. موسکوا بونونلا دا کیفایتلنمه يیب، باکییا قوشون يئریتىدی، ایطاعتسیز خالقى غدار جاسینا جزالاندیردی...

٨٠-جى ایللرین سونو ٩٠-جى ایللرین اوللریندە آذربایجاندا حیدر علیئوین وطنە دئونمه سینه موناسیبیت بیرمنالى دئییلدی: موسکوانین "کادرلار" ١، حاکیمیتە جان آتان (لاکین دؤولت ایدارە چیلیگى ساحە سیندە سریشته سیز) قوووه لر، اونلارا قوشولموش "ماراقلیلار" ... "قوووتلى ال" دن (اصلیندە "قوووتلى باش" دان!) چکینیردیلر؛ گئیش خالق کوتله لرى، خوصوصىلە اورتا و يوکسک ایختیصاصلى ضیالیلار، يازىچیلار، مدنیت، علم خادیملرى، امین-آمانلىق طرفدارلارى... ایسه تجرووبه لى دؤولت خادیمینى گۈزله بىردىلر.

...حیدر علیئو آذربایجانا اۋلەكە نین عومومن محو اولماق تهلوکە سى آلتىندا اولدوغو زامان گلدى. و آذربایجانى نینكى خیلاص ائتدى، اونو ھم ده تورک دونیاسى نین قاباقجىل مملکتلىرىندن بىرینه چئوپىرىدى. بو گون آذربایجان حاقيندا دانىشماق تورک دونیاسى باره سیندە، حیدر علیئو حاقيندا دانىشماق ایسه تورک بؤیوکلریندن بىری باره سیندە بىح ائتمك دئمکدىر. موستقىلىكىك الدە ائتمىش هئچ بىر (دېگر) تورک دؤولتى نین باشچىسى بى سوبىيە يە عومومن تورک دونیاسى نین لىدئرلى اولماق سوبىيە سینه گلېپ چاتمامىشىدیر...

زنگىن دؤولت ایدارە چیلیگى تجرووبه سى (و پوتئنسىالى) اولان آذربایجان پرئىزىدئىتى تورک دونیاسى نین بىرلىگى اوچون نه قدر بؤیوک اىشلر گۈرمۇشدورسە، اوندان دا بؤیوک اىشلر گۈرمک گوجونە، ايمکانلارينا مالىكدىر. بورادا صۆجىت گۈزىل نظرى فيكىرلر سۈپىلە مىدىن، "يئرینە تورک بايراغى سانجماق" دان گئتمىر، كونكىرەت، پېرسىئكتىپولى اىشلەرن گىدىر. آذربایجان رەھىرىلىگىنە يئىندين گلدىكەن، سیاسى حاکیمیت الدە ائدیلەكىن سونرا حیدر علیئوین فعالىيەتىنده بىر سىرا ساحە لر آيدىن جىزگىلەر ايلە سەچىلىر:

— آذربایجانين ایقتصادى، سیاسى، ایجتماعى پروبلئملرى نین حللىنده تورک دونیاسى نین ايمکانلاريندان اىستىفادە ائتمك؛

— تورک دونیاسی نین قوووه لرینی بېرلشىرەمك، ھەنسى تورک دؤولتى نین (خوصوصىلە بىنالخالق) پروپلئەملىرى نین حلىنىدە تورک دونیاسى نین بېرگە حرکتىنى تامىن ائتمك؛

— تورک دونیاسى نین بىنالخالق نۇفوذۇنون داھا دا گوجلندىرىلەمە سىنە چالىشماق و بونون اوچون ھەر بىر مۇستقىل تورک دؤولتى نین ايمكانلارىندان يارارلانماق و س. حىدر علئۇين تورک دونیاسى نین پروپلئەملىرى اىلە داھا آردىجىل مشغۇل اولدوغو مرحلە ۱۹۹۳- جو اىلدن، مۇستقىل آذربايجان رئسپوپلىكاسى نین پرئىيدىتى سەچىلەنەن سونرا باشلايىر. اىستانبۇلدا اقتصادىي امكداشلىق تشكىلاتى نين ۲-جى گۈرۈشۈنون اىشتىراكچىلارينا ۵ اىيول ۱۹۹۳-جو اىل تارىخلى موراجىعتىنە حىدر علئۇ دئېمىشدى: " اقتصادىي امكداشلىق تشكىلاتى اۇلکە لرى نين توركىيە نين، ایرانىن، پاکىستانىن، افغانىستانىن، قازاخىستانىن، اوزبەكى ستانىن، توركىمە نىستانىن، قىرغىزىستانىن، تاجىكىستانىن، آذربايجانىن اىستىفادە ئەدىلەمە مىش زىنگىن طبىعىي ثروتلى، ماتئریال احتىاطلارى واردىر. اونلارдан بىرگە اىستىفادە اولۇنماسى اسل مۇسلمان اىتتىباھىنا چئورىلە جك، بۇتون بىرىتىن اينكىشافينا تۆھفە وئرە جىدىر " ... بۇ موراجىعتە توركىلوك دوشونجە سى نىن ان آزى اوج تارىخى علامتى عکس اولۇنور:

- (۱) آيرى-آيرى تورک دؤولتلىرى نين مۇستقىللىكى نين مودافىعە اولۇنماسى؛
- (۲) تورک (و عومومەن مۇسلمان) دونیاسى نين بېرلىگىنە چالىشىلماسى؛
- (۳) ھەمین بېرلىگىن دونيادا ھارمونىيا يارادىلماسىنى خىدەت ائتمە سى ايدئىاسى نين مودافىعە سى. حىدر علئۇ تورک بېرلىكى نين مۇھىكمەلە نىب اينكىشاف ائتمە سىنە توركىيە نين رولونو ھەميشە يوکسک قىيەتلىنەر مىش، توركىيە جومەھورىيىتى نين يارادىجىسى موصطاۋا كامال آتاتوركۇن تارىخى فعالىيەتىنى دۇنە-دۇنە دىرلىنەر مىش، اونو " يىگىرەمەنچى عصرىن بىرىتە وئردىگى بؤيۈك دوهاalarدان " سايىمىشدىر. توركىيە حاقىندا موختىلif و اختىاردا دىئىلىمەش آشاغىداكى سۆزلىرىن ھامىسى حىدر علئۇھە مخصوصىدۇر: " توركىيە حاضىردا دونيانىن سىياسى دورومۇندا نۇفوڈلۇ تاثىر قوووه سىنە مالىك، عومومېشلىرى دىرلىرى قوروماڭ عزمىنەدە اولان، اىقتصادى و مدنى سوپىيە سى اعتىبارىلە اينكىشاف ائتمىش قودرتلى دؤولتلىرىن بىرىنە چئورىلەمەشىدەر... " ، " آذربايجانلىلارىن قلىبىنە توركىيە نين خوصوصى يېرى وار... " . " توركىيە آذربايجان اوچون قارداش، دوست اۇلکە دىر آذربايجان رئسپوپلىكاسى بىر مۇستقىل دؤولت كىيمى توركىيە جومەھورىيىتى اىلە بۇتون ساھە لرده علاقە لرین اينكىشاف اتتىرىلەمە سىنە چىلىشىر... " . " من بۇ گون بىر داھا توركىيە تورپاگىنا آياق

با سماغیما، تورکیه تورپاگیندا اولماگیما گؤره اوزومو چوخ خوشبخت حساب ائدیرم... ". " ینى دوغولموش موستقیل آذربایجان دؤولتى تورکیه نىن كۈمگىنى، ياردىمىنى، قايغىسىنى دايىم حىس ائدیر ". " هله گىچ ياشلارىمدا كىتابلاردان، قىئتلەن تورکیه حاقىندا، تورك خالقى حاقىندا اوخوياركىن تورکیه يه همىشە حىرتىلە باخىر، اونا بؤيۈك ماراق گۆستىرير، بؤيۈك مىلت مجلىسى نىن اىشى بارە دە، اونون قبۇل ائتىدىگى قرارلار بارە دە معلوماتلارى ھوسلە، دېقتەلە اوخويوردوم ". " ... بىزىم تارىخىمiz بىر، دىلىمiz بىر، دىنىمiz بىردىر ". " ... تورکیه ايلە آذربایجان آراسىندا يىندىيە دەك يارانمىش علاقە لى يىنى مىرھلە يه كىچىر ". " ... خالقلارىمiz بىر كەكدىندىر... حتى سون دؤوردە آىرى دوشىمىگىمiz دە بىرلىكىمiz ئىمپارىتىن داوام ائتىدىرمك اوچون بوتون ايمكانلارا مالىكىك... ". " بىز بىر مىلت، اىكى دؤولتىك... ". " بورادا، بۇ سالوندا كىمىن تورکیه لى، كىمىن آذربایجانلى اولدوغۇنۇ آپىرماق مومكۇن دېيلدىر... ". " آذربایجانلا تورکیه آراسىنداكى سدلر، سرحدلر، قاداغلار، ياساقلار گۇئتۈرۈلۈمۈشدور " ... و س.

حىدر علئۇ ۱۹۹۴-جو ايلىن فۇرالىندا تورکیه جومھورىتى نىن پرئىزىدەنتى سولئىمان دميرە لىن دعوتى ايلە تورکیه دە رسمي سفردە اولاركىن موختليف گۇرۇشلر كىچىرمىش، بۇ اولكە بارە سىنەدە اون ايللرلە اورگىنەدە، بئىنىنەدە داشىدېغى فىكىرلەر ئىن اكتىرىتىنى ايلك دفعە سۈئىلە مىشدىر... ۹۰-

جى ايللرین اوللاريندە هله ناخچىواندا اولاركىن حىدر علئۇ تورکیه پرئىزىدەنتى سولئىمان دميرال لە، تورکیه نىن بؤيۈك اىجتىماعى-سياسى و دؤولت خادىملىرى ايلە تىز-تىز گۈرۈشۈش، سىخ علاقە لر ساخلامىشدىر... موشاهىدە لر گۆستىرير كى، سولئىمان دميرل آذربایجان پرئىزىدەنتى نىن ان چوخ قىيمىتلىندىرىدىگى، حتى اوزونە قارداش حساب ائتىدىگى تورك دؤولت باشچىلارىندا، دونيا اىجتىماعى-سياسى خادىملىرىندا بىرى (و بلکە دە بىرىنچىسى) دىر. حىدر علئۇين سولئىمان دميرلە موراجىعتن دئىيگى آشاغىداكى سۆزلى بونو بىر داها ثوبوت ائدیر: " تورکیه جومھورىتى نىن بئىنلەخالق عالىمە خارىجى سىياستىنى آپارماقدا، اونو بىن الخالق تشكىلاتلاردا تمىيل ائتمىكە، تورکیه جومھورىتى نىن ايلبىل دونيا بىرلىكىنەدە لايىقلى يئر توتماسىندا سىزىن بؤيۈك خىدمتلىرىنىز وار و بونا گۈرە دە سىز تكىجە تورکیه دە يوخ، يالنىز تورك دونياسىندا يوخ، بوتون دونيادا مشهور بىر سىاسى- اىجتىماعى خادىمسىنىز، دؤولت خادىمىسىنىز " .

حىدر علئۇ داها سونرا دئىمىشدىر: " آذربایجان خالقى نىن سىزە خوصوصى حئۈرمەت و محبتى واردىر. چونكى خالقىمiz سىزى چوخ ياخشى تانىبىر، سىاسى فعالىيتنىزى، دؤولت فعالىيتنىزى ھمىشە اىزلە بىر. تصادوفى دئىيل كى، هله " سوپۇق موخارىبە " وختى، سووئتلر اىتتىفاقى ايلە تورکیه

رئیسپولیکاسی آراسیندا موناسیتلىرىن گرگىن اولدوغو بىر دؤوردە آذربايچان رئیسپولیکاسى، خالقىمىز سووئتلر ايتىياقى نىن ترکىيىنده اولدوغو بىر واختدا ۲۵ اىل بوندان اونجە سىز توركىيە نىن باش ناظيرى كىمى سووئت ايتىياقىندا اىلك سفر ائتمىسىنiz. موسكوادا، سووئتلر ايتىياقى نىن باشقا شەھرلریندە اولمۇسونۇز. بىز او زامان حىس ائتدىك كى، قىلىنىز، اور گىنىز آذربايچاندا دا گلمگى سىزە امر ائتمىش، باكىيا گلمگى سىزە تؤوسىيە ائتمىشدىر. سىز باكىيا، آذربايچاندا گلدىنىز.

حىدر علیئۇ سوئىيەن دەمىرە لى " بؤيوک اوئندر موصطاۋا كامال آتاتوركۇن ايشى نىن اعتىيارلى داوامچىسى كىمى، اونون بؤيوک شاگىردى كىمى " قىيمىتلەندىرىمىش، " تورك دونياسى نىن، تورك دؤولتلىرى نىن بىر-بىرىنە داھا ياخىن اولماسى " يولۇندا هلە چوخ ايشلر گۈرە جىگىنە امېنلىكىنى اىفادە ائتمىشدىر...

... توركىيە خوصوصىلە ۲۰-جى اىللەن باشلاياراتق يالنۇز توركىيە لىلرىن دئىيل، عومومەن دونيا توركلىرى نىن معنوى وطنى اولمۇشدور. سىبىر، توركوستان، وولقاپىو، شرقى آوروپا، شىمالى قافقاز، آذربايچان توركلىرى ھەمین اىللەن اعтиيارن اومىيدىرىنى توركىيە يە باغلامىشىدىلار. بونون بىر سىبى دە او اىدى كى، جزا اورقانلارى نىن تقييىنەن قاچان بوزلۇلە تورك موجاهىدى ۲۰، ۳۰، ۴۰-جى اىللەدە محض توركىيە دە مسكونلاشمىشىدىلار: اونلارين اىچرىسىنە على بى حوسئىنزاھ، محمد امين رسولزادە، احمد بى آغا اوغلو، ذكى ولىدى توغان، يوسىف آكچورا اوغلو، عيسا يوسىف آلىپتىكىن، احمد جفرواغلو... كىمى بؤيوک سىمالار واردى كى، علمى، ايجتماعى-سياسى، مدنى-ادبى فعالىتلىرى نىن سونونا قدر توركچولوگو توركىيە چىلىك سوپىيە سىنە ائنمە يە قويىماشىن، بؤيوک ايدىللار اوغۇزوندا گرگىن موجادىلە لر وئرمىشلر. و بئله لىكلە، توركىيە فاكتىكى اولاراق بىر نىچە اون اىل (اللى اىلدىن آرتىق!) عومومەن توركلىرىن وطنى اولمۇشدور...

... حىدر علیئۇ گۈرۈنور، توركىيە نى بىر دە اونا گۈرە سئومىشدىر كى، بوتون تورك دونياسىندا توركىيە يە يوللار اوزانىدىغى كىمى، توركىيە دن دە بوتون تورك دونياسى گۈرۈنوردو (و بۇ گۈن دە گۈرۈنمكە دىر). يالنۇز اوغورلارى ايلە دئىيل، ھم دە قوصۇلارى، پروبلئملەرى ايلە... توركىيە تكجه ھەمین اوغورلارا سئوينمىر، پروبلئملەرىن حلىنە، موباحىشە لرە دئىيقدو لا زا دا صىرلە مونصىقىلىك ائدىر.

... حىدر علیئوپىن تارىخى توركوستان قازاخىستان، اوزبېكىستان، توركمەنستان، قىرغىزىستان... ايلە، ھەمین تورك رئىگىونونون دؤولت خادىملىرى، سىياسى-ايجتماعى لىدىئرلەرى ايلە علاقە لرى سووئت

دؤوروندە سیخ اولموش، سووئت دؤولتی نین سوقوطوندان سونرا ایسه یئنی میللى-ایدئولوژی مضمون کسب ائتمیشدیر.

قازاخیستان، اونون رهبرلیگیندە گئدن پروسئسلرە، روس شووبینیزىمى نین بو پروسئسلرە موداخىلە سینە حىدر علیئوین موناسىبىتى بارە دە آرتىق بىت ائتمىشىدىك. چوخ كىچمە دى كى، هەمین موناسىبىتىن يئگانە دوزگون موناسىبىت اولدوغونو تارىخ تصدقىق ائله دى: حىدر علیئوین آدینى بؤيوک اوذاقگۇرنلىكە قىيد ائتدىگى نورسولطان ناظاربایئوبايئو رئسپوبليكا رهبرلىسینە گلدى.

... ١٩٩٤-جو ايلين مارتىندا چىنە رسمى سفردن باكىيا قايدان حىدر علیئو آلماتىدا دايانىر و نورسولطان ناظاربایئوبايئولە گۈرۈشۈر. آذربایجان پرئىزىدئنتى نین ھەمین گۈرۈشە كى چىخىشى اولدوقجا ماراقلى، تورك دؤولتلرى باشچىلارى نین موناسىبىتلرى باخىمىندان اولدوقجا تاثيرلىدىر: " اوچىچە قىيد ائتمك اىستە يىرم كى، من اۆزۈم آلماتىدا داياماغى خوصوصى اوЛАراق پلانلاشدىرىدىم كى، محض نورسولطان آبىشئوپچەلە گۈرۈشە بىلىم. باشقۇ سۆزلە، صۆحبەت تكجه تەخنىكى احتىاجدان دئىيل، ھم دە منىم نورسولطان آبىشئوپچەلە گۈرۈشەمك، دانىشماق آرزو مدان گئدىر ". آذربایجان پرئىزىدئنتى علاوه ائدىر: " بىز اونونلا چوخدان دوستوق. ايندى اوزىمىزە بؤيوک مسئولىت گۈئوردويو بىر واختدا، عصرلە دوستلوق ائتمىش خالقلارىمىزىن طالعىي اوچون بؤيوک مسئولىت داشىدىغىمىز بىر واختدا (كورسىو بىزىمىدىر ن.ج.)، شوبەھە سىز كى، گۈرۈشلىرىمىز، فيكىر موبادىلە سى آپارماغىمىز طلب اولونور. بونا گۈرە دە من بو گون نورسولطان آبىشئوپچەلە ممنوعىنىتە گۈرۈشىدوم. بىز دؤولتلاراسى موناسىبىتلارىمىزىن بىر چوخ مسلە لرىنە دايىر فيكىر موبادىلە سى ائتدىك... ".

توركوسitan رئسپوبليكا لارى، ھەمین رئسپوبليكا لارلا آذربایجانىن چوختىرفلى علاقە لرى، امكداشلىغى و س. بارە دە حىدر علیئوين، گۈرۈنور، ايلك پروقرام اھميتكى فيكىرلىرى تورك دؤولتلرى باشچىلارى نين اىستانبۇلدا كئچىرىلىن ٢-جى زىروه توپلانتىسىندا سۈلىنمىدىر. ... آذربایجان پرئىزىدئنتى نين اىستانبۇل يولا دوشىركەن باكىدا، هاوا لىمانىندا ژورنالىستىلە دئىيگى آشاغىداكى سۆزلر دىقىتى جلب ائدىر: " شوبەھە سىز كى، زىروه توپلانتىسى بىزىم خالقلارىمىزىن (تورك خالقلارى نين ن.ج.)، موستقىل اولكە لرىمىزىن (تورك دؤولتلرى نين ن.ج.)، بو گونو و گلە جىگى اوچون اھميتكى يولدۇر. ينى بىزىم تورك منشالى، توركدىلى خالقلارىمىزىن، تارىخى، مىللى، معنۇي عنونە لرى عئىنى و ياخود بنزىر اولان خالقلارىمىزىن هر بىرى نين موستقىل دؤولت كىمى مۇوجود اولماسى، اونلارىن ھم دؤولتلاراسى علاقە لرى نين اينكىشاف ائتدىرىلىمە سى، مۇحكملەندىرىلىمە سى، ھم دە

بو علاقه لردن ایستیفاده ائده رک تاریخی ایرثیمیزی، کئچمیشیمیزی جانلاندیرماق و اونون اساسیندا خالقلاریمیزی داها دا یاخینلاشديرماق دونیانین ایندی مورککب پروسئسلر گئدن بیر دئورونده چوخ مهم دور. اونا گئره ده من بو گئروشه بئیوک اهمیت وئریرم. اورادا هانسی سنه دین ایمضالانیب-ایمضالانماماسیندان آسیلی اولماياراق، ائله بو گئروشلرین اوزو، فیکیر موبادیله سی، همین اولکه لرین پرئزیدئتلری نین اونسیتی بونلار هامیسی رئسپوبولیکامیزین هم ایقتیصادی، هم مدنی، علمی، هم ده بوتون باشقما ساحه لرده بوندان سونرا دا بیر-بیری ایله سیخ علاقه لر یاراتماسی اوچون ایمکانلار آچاچاقدیر " ... و ۲-جی زیروه توپلانتیسی نین آچیلیشیندا آذربایجان پرئزیدئنتی بو فیکری داها دا اینکیشاف ائتدیریب دئمیشدى: " بیزیم توپلانتی خالقلاریمیزین، اولکه لریمیزین تاریخی کئکلری، عصرلر بويو توپلانمیش عادت-عننه لری نین بیرلیگی، دیل بیرلیگی و فعالیت بیرلیگی اساسیندا قوروlobe. بو چوخ بئیوک اساسدیر. اونا گئره ده بو اساسدا بیزیم اولکه لر آراسیندا بوتون ساحه لرده امکداشلیغی اینکیشاف ائتدیرمە يه، گئنیشلندیرمە يه، بوتون ایستیقامتلرده بو امکداشلیغی تامین ائتمە يه بیزیم بئیوک ایمکانلاریمیز وار. آذربایجان رئسپوبولیکاسی بئله قرارا گلیب کی، بوندان سونرا دا بو ایمکانلاردان ایستیفاده ائتسین و امکداشلیغی گئنیشلندیرسین (کورسیو بیزیمدیر ن.ج.).

... همین نیطقیندە حیدر علیئو موستقیل آذربایجان دئولتی نین تورک دئولتلری ایله علاقه لریندە عموممن خاریجی سییاستیندە آرتیق نئچه ایللر کئلگە ده قالمیش بیر مسله يه ایشیق سالدی. او آنچاق داهی دیپلوماتلارا (و تورک دونیاسی نین بیرلیگی اوغروندا هر جور موجادیله يه حاضیر بئیوک تورکچولره!) خاص اولان بیر آچقیقیقلا دئدی: " ... آنچاق بیر حقیقتی ده قئید ائتمک ایسته بیرم کی، اولکه لریمیز (صوحبت تورکدیللى اولکه لردن گئدیر — ن.ج.) موستقیلیک الده ائندنن سونرا، ایکى ایل بوندان اوئنجه آنکارادا بیزیم اولکه لریمیزین رهبرلری توپلاشیب، گئروشوب بیرگە بیانات قبول ائندنن سونرا، اولا بیلر کی، آذربایجان طرفی نین بوراخدیغی سهولر نتیجە سیندە آذربایجان رئسپوبولیکاسی نین قازاخیستانلا، اوزیه کی ستانلا، تورکمە نیستانلا، قیرغیزیستانلا علاقه لری چوخ ضعیف اولوب. تخمینن بیر ایل بوندان اوئنجه، من آذربایجان رئسپوبولیکاسینا باشچىلېق ائتمە يه باشلا迪غیم گوندن بو قارداش رئسپوبولیکالارلا علاقه لرین بىرپا اولونماسی اوچون چوخ چالیشمىشام و بىلدیرمک ایسته بیرم کی، بو علاقه لرین ضعیفله مە سى و بعضن ده قىريلماسى (کورسیو بیزیمدیر — ن.ج.) سېبلری آنچاق آذربایجاندادر " . آذربایجان پرئزیدئنتی داها سونرا دئدی کی، " اونا گئره ده آذربایجان طرفیندن بو علاقه لرین اوزون مودت ضعیفله دىلمە سينه

گۆره ده خوصوصن ١٩٩٢-جى ايلده آنكارا بىاننامه سىندىن سونرا آذربایجان طرفينىدىن بو دۆولتلرلە علاقە لرى اينكىشاف ائتدىرەمك اوچون تىشپىس گۆستەرىلەمە دىيگىنە گۆره من دوستلارىمدان، قارداشلارىمدان اوزر اىستە يىرم و بونو اعتىراف ائدىرەم. عئىنى زاماندا بىلدىرەمك اىستە يىرم كى، آذربایجان بو علاقە لرىن گوجلندىرەلەمە سىنه چىلىشىر و بوندان سونرا دا چالىشا جاقدىرى... عومومىتىلە، بىر كۈكىن، بىر منشادن اولان و عادت-عنەن لرى بىر اولان خالقلارىن، اولكە لرىن، دۆولتلرىن امكداشلىقى نىن بؤيوك گله جىگى وار و من حساب ائدىرەم كى، بىز بو ايمكانلارдан سىمرە لى اىستىفادە ائتمە ليگىك".

...ئتىراف ائدك كى، حىدر علئۇ توركۈستانىن دۆولت باشچىلارى نورسولطان ناظارى بايئۇبائىئو، اسلام كەرىمۇو، ساپارمۇراد نىيازوو (توركىمنباشى)، عسگەر آكايئو ايلە گۇرۇشلىرىنده، موناسىبىتلىرىنده اۋەز آقساققالىق مىسىسىياسىنى، تورك دونياسى نىن لىدىرى وظيفە سىنى مەھارتىلە يېرىنە يېتىرىر، تەجروبە لى دۆولت آدامى نىن، مودىرىك ايجىتىمىاعى-سياسى خادىمەن ئىئرى-عادى نۇفوذۇ قىسا بىر مودتىدە توركۈستان يايلىميش و هەمین اولكە لر، اونلارىن موناسىبىتلىرى، بىنالخالق مۇوقۇلىرى اوچون نە قدر بؤيوك اهمىتە مالىك اولدوغۇنۇ آرتىق گۆستەرمىكە دىر. حىدر علئۇ اوزاڭگۇرۇنىدیر، قطعىتلىدىر، لاكىن عئىنى زاماندا صېرىلىدىر، حادىثە نى ماھىتىدەن، تصادۇفى ضرورتىدەن اوستالىقلا آيرىدىر. بو اىسە اونا توركۈستان رئىسپۇبلىكىلارى ايلە موناسىبىتىدە چوخ گئنىش صلاحىتلىر وئرىر... دىيگەن طرفىن، مرکزى آسپىا توركۈيونون توركىيە يە، اورادان دا قربى آوروپا يالۇنون ان كىسى آذربایجاندان كىچىر. شىمال-قىرىدىن و جنوب-قىرىدىن كىچىن يوللار، اصلىلەنە، تارىخى-عنەن وى يولدان (پىك يولوندان!) چىخماق دئمكدىر. بونو آذربایجانىن كۆھنە رەھىرلىگى بىلەمەرىدى، حىدر علئۇ اىسە بىلەر.

...سون ايللارىن موشاهىدە سى گۆستەرىر كى، تورك دونياسى نىن اىقتىصادى، سىاسى، مدنى علاقە لرى تورك دۆولتلرى نىن بو ساھە لرده كى امكداشلىقى بارە دە هەردىن بىر "خارىج" دوشۇن، آراپىر ده "موخالىف" حرکت ائدىن تورك دۆولت باشچىسى ساپارمۇراد نىيازوو (توركىمنباشى) اولمۇشدور. تورك دۆولت باشچىلارى نىن ٢-جى زىروه توپلانتىسىندا مطبوعات كونفرانسىندا سۈيەلە دىيگى آشاغىداكى مولاحىطە لر توركىمنباشى نىن موركىب تارىخى پروسئىلەرە درىندەن (وھ عومومتۇر كە منافىلىرى مۇوقۇلىرىنەن!) ياناشماقدا چىتىلىك چكدىيگىنى گۆستەرىر: "... پىرىنسىپ اعتىبارىلە بىز آذربایجانىن قىرب كونسۇرسىيۇمۇ ايلە ايمصالادىغى مۇقاوile نىن علئەيە اينه دئىلىك. يېڭانە مقصىد بو اولمالىدىر كى، هەچ كىم بىر-بىرىندىن شوبەلەنەمە سىن، هەچ كىم فيكىرلەشمە سىن كى، بىرى دىيگرى نىن حسابىنا فايىدا گۇئۈرمە يە چىلىشىر و خىز دىنizi هانسىسا چكىشىمە، موباحىثە،

غئیری-ثایتیلیک اوپیئکتینه چئوریلمه سین... خزرلە باغلی مسله لرده مووافق دؤولتلرین احتیاط ائتمە سینى باشا دوشمک مومکوندۇر. بو گون بىزىردىن كىمسە بىر اىش گۇرگۇن قونشۇلار بونا ھمىشە شوبەھە ايلە ياناشىرلار. بىزىم دە ھوللاندىيا و آرگئتىنما فيرمالارى ايلە سازىشلىرىمېز وار، اونلار خزر دىنizi نىن ساھىلىنە ايشلە بىرلەر. لاکىن بىز مۇوجود نەفت مەنلىرىنە حاصىلاتىن آرتىرىلماسى بارە دە سازىش باغلامىشىق و گلىرى يارى بؤلە جىگىك. خزرىن توركىمە نىستان ساھىلىرىنە كى شەلەفىنە ايش گۇرمك بارە دە دە دانىشىقلار آپاراجاچىق " ... و ساپارمۇراد نىياززوو تورك دؤولتلرى باشچىلارى نىن مجلىسىنە يوخارىداكى سۆزلىرىن آردىنجا اوز ستراتئزى مۇقۇغىنى بئلە بىيان ائتىمىشدىر: " ... اگر روسىيَا ايلە سازىش باغلاماق صرفە لى اولارسا اونونلا، ایرانلا صرفە لى اولارسا اونونلا سازىش باغلاياجاچىق " .

" خزر دىنizi هانسىسا چىكىشىمە، موبايىھە، غئيرى-ثایتىلیك اوپیئکتینه چئورىلمە سین " دئىن توركمنباشى ائلە بىل كى، خزرى تارىخى عنعنە لرە باخىمادان اىكى داشىندا آراسىندا بؤلۈشدوروب، اوز پاينى داھا يوکسک قىيمتە (كىيم چوخ وئردى!) ساتماق اىستە بىر. حالبۇكى خزر دىنizi تورك دؤولتلرىنى مەحض بؤلۈنمزلىگى ايلە بىرلەشىرىمە لىدىر... .

و يئرى گلمىشىن، خزر حوضەسى تورك (اىلچە دە غئيرى-تورك!) دؤولتلرىنەن آنجاق بىرى نىن آذربايچانىن پايتاختى خزر دىنizi نىن بىلاواسىطە ساھىلىنە يئرلشىر. يالنiz آذربايچان پېزىيدىئتى نىن ايش كابىنئىتىنەن باخاندا قدىم تورك طايپالاريندان بىرى نىن آدىنى داشىيان خزر دىنizi گۇرۇنور... " جوشۇن خزر اوينار آياقلارارىندا..."

... 1994-جو ايل اوكتىپار آىي نىن سونلارىندا حىدر علیئۇ توركىمە نىستانىن مۇستقىلىك قازانماسى نىن 3-جو اىلدۇنومو شىلىكلىرىنە ايشتىراك ائتمىك اوچون آشقاپادا گىئىر. آذربايچان پېزىيدىئتى نىن مقصدى، هەچ شوبەھە سىز، سادجه شىلىكلىرىدە ايشتىراك ائتمىك دئىيلدى، آشقاپاددا ژورنالىستىرە وئردىگى موصاھىيە دە داھا بئيۈك (سلىنە، تارىخى!) بىر مەقسىد اىزىلە دىگىنى اعتىراف ائتىمىشدى: " ... توركىمە نىستان بىزە قونشۇ، دىلىمېزە و كىچمېشىمېزە گۇرە ياخىن بىر اولكە دىر. اونا گۇرە دە من اىستە بىرم كى، اولكە لرىمېز آراسىنداكى علاقە لرى مۇھىمندىرىك، واختىلە بئيۈك سەھولر بوراخىلىپ، آذربايچانى اورتا آسىياء، عومومىتىلە، مەركىزى آسىياء اولكە لرىنەن اوزاقلاشدىرىپىلار. من اىستە بىرم كى، بو، آرادان گۇئىتۈرۈلۈسون. گومان ائدىرم كى، بئلە تدىيىرلەر گلە جىكە كىچمېش " اىپك يولو " نون جانلاندىرىلماسىنا كۆمك ائدە جىكدىر " ...

حیدر علیئوین موستقلیل تورکمه نیستان دؤولتی نین ۳-جو ایلدؤنومو موناسیبیتیله دئدیگی آشاغیداکی سؤزلر، بیر طرفن، بؤیوک تورک دؤولت خادیمی نین بیر تورک دؤولتی نین اوغورلارینا اورکدن گلن سئوینجینی ایفاده ائدیرسە، دیگر طرفن، همین دؤولتین رهبرلیگینی تورک بیرلیگی موقعيیندە مؤحکم دایانماغا چاغیریر: " من تورکمه نیستانین بو اوچ ایللىك موستقلیلیك دؤوروندە الده ائتدیگی نایلیتلری، پرئیزیدئنت، دوستوم و قارداشیم ساپارموراد تورکمنباشی نین خیدمتلرینی خوصوصى قىيد اشىمك اىستە بىرم. حؤرمىلى پرئیزیدئنت ساپارموراد تورکمنباشى ايله بىز چوخ ايللاردىر كى، دوستوق، تانىشىق. واختىلە بىر يئرده دە اىشلە مىشىك. ايندى دە قونشو اولكە لە ره رهبرلیك ائدیرىك. اونا گئرە دونن دە، بو گون دە تورکمه نیستانين سون دؤوردە (من اوللە دە تورکمه نیستاندا اولموشام)، خوصوصىلە موستقلیلیك قازاندان سونرا حؤرمىلى پرئیزیدئنت تورکمنباشى نين رهبرلیگى آلتىندا الده ائتدیگى نایلیتلر منى قبلن چوخ سئویندېرىدى... موسلمان دؤولتلىرى نين پاکىستان، توركىيە، تورکمه نیستان، اىران و آذربایجانين رهبرلرى نين بورادا، تورکمه نیستان تورپاغىندا، قدىم تورك تورپاغىندا توپلانماسى چوخ بؤیوک حادىشە دىر ".

... حیدر علیئوین تورکمه نیستانا سفرى آذربایجان پرئیزیدئنتى نين موستقلیلیك يوللارى ايله آددىملايان تارىخى تورکوستانا — اورتا آسييابا ايلك سفرى ايدى و بو سفرين نتيجە لرى ايله علاقە دار حیدر علیئو دئميشىدى: " گومان ائدیرم كى، گله جىكە امكداشلىغىمiz اوچون چوخ بؤیوک ايمكانلار وار و ساپارموراد نىيازوولا دانىشدىق كى، بو ايمكانلارдан ھر ايکى طرف اىستيفادە ائتمە يە چالىشاجاقدىر ".

... طبىيى كى، تورك دونياسى تورکوستاندان، مرکزى آسييادان چوخ گئىشىدىر: ياكوتىيا، سىبىر توركلىرى وار؛ وولقاپىو توركلىرى — تاتارلار، باشقىردىلار، چوواشلار وار؛ شىمالى قافاقاز توركلىرى وار... اونلارين ھامىسى سوۋەت دؤوروندن (وه دؤولتىن!) كىچمىشلىر، ايندى ايسە روسييانين وطنداشىدېرىلار. حیدر علیئو اونلارين گله جىكىنى نتىجە گۇرۇر؟ بونو دئىه بىلەرىك، آنجاق بىر مسلە آيدىنلىرى كى، همین خالقلارين اىجتىماعى-سياسى پروپاگنادىلىرى نين ان دقىق شكىلده، واختىلە سوۋەت دؤولتى نين رهبرلىنىن بىرى اولموش حیدر علیئو بىلەر... .

تورك دونياسى نين فخرى، ياخود بؤیوک توركىلدن بىرى حیدر علیئوين پورتەئىنى بؤیوک شخصىتىن آشاغیداکى سؤزلرى تاماملايىر: " اۆزونون يئنى يوكسە ليش دؤورونو ياشايان چاغداش تورك دونياسى بىر سىوپىلىزاسىياسىندا يئنى مىسىلىسىز نومونە لر وئرمك اىقتىدارىندايدىر. بو گون اۆز سوۋەئىلىگىنى الده ائتمىش بىر چوخ تورك جومھورىتلىرى نين بو سىرايا قوشولماسى تورك دونياسى

نین گله جگینه ایشیقلی او میدلر او بادیر. اقتصادی، سیاسی و مدنی حیاتین سیخ تئلری ایله بیرلشمە يە باشلامیش تورک خالقلاری يئنى دونیانین مهم عامیللریندن بیرینه چئوریلمکدە دیر " .

*

* *

...موعاصر دونیا يالیز ایقتصادی، سوسیال-سیاسی موناسیبتلر دونیاسی دئیل، ھم ده ائتنیک موناسیبتلر (و موناقیشە لى!) دونیاسیدىر. او دور كى، بۇ و يا دىگر بىر خالقىن مىلتلر يارىشىندا اونجول سىرالاردا گئتمە سى اوچون تارىخن قازاندىغى ائتنىك پوتئنسىالدان طلب اولۇنان سوپىيە ده ایستىفادە ائتمە سى لازىم گىلەر.

آذربایجان خالقى — آذربایجانلىلار دونیانین مۇختىلif اولكە لریندە — آذربایجان رئسپوبلیكاسىندا، ایراندا، روسىيادا، توركىيە ده، گورجىستاندا، آبىش(آمریکا)-دا، اینگىلتەرە ده، آلمانىيادا، فرانسادا، اسکاندیناۋىيادا، بالتىكىانى اولكە لرده و دىگر يېزىلدە ياشاسالار دا، اونلارى بىر-بىرینه باغلايان اولدوقجا مۇھىم معنوى-ايڈئولوژى واسىطە لر واردىر: بۇ، آنا دىلىدىر، آتا يوردو — وطندىر، تارىخن فورمالاشمىش ائتنىك-مدنى سىستەمىدىر... و مىلى لىدىئردىر!.. مۇشاھىدە لر گۇئىستىر كى، حىدر علئۇين سیاسى فعالىيتنىدە مۇستقىل آذربایجان دؤولتى نين داخىلى مۇھىكمىلىگىنى، خارىجى (بئىنالخالق) نوفۇذونو قوروماق نە قدر مۇھىتمەم يېر توتورسا، آذربایجان خالقى نين دونیا آذربایجانلىلارى نين مىلى بىرلىگى، دونیا خالقلارى ایچرىسىنەدە اۋزۇنلايىق موقۇق قازانماسى اوغرۇندا موبارىزە ده او قدر مهم اهمىت داشىيىر. گۇرکەملى دؤولت خادىمى دفعە لرلە قىئىد ائتمىشىدىر كى، مۇستقىل آذربایجان رئسپوبلیكاسى نين اينكىشافىندا دونیانين مۇختىلif اولكە لرینە يايلىمىش آذربایجانلىلارين ھەرلىكى، معنوى-ايڈئولوژى، سیاسى كۆمگى بؤيوک رول اویناير - بىر خالق اولاراق اساس وظيفە لرىمېزدىن بىرى ھەمین ھەرمايلىگى گوجلندىرىمكىن، ھەمین كۆمگىن داها آردىجىل، داها اينتئنسىي خاراكتېر آماسىنى تامىن ائتمىكىن عىبارتدىر. دونیانين مۇختىلif اولكە لرینە سفرلىرىندا آذربایجان اىجماعلارى نين نومايندە لرى ایله گۇئروشوب اونلارا ھەر طرفلى دىستك وئرن آذربایجان پەزىزىتى دونیا آذربایجانلىلارى نين كونسوليداسىياسى، مىلى بىرلىگى اوغرۇندا موبارىزە نى مۇستقىل آذربایجان دؤولتى نين سىياسى سوپىيە سىنە قالدىرىمىشىدىر.

موعاصیر دونيا آرتیق عومومبىرى دىرلرلە ياشادىغىنى چوخ تئز-تئز بىان ائتسە دە، ئئاللىق چوخ زامان بونون عكىسىنى گؤستىرير — سون اىللرین بىنالخالق تجربە سى دئونە-دئونە ثوبوت ائتدى كى، مىللە ئەھتىبراسلار دۇنیانىن سىياسى خرىيە سىيىنى دىيىشىمە يە، بؤيۈك فلاكتىر تۈرتمە يە قادىردىر. قونشۇ خالقلارىن اراضىسىنە گۈز دىكىن، هاى-كوى سالاراق اۇز كىچىك پروپۇئىملەرىنى بؤيۈك اولكە لرىن پارلامەنتلىرىنده، بىنالخالق فورومالاردا واختاشىرى موزاكىرە ائتدىرن، بو يوللا دۇنیانىن زەلە سىيىنى تۈكۈن "ناراحات" خالقلارىن جىلىز ائتىك حىصە لرى يېر كورە سى نىن نورمال خالقلارىندان احتىاطلى اولماغى طلب ائدىر. عومومن تۈرك خالقلارينا، خوصوصىلە آذربايچانلىلارا قارشى آمانسىز ھوجوما — "صلىب يوروشو" نە باشلامىش ائرمنى فاشىيىسىلىرى نىن باشىنى دومانلاندىران دا ھەمین حىسىلدىر. اودور كى، بىنالخالق سىياسى حىاتىن اۆزو دۇنيا خالقلارى نىن بىرلىكىدە يارادىقلارى عومومبىرى دىرلەر ھۇرمەت ائتمىلە ياناشى، مىللە بىرلىگىه نايىل اولماغى، دوشمنە قارشى بىرگە چىخىش ائتمىگى، بىرگە مودافىعە اولونماغى طلب ائدىر. موشاهىدە لر گؤستىر كى، دۇنيا آذربايچانلىلارى نىن ھەمەرىلىگىنە تakan وئرن اىلك حادىثە دە آذربايچان دەۋولتىنى (و دەۋولتچىلىگىنى) گۈزلە يەن تەھلوكە اولدو. ائرمنى غىصىكارلىغىندا قارشى موبارىزە دە فورمالاشان ھەمین ھەمەرىلىك لازىمى مىقىyas آلىپ طلب اولونان ائفەكتى وئرمە سە دە، ھەننسى مىللە تەھلوكە قارشىسىندا بىرلەشىمگىن اىلك بؤيۈك تجربە سىيىنى وئردى. لاكىن اعتراف ائتمىك لازىمدىر كى، بو، سىتىخىالى، اينئرسىيالى بىر ھەمەرىلىك ايدى، ھەلە ايدەۋولۇزى مضمۇن كىسب ائتمە مىشىدى. بونون اوچون بؤيۈك ايدەۋولوگىيىا (و ھەمین ايدەۋولوگىيىا ايلە سىلاحلانمىش مىللە لىدئرا!) لازىم ايدى.

ح. علئۇ دۇنيا آذربايچانلىلارى نىن ھەمەرىلىگى، مىللە بىرلىگى اوغرۇندا موبارىزە يە رئىسپۇبلىكىا — ناخچىوانا قايدىتىغى اىلك آيىلاردان باشلادى. ۱۹۹۱-جى اىل دئكابرىن ۱۶-دا ناخچىوان موختار رئىسپۇبلىكىسى نىن عالى مەجلىسى ھەر اىل دئكابر آىي نىن ۳۱-نى دۇنيا آذربايچانلىلارى نىن ھەمەرىلىك گونو كىمى قىيد اولونماسى بارە دە قرار وئردى. ھەمین قرارىن قبول ائدىلمە سى عالى مەجلىسىن سدرى ھ. علئۇين بىلاواسىطە تىشبوسو ايدى. و ۱۹۹۱-جى اىلىن ۳۱ دئكابرى ناخچىواندا موختىيف اولكە لردىن، خوصوصىلە ایراندان، تۈركىيە دە گلەميش آذربايچانلىلارين اىشتىراكى ايلە بايرام ائدىلە. ناخچىوان مەختار رئىسپۇبلىكى عالى مەجلىسى نىن قرارى آذربايچان رئىسپۇبلىكىسى عالى سووئى طرفىندىن رىسمىن مودافىعە ائدىلسە دە، دۇنيا آذربايچانلىلارى نىن ھەمەرىلىگى گونو

.....
آذربایجان رئسپوبلیکاسی میقیاسیندا یالنیز ۱۹۹۳-جو ایلده (یئنہ دھ ج. علیئوین تشببوسو ایله) قئید ائدیلدی.

..... آذربایجان پرئیزیدئنتی بونونلا کیفایتلئمیه رک، خاریجی اولکه لرہ سفرلریندہ آذربایجانلیلارلا گئرۇشمه يه خوصوصى دیقت یئتیرمکله، اونلارین نظرینه چاتدیردی کى، فورمالاشماقدا اولان آذربایجان دؤولتى نین بوتون آذربایجانلیلارا احتیاجى وار... و بونون نتیجە سى ایدى کى، آذربایجان پرئیزیدئنتی رسمي سفر ائتدىگى اولکه لرده (حتى قۇنشو اولکه لرده د) ياشایان آذربایجانلیلار همیشە بؤیوک ممنوعنلوق حىسى ایله اونون گئرۇشونه گلەميش، سفردن سونرا ایسە ھمین آذربایجانلیلارین ھم بىر-بىرى، ھم ده آذربایجان رئسپوبلیکاسى ایله علاقە لری گئىشىلەنىشىدیر.

..... دونيادا نه قدر آذربایجانلى اولدوغونو دقىق دئمك چتىندير. تخمىنى حسابلامالارا گئرە، موتختىف اولکه لرده ۵۰ مىليونا قدر آذربایجانلى ياشايير کى، بونلارين ۱۰ مىليونا قدرى آذربایجانلیلارين تارىخى وطنىنдин كناردا، اونلارلا اولکه ده مسکونلاشمىشىدیر. ھمین اولکه لر ايچرىسىنده اساس يېرى روسييَا، اوكرايينا، آبىش، آلمانيا، فرانسا، هيندىستان، پاكىستان، ايسوئچ، نورۋەچ، كانادا... توتور.

شوبەھ سىز، آذربایجانلیلارين مىلىي ھەمەلىيگى ھم میقىاسجا، ھم ده كىييفىتجە اساسىنى آذربایجانين شىمالى و جنوبو آراسىنداكى علاقە تشكىل ائدير. بو اولدوچجا موركىب ائتنوسوسىال، ائتنوسىياسى حادىشە دىر... معلوم اولدوغو كىمى، آذربایجانين جنوبوندا، ياخود ایران آذربایجانىندا ۳۰ مىليونا ياخىن آذربایجانلى ياشايير کى، اونلارين آنا دىليندە مكتىلرى، مىلىي دوشونجە لرىنى ايفادە ائتمك، اينكىشاف ائتدىرەمك اوچون سوسىال-سياسى تاسىساتلارى يوخدور. اونلار ایران اىسلام رئسپوبلیکاسى نين وطنداشىدەلار. لاکين اعتىراف ائتمك لازىمەر كى، ایراندا — اۆز تارىخى وطنىنده ياشایان اون مىليونلارلا آذربایجانلى مىلىي موقدراتىن تعىين اولوندوغو ۲۰ عصردە دفعە لرلە سىاسى موسقىلىيک اوغرۇندا موجادىلە يە قالخمىشىدیر. بو گون ده ایران آذربایجانلیلارى نين آزادلىق عشقى كىفایت قدر يوكسدىرى. بونونلا بئلە، ایراندا آذربایجانلیلارين موتشىكىلىيک پروبلەمى واردىر بورادا صۆحەت اوندان گئىر كى، مىلىي (و دئمۆكراٽىك!) دؤولتىن اولمااماسى خالقىن ائتنوسوسىال بىرلىيگى نين سىاسى-ايئولوژى سوپىيە ده اۇزۇنومودافىيە سىنە ايمكان وئرمە مىشىدیر. اىش او يئرە گلېب چىخمىشىدیر كى، بو گون ایراندا ھله خالق كىمى فورمالاشمامىش، عومومە مىلىي دوشونجە يە بىيلنەمە مىش تورك-آذربایجان طايفالارى مۇئوجوددور... البتتە، بىن الخالق پرينسىپلەرە گئرە، آذربایجان دؤولتى نين ایرانين داخىلى ايشلىرنە قارىشماق صلاحىتى يوخدور (و دؤولت طرفىندين ھمین پرينسىپە جىدى عمل اولونور!)، لاکين اون مىليونلارلا اينسانا اۆز مىلىي

موعینلیگینی، ائتنیک خاراكتئرینی اونوت دور ماغا چالیشماق دا هئچ بیر بین الخالق پرینسیپه اویغون گلمیر... آذربایجانین شیمالی و جنوبو آراسینداکی موناسیبتلرین اینکیشافینا بیر ده اونا گوره احتیاج واردیر کی، بوگون قرب اولکه لریندە مسکونالاشان آذربایجانلیلارین اکثریتی محض جنوباندیر. شیماللا جنوب آراسینداکی انتنوكولتورولوژی، ائتنوسییاسی موناسیبتلر نورمال اولماسا، قرب اولکه لریندە کی آذربایجانلیلار اوزلرینی هر ایکی آذربایجانین اولوادی سایماغا چتینلیک چکه بیلرلر. بیزیم فیکریمیزجه، تاریخی آذربایجاندا ائتنیک-ایدئولوژی حیاتین ثابتیتیگی ایران ایسلام رئسپوبلیکاسینی داها چوخ ماراقلاندیرمالی، اوزونو دوغرولتمایان " میلتی-ایران " سیاستیندن ال چکیب، ایران آذربایجانلیلاری نین اوز انتنوكولتورولوژی سیستئملری داخیلیندە سیویل قایدالارا اویغون اولاراق اینکیشافلاری اوچون شرایت یاراتمالیدیرلار.

... آذربایجانلیلارین تاریخی وطنی یالنیز آذربایجانین شیمالی ایله جنوبوندان عیبارت دئیل، آرتیق دئیلیدیگی کیمی، هم حودود رئگیونلاردا تورکیه ده، گورجوستاندا، داغیستاندا، ایراقدا یاشایان آذربایجانلیلار دا اوز تاریخی وطنلریندە دیرلر. آذربایجان رئسپوبلیکاسی (و آذربایجان پرئزیدئنتی) همین آذربایجانلیلارا خصوصی دیقت یئتیریر، اونلارین پروبلئملری ایله دایم ماراقلانیر. بیرینجی نؤوبه ده گورجوستان، داغیستان آذربایجانلیلاری ایله... اصلیندە، اونلار دا اوزلرینی آذربایجاندان هئچ زامان آیری تصور ائتمە میشلر.

دونیا آذربایجانلیلاری نین هم مدنی، هم ایدئیا-سیاسی باخیمدان فعال حیصه سینی قرب اولکه لریندە، او جومله دن روسيادا یاشایان آذربایجانلیلار تشکیل ائدیر. اونلار خصوصیلە سون ایللر، بیرینجی نؤوبه ده موستقیل آذربایجان دؤولتی نین یوکسە لیشی (و آذربایجان پرئزیدئنتی نین موباریزه سی!) نتیجە سیندە، ائتنیک-مدنی، سوسیال-ایدئولوژی باخیمدان تشکیلاتلانماغ، حتی بو و یا دیگر درجه ده لوبيچیلیک فعالیتی ایله مشغول اولماغا باشلامیشلار. آبش-دا، فرانسادا، آلمانیادا، اینگیلتره ده، سکاندیناویا اولکه لریندە... ده آذربایجان دیاسپورو کیفایت قدر اینکیشاف ائتمیش، موختلیف مدنیت مرکزلری یارادیلمیشdir کی، اونلار آذربایجان دیلی نین، ادبیاتی نین، اینجە سنتی نین دونیادا تانینماسیندا، موستقیل آذربایجان ایدئاللاری نین بین الخالق سوپییه ده مودافیعه سیندە موعین خیدمتلر گؤستریرلر. هر شئیدن اول، ائرمونیستان، آذربایجان، داغلیق قاراباغ موناقیشە سی باره ده تاریخی (و موعاصیر!) حقیقتین دونیا ایجتماعیتینه چاتدیریلماسیندا اونلارین اوزرینه بؤیوک وظیفه لر دوشور.

... آذربایجان پرئیزیتتی نین دفعه لرله قئید ائتدیگی کیمی، اگر آذربایجان بئله بیر موناقیشه نین، مودا خیله نین پرئدمئتی اولما سایدی ایندی داها سورعتله اینکیشاف ائدب، دونیانین موعاصیر سوییه لى اولکه لریندن، گوجلو دؤولتلریندن بیرینه چئوریلمیشدی. ائرمیستانین آذربایجانلیلارا قارشی تجاووزو آرتیق رئگیونال حودودلاری کئچیب پلانتار سجیبیه داشیماغا باشلامیش، دونیانین موختلیف اولکه لرینده مسکونلاشمیش، سیاسی نوفوذا، گئیش ماددی ایمکانلارا مالیک ائرمیلر همین مسله نی وطنداشی اولدوقلاری اولکه نین دؤولت اورقانلاریندا، پارلامئتلرینده اوز خییرلرینه حلل ائتمه يه چالیشماقلالا آرتیق خیلی سیاسی طرفدارلار تاپیماغا نایل اولموشلار. همین اولکه لرین گنج آذربایجان دیاسپورو ایسه هئچ بیر محدودیت، پرینسیپ گۆزلمه ين اخلاقسیز ائرمی تبلیغاتینا موقاویمت گؤسترمه کده چتینلیک چکیر. چوخ زامان ائرمی موقعيی نین مودافیعه سی ایشینی محض ائرمی کیلسی اوز اوزرینه گۆتوردیوندن همین موباریزه، موناقیشه دینی-ایدئولوژی خاراكتئر آلیر... ایسلام دینی ایسه عومومبئری بیر دونیا گئوروشو فورما سیدیر، ائتیک، ياخود میللی موناقیشه لره قاریشمیر، داها چوخ معنوی-اخلاقی پروبلئملرله مشغول اولور. لاکین خوصوصی ثوبوتا احتیاج یوخدور کی، ایسلام دینی (بیزیم دینیمیز!) بیزیم خالقیمیزی قورومالیدیر؛ يالنیز عومومی شکیلده دئیل، بین المیللچیلیک دوشونجه سی ایله دئیل، کونکرئت شکیلده قورومالیدیر. و بونون اوچون بیز دینیمیزین ایمکانلاریندان ایستیفاده ائتمه لیگیک... آذربایجان خالقی نین آذربایجانلیلارین میللی-معنوی خاراكتئری نین اساسلاریندان بیرینجیسینی تورکچولوک تشکیل ائدیرسە، ایکینجیسی، هئچ شوبه سیز، ایسلام دینیدیر.

... دونیانی ایداره ائتمک مسئولیتینی اوز اوزرینه گۆتورموش بین الخالق تشکیلاتلار، سیاسی خادیملر قافقازدا کی موناقیشه لرین حللينده آذربایجان پرئیزیتتی نین نوفوذونا اوميد ائدیرلر. اونا گۆرە کی، ح. علیئو دونیا ایجتماعیتی نین نظرینده بئله بیر بؤیوک سیاسی نوفوذو قازانمیشدیر. او، دفعه لرله بین الخالق میقیاسلى پروبلئملرین موزاکیره سینده ایشتیراک ائتمیش، حللئدیجی فیکیرلر سؤیله میشدیر. ه. علیئو يالنیز آذربایجانین، عومون آذربایجانلیلارین رهبری دئیل، دونیانین گله جگی اوچون مسئولیت داشییان بؤیوک ایجتماعی-سیاسی خادیملر دنیدیر... لاکین يئر اوزوندە مؤوجود اولدوقلاری مودته بیر نفر ده اولسون نورمال دوشونجه لى دؤولت خادیمی یئتیره بیلەمە بین ائرمیلرین خاراكتئری، موناقیشه يه قوشولما مانع الاری، اوندان ایستیفاده "باجاریق" لاری ائله دیر کی، نورمال، موعاصیر دوشونجه ایله اونلارا جاواب وئرمک، پرینسیپ اعتیباریله، مومکون دئیل. بو گون ائرمیلرله کونستروکتیو صؤحبت آپارماق اوچون هئچ بیر شرایط یوخدور. ائله بیر آدام،

تسکیلات تاپماق مومکون دئییل کی، بو میلتین آدیندان دانیشماق صلاحیتینه مالیک اولسون، اوزونو ائرمیلرین لیدئری اولاراق سربست، اورتا عصرلرده فورمالاشمیش ائرمى میفیندن آزاد حیس ائده رک ایکیطرفلى، ياخود چو خطرفلی دانیشیقلار آپارا بىلسىن. اونا گۇرە ائرمیلرله دانیشىغىن چوخ آز شئى وئرە جىگىنى نظره آلان ھەليئو بوتون دېقىتىنی موقۇقىتى صولح شراپتىنە آذربايچان دۇولچىلىگىنى سورعتلە اينكىشاف ائتتىرمه يە، دوشمن اوزرىنە تاکتىكى يوخ، مەحضر ستراتېتىر قىلبه قازانىماغا وئرمىشىدیر. دوغرودان دا، يالىزى آذربايچانى دئییل، بوتۇولوكدە دونيانى منفور ائرمى میفیندن خىلاص اتتىمە يە آرتىق بئۇيوك احتىباچ واردىر. ائرمیلرین اونلارا سىغىنباچ وئرمىش، اراضىلىرىنە دۇولت ياراتماق اوچون شراپت ياراتمىش آذربايچانلىلارا نۇوبتى خيانى دونيا خالقلارينا، دونيا "افكارى-عومومىيە" سىنە نە قدر تئز چاتسا، دونيا اونو گۆزلە يىن فلاكتىن او قدر تئز قورتارا جاقدىر.

... آذربایجانلیلارین بین الخالق همربیلیگی یالیز آذربایجان خالقی (و دئولتچیلیگی) اوچون بؤیوک سیاسی اهمیت کسب ائتمیر، ھم ده تاریخی آذربایجان رئگیونوندا، عومومن دونیادا سیاسی-ایدئولوژی ھارمونیبا یاراتماق پروسئسیندە فال ایشتیراک ائتمک اوچون گئنیش ایمکانلار آچیر. آذربایجانین ایتیریلمیش تورپاقلارینی موحاریبب یولو ایله قایتارماق باره ده سون ایللر موختليف تکیدلی طبلر ایره لى سورولور... البتته، بو طبلرە یالنیز ایلک باخیشدا جیدی یاناشماق مومکوندور. اصلیندە ایسه، بوگون دونیا موحاریبب، زور دیلی ایله دانیشماگى قبول ائتمیر. و بوگون دونیادا گئن موحاریبب لر، البتته، بونلارى کلاسسيك معنادا موحاریبب حساب ائتمک اولماز، فاكتىکى اولاراق هئچ نیي حل ائده بیلمیر. بونون کلاسسيك نومونه سى چئچئنیستاندیر... بوگون دونیادا قارشىسىيالىنماز بير سورعتله ایدئولوژى موحاریبب گئدیر. و ائرمنىلر بونو بىزدن ياخشى بیليرلر... ائله اولجه دن جیدى موحاریبب ائتمە بیيلر بىزيم تورپاقلارىمېزىن ایتیرىلمە سى ائرمنىستانىن آپاردىغى قالىبىتلى موحاریبب نين نتیجه سى دئىيل. ائرمنىلر قارشى طرفين حاضيرسىزلىغىندان، سیاسى-ایجتماعى جهتىن موتشككىل اولماماسىندان اىستيفادە ائدیب قارىشىقلىق سالدىلار، آذربایجانىن موسکواداکى دوشمنلىرىنى حرکته گتىردىلر، دونیا اىجتماعىتىنى آلداتدىلار و اىستە دىكلىرىنە موققتى ده اولسا چاتدىلار... آذربایجان خالقى ائرمنىلرە ایدئولوژى موحاریبب ائلان ائتمە لى، اونلارین اىچ اوزونو آچىب بوتون دونیا گؤسترمە لىدىر. دونیا بىلەمە لىدىر کى، یالنیز قاراباغ دئىيل، ائرمنىستان آدى اىلە تانىيان، اراضى، ده سون دۇورلەر قدر آذربایجانلىلارا مخصوص، اولمۇشدور.

آذربایجانیلارین دونیاداکی میللی تاریخی موقulerینی بربا ائتمک، آذربایجان خالقی نین بین الخالق حقوقلارینی قوروماق اوچون دونیانین هر يئرینده ياشایان آذربایجانیلارین بېرلشمە سى آرتىق ائله بېر تاریخی ضرورتىدير کى، یونسوز میللی ایرادنى بوتون گوجو ايله اىفادە ائتمک مومكۇن دئىيل.

... آذربایجان رئسپوبليکاسى نین پرئىزىدئىتى، دونيا آذربایجانیلارى نین میللی ليدئرى ح. علئيو ٢٠٠٠-جى ايلين ٢٢ اييونوندا آذربایجانیلارين موسكودا كىچىرىلن عومومرسىيا كونقرئىسىنده كى نىطقىنده دئميشىدير كى، " خالقىمۇز اىستعدادلى، باجارىقلى خالقىدير. خالقىمۇز بوتون تارىخى بونا پارلاق ثوبوتدور. لاكىن من آذربایجاندا اىشلە دىگىم اولكى واختلاردا همىشە دئميشىم كى، اۆز اراضىسى نين حودودلارى، سرحدلارى داخىلینده قاپانىب قالان هئچ بېر خالق بوتون دونيا اىجىتماعىتى نين، بوتون دونيا سىستئمى نين سورعتى ايله اينكىشاف ائدە بىلمىز. يىنى من همىشە میللی محدودلوق حىسلەرى نين علئيه ينه اولمۇشام... يئرى گلمىشكن، گومان اندىرим، دونيادا ائله آداملار وار كى، اونلار اۆز گئنلىرینه گۈرە چوخ قابىلىتلى دوغولولار و اۆز اينكىشافىندا داهى اولا بىللەر، لاكىن يالنىز اونا گۈرە داهى اولمۇلار كى، دوغولوقلارى يېرىن، ياخود ياشادىقلارى اولكە نين حودودلاريندان كنارا چىخىمەلار... ". شوبەھە سىز، دونيانين هر هانسى نوقطە سىنده باش وئرن حادىشە لرىن بىن الخالق سوبىيە ده رئزونانس وئرىدىگى موعاصىر دئوردە اۆز اىچىنە قاپىلىب ياشاماق، اۆزونو " چىن سدى " ايله دونيادان تجربىد ائتمك هئچ بېر خالقا، او جومله دن ده آذربایجانیلارا خئىر گتىرمىر. دونيا يايىلماق، دونيا مدنىتى نين اوغورلارينا يىيلنەمك، گئنلىك اىستعداددىن وئرىدىيى ايمكانلارى رئاللاشدىرماق لازىمدىر. بۇ، دونيا آذربایجانیلارى نين ليدئرى نين (و تارىخىن) طلبىدىر...

آذربایجانیلارين موختليف اولكە لرده كى اىجماعلارى، دىاسپورلارى لوبيچىلىك فعالىيەتىنده تورك خالقلارى نين موافق تشكىلاتلارى ايله سىخ علاقە ساخلامالى، بېرگە چالىشماغىن مئتودلارينا يىيلنەمە ليدىرلە. اعتىراف اىدك كى، توركىيە توركلىرى نين، تاتارلارين، اۆزبىكلرىن، قازاخلارين... دا بۇ ساحە ده او قدر بؤيوك تجربە سى يوخدۇر. بونونلا بىلە، تورك دونياسى، بوتون مۇوجود پروپلىئىلە باخما ياراق، آذربایجانیلارين اۆز میللی ايدئاللارىنى حىاتا كىچىرمە سىنده ان اعتىيارلى كونتىكىست، ان موناسىب ائتنىوسوسىيال موحىطدىر.

آذربایجان آتاتورکچولویو، یاخود حیدر علیئو آتاتورک حاقیندا

موصطفا کامال آتاتورکون آدی آذربایجاندا گورکملی حربی-سیاسی خادیمین تاریخ صحنه‌سینه چیخدیغی دؤوردن - ٢٠ عصرین اوللریندن مشهور لاشماغا باشلامیش، اولکه نین «کوممونیستلشیدیگی» ایلک ایللرده رسمي ایدئولوگیبا موصطفا کامالین رهبرلیگی آلتیندا گئدن موباریزه نی «تورکیه نین ایستیقلال اوغروندا موباریزه سی» کیمی تبلیغ ائتمیشدیر. «کوممونیست» قرئتینده چاپ اولونموش بیر سیرا مقاله لرین یالنیز آدلارینی سادالماق کیفایتیدیر کی، آذربایجان کوممونیست ایدئولوگیبا نین موصطفا کامالا و (کامالچیلیغا!) نه قدر فعال موناسیبیت گؤستریدیگی تامامیله آیدین اولسون: «موصطفا کامال جبهه لریند» (١٨ آوقوست ١٩٢٠-جی ایل)، «تورکیه و شرق اینقیلابی» (١٦ نویاپر ١٩٢٠-جی ایل)، «ساغ کامالچیلار و سورالار روسییاسی» (٣٠ نویاپر ١٩٢٠-جی ایل)، «انقارا حوكومتی - میلیلیه سی و شورا روسییاسی» (٣٠ دئکاپر ١٩٢٠-جی ایل)، «تورکیه و شرق مسله سی» (٢٨ اییون ١٩٢١-جی ایل)، «یئنی تورکیه و جمعیتی-اقوال» (٢٠ دئکاپر ١٩٢٢-جی ایل)، «لوزان» (٦ اییول ١٩٢٣-جو ایل)، «تورکیه بئیوک میلت مجلسی سئچکیلری بیتیر» (٢٥ اییول ١٩٢٣-جو ایل) و س. عومومیتله، ٢٠-جی ایللرده آذربایجاندا آتاتورکه رسمي ایدئولوژی موناسیبیت اساسن موثیت اولموشدور. لakin ٣٠-جو ایللرین اوللریندن باشلاياراق آتاتورکچولوک (وه تورکیه چیلیک) آتیاتاتورکچولویه (و آنتی-تورکیه چیلیک) چئوریلمیشدیر.

٢٠ عصرین ٥-جی ایللریندن باشلاياراق آتاتورکه (وه تورکیی) موناسیبیتده موعین لیبئراللاشما اوزونو گؤسترسه ٥، ٣٠-جو ایللرده فورمالاشمیش ایدئولوژی تضییق نینکی ٥-جی، ٦-جی، حتی ٧-جی، ٨-جی ایللرde قدر داوم ائتمیشدیر. ٨-جی ایللرین سونلاریندان سووئتلر بیرلیگی نین داغیلماسی، آذربایجانین میللى موقتیلیک اوغروندا موباریزه سی آتاتورک (وه تورکیه) باره ده کی تاریخی یادداشی بوتون گوجو ایله یئنیدن جانلاندیردی. و ٨-جی ایللرین سونو ٩٠-جو ایللرین اوللرینده آذربایجاندا آتاتورکه موناسیبیت رومانتیک بیر ووسعت آدی: خالق، میللى-ایجتماعی تفککور (و ایللرده موقتیل آذربایجان دؤولتچیلیگی هله فورمالاشمایمیشی) داهی تورک دؤولت قورو جوسونا اوزونون سونسوز محبتینی ایظهار ائتمکدن او طرفه کئچمیردی.

بئله لیکله، موقتیل آذربایجان دؤولتی نین تشكکولونه قدر آذربایجاندا آتاتورکه (و اونون قورو جوسو اولدوغۇ تورکیه دؤولتین) موناسیبیتین تاریخی آشاغیداکی مرحله لردن عیبارت اولموشدور:

۱. اساسن موثبت موناسیبیت مرحله سی (۲۰-جی ایللر).
۲. اساسن منفی موناسیبیت مرحله سی (۳۰-جو ایللرین اوللریندن ۵۰-جی ایللر قدر).
۳. «لیئرال» موناسیبیت مرحله سی (۵۰-جی ایللردن ۸۰-جی ایللرین اورتالارینا قدر).
۴. رومانتیک موناسیبیت مرحله سی (۸۰-جی ایللرین سونو ۹۰-جی ایللرین اوللری).
- البته، دوشونمک اولماز کی، رسمي ایدئولوگیانین آثاروکه (و تورکیی) موناسیبیتی بوتون مرحله لرده آذربایجان خالقی نین موناسیبیتینه اویغون گلیر، - خالقین دونیانین ان بؤیوک (و موستقیل!) تورک دؤولتینه، ائلجه ده اونون قورو جو سونا موناسیبیتی همیشه موثبت اولموشدور. لاکین اعتیاراف ائتمک لازمیدیر کی، سوئتلر بیرلیگینه داخلی اولان بوتون خالقلار کیمی آذربایجان خالقی دا رسمي ایدئولوگیانین موقعيینه دایانماغا محاکوم ائدیلمیش، اوزونمخصوص موقع نوماییش ائتدیرمه يه چالیشانلار ایسه خوصوصیله ۵۰-۳۰-جی ایللرده «لایقینجه» جزالاندیریلمیشلار.
- آذربایجاندا آتاتورکچولوگون سؤزون اصل معناسیندا (و نئجه وارسا او جور!) تبليغى، يايىلماسى ۹۰-جی ایللرین اورتالاریندان باشلامىشدير. همین مرحله نی (اصلیندە دؤورو!) فرقىنلىرىن اساس كىفیت آتاتورکون (تورکىه نین) دؤولت قورو جو لوغو تجربه سىندىن موستقىل آذربایجان دؤولتى نین قورو لاماى پروسئسیندە اىستىفادە اولونماسى ايدى کى، بو دا بىرینجى نوئىبە دە موعاصىر آذربایجان دؤولتچىلىگى نین بانىسى حيدر علئۇين فعالىتىنده بىلاواسىطە ئاظاھور ائدیر. حيدر علئۇين تورکىه جومهورىتى نین يارادىجىسى آتاتورکە موناسىبىتى يالنىز بىر بؤیوک دؤولت خادىمى نین باشقا بىر بؤیوک دؤولت خادىمینە يوكسک قىيمىت وئرمە سى دئىيل، ئىنى زاماندا تارىخىن كىفایت قدر سرت سيناقلارىندان چىخىميش موكمىل بىر سىاسى-ايدئولوژى، تجربه سىستېمى نين (آتاتورکچولوگون!) موعاصىر دؤورون ھم لوکال (آذربایجان)، ھم ده قلوبال (ومومدونيا) طبلر باخيمىندا دىرنىدىرىلەمە سى كىمى دە دىقىتى چكىر. آتاتورک تورک خالقىنى، تورک دؤولتچىلىگىنى حيدر علئۇ اىسىه آذربایجان خالقىنى، آذربایجان دؤولتچىلىگىنى خىلاص ائتىشلە. و الاحضرت تارىخ دفعە لرلە ثوبوت ائتمىشدير کى، بىر داهى نین فعالىتى اوندان سونرا گلن باشقا بىر داهى نين فعالىتىنده داها موكمىل، داها جانلى شرح اولونور، نىنکى آكادئميك مولا حىظە لرده، ياخود سخئماتىك تئخنولوگىيالاردا...
- آذربایجانين موستقىلىكىلەنن الدە ائتىيگى ايلك ایللرده (۹۰-جی ایللرین اوللریندە) ھله سادجه ائلان اولونمۇش رئسپوبلیكائىن سرىشته سىز پرئىزىدئەنلىرى اىيحتماعى شۇورون سىستېمىسىز تضييقى آلتىندا مىللى دؤولت قورو جو لوغو نومونە سى آختاراركەن تورکىه نين، آتاتورکون آدینى چوخ چكىسە لر دە، اصليندە، همین تجربە دن (ومومىتىلە هر ھانسى دؤولت قورو جو لوغو تجربە سىندى) خبرسىز ايدىلر.

اونا گؤره ده گاه سووئتلر بیرلیگی نین برپاسینا چعلیشیر، گاه تورانچیلیق خیاللارینا قاپیلیر، هئچ بیر اساسی اولمادان قونشو دؤولتلرله موناسیبتلری کورلايیر، اولکه داخلیندە هرج-مرجلیک ياراداراق اراضی ایتكیلرینه ايمکان وئردىلر و بئله بير حقيقى درك اتتميردىلر کى، هر آدام آتاتوركىن اوپىرنە، اونون تارىخى تجربه سىنەن فايدالانا بىلمز، بونون اوچون عومومىتله دؤولت قورو جولوغو اىستعدادى لازىمدىر. حيدر علئوين آتاتوركە موناسىتى نين تارىخى خاراكتىرىنى (و كىيفيتىنى!) موعىن ائدن اساس شرط ده محض اوندان عىبارتدىر کى، حيدر علئو آتاتورك، هر شىئىن اول، درك اندىر. اونون كىيم اولدوغونو، هانسى مانعه لرى هانسى يوللارلا دف ائتدىگىنى، هانسى نتىجە لره نايل اولدوغونو ياخشى بىلىر. و يالىز بوتون بونلاردان سونرا اونون تجربه سينە موراجىعەت ائدىر. حيدر علئوين آتاتوركە موناسىتى تاكتىكى، ياخود ايمپولسيو موناسىتى دئىيل، او، توركىيە جومەھورىتى نين بانىسى نين موبارىزە سىنەن مىلى دؤولت قورو جولوغو ستراتېجىياسىنى گۈرۈر. و داھىيانە بير آيدىنلېقا قىيەتلىنىدىرير: «توركىيە جومەھورىتى آتاتوركون يالىز فعالىتى نين دئىيل، هم ده قەھرمانلىغى نين نتىجە سىدەر».

آتاتوركو ٢٠ عصرىن اوللارىندن فعالىت گۆستەرمىش موسىلمان دونياسى سىياسى-ايچىماعى خادىملىرىندن فرقىنلىرىن اساس جهت، حيدر علئوين موختليف موناسىبتلرله دفعە لرلە قىيەتلىكى كىيمى، اوندان عىبارتدىر کى، او يالىز پرۇقرئىسىو ايدىيالار ايرە لى سورمكلە كىياتلىنەمە مىش، همین ايدىيالارى حىاتا كىچىرىمىش، بونونلا دا كىفايتلىنىمە رك قورموش اولدوغۇ دؤولتىن اينكىشاف ائدib مؤھكىمنە سى اوچون تارىخى سىتيموللار موعىن اتتىمىش، زنگىن ايدىيَا قايناقلارى آشكارا چىخارمىشدىر. اونا گؤره ده توركىيە جومەھورىتى نين قورو جوسونون گۆستەردىكى فعالىتىن (وه قەھرمانلىغىن) ميقىاسى، مثلىن، ١٩١٨-١٩٢٠-جى ايللر آذربایجان جومەھورىتى نين رەھىرلارى نين گۈردوكلرى اىشلىرىن (بىز بو اىشلىرىن دىرىنى قطعىيەن آزالتماق فيكىرىنده دئىيللىك) ميقىاسى ايلە هئچ ده موقايسىسى يە گلمىرى. گۈزىل، جىلەيدىجىي ايدىيالار حقيقىن ماراقلىدىر، ان گۈزىل، ان جىل ائدېجىي ايدىيالارى خياللاريندا يارادان موتتكىكىرلر چوخ اولموشلار، لاكىن همین ايدىيالارى حىاتا كىچىرىن سىياسى ستراتېڭلەر ايسە دونيابا آز گلىرلر.

آذربایجاندا مىلى دؤولت قورو جولوغو پروسېسىنەدە حيدر علئوين داها چوخ آتاتوركە اساسلانىماسى، اوندان ايلەمام آلماسى تامايىلە طبىيەدىر. چونكى آتاتوركون ايدىيالارى آردىجىل اولاراق حىاتا كىچمىش، بؤيوك پئرسپېكتىيە مالىك توركىيە دؤولتى يارانمىشدىر. و آذربایجان پرئىيدەتتى نين دئىيگى كىيمى، «آزربایجان خالقى اوز مىلى آزادلىغى اوغۇوندا موبارىزە آپاراركىن، مىلى

ایستیقلالیتینه نایل اولماغ، میللى دئولتچیلیگینی یاراتماغا چالیشارکن دایم تورکیه خالقی نین دستگینه، دایاغینا آرخالانمیش، موصطافا کامال آتاتورکون قویدوغو يوللا گئدن تورکیه جومهوریتی نین تجروبه سیندن بحرلنمیشدير».

آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قورووجوسو تورکیه نین (آتاتورکون!) تجروبه سیندن بھرلنه نین کونکرئت يوللاری، پرینسیپلری باره ده ده اوز فیکیرلرینی سؤیله میشدير؛ مثلن: «بیز آذربایجاندا، اولکه میزده، دونیادا صولح ایسته بیریک. مرحوم موصطافا کامال آتاروکون تورکیه يه آيد اولان بو سؤزلری آذربایجانین بوگونکو گونونه ده آيددير. بیز صولح اوغروندا موباریزه آپاراراق تورپاقلاریمیزی صولح يولو ايله آزاد ائتمک، آذربایجانین اراضى بوئولوغونو، سووئئنلیگینی بپا ائتمک ایسته بیریک».

البته، موعاصیر دونیانین، موعاصیر دئولت قورووجوغونون طبلری ٢٠ عصرین اوللریندە کى ندن فرقلە نير، لاکين بؤیوک تجروبه عمومىتله هئچ زامان كۈھنەمير. آتاتورکون (و تورکیه نین) تجروبه سى ده توركىللى دئولتلر اوچون مەحض بو جوردور. «آتاتورکون داهىلیگى، مودىریکلىگى بىزىم اوچون ايلهام منبعىيەدير». آذربایجان پرئىزىدەتتى نین آشاغىداكى سؤزلری ده آتاتورکون (و تورکیه نین) تجروبه سى نین حىدر علیئو (و آذربایجان) اوچون نه دئمک اولدوغونو بىر داها تصدقى ائدير: «منه بؤیوک آتاتورکون آدینى داشىيان بىن الخالق صولح موکافاتى تقدىم اولونوبدور. بو منىم اوچون، بوتون آذربایجان خالقى اوچون، موستقىل آذربایجان دئولتى اوچون بؤیوک شرفدىر. من بونونلا فخر ائدirm. آتاروکون شخصىتى، اونون يارادىغى تورکیه جومهورىيىتى منىم اوچون ائرنكىدير. من بونا دايىم صاديق اولا جاغام». آذربایجان پرئىزىدەتتى دفعه لرلە قىيد ائتمىشىدير كى، آتاتورك ايدئىالارى، میللى دئولت قورووجوغو پرینسیپلری تورکیه نین يالنیز كىچمىشى، تارىخى دئىيل، ھم ده گله جىگىدير: «من امین اولدوغومو بىلدىرىبىم كى، تورکیه جومهورىتى بؤیوک اوندر موصطافا کامال آتاترکون يولو ايله ابدى اولا راق گئدە جىكىر. تورك خالقى نه قدر كى، بو يوللا گئدە جك، او قدر ده اوغورلار الدە ائدە جىكىر».

تورکیه نین تارىخىنى موعين دئولریندە موختلىف قوووه لرین آتاتورکون موعين ائتدىيگى يوللا قارشى چىخمالارى، آتاروکون دئولت قورووجوغو پرینسیپلرینى تفتىش ائتمك جەدلرى ده موشاھىلە اولونور، لاکين تورك خالقى، اونون ايرادە سىنى بىلاواسىطە عكس ائتدىرلەن تورك اوردوسو ھمىشە آتاتورکون موعىنلىشىرىدىگى يوللا ايناملا ايرلە لىلە مىش، سىاسى وولبىونتارىزىمین قارشىسىنى واختىندا آلمىشىدير. آذربایجان پرئىزىدەتتى تورکیه جومهورىتى نين مۇوجىدلوغوندا تورك

اوردو سونون رولونا خصوصی قیمت وئره رک دئیشیدیر: «شخسن من حساب ائدیرم کی، موصطا فا کامال آتاتورکون تورک خالقی قارشیسیندا خیدمتلری عوضسیزدیر. یعنی او قدر بؤیوک دور کی، اونا قیمت وئرمک چتیندیر. آما بونلارین ایچریسیندە اونون ایکی بؤیوک خیدمتلری وار. بیرینجیسی، تورکیه جومهوریتی نین یارانماسی؛ ایکینجیسی، تورک اوردو سونون یارانماسیدیر».

حیدر علیئو آتاتورکون تاریخی خیدمتلرینی دیرنلندیره رک ایکینجی مسله یه دیقتی بیر داها جلب ائدیر: «تورکیه اوردو سو گوجلو اوردو دور. بونو موصطا فا کامال آتاتورک یارادیلیبیدیر. من بوگون بؤیوک ممنوعنیت حیسی ایله دئمک ایسته بیرم کی، تورک اوردو سو، تورک عسگری موصطا فا کامال آتاتورکون ایدئیالارینا، اونون وصیتینه، یولونا دایم صادق اولموشدور».

آتاتورک اوزو د سوزون هم دار، هم ده گئنیش معناسیندا بیر عسگر اولموش، وطنی نین موستقیلیگینی اوزون ایللر محض جبهه لرده موبادیله ائمیش، اوزو نون حربی-ستراتئری قودرتینی دفعه لرله نومایش ائتدیرمیشیدیر: او، گؤزل بیلیردی کی، میللی موستقیلیگین داومالی اولماسی نین اساس قارانتی اوردو دور، اسکرددیر. و دونیانین موحاریه ایسریسیندە چالخاندیغی ۲۰ عصرین اوللریندە بو داها چوخ بئله ایدی. همین ایللرده اوز موستقیلیگینی ائلان ائمیش اوللکه لرین بیر چوخو (او جومله دن آذربایجان جومهوریتی) بیرینجی نؤوبه ده موتشککیل اوردو یا (او اوزاگؤرن کوماندان!) مالیک اولمادیغینا گؤرە، یاشایا بیلمه دی، خاریجی مودا خیله و داخیلی موناقیشه لرین تضییقی آتیندا سوقوط ائتدی.

و تاریخین تجروبه سی گؤستریر کی، دئولتی اوردو يالنیز خاریجی تهلوکه لردن دئیل، میللی موتشککیلیگین داخیلی دوشمنلرینه، هر هانسی جمعیتده همیشه موعین یئر توتان، «داغیدیجی پوتئنسیال»، دئستروکتیو قووه لره قارشی موباریزه اوچون ده ضروریدیر. عئینی زاماندا اوردو هر بیر اولکه نین تکجه فیزیکی گوجونو يوخ، هم ده معنوی گوجونو، ایداره چیلیک ایتتیظامینی تامین ائدیر. آتاتورک تورکیه جومهوریتینی بیر حربی-سیاسی خادیم اولاراق قورصا دا، فعالیتی نین سونرا کی ایللریندە، ۲۰-جى ایللرین اور تالاریندان سونرا علمین، مدنیتین، میللی ایجتماعی شعورون اینکیشافینا و بوتون بونلارا نايل اولماق اوچون تحصیله آیریجا دیقت یئتیرمیشیدیر. آذربایجان رئیسپوبلیکاسی نین قورو جوسو حیدر علیئوین فعالیتیندە ده همین جهت خصوصی ماراق دوغورور. آتاتورکله حیدر علیئوی بو با خیمان موقاییسە ائتمک مومکوندور: اونلارین بو ایستیقامتده کی فعالیتیندە او خشار، عومومتیپولوژی جهتلر کیفایت قدر چو خدور.

تورکیه جومهوریتی نین پرئیزدئنتی ٢٠-جى، خوصوصىلە ٣٠-جو اىللەدە اولكە نین اينكىشافى، مىلتىن موتشكىلىيگى نين گوجندرىلمە سى اوچون بىر چوخ مدنى-معنوى تىبىرلەر گۇرۇلمە سى نين تىبىوسچوسو اولمۇشدور. اونا گۇرە دە بىز بوگۇن آتاتوركۇن مدنىت، معنويات، دىل سىياستىندىن جىسارتلە دانىشىر، بؤيوک دؤولت قورو جوسونون بو ساھە دە كى تىجروبە سى نين اوغۇرلۇ اورنك اولدوغۇنو قبول ائديرىك.

حىدر علیئۇ گۇستىرىر كى، «مۆصطافا كامال آتاتورك بۇتون دونيايا ثوبوت ائتمىشىدىر كى، موسىلمان اولكەسىنده، عصرلەر بويو دىننەن تاثىرى آتىندا دىنى دؤولت كىمى ياشايان بىر اولكەدە جومهورىت، لايق جومهورىت قورماق، دئمو كراتىك يوللا گىتىمك اولار. او، دونيانىن بىشى دىرلىرىندن اىستىفادە ائدە رك، خالقى نين معنوي دىرلىرىنى بونلارلا بىرلەشىدەر رك اۆز خالقىنى داها دا يوكسكلەر قالدىرىمىشىدىر».

آتاتوركە قدر شرقىدە دئمو كراتىك دؤولتلەر، رئسپوبليكا لار ياراتماق اوغۇرۇندا مۇختىليف موتىكىرلىرىن اوزون اىللەر داوام ائدن ايدىئا موجادىلە لرى اولمۇش، حتى بىر سىرا جومهورىتلىر ئىلان اولۇنماشدور، لاكىن رئسپوبليكا قورماق اوچون دئمك اولار كى، بۇتون تاسىساتلارىن اساسلارىنى توركىيە يە آوروپادان گىتىرمە لى اولان آتاتورك يېرلى مدنى-تارىخى (وزونە مخصوص!) شىرايىطە اونلارىن كۆك سالىب ياشاماسىنا نايىل اولمۇش، تورك اينسانى آتاتوركۇن اينقىلابى خاراكتېرىلى اىصالاھاتلارىنى قبول ائدە رك كىفایت قدر قىسا بىر دۇورىدە تىبە دن وطنداشا چۈرۈلمىگىن نومونە سىنى وئرمىشىدىر. آتاتورك تورك خالقى نين نە قدر ذكى، اىتتەلەتكەتىوال، زىنگىن معنوى-روحى پۇئئىسالا مالىك بىر خالق اولدوغۇنو دونيايا (و اونون اۆزۈنە!) ثوبوت ائتمىشىدىر.

آذربايچان پرئىزدئنتى دىل قورو جولوغۇ ساھە سىنە آتاتوركۇن حقىقىن تارىخى خىدەتلىرىنى گۇستىرىمىشىدىر: «توركىيە دە تورك دىلى نين اينكىشاف ائتىدىرىلمە سى بؤيوک آتاتوركۇن آدى اىلە باغلىدىر. بوگونكۇ تورك دىلى نين يارانماسى بؤيوک آتاتوركۇن خىدەتلىرىدىر...»

من آنادولو تورك دىلى نين (عوثمانلى توركىجە سى نين - ن.ج.) نە قدر آغىر وضعىتىدە اولدوغۇنو بىلدىرىدىم، اگر آتاروک دىل حاقيىندا قرار قبول ائتىمە سە يىدى، بو گون بىلە گۇزىل آنادولو توركىجە سى اولمازدى». بو سۆزلىرى سۆزىلە يىن بؤيوک دؤولت خادىمى نين اۆزو دە آذربايچان خالقى نين دىلىنە ھم اولكە داخىلىيىنده، ھم دە بىن الخالق مىقىاسدا بؤيوک شوھەرت قازاندىرىمىشىدىر. اونون آردىجىلە اولاراق يوروتدىويو موكىمە دىل سىياستى مىللە دؤولت قورو جولوغۇنون عوضۇو ترىكىب حىصە سى اولمۇشدور. آتاتورك كىمى حىدر علیئۇ دە اوندرى اولدوغۇ خالقىن اۆز كىچمىشىنىن، مىن اىللەر بويو

فورمالاشمیش زنگین مدنیتیندن، معنویاتیندان، دیلیندن آیریلمادان اینکیشاف ائتمه سی نین، موعاصیر یاشام تئخنولوگیالارینا بیلئنمه سی نین طرفداریدیر.

آذربایجان پرئیزیدئتی نین سرنجامی ایله ٢٠٠١-جی ایل مارت آیی نین ٩-دا آذربایجاندا آتاتورک مرکزی یاراندی کی، همین مرکزین قارشیسینا «تورک دونیاسی نین بؤیوک اؤندری، تورکیه جومهوریتی نین بانیسی و ایلک پرئیزیدئتی موصطافا کامال آتاتورکون تورک خالقلاری نین تاریخیندە توتدوغۇ مەم بئری نظرە آلاراق آتاتورک ایرىشنى، عومومىتىلە تورک تارىخى و مدنیتى نین داها درىنەن اؤیرە نىلەمە سی و تبليغ اولونماسى» وظىفە سی قويولدو. آذربایجاندا آتاتورک مرکزى نین اساسنامە سی تصدیق اولوناندان جمعىسى بىر نىچە آى سونرا، يى ٢٠٠٢-جی ايلين ایلک گونلریندن اونون كىفایت قدر مەحصولدار فعالىيەتى باشلادى.

مرکز توركىه سفىرلىگى ایله بىرلىكده آذربایجان رئىسپوبليكىسى ایله توركىه رئىسپوبليكىسى آراسىندا دىپلوماتىك علاقە لرین قورولماسى نين ١٠ ايللىكىنە حسر اولونمۇش بئيلنخالق علمى-پراكىتىك كونفرانس كچىرىلمىش، كونفرانسىن ماتئرياللارى آيرىجا كىتاب شكلىндە نشر اندىلە رك موختليف تشكىلاتلارا پايلانمىشدىر. بىر ایل عرضىنده مرکزىن امكداشلارى طرفىنەن يازىللمىش، ياخود ترتىب ائدىلەمىش آشاغىداكى اثرلر يابىنلانمىشدىر: «موصطافا کامال آتاتورك» (ناظير احمدىل)، «آذربایجان توركولوگىياسى ١٩٢٠-١٩٣٨. بىلىوقرافىي». (پروين مەممدووا، سامىرە مەممدووا، اكىر يولچوئۇ)، «آذربایجان- توركىه موناسىبىتلارى. ١٩٢٠- ١٩٢٢ -جى ايللر. سند و ماتئرياللار» (حسام الددين مەممدووا، ڇاله قوربانووا، موسا پىرييئۇ)، «توركىه آتاتوركون، آذربایجان حىدر علئيئون اثرىدىر» (نظامىي جعفرۇو)، «ولوتوركلىك. قلوباللاشما چاغىندا مىللى اۋۇزوندۇركئتمە و گئوستراتىنگىيا (راھىد اولوسەنلە)... بونلاردان باشقا «آذربایجاندا آتاتورك مرکزى نين بوللەشتىنى» هر روبع آردىجىل اولاراق نشر ائدىلەمىشدىر كى، بورادا مرکزىن اۋۇزونون كچىرىدىگى، ياخود اىشتىراك ائندىگى چوخساىلى تىبىرلەر، گۇرۇشلەر، كونفرانسلار، موشاويە لر، تىدىماتلار و س. بارە دە معلومات وئرىلىر.

آذربایجاندا آتاتورك مرکزى آذربایجانىن، توركىه نين، عومومىن تورك دونیاسى نين اساس آتاتورك مرکزلىرى ایله علاقە لر ساخلاماقلا ياناشى بىن الخالق فعالىيەت مىقىياسىنى داها دا گئيشلىندىرىمە يە چىلىشىر.

آذربایجان پرئیزیدئتى آذربایجاندا آتاتورك مرکزى نين فعالىيەنە خوصوصى قاينى گئىستەركلە ياناشى اونون قارشىسینا كونكرئەت طلبىر قويور: «توركىه جومهورىتى نين يارادىجىسى آتاتورك ائله بىر شخصىتىدىر كى، اونون حاقىندا نە قدر دانىشسان، يئنە دە آزدىر. آتاتوركون حياتىنى، فعالىيەتىنى

دایم اوئرنمک لازىمدىر. بىزدە کى آتاتورك مرکزى بو ايشلىرى گۇرە جىكدىر. آتاتوركون ايندىيە قدر آذربايجانلا علاقە دار دئىدىگى سۆزلىرى، گۇردويو ايشلىرى، نامعلوم قالان جەھتلرى آشكارا چىخارا جاقدىر». آذربايجان رئسپوبليكاسى نىن قورو جوسو اونو دا گۈستەر كى، «اتاتوركون ايدئيالارينى يايماق، تبليغ ائتمك و خالقىمىزا چاتدىرماق، ھم ده بو ايدئيالاردان فايدالا نماق، اىستيغفادە ائتمك ساھە سىنندە چوخ ايشلر گۇرمۇشىم. بو، بىر سىياسى خادىم، لىدئر و پرئىزىدئنت كىمى منىم فعالىيەتىمە چوخ مەم يېر توتور».

آذربايغاندا آتاتورك مرکزى توركىيە جومھورىتى نىن قورو جوسونون فعالىيەتىنى اوئيرە نىب تبليغ ائدرىكىن آذربايغان رئسپوبليكاسى نىن قورو جوسونون فعالىيەتىنى كونتىكىست كىمى قبول ائتمىگىن طرفدارىدىر، چونكى حىدر علئۇ آتاتورك ايدئيالارىندان، توركىيە نىن تجربوبە سىنندە يالىز اىستيغفادە ائتمكىلە كىفایاتلىنىم، عئىنى زاماندا ھم اۋز فعالىيەتى، ھم ده بو و يا دىيگر موناسىبىتە سۈلىنىميش مولاحىظە لرىندە اونلارى (عومومەن آتاتورك!) شرح ائدىر. و او دا بىر حقىقتىدىر كى، حىدر علئۇين گۇردويو بؤيووك ايشلر، منسوب اولدوغۇ خالق قارشىسىنداكى تارىخى خىدەمتلىرىنى مەھىز آتاتورك مېقىاسلارى ايلە اولچوب دىرنىدىرىمك مومكۇندور.

مرکزىن سون نشرلىرىندە بىرى «حىدر علئۇ آتاتورك حاقىندا» (ترتىب ائدىنى صفالى نظرلى) آدلانىر. آتاتورك حاقىندا دونيانىن ان گۇرکەملى شخصىتلىرى (لەئىن، ھىتىئر، چۈرچىل...) بىر-بىرىنىدەن ماراقلى فيكىرلەر سۈйىلە مىش، اونون داھىلىكىنى بىر و يا دىيگر شكىلە تصدىق ائتمىشلەر، لاكىن بىر كىتىب يالىز بىر داھى نىن باشقا بىر داھى حاقىندا سۆز و دئىيل، ھم ده بىر بؤيووك توركون باشقا بىر بؤيووك تورك حاقىندا، موختليف و اخلاقىدا سۈيلىنسە دە، بۇتۇو بىر اثرىدىر. و بىز امىننىك كى، ھەمین كىتابدا اۋز عكسينى تاپمىش فيكىرلەر آتاتوركشونا سىلىغىن ھم موصاصىر مىرخە سى باشلايىر، ھم ده اونون گلە جك اينكىشافى نىن ايدئيَا-مئتودولۇزى اساسلارى قويولور.

آذربايغاندا آتاتورك مرکزى نىن مەم ايشلىرىندەن بىرى دە، ھەچ شوبىھە سىز، «آتاتورك ائنسىكولوپىدىياسى» اولا جاقدىر: ھم دونيا، ھم دە آذربايغان آتاتوركشونا سىلىغى نىن اوغورلا رىنى اكس ائتىرىھ جك بىر ائنسىكولوپىدىيابىنین يارادىلما سىنا آرتىق باشلا نىلەميش و ايشىن اوغورلا گەتىمە سى اوچون بىر سىرا خىرورى تىبىرلەر گۇرۇلۇمۇشدور.

معلوم اولدوغۇ كىمى، كېچىن عصرىن اورتالارىندان باشلا ياراق آذربايغاندا آتاتوركون (و آتاتورك توركىيە سىننەن) سىياسى، اىقتصادى، مدنى و س. باخىملا ردان اوئيرە نىلمە سىنندە، قاچىلماز ايدئيَا-مئتودولۇزى قوصۇرلا را باخما ياراق، موعىن ايشلر گۇرۇلۇمۇشدور. ح. علیيئۇ، اى. لىبىيۇو، ك. سىمندرۇو،

م. صوفیئو، ا. بیژئ، ی. باغیروو، ق. ایسماییل، ق. حوسئینوو، آ. بابائیو، ای. عابدولایئو، آخوندوو، ح. حسنوا، ر. روستموو، ر. حسنوا، ع. علیزاده، ع. زامانوا، د. و. علیئو، س. جابارووا کیمی آراشیدیریجیلارین اثرلری آذربایجان) آتابورکشوناسلیغی نین (او تورکیه شوناسلیغینین) کیفایت قدر مؤحکم تملی اولدوغونو گؤستیرir. لاکین بو دا بیر حقيقةدیر کی، همین اثرلرین بؤیوک بیر حیصه سینده ایدئولوژی موباریزه دئورونون نبضی وورور. مؤلیفلر تورکیه نین سییاستینده، ایقتیصادیاتیندا، مدنیتینده باش وئرن بؤهرانلاردان، سسرا - نین بو اولکه يه کۆمگىنдин، ناطیم حیکمەت فئنومئینىن سیخ بحث ائدیرلر. دوغرودور، موعاصیر دئورە گلدىكچە مسلە لرە داھا اوپىئكتىyo باخیلir، تورکیه نین اوغورلاریندان داھا چوخ دانیشىلار، لاکین مسلە بوندان دئییل - ۵۰، ۶۰، ۷۰-جى ايللر آذربایجان آتابورک شوناسلیغی نین (و تورکیه شوناسلیغینین) همین مرحلە لرە کى اساس چاتىشمازلىغى اوونون اۆزونه مخصوص (!) مئتدولوگىياسى نین اولماماسىندا، بير قايدا اولاقىق، علمى موقعدن داھا چوخ ایدئولوژى موقعده دىياناسىنداير.

آذربایجاندا موستقىل دئولتىن، آزاد ایدئولوگىيابىنин اولمادىغى بير شرایطىدە، علملىرىن، خوصوصىلە ايجتماعى علملىرىن مئتدولوژى سربىستىلىگىنдин دانىشماق اولمازدى. و بو جور سربىستىلىك يالىز ۸۰-جى ايللرین سونو ۹۰-جى ايللرین اوللرىنده مئيدانا چىخدى. موستقىل مىللى سىياسى-ايدئولوژى دوشونجە نین قرارلاشىغى ۹۰-جى ايللرین اورتالاریندان اعتىبارن آذربایجاندا آتابورکچولوگون (و آتابورک شوناسلیغىن) نورمال اينكىشافى اوچون ھم معنوى، ھم ده اينتئللىكتوال شرایط عملە گلدى کى، همین شرایط گئى-گئىدە گىنىشلەنمكەد دير.

آتابورکچولوک ندىر؟ مىللى موتشكىلىك ياراتماق، مىللى دئولت قوروب اينكىشاف ائتدىرمك، خالقى اۆز تارىخىنдин، مىللى-معنوى دىرلرىنдин قوپارمادان مودئرنلىشىرىمك تىجروبه سىدىر. و آتابورکچولوک بير نظرىيە اولماقدان داھا چوخ، آذربایجان پرئىزىدەتتى نين قىيد ائتدىگى كىمى، حيانا كىچىميش قەرمانلىقدىر، يىنى تىجروبه دير. ائله اووا گۆرە ده آتابورکچولوگون آتابورک شوناسلیغا چئورىلە سى، نظرى مولاھىظە لر كىمى دئییل، محض بير علم كىمى اوپىرە نىلەمە سى ضرورىدەر. آتابورکچولوگون آذربایجاندا تىلىغىنده آذربایجان رئىسپوبلىكاسى نين قورو جوسو، آذربایجان پرئىزىدەتتى نين بىلاواسىطە اوزو دئییل، اوونون ياراتدىغى ايدئولوژى-معنوى شرایط ده بؤیوک رول اوينايير. بىز خوصوصىلە آذربایجاندا فعالىت گؤسترن تورکىه عوموم تحصىل مكتىبلىنى، قافقاز اونىۋەرسىتەتىنى نظردە توتروق. سون ايللرده قافقاز اونىۋەرسىتەتى نين رئكتورو پروف. در. ارول اورالىن تىشبوسو ايله كىچىريلەن موخليلەنەن مۇختىلەف علمى كونفرانسلاردە، موزاكىرە لرە تورکىه جومەھورىتى نين قورو جوسو

آتاتورکون، آذربایجان رئسپوبلیکاسی نین قورووجوسو حیدر علیئوین گوردوکلری سیاسی-ایدئولوژی ایشین تاریخی اهمیتی آردیجیل تحلیل ائدیلیر. بو ایسه او دئمکدیر کی، حیدر علیئوین فعالیتینده آتاتورکون دؤولت قوروچولوغو تجروبه سی نین داوم (و اینکیشاف) ائتدیریلمه سی نین اویره نیلمه سینه یالنیز آذربایجان علمی- ایجتماعی تفککورو احتیاج دویمور، همین احتیاجین میقیاسی گئت- گئدە داھا دا گئنیشله نیر.

آذربایجاندا آتاتورکچولوگون تبليغى اوچون، بلکه ده، خوصوصى مئتدلار ايشله نیب حاضيرلانماسى لازىم گلمىر، اونا گوره کى، آتاتورک، اونون اثرى اولان توركىه جومهورىتى آذربایجان خالقينا چوخ دوغمادىر، اونا گوره کى، آتاتورکون (و توركىه نین) تجروبه سيندن، آرتىق قىيد ائتدىگىمىز كىمى، آذربایجاندا گئنیش اىستىفادە ائدیلیر. بونونلا بئله اىستر آتاتورکون، اىسترسە ده هئىدىن علیئوین مىللى دؤولت قوروچولوغو تجروبه سینى موختليف باخىملارдан تحلیل ائتمك، موقايىسىه لر آپارماق، ھم تارىخى شرایطلە (و شخصىتىلە!) علاقە دار فرقلىرى، ھم ده عومومى جەھتلرى آشكارلاماق لازىمدىر. و اودور کى، آذربایجاندا آتاتورک مرکزى نین ان مهم وظيفە لریندن بىرى ده همین موقايىسىه تىخنولوگىيالارىنى ايشله بىب حاضيرلاماقدان عىيارتىدیر.

آتاتورک، آذربایجان پرئىزىدئنتى نین سۆزلىرى ايله دئىسک، "تورك خالقى نين اىچىنдин چىخاراق عوثمانلى ايمپئراتورلوغونون داغىتىلارى نين، كولونون يئرىنده يئنى بىر چاغداش دؤولت " ياراتدى. عئىنى اىشى همین سۆزلىرىن مۇلۇپى گۈردو: پارچالانماقدا، داغىلېب سوسىال- سیاسى خارابازارلىغا چئورىلەمكەدە اولان آذربایجان حیدر علیئوین اىرادە سى، عاغلى، ذكاسى، قەرمانلىقى، مودرىيكلىگى نتيجە سيندە دؤولت موسقىلىلىگىنە نايىل اولدو. آتاتورکون منسوب اولدوغو خالق (و بىشىرىت) قارشىسىنداكى خىدەتلىرىن تارىخى مضمونونو داھا درىندن آنلاماق اوچون حیدر علیئوە ۱۹۹۹-جو اىلده آتاتورک بىن الخالق صولح موکافاتى تقدىم اولۇناركەن وئردىگى بىياناتدان آشاغىداكى سۆزلىرى خاطىرلاماق چوخ اهمىتىدیر: " موصطافا كامال آتاتورکون ان بؤيوک خىدەتى توركىه جومهورىتىنى ياراتماقدىر. بىز بلکه بوگون بونو عادى حادىشە كىمى قبول ائدە بىلرىك، آنچاق هەنج دە يوخ. بو هەنج دە عادى حادىشە دېيىلدى. توركىه نين عوثمانلى ايمپئراتورلوغونون ۷۰۰ اىللىك فعالىيەتى شرایطىنده، اونون تاثىرى آلتىندا ياشامىش اىنسانلارىنى جومهورىت قورماغا سۈوق ائتمك، جلب ائتمك و بو جومهورىتى قورماق، ياراتماق و اونو ياشاتماق موصطافا كامال آتاتورکون چوخ بؤيوک خىدەتىدیر، دئمك اوilar کى، تارىخى خىدەتىدیر. زامان، عصرلر كىچە جك، تورك خالقى، تورك كۈكلو، توركدىلى خالقلار، تورك دونياسى بونو هەنج واخت اونوتمايا جاقدىر ".

آرتیق قئید ائتدیگیمیز کیمی، حیدر علیئوین آتاتورک حاقینداکی مولا حیظه لری يالنیز بو بؤبیوک شخصیتین تاریخی خیدمتلرینی درک ائتمک، قییمتلندیرمک با خیمیندان اهمیتلى اولاراق قالمیر، ھم ده خالقین، اینسانلیغین ترققیسی یولوندا خیدمت گؤسترگین مئتدولو گییاسینی، اساسلارینی وئریر: " موصطافا کامال آتاتورکون خیدمتلری بیر ده اوندان عیبارتىدیر کی، او، تورکیه جومهوریتی نین نینکی اساسینی، تمه لینی قویدو، ھم ده اونو قوردو، اونون بوتون تاسیساتلارینی ياراتدى، اونو ياشاتدى، بؤبیوک دؤولت ائتدى، بوجونکو نسیللرە، گنجلرە امانت ائدە رک اۆزونو ابديتە قوووشدوردو ".

آتاتورک اۆز شخصیتیندە، فعالیتیندە منسوب اولدوغۇ میلتىن روحونو، ایرادە سینى ایفادە ائدیردى و اونون بیر سپرا حاللاردا حتى داخیلی موقاویمته راست گلن موباریزە سى خالقین ترققیسینه حسابالاندیغیندان، نتیجە اعتیبارىلە، بوتون مانعه لری ياریب كئچىردى. آتاتورک بوتون دونیا ياشادى كى، تورکلر موستقیل (و موکمەل!) دؤولت قورماق ایستعدادلارینى، قابیلیتلرینى هەچ ده ایتیرمە میشلر، اونلار دؤولتچىلیك تارىخلارى نین صاحبىلرى اولاراق قالىلار. و عئینى قەرمانلیغى ٢٠ عصرىن سونلارينا دوغرو حیدر علیئو گؤستردى.

آذربایجان رئیسپوبلیکاسى نین قورو جوسو، آذربایجان پرئیزیدئنتى حیدر علیئوین آتاتورک حاقیندا دئدیگى آشاغىداقى سۆزلر عئینىلە ھمین سۆزلرین مولیفى نین ده بؤبیوک شخصیتىنى سجىیيلندىریر: " موصطافا کامال آتاتورکون شخصىتى بیر ده اونا گۈرە قییمتلىدیر کى، ھم تورکیه خالقى اوچون، ھم بوتون تورک دونیاسى اوچون، ھم ده بوتون دونیا اوچون او، قوروب- ياراتدىغى جومهورىتى ياشادا بىلەيدىر!".

آذربایجاندا آتاتوركچولوک (و آتاتوركشوناسلیق) حیدر علیئوین فعالیتى (و قەرمانلیغى!) نتیجە سیندە اۆز اینکىشافى نین ھم میقیاسجا، ھم ده خاراكتئرجه يئنى مرحلە سینە قدم قویمۇشدور. و بىز امینىك كى، دونیا اىجتماعى- سیاسى شۇورو آتاتورکون داھىلیگى نین آذربایجانىن (وھ حیدر علیئوین) مىللە دؤولت قورو جولوغۇ تجربە سیندە بیر داها درىندىن درک ائدە جىكدىر.

صاديق تورال*

تورکیه آتاتورک يوکسک قورومنون باشقانی، پروفئسسور صاديق تورال ۲۰۰۴-جو ايل آپرئلين ۱۰-دا آذربایجاندا آتاتورک مرکزی نین آچيليش مراسیمینه گلمیشدی. قیسا، لاکین مضمونلو و پارلاق بیر نیطق سؤیله دی. نیطقی او قدر سرراست و تاثیرلی آليندی کی، سانکی شعر او خویوردو. چؤهره سیندن نور یاغیردی. نجابتیلیگی، غورورلولوغو، تواضعکارلیغی، صمیمیلیگی آشکار گورونوردو. اینسانین چؤهره سی اونون قلبی نین آیناسیدیر، دئیب آتالاریمیز. پروفئسسور صاديق تورال^۱ دا بو باخیمدان ایستیتنا دئیل، بلکه ده بو دئیمیه ان اویغون گلن اینساندیر، دئسک، یانیلماریق. داورانیش طرزی، صیفت جیزگیلری، حرکتلری ایله قیمت وئردىگیمیز صاديق تورالین ترجمه يی-حالی، اثرلری، حققیندا يازیلانلارلا تانیش اولدوقدان سونرا يانیلمادیغیمیز اتم امین اولدوق.

هئچ شوربه سیز کی، هر هانسی بیر اینسانین شخصیتی حققیندا موعین قناعته گلمک باخیمیندان همین شخصین يارادیقلارینی گؤزدن کئچیرمک بؤیوک اهمیت داشسییر. چونکی موتفرکیر آدام ندن يازبرسا يازسین، بیر اوستا نه ایش گورور گؤرسون، هر شئیدن اول، همین ایسانین شخصیتی اونون يارادی-جیلیغیندا عکس اولونور. باشقا سؤزله، او اوز يارادیجیلیغیندا اصلیندە اوز عۆمرونو ماددیشیدیریر، اوز خاراكتئر جیزگیلرینی ایز قویور. بو باخیمدان پروفئسسور صاديق کامال تورالین زنگین و چوخساخه لى يارادیجیلیغی اونون شخصیتینی، خاراكتئر جیزگیلرینی تانیماقدا تدقیقاتچیبا کۆمک ائدیر.

اولجه پروفئسسورون ترجمه يی-حالی ایله تانیش اولاق..

پروفئسسور صاديق تورال ۱۹۴۶-جى ايل اییول آیى نین ۷-دە قیریققا لا شهرينده کامال بىله نظمیمیه خانیمین عایيله سینده دونیایا گلن ایلک اوولاددیر. ایتتیداری و اورتا تحصیلینى دە دئوغولدوغو شهردە آلیب. قیریققا لا یتیسیئینی بیتیردیکدن سونرا فرق ایمتحانلارینی وئرە رک، سامسوندا ایتتیداری صنیف موللیمی دیپلومو آمیشیدیر. آنکارا اونیورسیتئتى نین دیل و تاریخ-جوغرافیا فاکولته سی نین تورک دیلی و ادبیاتی شوئعبه سینده باشلاadiغی تحصیلینى ۱۹۶۶-جى ایلده آتاتورک اونیورسیتئتى نین ادبیات فاکولته سینده فرقىنمه دیپلومو ایله بیتیرمیشیدیر. امک فعالیتینه ایتتیداری صنیف موللیمی کیمی باشلايان صاديق تورال ایکى ایلدن بير قدر آرتیق بو وظیفه ده چالیشیدیقдан سونرا (۱۹۶۴-جو ایلین دئکابریندان ۱۹۶۷-جى ایلین فئورالینادک)

ایستئفا وئریب بیر مودت ایشله مه يه آرا وئریر و ۱۹۶۸-جى ایلين اوكتیابر آییندان ۱۹۷۱-جى ایلين آپرئلینه دهك توركىه تحصىل ناظيرىلگى نين نشر ائتىيگى «تورك ائنسىكولپىدىياسى» ندا اولجە كورئكتور (دوزلدىجى)، سونرا ايسه رئداكتور مواينى كىمى چالىشمىشىدیر.

۱۹۷۱-جى ایلين سئتىابىندا ۱۹۷۲-جى ایلين يانوار آییندان قىرىققا شەرىيندە كى قورتولوش اورتا مكتبى نين گوندوز و آخشام شۇعې لرىنده تورك دىلى موعليمى ايشله مىشىدیر.

۱۹۷۲-جى ايل يانوارىن ۱-دە حاجتىپه اوئيورسیتىتىنده تورك دىلى موعليمى، ۱۹۷۳-جو ایلين ایيونوندا ايسه يئنى تورك ادبىاتى ساھسىنندە تدقىقاتچى-آسيسستىنت اولور. ۱۹۷۸-جى ایلين مارتىندا «عوثمانلى ايمپراتورلۇغۇنون سون ايللىرىنده (۱۹۰۸-۱۹۲۳) ادبىاتىمىزدا توركچولوك آكىنى: مىللى ادبىيات جريانى» مۇوضۇعىسىندا دىسسىرتاسىيا مودافىعه ائدە رك ادبىيات دوكتورو اولور. ۱۹۸۲-جى ایلين نوياپرىندا ياردىمچى دوستىن، ۱۹۸۳-جو ایلين آپرئلیندن اعتىبارن ايسه دوستىن علمى آدىنى آلیر. سلجوق اوئيورسیتىتى نين ادبىيات فننى و تحصىل فاكولته لرىنده بير ايله ياخىن (۱۹۸۲-جى ایلين اوكتىابریندان ۱۹۸۳-جو ایلين آوقوستونادك) كۈنلۈلۈ اولاراق ايشله بىر.

۱۹۸۸-جى ایلين آوقوستوندا حاجتىپه اوئيورسیتىتىنده پروفېسسور علمى آدى آلان صاديق تورال، ۱۹۸۹-جو ایلين آوقوستوندا قاضى اوئيورسیتىتى نين ادبىيات فننى فاكولته سى نين تورك دىلى و ادبىاتى شۇعې سى نين موعليمى وظيفه سىنە كېچىرىلىپ. فاكولته نين صنعت تارىخى و فلسفە شۇعې لرى ايله رئكتورلۇغا تابع اولان قاضى/تۆمئىر-ين قورو جو باشقانلىغىنى حىاتا كېچىرىپ. ۱۹۹۱-جى ایلين اوكتىابریندان اعتىبارن ايسه، تورك دىلى و ادبىاتى شۇعې سى نين مودىرى و فاكولته ايدارە هېتىي نين عوضۇ وظيفە لرىنى حىاتا كېچىرىن صاديق تورال، ۱۹۹۶-جى ایلين آپرئلیندە اىشلىرى نين چوخلۇغۇ سېبىىنندە بىر وظيفە لرىنندە اىستئفا وئرمىشىدیر.

صاديق تورال، ۱۹۸۴-جو ایلين دئكابىریندا، ايشله دىگى اوئيورسیتىتىن شتاتىندا قالماقلە، دؤولت پلانلاشىرما تشكىلاتىندا كولتۇر پلانلاشىرېجىسى وظيفە سىنە تعىين اولۇنور و ۱۹۸۸-جى ایلين ۴ مايىنا قدر بىر وظيفە سىنەدە چالىشماقلە، توركىه ايله ۱۷ دؤولت آراسىندا مدنىت موبادىلە لرى پروقراملارى نين حاچىرلۇنماسى و حىاتا كېچىرىلمە سىنەدە باش ناظىرىن تمىلىچىسى او لاراق سىمرە لى فعالىيەت گؤستىریر.

صاديق تورال، حاجتىپه، سلجوق و قاضى اوئيورسیتىتلىرىنده «يئنى تورك ادبىياتينا گىرىش»، «تنقىد تارىخى»، «توركىجە كومپوزىسىيا»، «مىللى ادبىيات جريانى»، «سون اىكى يوز ايلدە ادبىيات نظرىيە سى»، «شىرىن تحليل مئۇدلارى»، «تورك كولتۇرۇنده عايىلە»، «ادبىيات تارىخىنده

مئود»، «اییرمینجی عصر تورک شعری»، «دبیات سوسیولوگییاسی»، «ئستتیکا»، «تورک دیلی نین اویره دیلمه سی مئودیکاسینا گیریش» و «دیل-کولتور علاقه لری» فنلریندن درس دئمیشدیر. ۱۹۸۹-جو ایلده آتاتورک یوکسک قورومونون آتاتورک کولتور مرکزی علمی شوراسی نین عوضوو سچیلن صاديق تورال، اونیورسیتتەدە قالماق شرطیله، ۱۹۹۳-جو ایلده آتاتورک کولتور مرکزی نین باشقانى تعیین اولونور. ۲۰۰۰-جى ایلین ۱۴ آوقوستوندا ایسه همین وضعیفە سیندە قالماق شرطیله، آتاتورک کولتور، دیل و تاریخ یوکسک قورومونون باشقانى تعیین ائدیلیر و ۲۰۰۲-جى ایلین ۳ يانوارینادک ھر ایکى وضعیفە سینى پارالل حیاتا کىچیریر، همین تاریخدن اعتیبارن آتاتورک کولتور مرکزی باشقانلیغیندان ایستئفا وئریر.

۱۹۹۴-جو ايلدن باشلاياراق «بىلگ» و «ارىش» درگىلرىنى ياردادىر، بو درگىلرىن صحىفە لرىيندە ادبيات، دىلچىلىيە، خالق صنعتىنە داير ھم اۋزو يوزلرلە مقالە يازىر، ھم دە باشقالارى نىن قىيىمتلى اثرلرى نىن يارانماسىنا تakan وئرير، اصليندە صاديق تورال مكتبىنى ياراتمىش اولور. پروفېسسور صاديق تورالىن گۈردويو بؤيوك ايشلىرىن مىقياسىنى اونون بىن الخالق سوپىيە ۵۵، عومومتۇر ك كونىتىكىتىنە دەنەنگىلىگىنەن آچىقجا موشاهىدە ئىتمك اوالار. بو تىدىپىرلەرن بعضاپلىرىنى سادا ياق.

صاديق تورال، آتاتورك كولتور مرکزى باشقانى اولاراق، اولوقيى و اطرافى (آنكارا، ۱۹۹۴)، نوروز (آنكارا، ۱۹۹۵)، ماناس داستانى و اونون تاثيرلرى (آنكارا ۱۹۹۵)، دونيانين ائپيك ميراثى (بىشكىك، ۱۹۹۵)، نوروز و رنگلر (آنكارا، ۱۹۹۶)، تورك دونياسيندا خالى، كىلىم و جئجىم صنعتى (كايىئرى، ۱۹۹۶)، نصرالددين خوجا (ايىمير، ۱۹۹۶) مووضۇ عالارىندا بىنالخالق علمى كونفرانسلار، ۱۹۹۷-جى ايلين نويابىرىندا ايسه بىنالخالق تورك كولتورو كونقرئىسىنى، ۱۹۹۹-جو ايلده بىنالخالق دده قورقۇد علمى-پراكتىك كونفرانسىنى، ۲۰۰۰-جى ايلده بالكانلاردا تورك معمارلىغى بىنالخالق علمى سىمپوziومونو، ئىلچە ده اونلارلا بو جور عومومىتۈر ك مىقىاسلى بىنالخالق تىبىرلر تشكىل اتتىشىدىر. حىاتا كئچىرىدىگى دىيگر ايرىمېقىاسى ايشلر سيراسىنا ۳۳ جىلدilik تورك دونياسى ادبىياتى لايىھە سىنى، تورك دونياسى ادبىياتچىلارى ائنسىكلوپېدىياسىنى، تورك دونياسى ادبىياتى آتىلۇ گىياسىنى، تورك دونياسى ادبىيات تارىخى لايىھە لرىنى ده علاوه ائتسك، اونون عومومىتۈر ك علمى دوشۇنچە سىنە ئەردىگى بئيۈك تۆھفە نى تصوور ائتمك اولار. ائله بىر ايرىمېقىاسلى ايشلرى اوغۇرلا حىاتا كەتىرىمە سى، نىن نىتى-جىسىدىر كە، او توركىھ نىن، دىيگر تورك دؤولتلىرى نىن، دى، بىر سىرا دىيگر

بین الخالق تشكیلاتلارین دا چوخسایلی موکافاتلارینا لایق گۆرولموش، بیر سира اجنبی اوپیورسیتیتلرین فخری دوکتورو سئچیلمیشدیر.

پروفئسسور صاديق تورالين خاراكتئر جىزگىلرى

اونون طلبه سى اولموش ايدريس قاراقوش طرفيندن بئله تصویر ائديلير:

«... طلبه نين حياتى موعيلىملە دولودور. طلبه نين موعيلىمە غضبلندىيگى، دارىلدىيغى گونلر ده اولور، آما عومومىلىكىدە موعيلىمىنى سئوير، تقدىر ائدىر؛ چونكى تورك اوشاغى موعيلىملەنلىن ئى ئۆپولمە يە لایق اينسانلار اولدوغونا اينانير.

صاديق تورال دا اونوتىمادىيغىم، اونودا بىلمە دىكىيم دىپلوم و دوکتورلوق خوجامدیر...

صاديق تورال ايتى و پراكىتكى ذكاسى، ايدئال و اينانجلارىبىلا تام بىر اوغۇنلوق تامىن ائدن؛ ترتىبلى و سىستېملى، اىصرارىلى، آرايان، چتىن بىن؛ چوخ اوخويان، چوخ دانىشان، يازمايىب دانىشدىقلارينى يازدىران؛ اينسانلارلا موناسىتىلىرىنە اولدوقجا صىميمى، حساس، پولا اهمىيىت وئرمە يىن و وئرە نى ده سئومە يىن بىر اينساندیر...

اينسان حاق و آزادلىقلارى ايلە باغلى اۆز اولچولرى اولان، عئىنى اولچولرى اۆز طلبه لرى اوچون دە معىار اولاراق قبول ائدن، دىستكلىرىنە و تىقىدىلىرىنە چوخ آچىق، چىركىنلىكىلرلە ساواشان، حسابىنى گۆزىل ياپاراق قىلە چالماق اوچون شرطلىرى تشکىيل ائده رك موجادىلە ائدن و عومومىلىكىدە قىلە قازانان؛ دوروسەت و باجاريقلى، وطن، مىلت، دئولت، اوردو و توركىلەك مۇوضۇعىسۇندا گۈزىشىتە گىتمە يىن، آدى كىمى صاديق بىر دوستدور...

اوزونون حيات پرېنسىپلىرى اولان، حاقسىز قازانجا طاماه ائتمە يىن، اخلاقسىزلىق حساب ائتدىيگى هئچ بىر حرکتە يول وئرمە يىن، جمعىيىتىلە و اوزوپەلە بارىشىق، ماددى منفعتە حرىص اولمايان، سخاوتلى، ئى آچىقلىق كىمى بىر خاراكتئرە صاحىيدىر...

صاديق تورال، دايما ان ياخشىنى ائتمە يە، ياخلاماغا، موكىمەلە چاتماغا و يوکسلەمە يە چىلىشىر. دئولتەن ياخشى خىدەتلىن، صلاحيت وئرىلىمىش وظيفە لرده ائدىلىدىيگىنە اينانير.

ھەر گون پالتارىنى دىيىشىر؛ كئينىگىنى، قالستوكۇنۇ، جورابىنى و آياققايسىسىنى كۆستىيەمۇنَا اوغۇن گئىينىر؛ گئىيدىيگى پالتارىن رنگىنى زامان، مکان و اىچىنەدە اولدوغۇ اورتاما گۇرە سئچر، توپلاتتىلاردا اساسن لاجىورد و قارا پالتار گئىر. دايما ظريف، تمىز و ذۇوقلۇ گئىينىر.

بوتون قادینلارا و خوصوصن خانیمی دیجله خانیما قارشی سون درجه نزاکتلی و ظرفیدیر. اوشاقلارینى نئجه سئودىگىنى و بؤيوكلرىنە نئجه سايىغى گؤستردىگىنى حرکت و داورانىشلارىبىلا آچىقجا بوروزه وئرندىر.

اينتىزاملىدىر، اىصارلى يانىشلاردا بارىت چىلگى كىمىدىر، دىنامىكىدىر، پراكتىكىدىر... حىات پرىنسىپلىرىندن گئرى چكىلمە يىن خاراكتئر خوصوصىتلىرى اوزوندن كىچىنلىمە سى چتىن بىر اينساندىر؛ آما سئوگى، شفقت و مرحىت دولو، پامبىق كىمى يومشاق اورگى واردىر. هر كىسە ياخشىلىق ائتمك اوچون اوزونو بورجلو سايار. اينسانلارين اونا ھانسى نىتلە ياخىنلاشدىغىنى سوروشماز، اونلارين اىستكلىرىنى يئرىنە گتىرمە يە چالىشار. «منى ان آرى بىر، ان چوخو اوج دفعە آلدادا بىرلرلە» سوزونو آسانلىقلا و چكىنە دن ياخىنلارينا سؤيلە بىر. آلدا دىلەيغىينا قرار وئرىدىكىن سونرا ايسە، قووغا-دؤيوش قالدىرماق يئرىنە، موناسىبىتلىرى بىردىن-بىرە كىسى، بوز كىمى اولور، آرايا آشىلماز بىر دىوار هؤرر... نانكىرلوق و هىد گئردو، ھم ده ايناندىقلارىندان... ايمان بابانىن «بىلگ» درگىسى نىن ۳۱-جى ساينىن يازدىغى يازىنى اوخويون. آما من اون بئش اىلدىر بىر اورنىك خوجا، بىر آغاىي تاپدىغىما اينانىب اونو و اطرافىندا كىلارى اىزلىھ بىرم؛ نانكىرلوق و قىسقانجلىقلارا، ايفتىرا و خاينلىك يارىشلارينا ياخىندان بلد اولدۇم.

۲۰۰۲-جى ايلين يانوار آيى ايدى. بىر دىرلى بؤيويموز، آغا بىكىمىز ايلە شنبە گونو يوكسک قوروما گئتىدىك. تك ايدى، «زورناللارى اوخوبورام، زورناللارداكى يازىلار و شعرلەرن اوج ساعاتدىر يئنى شئيلر اۋېرىھ نىرم»،-دئى.

سۆز نئجه اولدوسا، بىلەمە دىم، ذكاتا گلدى. «مالىن ذكاتى كىمى بىلىگىن، عاغىلىن، بىنин ده ذكاتى وار. بعضى اينسانلارا اعتىبار ائتمك ذكانتىرى، سدقە دىر. ذكات يالىز پول دئىيل»،-دئى.

يئرى گلدىگىنه اينانىب اولجە اوزر اىستىيە رك، «توبلۇم اوЛАراق كىملىكىمىزى، شىخسىتىمىزى، دوستلوق آنلايىشىمىزى، كولتۇرل دىرلىرىمىزى اىتىرمە يە باشلادىق. منفعتى اون پلانا چىكىك، اينسانلارى آلدا تاماغى فراستىلىكى، يالان سؤيلە مىگى باجاريق حالينا گتىرىدىك. باشقالارى حاقىندا پىس دانىشماق، دئى-قودو سؤيلە مك آيىب سايىلماقدان چىخدى. آرامىزدا اىچى نىن فسادى چۈلۈنە ووران، اىشە يارار گئرۈنەمە خىتىسى، انقويسىت، اوزونو بىننىش، گووه نىلەمز اينسانلار چوخالدى و بونلاردا دا اعتىبار آرتدى. سىز ده بعضن بۇ تىپ اينسانلارا اعتىبار ائدىرسىنىز. نىيە؟»-دئىه سوروشدۇم.

وئرىدىگى جاوابلار بىر ولى سۆز و كىمى ايدى:

«قارداشیم، عاغلیمین، بدنیمین ذکاتینی وئریرم. اللهیم منه عاغیل و بدن ساغلاملیغی وئرمیش، بونون ذکاتی، ایچیمدن آجیدیغیما چؤلومدن اعتیبار جومردلیگی گۆسترمک يولولیلا روحومو تربییه ائتمکدیر. خسته يه ساغلام، اوشاغا بؤیوک، ایراده سیزه گوجلو اولدوغونا اینانیر کیمی گۆرونمه، سیخیتتیلارینی اوئرینمە يه جهد ائت... نیفرت حیسینی بوغوب الله منیم قاپیما دوشورموش، داینیم دئ... قیسا وعددهد ضررده اولسان دا، اوزون وعددهد قازانجداسان. نانکورلوغونو گۆردویون، خاینلیسینی اوئرندیگین بئرە قدر صبر ائت. بدنی و روحو خسته بیر اینسانا، موسلمان درویش کیمی، خریستیان کئشیشی کیمی آجیدیغینی حیس ائتدیرمە دن موناسیبیت گۆستە؛ عاغلیسین و بدنی نین ساغلام اولماسی نین ذکاتینی وئر. اللهین رذیل ائتدیکلری خاریج، اینسانلارلا نزاكەلی و شفقتلى اول. بلکه او شخصین ائدە جگى بیر یانلیشدا منیم اوچون، حتى سه نین اوچون بیر درس چیخاچق...»

دوغروسو، تاثیرلندیم: خوجا آجیسیرکن، حتى نیفرت ائدرکن بئله، کیمینسە نانکورلوغوندان امین اولدوغو زامانا قدر موناسیبىتلىرى كىسب آتىمیردى. ذکالى اولدوغونو، بير موضوعۇنۇ اوئرینمە و آنلاتما گوجونو دوشمنلار نین ده تقدیر ائتدیگىنى چوخ گۆرموش، دويموشام. خالى-کىلیم موضوعۇسوندا اوئرندیکلری دوستلارینى دا، دوشمنلارینى ده حئيرتە سالمیشىدیر.

منیم بير آز فرقلى گۆرە بىلدىگىم بير جەتى ده وار: اورگى اوخوماق قابىلىتى... او قدر حساسدیر كى، اينسانى اوركودور. بعض ایچینىزى اوخويار، ایچینىزدن كىچىن سوالا جواب وئریر کیمی دانىشىر.

... طلبه لریندن نئزاهات خانىم، خوجا اوچون اۋۇ اوشواقلاریندان فرقسىزدىر. محمدىآلپا بير شئى اولارسا نه ائدر، نئجە اوزولرسە، نئزاهات خانىم اوچون ده ائله... «ھيدايت، قىزىمى اونجە الله، سونرا سنه امانت اندىرم»-دئدىگىنى دفعە لرلە ائشىتىميسىم.

داها بير شئى دئىيىم: «ايديس، ائودە امین-آمانلىق يوخدورسا، دونيادا آسایىش يوخدور. اوغورلارىمى و آسایىشىمى آناملا دوكتور خانىميمىن دوعالارينا بورجلويام»-دئين خوجانىن بو ايکى موبارك خانىما درين بير سايىنى و سئوگىسى اولدوغو شوبەھە سىزدىر.

جومرد، دوروست، اولدوچا صافدىر...
گۆزل بير موعىتمىدیر.

ادبیات موعلیمیدیر. ساحه سینی یاخشی بیلیر. بیلديکلرینی طلبه لرینه چوخ گؤزل منیمسه دیر. درسی سئومه ينه بئله سئودیریر. درسی جانسيخیجی كئچمز. ايشینى ان یاخشى شكيلده ائتمه يه چالىشان، مسئوليتىنى بىلەن، بیلديکلری نين تقديم اتتمگى باجاران، ژئست و ميمىكالارى ايله بير آكتىور كىمى رول اوينياراق، وورغولارى ايله ايفاده لرینى گوجلندىرەن، درسلرده زامانى چوخ یاخشى بئولوشدورمگى باجاران، بىئينىنده كى پلانى درس ساعاتى اىچىنە سېيىشىدیران، درسی يارىمچىق بوراخمايان، ايشينى سئوه رك گۈرن بىر تورك موعلیمیدیر. اونون درس قىيدلىرىندن مقالە لر يازىب كىتاب چىخارانلار، اىستىناد بىلە وئرمە دن اوزو تاپمىش كىمى بازارلىق اىندىلە دەوار...

ادبیاتىن اشتىتىك ذوقوق اينكىشاف اتتىرىمە، دوغولارى تربىيە ائتمە، اىنسانلارى سوسىاللاشىرىما كىمى فونكسييالارى نين اولدوغونا اينانىر، بونون اينسان تحصىلىنىدە اىستىفادە اولونماسى ضرورتىنى دوشۇنور و تطبيق ائتمە يە چىلىشىر. قاپا بىلگىل، محمد قاپلان و شوکرو ائلچىنە حۆرمتىنى ھەرسىدە وورغولايىر. كۆپرولويە، تانپىنارا و پئىامى صفايا باجاردىقلارىنى سايىب تۈكە رك حىرانلىغىنى ايفادە ئەدیر.

طلبه لرى ايله باغلى دويغۇ، دوشونجە و گۆزلنتىلىرىنى گىزلە مز؛ آما موعلیم-طلبه موناسىيتلىرىندە مسافە نى یاخشى قورۇيور. بوتون طلبه لرى ايله تك-تك ماراقلانىر. يوخسول طلبه لرى نىن بىر چوخ خرجلرىنى گىزلىجە اوەدە بىر؛ طلبه لر بونو بىلمىز. طلبه نىن غورورونو قىرا بىلە جك ھەچ بىر داورانىشا يول وئرمىز...

تورك دىلى و اونون تدرىسى مسلە لرىنده چوخ حساسىدیر. تورك دىلى نين قايدالارىنى بىلە رك دانىشىر و يازىر. بوتون طلبه لرى نىن چوخ اوخويوب، چوخ يازماسىنى و گۆزل دانىشماسىنى خوصوصىلە اىستە بىر. بونون اوچۇن نە لازىمدىرسا ئەدیر و اتتىرىرير. بو حساسلىق طلبه لرىن اللرى نىن قلم توتماسىنى تامىن ائتمىشىدیر.

تالفۇزە چوخ اهمىت وئرر، ايملا قايدالارينا قطعى شكيلده عمل اولونماسىنى اىستر، يانلىشلىق بوراخسانىز، سىزى رنجىدە ائتمەن سەھىپىزى دوزلەر.

طلبه نىن درسە تىكان اوستەدە اوتورماسىنى تامىن ئەدەر. طلبه هر آن اوچۇن حاضىردىر. طلبه نى اوپوتماز، طلبه نىن آرخايىنلاشماسىنا فورىتەت وئرمىز.

درىن بىلىگى، مئتودىك دوشونجە طرزى، اينتىظاملى فعالىت ايدارە چىلىگى ايله علم دونياسينا چوخ اثر قازاندىران صاديق تورال، تورك دىلىنى اوستالىقلا اىشلىتمك باجارىغىبىلا دىنلىھ نى مىست ائدىن، اوخويانى درىن دوشونجە لرە دالدىران بىر موعلیم و علم آدامىدیر.

او خوبیان و یازان آدامدیر. کیتابلا برابر، خوصوصیله ژورنال و ائنسیکلولوپدییا او خوماقدان ذوق آلیر. ٥٦ یاشیندا بیر پروفیسسور اولماسینا با خمایاراق، هله ده بیر تدقیقاتچی کیمی او خوییور، آختاریر... تاریخ، پسیخولوگییا، ائتنولوگییا و خوصوصیله صنعت تاریخی و سوسیولوگییا ایله با غلی کیتاب و مقاله لری دیقتله او خویار، شرح ائدر.

یازیلاریندا و صؤحبتلرینده بیر شاعیر کیمی یئنی تاپینتیلار، فرقلى ایفاده لر ایشله دیر. بونلاری بللى بیر منطیق آنلاییشی ایچریسیندە وئریر. ایفاده لری آچیق و زنگیندیر. بوش و آنلامسیز سۆزلرله صؤحبتلرینی و یازیلارینی اوزاتماز. آنلاییش تعریفلریلە باشلا迪غی صؤحبت و یازیلاریندا دوشونجه لرینی مخصوصی او لا راق آنلا دیر. آنلایشلارین شرحی اوچون دوغولموش کیمیدیر. نئچە ایللردىر کى، او نو دینلە مکدن ذوق آدیم. دوشونجه دونیامدا کشفلرە سبب اولدوغونو گۆر دوم.

بو سطیرلرین مؤلیفی سایغیسی نین و سئوگیسی نین قاچیلماز نتیجه سى اولان بیر دیرلندیرمە نى ائدرکن مومکون اولدوغو قدر طرفسیز قالماغا دا چالىشدى.

... خوجا دانیشارکن، جومله پوزغونلوقلارینا، لازیمسیز سۆز تکرارلارینا، دیل سوروشملرینه، گرگىنەن آرتیق فاصیله لره، حتى بىرسیز وورغولارا راست گلمک مومکون دئیلدىر. بغضن سسینى چوخ يوكسلدە رک دیقتلری توپلایار، دینلگىجىلەر دینامیك وضعیتە ساخلايەر. نازىك اولمايان سسى، كوبار و نزاكتلى داورانىشى، دینلگىجىلەر سایغیسی، بىلدىگىنی چاتدىرما با جارىغى سايدە سىنەدە ياخشى بیر ناطيق اولموشدور.

حياتى نين بير دئۇمینىدە شعرلر يازدىغىنى، آشىق طرزلى شعرلریندە آشىق كامالوغلو تخلوصونو ايشلىتىگىنى، ابىوررەمان گۆزىل كىمى بعضى دوستلارى نين او شعرلرى خوجا يار خبر وئرمە دن، سورپىز اولسون دئىه، گۆتۈرۈپ چاپ ائتدىكىلرینى، آشىق كامال اوغلو تخلوصونون او نسلين بىلدىگىنی دە قىيد ائتمە لىيەم.

بىلدىگىمە گۈرە، اونون قدر خارىجى موکافاتلار آلمىش بير كىمسە هر حالدا يوخدور. تورك دونياسيندا نئچە بير اعтиيارى اولدوغونون شخصى دوستلارى نين او شعرلرى جومھورىتىلە، ھم سفىرلە، ھم ده اوراداکى دوستلارى نين واسىطە سىيىلە موناسىيتلىرىنى، علاقە لرینى دايىم جانلى توتار. كاملىق دىنى نين خوصوصىتلىرىنى تانىتماقداکى رولونو، سئربىيالى نادىا خانىما و خوجانى قىسقانمايانلارا آنلاتدىرمالى.

علم آدامی اولاق ان يوکسه يه اوجالدی، مامور اولاق دا يوکسد... سیاستی دوشونوب- دوشونمه دیگینی بیلمیرم...

بو جور علم و دؤولت آداملاری حیاتدا و ایدارئمه ده اولدوغو مودتده الله بو دؤولته زاوال وئرمز.
الله عۆمرۇنۇ اوزۇن ئىلسىن».²

گۆركىلى توركولوق، پروفېسسور توفيق حاجىئۇ «آزربایجانين دوستو-بؤيوک عالىم» مقاله سىنده پروفېسسور ھمكارى صاديق تورالىن اىكى مەھم جەتىنە دېقىتى جلب ائدیر:

«مۇعاصير تورك دۇنياسى نىن بؤيوک علم خادىملىنىن بىرى پروف. دوكتور صاديق توراللا تانىشلىغىم ھميد نىطقى نىن ھاپىئار طرفىنەن چاپ اولۇنۇش شعرلە كىتابىنا اونون يازدىغى موقدىمە ايلە تانىشلىقىدان باشلادى. آدى منه تانىشىدى، مسئۇل اىشلەرە چالىشىدە ئاشىتىمىشىدەم. اۆزۇنۇ ايلك دفعە بو يازىسىندا گۆرۈرۈم. ياخشى دئىيرلەر کى، يارادىجىلىق شخصىن اۆزۈدۈر، شخصىن تەككىورو، اوسلوبۇنۇ اولدوغو كىمى گۆستەر.

من بو يازىنى ھم علمى اثر، ھم ده بىر شعر كىمى اوخودوم. مسلە بوراسىندا دیر کى، من او واختا قدر ھميد نىطقىنى ده شاعير كىمى تانىميردىم. «وارلىق» درگىسىنە اوخودوغۇم بىر نىچە مقالە سىنەن اونو بىر ياخشى پولىسيست كىمى تانىميردىم. صاديق تورال شاعير نىطقىدىن دانىشىردى. اونون شعرلىرىنى يوکسک علمى سوپىيە ده تحليل ائدیردى. صاديق تورالىن يازىسىندا درىن و سرراست دوشونجە واردى. او، شعرلىرىن فلسفى مضمۇنۇنۇ آچىردى. شعرلىرىن وطنسۇرلىك دويغۇلارىنى، ائمۇسيونال تاثیر گوجونو بوتۇن دىرى ايلە اوخوجۇيا يېتىرىرىدى. صاديق تورال نىطقى پۇئىزىياسىنى ھوجئىرە-ھوجئىرە، آتوم-آتوم، ذرە-ذرە اينسانىن دوشونجە سىنە تلقىن ائدیردى. بو، بؤيوک عالىملىك اىستەدادى اىدى کى، اوخوجۇسۇنۇ اۆز منطىقى ايلە ايناندىرىرىدى، حىران ائدیردى، كىتابداكى شعرلىرى اوخوماغا سۈوق ائدیردى. و دئىيگىم كىمى، من بو علمى يازىنى ھم ده شعر كىمى اوخودوم. صاديق تورال توركىجە نىن گۆزلىگىنى، موسىقىلىلىگىنى، شعرىتىنى اۆز دىلىنە جىلشىدىرىرىدى. اونون توركىجە سى اولدوقجا شاعيرانە اىدى. صاديق تورالىن يازىسىنداكى بو شعرىتى بىر گون اونون دانىشىغىندا دىنلە مە لى اولدوم: گونلەن بىرىنەن طالع بىزى بىزىم بؤيوک وطنمېزىن ان اىستكلى، ان سئۆيملى، ان نىسگىلى بىر اوجاجىندا-تېرىزىدە گۆرۈشدوردۇ. مجلسىن سالۇنۇن دەلىزىنە دىنچە لىر، چاى اىچىر، صۇرەت ائدیردىك. بىر ژورنالىست قىز بىز باكىدان گلمىشلەرە ياخىنلاشدى، سواللار وئردى، تصووراتىمىزى بىلەمك اىستە دى. و نۇوبە ده اونو دا آزربایجان توركو ساپىب اوزۇنۇ صاديق بە يە توتىدۇ، سوال وئردى. بو صحنه نى خاطىرلاياندا ايندى ده توكلرىم بىز-

بیز اولور. ادبی دیلی ایستانبول آغزی اولان صادیق بی قیزین سوالالارینا آزربایجان تورکجه سینه اویغون گۆزل تبریز آغزینا یاخین بیر تلففوزده جاوابلار وئردى. من بیر دیلچى کیمی صادیق بیین دانیشیغیندا آرا-سیرا تورکیه تورکجه سی نین نفسيینی دویوردوم. آنچاق بو تبریزلى ژورنالیست خانیم اونون دیلینی باکیدان گلن قارداشلاردان آییرمیردى. ژورنالیست خانیم سوالالارینا آرا وئرمیردى. حیس ائدیردیم کی، او موصاحیبی نین صوّح بتیندن آیریلماق ایستمیر. قیز اونو آیدین آنلاسین دئیه، دویوردوم کی، صادیق بی دیلی نین اوجونا گلمیش تورکیه تورکجه سی سۆزونو بیر آندا آزربایجان سۆزو ایله عوض ائدیردی-تبریزلى قیز بونو بیلمزدى، بونو من بیلیردیم. صادیق بی بو ایکى تورکجه نین جانینی بیرلشیدیریپ تبریزلى قیزلا دانیشیردى. قیز صادیق بیین دیلینه حیران اولموشدو. من ده لذتله قولاق آسیردیم. صادیق بی اصلینده نه باکى، نه تبریز، نه ده ایستانبول آغزیندا دانیشیردى، او گۆزل، شیرین، کئچمیشین و گله جگین آنلاياجاغى آنا تورکجه سیندە دانیشیردى. هارداسا، کیملرسە تورکجه نین گۆزللىگى، شعریتى موضووعسوندا اوزون-اوزادى دانیشماقدانسا، اونلارى صادیق بیین دانیشیغینا بئش دقیقە دینلتىمك يئتر. بوندان سونرا مونتظم او لاراق من بو بؤیوک عالیمین موختليف بیلگى شۇئلنلریندە-علمى كونفرانسلاردا معروضە لرینى دىنلە میشىم. تورك ادبیاتى نین، تورك فیلولوگییاسى نین آكتوال پروبئملریندن يازىر و دانیشىر»^٣

توفيق موعليم اوز موشاھيده لریندە سرراستدىر-صاديق تورال دوغرودان دا ديل، دوشونجە ائتىييرىلە شاعيردир، ديلين تعصوبكىشىدىر، اونون اهمىتىنى قىيمىتلەرىمگى باجارىر و اونا اۆزۈ نئجه سئوگى، سايغى ايلە ياناشىرسا، باشقالاريندان دا بونو طلب ائدیر.

معلوم اولدوغو كىمى، تورکيە ده كى ديل اينقىلايىندا سونرا تورك ديلى نين اجنبى سۆزلردن تميزلەمە سى پروسئىسىنده اصلیندە اونو يوز ايللر عرضىنده جانينا هوپموش، واحد اورقانىزم حالىندا بيرلشمىش عرب و فارس سۆزلىرىنەن تميزلە مىش، آوروپا منشالى سۆزلرە ايسە نىنکى دىمە مىش، تورکجه قارشىلىغى نين تاپىلماسىندا اذىت چىكىللىرى سۆزلىرى يئرى گلدى-گلەمە دى آوروپا سۆزلىرى ايلە عوض اتتىيىشلەر. بو باخىمدان، صاديق تورالىن

يارادىجىلىغى

عىبرت آميز و عومومتورك دوشونجە سى اوچون اولدوقجا فايدالىدىر. او، اوز يارادىجىلىغىندا قطعىتىلە بو اولتراوطنپورلە قارشى چىخىر، جانلى بير اورقانىزم اولان ديلين اوزرىنده جراھىيىه، اوزو ده لازىمىسىز جراھىيىه عملياتلارى آپارىلماسى نين يولوئريلمزلىگىنى آنلاتماغا چىلىشىر.

«١٨٥٠-جى ايلدن بىزىم ادبىاتچىلاريمىزىن دردى: هانسى دىلده يازىم؟ دىل سىچىمى كىمى بىز ضرورتىن باشلادىغى نقطە دە شاعىر دە، رومانچى دا، حكاىيە چى دە، دراماتورق دا، تنقىدچى دە محو اولموش دئمكىدىر. بؤيوك موتفىكىرىن، بؤيوك شاعىرىن، بؤيوك رومانچى نىن و حكاىيە چى نىن چىخىمىسى اوجون. سىزىن سۆزلوبىنۇز زىنگىن اولاچاق، اوتوروشمۇش اولاچاق، موباحىيە سىز اولاچاق و «هانسى دىلده يازماق» كىمى عېشىن بىز اندىشە ايلە اوزۇنۇز تىخانىماشىش، آياغىنىز باغانلۇماشىش اولاچاق. سون اون اىلدىر بۇ پەربىلەمى دوشۇنور و اونون حلى چارە سىنى آختارىرام. بىز حقيقىن بۇ چىخىلماز داعوادان، بۇ چىخىلماز دىدىشىمە دن نە قازاندىق؟ اوز توركىجە-أوگئى توركىجە، اويدورما-گئچك توركىجە ايدىعاسىندان نە قازاندىق؟

بىر اولكەدە احتىياج دويولورسا، آنلايىشلار، احتىياج دويولورسا تئرمىنلەر، حتى احتىياج دويولورسا اشىالارىن آدلارى و فعللە، او دىلين ايمكانالارى ايلە ئويرە دىلمىھ جك دە نە ئەدىلە جك؟ بىلە بىر ئۆيرتەمگىن حاقلىلىغى، موطلاق گركليلىگى اوزرىنندە بىر قروب، «بۇنلار اويدورمادىر» دئىيە خط چىكىدى، كوللىيىن خط! او بىرى طرف دە بىزىم مىن اىلدى قازاندىغىمىز، مىن اىلدىر اىستىفادە ئىتدىيگىمىز، قلىيىمىزىن، دوشۇنچە لرىمىزىن و ت١٢ ولومۇزون آنلادىلماسىنى يارايان كلمە لرى، اصلى عربىچە دىر و ياخشى دىر ئۆزۈنچە قۇودۇ! سۆزلۈگۈن يارىسىنى ساواش آچمىش بىر باشلا، احتىياجا دىاپلى اولاراق ئويرە دىلين كلمە لرە ساواش آچمىش بىر باش، بىزى اللى ايلە ياخىن بىر مودتىدە ساواشدىرىدى! بوندان نە قازاندىق؟ بؤيوك رومانچىنى، حكاىيە چىنى، درام اثىرىنى، يىنى نىرى و داها دا اونملىسى شاعىرى، دونيايا قبول اتتىدە جك بىر اىفادىنىن صاحبىي ائدە بىلەمە دىك.

دىل يا واردىر، ياخشى دىل يوخدور! دىل يوخسا، سىزىن ت١٢ ولونۇز، دويغۇلارىنىز، دوشۇنجلەرنىز دە يوخدور! فيكىرلىرىمىزى كلمە لرلە اىفادە ئىتدىيگىمىزە گۆرە، بىئىنەمەزە كى ، قلىيىمىزە كى ، ت١٢ ولومۇزدە كى كومپوتەرىمىزە هەر شئى قىيىد اولوندوغۇنا گۆرە، كلمە لرى دارالمىش بىر دونيادا نىچە بؤيوك شاعىر-شعر، رومان-رومانتىچى، حكاىيە-حكاىيە چى و نەھايت تئاتر اثرى يارادا جاڭىق؟ بۇ چىخىلمازلىق ١٩٨٠-جى ايلدن سونرا بىر آز ضىعىفەلە مىش گۆرونەمكە برابر، هەلە دە اورتادان قالخىميش دئىيل. اوز توركىجە چىلىگى مۇحتكىرىلىك حالىنا گىتىرن، سرمایە سى و قازانچى «عىناد» اولان دار قافالىلارين سايى چوخ دا آز دئىيل.

ادىيات خوجاسى اولاراق چىخىلمازلىقلاريمىدان، دردلىيمىن بعضىلىرىنى عاصىسىستەننەنلىمە، لىسانس طلبىلە صۈحبەت ائدرىكىن بىر سوالى وئىرپ اونلارى دا چىلدەرتمامدان ناراحات اولان ادبىاتچىلار دئىيرلە كى: «ياخشى دا، يىنى بىز بؤيوك شاعىر، رومانچى، حكاىيە چى دئىيلەكى؟» اولا

بیلرسینیز، آنجاق کیمین اوچون؟ بو اولکه، بو زامان آرالیغى اوچون! بو وضعیته نییه راضی اولورسونوز؟ بو دیلی، بو ایمکانسیزلىقلار، بو محدودىتلر ایچیندە ایستیفادە ائتمکله اوزونزو مەحکوم ائتمیرسینیزىمی؟ دیلی ایدئولوگیيالاشدیرمیسینیزىمی؟ دیل ایدئولوگیيالاشدیرمی؟^٤ ان تەلەوکە لى شئى دیلین و دینین ایدئولوگیيالاشماسىدیر! دیلین و دینین ایدئولوگیيالاشدیرمی یئرده بوتونلۇك پوزولور!»

آنانوركۇن دیل ایصالاحاتلارینى يانلىش اولاراق آوروپالاشماق، قرباشمك کیمی باشا دوشىنلەر، يوزانلارا پروفئىسسور ھله ١٩٨٢-جى اىلده آلینمیش بىر موصاھىبە سیندە بئله جاواب وئریر: «نه اوچون آوروپالاشمالىسىق؟ بو ھوه سین معناسىنى دىرلەنديرمە لىگىك. سونرا دا آوروپالاشماق ندیر؟ آوروپالاشمايا آتاقچىن باخىشىيلا منىم باخىشىم ھر حالدا فرقىلەدەر. نه اوچون شرقلى اولماقدان قورخورسونوز؟ طبىعتىدە کى بىتکى عونصورو، جانسىز عونصورلۇ بئله ھر ھانسى بىر جوغرافىيابا، بىر اىقلىمە باغلىدیر. اينسان اىسە دوشۇن بىر جانلىدیر. اينسانىن دوشۇنچە سېيىلە علاقە لى شىئىرى گۆستەرن بوتون آنلايىشلارا باخىشىنى، اوز جوغرافىياسى و باغلى اولدوغۇ كولتور سىستېمى ایچىننە دوشۇنە رک اىضاح ائتمە لىسینىز. آتاج، لاتىن-يونان مدنىيەتتىنە سۈيکىن بىر آرالىق دنىزى مدنىيەتى نىن خستە سى ايدى. بونو اىلک دفعە مودافىعە ائدن آتاج دىيىلدیر، يەھى كامالدىر. يەھى كامال، هەرئىد يادان آلمىشدىر... يەھى كامال باخىشىدىر کى، بىر نىچە زاواللى آدام اورتايىا چىخىپ «بىز اىلىنىدە تورك دىيىلىك، آرالىق دنىزى مدنىيەتتىنە باغلىيىق» دئىيب چىخماقلە، ھمن اورادان دۇئمۇش. بونلار دۇئمە دىرلەر. نىيە؟ توركىيە نى دە، توركلىرى دە، توركلىرىن قىيمىتىنى دە تانيمىرلار. اينسان تانيمادىغى بىر مۇوضۇدا نە سۈيىلە يە بىلەر؟ ... بونلار توركىيە نى، توركلىرى تانيمادىقلارى اوچون، بئله اولماسى لازىمىدىر» دئىير و بىزى دە اوز شابلونلارينا سالماق اىستە بىلەر. نە دئىيرلە؟ «بىز شرقىلەگىك، شرقلى اولماق پىس اىشدىر، شرقلىلىكىدىن چىخماق لازىمىدىر». نه اوچون؟ اونلار شرقلى، داھا دوغروسو، اوزومۇز كىمى قالماغىن معناسىنى بىلەر. بىلە لە، «آنلايىشلارا باخىشىمېزى، قاوارايىشلارينىزى دىيىشىدىرک» دئىمزىلر. اىستكلىرى نىن گئرچەكلىشىمە سى نىن دىلە علاقە لى اولدوغۇنۇ دا گۆزل بىلەر.

تورك دىلینى باشدان آشاغى دىيىشىرىمكىلە، آتاج، اوزباشىنا بىر داعوا باشلادى. اونون داعواسى باش توتمادى...»

من بو نقطە دە، يئنە دە ضىالىلارىمېزىن عصارتىنى دوشۇنورم. نە يە اسىر قالماشىق؟ قربە تسلىمچىلىك و شرقە عصارت. من اىكىسىنى دە قبۇل ائتمىرمە. بىز شرقلى دە دىيىلىك... قربى دە

دئىيلىك. بىز اۇزومۇزو توركىيە جومەھورىتى حودودلارىندا ياشايان توركلىيە توركلىيە اولاراق دوشونىسک، تورك ميلتىيگىك. گئنىش بىر جوغرافىيادا ياشايان بوتون توركلىلە بىرلىكده دوشونىسک، يئنه عئىنى ميلتىيک. مسله يە بو يئندن باخماق لازىم گلدىكده، بىر جوغرافىيە مسله سى اولاراق باخسانىز، طبىعىي كى، آرالىق دىنلى اولارسىنiz. تەخنولوگيي، هر عونصورو راھاتلىيە تامىن ائدن بىر سىستەم اولاراق قبۇل ائدىلدىيگى زامان اينسانى جىز بىندر، حىران قويار. حىرانلىق، عصارته دۇئىمە لىدىر. سىز گىيىمېنىزى دىيىشدىرىسىز دە، سىزدە يئنه دە تولىن خانىما (ھەمچۈجىتى نىن آدىدىر-موللىف). مخصوص چەتىر قالا جاقدىر. آتاج بىنجه لىكى گۈرمۇر. سىزىن اۇزونۇزون اولان، اۇزونۇزوندە قالان جەتلىرى گۈرمە دىكى اوچون، مودايا-شابلۇندا گۈرە «ھامىسىنى دىيىشدىرىك»- دئىير». ^٥

موعاصىر آنادولو توركىيە سى نىن مودئىنلىشمە سىننە ايفراطچىغا وارانلارا، مۇھىتكىرلىككە آتاتوركە اىستىناد ائدىنلەر، آتاتوركە وولقارجا سىنە باشا دوشىن و حىاتا كېچىرنلە صاديق تورال اۇز منطىقى ايلە جاوب وئريرى:

«او دئور باشقا... مىللى تارىخ و «نه موتلو توركىم دئىن» دئورو... آتاتوركۇن باشلايدىغى شعورلۇ بىر آختارىشلار دئورودور... سىناما-يانيلىما دا بىر مەتتىددور. باخىن، «يئنى لىسان» داعواسى، تورك دىلىنىي اينكىشاف ائتدىرمە مسلە سى توركچولر طرفىنдин ١٩١١-جى اىلده باشلايدى، ظفر قازاندى. نىرەد «چالى قوشۇ»، نظمەد «خان دىوارلارى»... ١٩٢٠-جى اىلده عمر صئيف الدىن، ١٩٢٤-جو اىلده گۈڭالپ اولدو. موقتى اوغلو احمد حىكىمەت خارىجىيە چى اولدوغۇندان يورددان كناردا... رفique خالىد، يوزايلىكىلەرنى اولدوغۇندان، سورگوندە... تورك اىستىقلالى اوغرۇندا يوز مىنلىرچە توركچو تورك اوچاقلى گىنجىن شەھىد اولماسىنى دا دوشۇنۇن... موحارىيە قاچقىنلارى، موتىقىلەرچە آرتىقلارى و ثروتى-فونون طرفدارلارى مئى-دانى آلدى... قاضىلىرىن بوتون قوشۇلاردان خالى اولدوغۇلارينا اينانىرام. او دئورىد نە شۇورلۇ سادلىشدىرىجىلىر، نە دە گۈڭالپ كىمى بىر بىرلىشىرىجى شخسىت واردى. بىنجه گۈرن آتاتورك، دئولەت باشچىسى اولاراق بىلاواسىطە مودا خىلە ائتدى. دىل قورومۇنۇ قوردۇ؛ آما دىل بىلەجىسى يوخ ايدى... كۈسۈرایفپاشازادىنەن فيكىرلىرى اون پلانا چىخدى. تؤۋسىيە چىلىك، گونش دىل نظرىيە سى ١٩٣٥-جى ايلە قدر داۋام ائتدى. سونرا آتاتورك سوسىيال بىر وارلىق اولان ياشايان توركىيە يە دئندو. دليل: اۇنجه كى و سونراكى نىيەنلىرى ايلە فالىيە رىفىكى نىن چانكاياسى... گونومۇزدە قلىيلىشىمىش قافالار وار، اۇزونو ١٩٣٤-١٩٣٥-جى اىلده جىس ائدىنلەر وار». ^٦

خالیده قمزه اینجه آدلی مؤلیفين ۲۰۰۲-جی ایلده پروف.س.تورالا صؤحبتینده «خوجام، تورک دیلی نین ان بؤیوک پروبلئمینی نه اولاراق گئورسونوز؟ تورک دیلی هارایا دوغرو گئدیر؟»-سوالینا پروفئسسوری بیر وطنداش یانغیسی، علم آدامی، آنا دیلی نین کئشیگیندە مؤحکم دایانان بیر تورک اولاراق دیلین طالعیی ایله باغلى ناراحتلیغیندان دوغان دوشونجه لری ایله بئله جاواب وئریر: «بیر دفعه توخون، مین آه ائشیت! سوالینیزین ایچیندە اوج یوز سوال وار. «دردیمیز ندیر؟» دئیه سورو شسانیز، گوندە لیک حیانیمیزداکى آنلاشملااردان، دؤوقە سوئیکن ایفادە لردن، آرتیق علم دیلی اولماقدان، دویغولاریمیزین دیلی اولماقدان آغیر-آغیر اوزاقلاشان تورکجه بیزیم عاغیل و حیس دیزیمیزین، بیزیم کایناتیمیزین گؤستریجیسی تورکچ... اوزون طبقە سى دئیه وورنخانلار، بیزیم اوکسیگئنیمیزین آزالدیغینا، اوز للریمیزین اوز جهتنمیمیزی حاضیرلادیغینا اوزولمورلر؛ دیلە سایغیسیزلیغین نتیجە سى اولاراق دیلسیزلیي، دویغوسوزلوغ، دؤوقسوزلويه، علمسیزلیي دوغرو گئدیریك.

علمین ده، دؤوقون ده، دویغونون ده آرخاسیندا ساغلام و زنگین بیر دیل واردیر. کلمە سیلە، قاورامیلا، تئرمینلریلە، علممیلە، مجازیلا بیر خالقین، بیر میلتین دویغوسونو، دوشونجه سینى، ت ۱۲ ولونو، داورانیشینى ایفادە ائدە جك گوجدە اولان دیل، سۆزلوبه قویدوغونوز کلمە لردن داها ایرە لى بیر شئیدیر. ... دیل بیر دونیادیر، بیر ایمکاندیر، بیر ثروتدير. بیز بو ثروتى ایتیریریك، بیز بو ایمکانى ایتیریریك، بیز دونیامیزى ایتیریریك. بیر هارای حالیندا هر کس «دیل گئدرسە، نه اولا؟» دئیه سوروشمالیدیر. بو سوالى وئرە-وئرە، جاوابلارى آلا-آلا دوغرونو الە اتتمک مومکوندور. ضیالى اولماغین منه گئرە بیرینجى شرطى، دیل بیلینجى صاحبیلیگیدیر؛ ضیالى، سۆزلەگون ھم فتحىنى، ھم گئيشلەنلەریلە سینى تامین ائدن، علمدە، صنعتدە توپلۇمۇن اويانىقلىغى يولوندا يئرى گلدىكەدە هارای قالدیران اینساندیر. ضیالى، فيکرى، دوشونجه سى، هارایى و تارىخە قارشى مسئولىتى باخیمیندان ھر زامان گنج اولان گوجلو ائنئرژىدیر. ... تورکجه میز ده، میللە منلیگیمیزین، میللە کیملىگیمیزین گؤستریجیسی اولدوغونا گۈرە، حاقىقى ضیالىلار بو موضوعۇ دایم گوندە لیکدە ساخلاماق مجبورىتىنده دىرلر.

تورک دیلی الیمیزدن گئدرمى؟ بوسىتون بوخ اولا بىلرمى؟ خىير... بوتونلۇگو پوزولا بىلر، او قدر. آما كولتۇرون بىر حىصە سى كىچمیشىدە قالا بىلر و يا ضیالى ایله خالقین آراسى كىچىلمز اولا بىلر». پروفئسسور تورک دیلی نین سونى سۆزلرلە حددىنەن آرتىق يوكلنديگىنى، خالق دیلی ایله دئولت قوروملارى نین ياراتىقلارى دیل آراسىندا يارانان اوچورومۇن درىنلشىمە سىندەن دوغان ناراحتلیغىنى،

ناراضييلىغىنى، عالىم تؤوسىييە سىنى بئلە اىفادە ئەدىر: «ايىنسانلار آتالارى نىن دىلىلە دىللەر، آتا دىلىلە بئىپىرلە. آنا دىلى اىلە اوشاق دىلى (مكتىبەدە كىچىلەن دىل نظرەدە توپلۇر-مولل.) بىر قدر بئىپىك بىر اوچورۇم يارادان باشقۇا بىر دىل دە تانىيىرسىنىزسا، علاوه ئەدىن». ۷

پروفئسسور صاديق تورالدا قييمتلنديريگيميز ان يوكسک جهت اونون جسارتى، علمى ويجدانلىليغى، وطنداش موقعييدير. حتى توتدواغو دؤولت وظيفه سينده بئله كونيوكتوراچيلىغا اوبيمايان، دوزگون حساب ائتدييگى (و بىزىم د دوزگون حساب ائتدييگيميز موقعيينى!) جسارتله اورتايما سيدىرى. بو جهت بؤيوك توركىر خاص اولان جهتدىير! پروفئسسور دىل حاقىنداكى دوشونجە لرىنى سانكى يئكىنلاشىرىاراق بئله بىر نتىجە يە گلير: «ايراندا دا بؤيوك بىر ادبىيات يارانماسى مومكۇن دئىيل. نه اوچون؟ چونكى اورادا دين ايدئولوژىلىشمىش، بىزدە ايسە دىل! سوئتلر بىزىلىكى بوتون سىلرىنە باخماياراق، سكىسن اىل عرضىنده دونىانىن اونونه ھم كوممونىيست اولوب، ھم ده لياقت اولچىسوندە بىر قىيمىت اوЛАراق تقدىم ائدە جىڭى بىر آدام گتىرە بىلدىمى؟ خىئر. بونو رئتىيمە قارشى چىخان آدام آلئكساندر سولىزئىتىسىن باجاردى. ... چىخىلمازلىق بورادان باشلاسلىرى. يىنى دىلىن و دىلىن ايدئولوگىيالاشدىغى، دؤولت گوجونون ايدئولوگىيالاشدىغى اولكە لردد بؤيوك ادبىاتچى يئتىشىدىرىمگىميز مومكۇن دئىيل. موتىكىرلر ده يئتىشىدىرىه بىلمىسىنىز! چىخماز». ^۸

پروفئسسور صاديق تورالين يارادي جيلينيnda دىيگر بير مهم يئرى اونون بىلاوسىتىه تدرىسى ايله مشغول اولدوغو ادبىات نظرىيە سى و ادبى تنقىد توتور. پروفئسسور بورادا دا اوغور قازانمىشىدир. اونون كىفaiت قدر پوپولىار اولان و اوچ دفعه نشر ائدىلەن «زامانىن الىيندن توتماق»⁹ كىتابى ايله تانىشلىق عالىمین چوخجهتى و محسولدار يارادي جيلىغى حاقينىدا اوخوجودا بىتكىن تصوور يارادىر. اوچ بؤلمە دن عىبارت كىتابدا عالىمین ادبىاتىن نظرى مسلە لرى و تنقىدله باغلى دوشونجە لرى توپلانمىشىدیر.

کیتابین بیرینجی نشرينه یازدینجی اون سوزده «ینسانلارین بير-بىرلىك موناسىتلىرىنى تىزىملىه ين دىلە سؤىكىنمىش ھر جور اىفادە شكلى، خىتاب اتتىيگى شخصى و يا توپلۇمۇ تاشىرلەندىرىمگى باجارماق گوجوندە دىر. بىزىم مسلە كى مىز تاشىرلىك مسلە سى نىن «زامانىن ئىندىن توتماڭ» شكلىنده تىجلىلى اتتىيگى ادبىيات اثرلرى نىن دونياسىينا مئتودلو ياناشماق، الدە اتتىيكلەرىمىزى اورتايا قويمىما- قدىر» - دئين مؤلifulif ايكىنچى نشرين اون سوزوندە ادبىياتىن باشلىجا پروبلئىمىنى بئلە اىفادە اتدىر: «ادبىيات علمى، (ادبىاتشىناسلىق) توركىيە ھم چوخ يئنى، ھم دە افكارى-عومومىيە سى بولۇنمايان، تىشويق، تقدىر و دىستك گوردو يۈنۈ سۈپەلە يە بىلەملىك جىكىمىز بىر ساھە دىر» .¹⁰

مؤلف کیتابی نین نه اوچون بئله آدلاندیریلماسی نین سبیینی ایسه اوچونجو نشره یازدیغی اون سؤزدە ایضاخ ائدیر: «کیمین نه سؤیله دیگی اوئنملی... نئجه سؤیله دیگی د... نه اوچون سؤیله دیگی د... آما اصیل اوئنملی اولان نه زامان سؤیلدىسیدیر»^{١١}

قىئيد ائدك كى، كیتابىن مضمونو اونون آدینى تمامىلە دوغىرلدور. بورادا توپلانان مقالە لر چاغداش تور كىدە ادبىاتى نين آكتوال مسلە لرىنى احاطە ائتمىكلە اوچ بؤلمە دن عىبارتىدیر:

١. ادبىاتىمىزىن نظرى مسلە لرى

٢. شعر و شاعيرلە

٣. تەكىيە مىزىن دونياسىندا.

ادبىاتى اينسانىن دويغۇ، دوشونجە و ت١٢ ولونه داها تاثىرلى و جانلى بىر شكىلە جمعىت علملىنە قۇووشما احتىاجىندان دوغان بىر ساحە اولماقلە، ماتئرىيالى دىلە سؤىكىن بىر يوكسک خېرىشىمە صنعتى آدلاندیران پروف. س. تورال ادبىات اثرلىرىنى باشلانغىچىدا اينسانلارى داها اخلاقلى، اىتتىباھ باجاريغى يوكسک شخصىتلەر ياراتماق مقصدىنин اوستۇنلۇك تشكىل ائتدىگى مەحصوللار سايىر. حساب ائدیر كى، بو مەحصوللار اونو سؤیله يىنه، يازانا دا، دىنلە يىنه-اوخويانا دا بىر وظيفە بورجو يوكلە بىر.

ماراقلىدىر كى، پروف. س. تورالىن يارادىجىلىغى اوز چوخجهتىلىگى، اونيۋەرسالىيغى اىلە ده دىقتى جلب ائدیر. بو يارادىجىلىقىدا يالىز فيلولۇزى و دىل مسلە لرى دئىيل، ھم ده گۈزىل صنعتلەر و فلسفە-عومومەن و دىلىن، ادبىيياتىن فلسفە سى خوصوصى يئر توتور. اينسانىن و توپلۇمۇن وحدتى نين اوچ تەمل قايىقادان تشكىل ائدىلدىيگىنى دئىن پروف. س. تورال بو بارە ده بئله مولاھىظە يورودور: «دىنلە دە، صنعت اورونلارى دە، علم دە عئىنى گئرچكلىكىدە بېرىشىمكە دىر: اينسان تکباشىنا ياشايا بىلەز؛ تانىشىپ-بىلىشە جك، بىنۋە جك، امین-آمانلىق دويياجاق بىر توپلۇلۇق اىچىنەدە حىاتىنى سورور. اينسان اىچىنەدە ياشادىغى توپلۇملا قارشىلىقلى تاثير ائتمە يە دايالى باغلاڭ قورۇر. بو باغلاڭ ماددى و معنۇى سەچىملىرىدیر كى، ھامىسى بىردىن موشىرك قاوارايىشلار اولاراق قارشىمىزى چىخىر. اينسانا آيدى، ماددى و معنۇى سەچىملىرىن اصىل زىمىنى بىر اولكى نسىلدىن باشلانغىچ آلان موشىرك شۇورالىتىدیر؛ موشىتە رك شۇورالىتى دىرلىرىنى، بىر اولكى نسلىن دىن، سنت و علم ساحە لرىنە قىيىت حؤكملىكىلە اىفادە اولۇنان قاوارايىشلار تشكىل ائدیر. شۇور اىسە، فردى گۈرۇنтолو اولماقلە بېرىلىكىدە، اىچىنەدە اولدوغۇ زامانىن قاواراملارىنا آچىلان، اورتاق اىستىفادە اولۇنان بىر قاپىدیر. اىسەر موشىتە رك

شوروالتى نىن، اىسترسە دە فەرىدى گۈرۈنۈملو چاغداش سوسىال شۇورون آرزو، سەچىم و قارشىلىقلى تاثىرلىرى نىن مئىدانا گىتىرىدىگى بۇتونە قاوارايىشلار عالمى دئىرىيەك. «قاوارايىش» («كابول») تەرىمەنинى پروفېسسور بىلە اىضاح ائدىر:

«بىلەنلىكى كىمى، اىنسان وارلىغى نىن طبىعىي احتىاجلارىنى تامىن اىدرەن حركەت نوقطە سى «من» اولان دويغۇ، دوشۇنچە، ت120ل و داۋارايىشلار گۈستەریر، دىيگر «من» يىنى موحافىظە ئەدىر. جمعىت، اىنسان «من»نىن محدودلاشدىرەن قايدالار قوياراق شخصىلەردى كى «منجىل»لىكى بؤيوك اولچۇدە شكىللەندىرىر. بىلەنلىكى اىنسانىن معنوى وارلىغىنى آيد «من» آنلايىشى، داها آچىق اورتايى قوبۇلۇر: «منىم دويغۇلارىم»، «منىم عاڭلۇم»، «منىم بىلەنلىكىم»، «منىم اينانجىم»، «منىم حافىظىم» كىمى آچىق و يا قاپالى اىفادە لرلە اۋۇزونو مرکز آلان بىر «گۈرە لىك» (ايضافىت) يېغىنى ئايلە قارشىلاشىرىق. حتى اىنسان داها اىرە لى گئدە رك «منجە»، «منه گۈر»لىن اىفادە ئەتىدىگى عونصورلەرن ھە بىرىنە «كابول»، تامامىنا «فردىن قاوارايىشلار دونياسى» آدىنى وئرىرىك. بىلۇزى «من» اىسە تناسوب، ظريفىلىك كىمى قادىن گۈزلىكى و جاذىيەدارلىغىنى، ياراشقىلىقى و آلتەتىزىم كىمى كىشى بىه نىرلىلىكىنى ئاشارت ئەدىن قاواراملارى تشکىل ئەدىر. اىنسانىن فەرىدى قاوارايىشلارى، اۋز اىچىنەدە توپارلى و آهنگلى بىر بۇتون تشکىل ئەدىرسە، فەر پلانىندا «بۇتونلىشمك» دن دانىشا بىلەنلىكى».

قاوارايىشلاردا نظامىلىغا بؤيوك اھمىيەت وئرن پروفېسسور صادىق تورال، قاوارايىشلار عالمىنى تشکىل ئەدىن منبىلەر آراسىندا اوج قايناق آپىراراق بىرىنچى يئرى دىنە وئرىر، دىنى ھە بىر اىنسانىن اۋز داخىلى بۇتونلىشمە سى نىن، جمعىتىن حاق، عدالت اولچۇرلىلە اىفادە اولۇنماسى نىن گركلەنلىكىنى اىنسان ايدراكىنا چاتدىرەن، بۇ يولدا ائتمە سى (بىادات) و ياشانتىسى (معاملات) گرکن نورما و فورمالارى گۈستەرىدىگىنى دئىرى. پروفېسسورون فيكىرىنچە، دىنلىرىن ان سونونجوسو و ان موڭممە لى اولان اىسلامىت، موطلق گئچە يە ايماندان سونرا، اىنساندان اخلاقلى، عادىل، سايىلىلى اولماسىنى طلب ئەدىر. او، دىنلى قاوارايىشلارين اوج دوشىمنى آدلاندىرىدىغى خورافات، بىدعت و اينكارچىلىغى قىيد ئەدىر، اونلارين ماھىتىنى آچىر، تەھلۈكە لى جەھتلەنى گۈستەریر. مىلن، او بىدعتلىرى بىلە خاراكتېرىزە ئەدىر: «بىدعت، دىنن ئۆزۈنده، تەم لىنەدە تەم قاوارايىشلار سىراسىندا اولمايان، سونرا دان اويدورولانلاردىر. (مىلن، اىسلامىتىن قاوارايىشلار سىستېمى قورانى-كىرىم و حىشى-نبويدن مئىدانا گلىر و موجتەيدلارين يوروم و حؤكملىرى بۇ قانۇنلارا تامامن اويان دوچىمالاردىر. سونرا دان يئنى بىر شئى علاوه ائتمەك بىدعتدىر)». ^{۱۳} بۇ بىدعتلىرىن اىسلاما و اونون حاکىم اولدوغو خالقلارا نە قدر

ضیانلار ووردوغو، آیری-سئچکیلیک سالدیغى، تورك میلتىنى ضعىيفىتمە سى حاققىندا يقين كى، اوخوجولار يمىزدا خئىلى معلوماتلار واردىر.

اىسلامى سون دين آدلاندىران مؤلif اولدوچجا ماراقلى بىر فىكىر سؤيله بىر: «يسلامىن قاوارايشلار دونياسينا قارشى اينكارچىلار، موسوپىلىكىن، عىسوسىپلىكىن و دئورون بوتپرسلىگى اولان ماركىسىزىمدن گلمىكده دىر». ماركىسىزىمى يئنى دئورون بوتپرسىت دينى آدلاندىران پروفېسسور بو سۆزلىرى هله سوسىيالىست دوشىركە سى كىفایت قدر گوجلو اولدوغو بىر واختىدا ١٩٨١-جى اىلده يازمىشىدىر.

قاوارايشلارين، خاريجى عالمین درك اولونناسى نىن اىكىنجى قايناغى كىمى علمى گؤسترن عالىيم، اوナ بئله تعرىف وئرىرىپ: «مئتىدلو شوبىھە نىن، اوپىرىنەك ائھتىراسى نىن، قايدالارا تابع ائتدىرىمە فيكىرى نىن، حؤكم ائتمە آرزو سونون بىر سىيستەم اىچىنده جانلى و جانسىز وارلىقلارا تطبقى ئەدىلمە سىنه علم دئىيرىك».^{١٤} پروفېسسور علمە سايىغى دويماغى، اونون نتىجە لرىندىن فايدالانماگى عاغىل اوچون وظيفە حساب ئەدىر. پروفېسسورا گۈرە، دونيائىن و كايناتىن گئرچەكلرىنى ذرە-ذرە ياخالايان علم، دىيىشىز اولچولر، عومومى حؤكملىر ياراتماغا چىلىشىر. دونيادا كى نىظامىن وارلىغىنى قبول ائدن علم، تصنیفاتلار، سئچمە لر تطبقى ائتمىلە، گوجلو ھىپوتئزلىر اىرە لى سورە رك بو نىظامىن سىرلىرىنى آچماغا چىلىشىر. «علم، پارچالادىقجا راھاتلىق گتىرن، آنالىزلىرىن جاوابلارى دوغىرلۇقدا تخمىنى سىلر سونوندا ھم اينسانا راھاتلىق وئرمىگى، ھم ده پارچا-پارچا حؤكمە تابع ائتدىرىدىگى بئپىك گئرچە يە چاتماگى هدف آلىر. لاكىن علم، گئرچەكلرىنى ذكاء، بئش دويفۇ و خوصوصى آلتىلە وارلىغى قبول ئەدىلىنلىردىن اولدوغو، ان بئپىك گئرچەكلىگىن ده قايدالارا تابع اولوب تانىنا بىلە جىكى، طبىعتىدە كى مۇوجود نىظامى پۇزماغىن يئنى نىظامىلارا يول آچاجاغى اولاراق سىرالانا بىلە جك اوج قورخونج آردىجىل حؤكم ايلە قارشى-قارشىيادىر. بو حؤكملىرىن دوغوردوغو چىخىلمازلىقلار، علمى يئڭانە اولچو سايانلارسا اينسانىن موحاكىمە گوجونون موطلق بىر گئرچەك اولاراق قاوارانىلما سىيندان قايناقلانىر. حالبۇكى، اينسان ذكاسى نىن ان آزى يىددى مىن ايل عرضىنده بو نوقته يە چاتماسىنا قارشىلىق، سىمادا كى تانىنان و اينجلنە بىلەن گئرچەكلرىنى مۆكىمە لېيتلىرى (گونش سىيستەمى) بئپىك دىيىشىمە گؤسترمە يەن بىر سىيستەمىدىر. بو اينكىشاف گؤسترمە يەن مۆكىملىتىن اۋىز-اۋۇزونە يارانما سىينا ايمكان واردىرىمى (قالدى كى، «بۇتون جانلىلارين اۋلۇمۇ دادىغى و داداجاغى»^{١٥} حقيقىتىنە، اينسان ايدراكى نىن دنگە آنلايىشىندا اوپىسا بئله، موحاكىمە نىن خودود سوزلۇغۇ و گئرچەگى حؤكمىئە جك قدر تانىما ائھتىراسى نىن طبىعىلىگى ايدىعاسىنا اويماز. علم

بو چىخىلمازلىغىن فرقىنده دىر، آما قبول ائتمە يە ياناشماز»^{١٦} دئين صاديق تورال بارادا بىر فىلۇسۇف، ايدئالىزم جريانى نىن نومايندە سى، ھىڭئلچى كىمى چىخىش ائدىر.

تورك دونياسى نىن بؤيوك شاعيرى قاراجاوغلانىن

گىزدىم، سئير ائله دىم فيرنگىستانى،

ائللىرى وار، بىزىم ائله بنزه مز

لۇين توتۇمۇش قۇنچە لرى آچىلمىش،

گوللارى وار، بىزىم گولە بنزه مز،

مىصراعلارىنى ائپىقراف كىمى وئرىدىگى بؤلمە دە، پروفېسسور قاورايىشلار دونياسى نىن، دونياسى درك ائتمىگىن اوچونجو قايىناغى كىمى گۆزل صنعتلىرى (ايىجە صنعتى) تقدىم ائدىر. چونكى، عالىمەن تعبيرىنچە دئىسک، گۆزل صنعتلەر طبىعتىدە كى ھەر شئىئى، صنعتكارىن گۈردويو و گۆستەرىدىگى شكىلە قبول ائتمىگىن نتىجە سى اوЛАراق قارشىمىزى چىخىر. گۆزل صنعتلەر دىنин قويدوغۇ ايمان، علمەن قويدوغۇ بئش دويعوغۇ و عاغىيلا برابر، ذؤوق ايلە ھىجان دويمىا اۇلچولرىنى قوبۇر. دىنە كى ايمانلا باغلى اولان وجد، علمە كى مئتودىك ماراق و آخтарىشلارىن دوغوردوغۇ تاپىتى و اىضا حالارا دىايالى ھىجان ايلە گۆزل صنعتلىرىن اوياندىرىدىغى ھىجان، بىرلشن، حتى بىر-بىرىنە بنزه يىن نوقطە لرى اولماقلاب برابر، تامامىلە آيرى-آيرى حادىشە لەدەر.

پروفېسسور گۆزل صنعتلىرىن دىن و علمەن فرقىنى بئلە آنلادىر: «دىن دە، علم دە فردى گۈرۇنтолۇ اولدوغۇ حالدا، سوسىيال اولان تاثير ساھە لرى ياراتىقىلارى حالدا، گۆزل صنعتلىرىن ھەر بىر قولو و عنصورو، مئيدانا گىتىرىلىرىكىن دە، خىتاب ائدرىك دە فەدىتچىدىر، ھەر بىر اينساندا فرقلى دويعوغۇلار اوياندىرىرى كى، بۇ دا «نە گۆزلدىر؟»، «نە ھىجان وئرىر؟»، «ھانسى شئى سوپىيە لى ذؤوق وئرىر؟» سوالالارى نىن ھەر اينسانا گۈرە دىيىش جاوابلار قازانماسىندان دوغور. ... كايىناتداكى وارلىقلارىن ھە بىرى و مجموعسۇ، تضادلار دا داخىل، اوزۇنمخصوص شكىل و موحتوالاردان تشكىل اولۇنان بىر سىستئىم داشىيىر. گۆزل صنعتلەر اىسە بۇ سىستئىمەن گۈرۈن، اىضاح اولۇنان، حتى گۈرۈنە يىن بويوتلارىيلا ياخالانماسى، موطلاق گئرچىكلىكىن ايدراك ائدىلەمە سېيلە اوغراسىيەر.

گۆزل صنعتلەر، خوصىسەلە ادبياتا آيد مەحصولالاردا دا دىن و علم كىمى، اينسانى، جمعىتى، موختليف وارلىقلارى و مئتافىزىكانى قورجالاما، قاوراما، ايدراك ائتمە سىي واردىر، آنچاق بۇ سىين

هم تظاهورلری، هم ده نتیجه سی دیگر ایکی قاینادان فرقیلیدیر. علم و دین بوتون اینسانلیغا سیلندیکلری حالدا، گۆزل صنعتلر بنزه بین فردلر اوچون بیر شئی ایفاده ائدیرلر». ^{١٧}
بوندان داها گۆزل دئمک مومکون دئیلیدیر!

ادبیاتی گۆزل صنعتلریت بیر قولو کیمی تقدیم ائدن پروفیلسور ص. تورالین بو باره ده ده اولدوچا گۆزل ایفاده اولونموش اوریزینال فیکیرلری واردیر:

«بىدېي قاورامىن دايىرە سىنه داخل اولان گۆزل صنعتلردن بىرى ده ادبیاتدیر. ادبیات، علمى-محاسىن (گۆزل صنعتلر علمى) و يا بىدېييات دئیلەن ائستەتىكى ساھە سى نىن ان قىدیم و ان زنگىن قولودور. ادبیات، ماتېرىالى دىل اولدوغو اوچون، ذۇوق و ئىرمە، ھىجان اويانىدیرما، گۆزللىك دويغوسونون داۋامىنى تامىن اشىمكىه برابر، فىكىرى بىر مۇحتوا دا داشىبىر: مكتوبالار، خاطيرات و سياھىتىنامە كىتابلارى، خىطابە لر، كىتابە لر، حتى بعضى سىپاسى، ايجىتماىي تارىخىلر، اخلاقى و دينى متنلر ده ادبیاتىن اىچىنده دىر...»

...ادبیات حىاتى نىن وارلىغى دىلە دايىنير، دىل اىسە، قاوارايىشلار دونياسى نىن قىدیم و قوووتلى بىچىملەنديرىجىسى اولان دىننەن تاثىرى آلتىندا حىاتىنى داۋام ائتىدىرىر. بو تاثىرى گىرىلەن دىنلەر آراچىلىغى اىلە قازانىلەن اىنسان آدلارىندا گۆرۈنۈر. دىگر ساھە اىسە، ايناجلارارا و عىيادتە باغلى اولان آنلايىشلاردىر». ^{١٨}

«زامانىن الىندن توتماق» كىتابىندا ماراقلى بىر اوسلۇبا دا راست گلىرىك. پروفېسسور صاديق تورال «دېبیات ساھە سى نىن علمىشىمە سى. آنلايىشلار و تعرىفلەر» بۇلەمە سىنه يازدىغى عومومىلىشىرىمە ده اوز فىكىرلەرنى رىتوريك سوالالار شكلىنىدە قويور:

«روحن و بىنن ساغلام، عئىنى اولكولر اطرافىندا بوتونلىشمىش، محللىيلىكى و محللە چىلىيگى (رئگيونالىزم معناسىندا باشا دوشىمە لى) يوخ اشىميش بىر اينسان توپلولوغوندا، دين، علم و صنعتدىن گلن اثر داۋارانىشا دئۇوشىن قاوارامىلار، ياشايىشى موعىن ائدن آهنگلى بىر قورولوش قازانمازى؟ بو اوچ قايناغىن تشکىل ائتىدىگى قاوارايىشلار عالمى نسىلەن نسلە دىيىشىن دئىيل، اينكىشاف ائدن، زنگىنىشىن بىر قاوارايىشلار سىستېمىنى حاضىرلمازى؟ علمە سايغى دويماق يئرىنە، ايدئولوژىلىشىرىه رك اونا تاپماق، اينامىيالا باغلى پاتلۇزى بىر حال دئىيلمە؟

علمە آيد قاوارامالارىن، دىنە، دىنە آيد قاوارامالارىن صنعت و ادبیاتا باسىقى يابىمادىغى، بو ساھە لره آيد قاوارامالارىن آهنگلى بوتون تشکىل ائتىدىگى توپلۇم، داها ساغلام اولمازى؟

بىر-بىرينه بنزه ين اينسانلارين تشکيل ائتىيگى بوتونلشىميش بىر توپلۇمدا، تارىخى تجربه نىن بىلە دىيگى موشته رك شعورالتى و چاغداش موشته رك شعورداكى قاوراملاردا بىرى، ائستىتىك دىرلر دئىيلمىدىر؟ ساغلام و بوتونلشىميش بىر توپلۇمدا، يابانچى تاثىرلرى ساخلامايان اينتەللىكتووال ذوق و ھىجانلاردا بولۇنماسى طبىعىي سايىلا بىلە جك حالدا، ائستىتىك قاورايىشلارين بىر آثار ۱۲ اىچىنده اولا بىلە سى مومكۇنмودور؟

آز اينكىشاف ائتمىش و يا اينكىشاف ائتمىكده اولان ائلکە اينسانلارى، اونجە لىكلە آيدىنلارينا موساللات اولان بىر خستە لىكلە، جمعىتىدە كى مۇوجود شعورالتى قاورايىشلارين بىر قىسمىنى تىقىد، ردد و اينكار مئىلى گۆستەريلر، باشقۇ توپلۇمالار قارشىسىندا دوپلۇن ناتاماملىق كومپىئىكىسى نىن طبىعىي بىر اىفادە سى اولان قاورايىشلار سىستېمىنە-حاقا و خالقا رغمن-قارشى چىخما، جمعىتىمېزدە چوخ راست گلىن حادىشە لر دئىيلدەرىمى؟ يوز اللى اىللىك تارىخىمېز بۇ خوصوص حرکت نوقطە سى اولاراق گۇتۇرولسى، آيدىنلارىمېزىن اكثىرىتى بۇ قروپا داخىل اولمازمى؟ موشته رك شعورالتى ايلە موشته رك چاغداش شعور قارشىسىندا منفى بىر حال گۆستەرن بۇ چۈزۈلۈش آيدىنلارين، صىنعتلە باغلى قاورايىشلار قارشىسىندا «سنت باش قالدىرىر» بولۇنداكى نىھەلىيىست اىفادە دن باشقاجا علمى، بدىعى، دىنى دوياناقلارى گۈرۈلمۈشىمودور؟

گۆزل صنعتلەر و خوصوصىلە ادبىيات اثرلىرى، اىستەر فردى، اىستەرسە دە ايجىتماعى پلاندا چۈزۈلەمگى، شعور چاتلاماسىنى، شعورالتى زلزلە سىنى قاباقلاماق اوزرە، مۇوجود قاورايىشلارى اينكىشاف ائتىرىپ بوتونلشىدىرىجى اوولاراق اىستېفادە ئەدە بىلمىرسە، گونشىن تام زىتىتىدە اولدوغو آن يوخ اولماغا محكوم كۆلگە لە دن عىبارت دئىيلمىدىر؟

مىلى كولتۇر دوشىنى اولانلار خارىج، فيكىر آيرىلېقلارينا فيكىر و ئىرمە بىب بىر-بىرىمېزى دىنلە مىدىن، اعمالى-فيكىر ائتمىكدىن باشقۇ يول وارمى؟^{۱۹} يوخدور، خوجام، يوخدور!

اولدوقجا اورىزىنال بىر اىفادە ايلە نؤوبتى، «ادىي حادىشە يە ياخىنلاشما و يا يوخشو دىرىمانماغا حاضىرلىق» آدلاندىرىدىغى بؤلمە دە پرئىسى سور س-تۇرالىن آزىزبايجان ادبىاتشوناسىلىغىنا ياخىندا و دوغرو-دوروست بىلدىلىكى اوزە چىخىر، پروفېسى سور يازىر: «ائلکە مېزىدە ادبىيات مفهومونون و بۇ مفهومون ساحە سىنە گىرەن و يا ادبىيات حادىشە سىنى بوتۇن طرفلىرى ايلە آچىقلالىا بىلە جك مفهوملاشىدىرما و مئۇدلاشىدىرما سايىلان مۇوضۇعالارىن يېتىرىنچە ايشلىنىيگى سۈپىلەنە بىلمىز. دىيگر تورك بويالارىندا آزىزبايجان توركلىرى خارىج ادبىيات اثرلىرى، توركىيە توركلىرى قدر زنگىن اولماقاڭا

بیرلیکده، نظری مسله لرله باغلی آراشیدیرمalar و سؤزلوکلر داها چوخدور. آذربایجان تورکلويو هم ادبی اثر وئرمکده، هم ده ادبیاتشیناسلیغا داخلی اولان کیتاب و مقاله نشرينده تورکیه دن هاراداسا ایره لیددیلر. تورکیه میزده ایسه، ادبیات حیاتی نین هدفی و نتیجه سی اولان ادبیات اثرينی، اونون یارادیجیسینی، جمعیت ایله اثر و یازار آراسینداقی موناسیبیتلرین نئجه و نه اولچوده آیارلا یاجاغیمیزلا علاقه لی کیتابلارین آزیغیندا، تئرمینلرین یئترسیز اولدوغوندا عاغیل و سوییه لی ماراق صاحیلری بیرسلشیلر».٢٠

آذربایجانین ادبیاتشوناسلیق علمی حاقینداقی بو اعتیرافی پروفئسسورون علمی ویجدانی نین نومونه سی سایماقلالا براير، دئمه لیگیک کی، بو سؤزلر، گیزله دیلمه سی مومکون اولمایان بیر منونعنلوق حیسی ده گتیریر!

پروفئسسورون آذربایجان ادبیاتشوناسلیغینا، آذربایجان ادبیاتینا یوکسک قیمت وئرمه سینی اونون ١٩٨١-جی ایلده «تئور» ژورنالیندا آذربایجانین خالق شاعیری نبی خزری نین بیر شعری حاقینداقی یازیسى نین تیمسالیندا دا گۆروروک. پروفئسسور همین مقاله سینده محبته یازیر: «تورکیه دیشیندادریجە و دینجە بتنزیمیز اولان قارداشلاریمیز، قارینداشلاریمیزین اولدوغونو بىلمە ين وارمیدیر؟ بو قارداشلاریمیزدان بىرى آذربایجان تورکلریدیر.

بو گون تورکیه ده کى اونیوئرستیتلرین تورک دیلى و ادبیاتی فاكولته لریندە، آذربایجان تورکلری نین یازىلى مەھسۇلەلارى، تورک لەھىلەر، ياخود مودئن تورک يازى دىللەری درسلەری نین ترکىبىنده اوخودولماقدادىر. تورک دیلى نین آذربایجان لەھە سی، ایران آذربایجانیندا و سووئت-روس آذربایجانیندا اولماقلالا چوخ گئىش بىر ساحە ده دانىشىلماقدادىر... آذربایجان لەھە سی نین باکى و يا تېرىز آغزى (دىالىكتى-مۇئىىلەر) آراسینداقى فونتىك فرقىل مسله سی ده داها چوخ دىلچىلرین ساحە سینە گىرر. بىز بو قدرىنى بىلدىرمكە كىفايتلىك: چوخ كىچىك فونتىك فرقلىلىكلىرى كى، قارس، عرضوروم، اورفا اراضىلىيندە دانىشىلان آنادولو دىالىكتلىرى ایله ئىننىدىر-بىر كنارا، اىستر ايران، اىستر روس، اىستر سەھە ده ايراق ايدارە سیندە ياشايان مظلوم قارداشلاریمیزین ادبى ائرلەریندن ذئوقى آلماغىمیز قدر طبىعىي بىر شئى اولا بىلمىز. سون اون ايلدىر كى، احمد جفراوغلو، پروف. محرم ائرگىن، احمد كاباكلى، پروف. بىلدۈمىجىد دوغرو، پروف. احمد بىجان ارجىلاسون، دكتىر ياۋوز آكپىنار، دكتىر احمد على آرسلان (قىرىپ قافقازارى) و پروف. دورسون بىلدىرىمېن سعىلرى ایله خوصوصىلە روسييما آذربایجانىنداكى ادبى حركتلىرى ياخىنдан اىزله مك بختىيارلىغىنى داددىق».٢١

پروفئسسورون بو سؤزلری آذربایجان تورکلری نین باشقا بير بختیارلیغینی يادیمیزا سالیر-جمعى ٢٥-٢٠ ايل بوندان قاباق حاقیمیزدا «rossiya آذربایجانی» ایفاده سى ایشله دیلديگى حالدا، ايندى موستقىل، سووئرئن آذربایجان رئسپوبليکاسى نين وطنداشلارىسىق! اوزون ايلر بويو بير آز حسدله، داها چوخ ايسه غورور حىسى ايله قارداش توركىيە يە، يئگانه موستقىل تورك دؤولتىنە باخديغىمیز حالدا، ايندى شىمالى كىپر تورك رئسپوبليکاسى دا داخلى اولماقلە، دونيادا ٦ موستقىل تورك دؤولتى مۇوجوددور! بو يولدا باشىمیز نە قدر بلالار چىكىسى دە، ايتکىلر وئرسك دە، تارىخىن آغىر سيناقلارينا معروض قالساق دا، اىچىنە ياشادىغىمیز موستقىلىك دويغولارى نين دامىزدىرىدىغى لىذت بو آغىرلارلا موقايىسى يە گلمز! نە خوخختىك كى، طالعىمیزە موستقىل آذربایجانىن وطنداشلارى اولماق قىىمتى يازىلدى! پروفئسسور صاديق تورالى دا بو موستقىلىكى آرزو لايان، بو موستقىلىكىيە آذربایجان تورکلری قدر سئوين آذربایجانىن اصىل دوستو، قارداشى، اۆزو دئميش-كىن، قارىنداشىمیزدیر!

پروفئسسور صاديق تورالىن تدقىق ائتىكىي مۇوضىعىلاردان بىرى دە منسوب اولدوغو دؤولتىن- توركىيە جومھورىتى نين قوروجوسو، بىرىتىن ٢٠ عصردە يېتىرىدىگى ان بؤيوك سىمالاردان بىرى اولان آتاتوركىدۇر. بو بؤيوك اينسان حاقىندا چوخ دئىلەميش و يازىلەمىشدىر. بوندان سونرا دا اونون شخصىيىتى تارىخچىلرین، سىياستچىلرین، ائلچە دە سادە اوخوجولارين دېقىتىنى جلب ائدە جىكدىر. هر يازىلان اثردە بو بؤيوك اينسانىن شخصىيىتى ان موختليف بوجاقلارдан اىشىقلاندىرىلىسا دا، يېنى يېنى اثر يازانلار اوچون دە دئمە يە سؤز تاپلىرى. بو، شوبەھە سىز كى، آتاتوركۇن اۆز نەنگ شخصىيىتى ايله باغلىدىر.

پروفئسسور صاديق تورالىن يارادىجىلىغىندا دا آتاتورك ايرشى نين آراشدىرىلىمالاسى مەھم بىر يئر تو تور. آتاتوركۇن يوکسک شخصىيىتى پروفئسسورون تقدىماتىندا اۆزلى بىر چالار آلىر. بو ماراق ايسە تكجه اونون آتاتورك يوکسک قورومونون باشقانى اولماسىندان دولابى وظيفە بورجو كىمى دئىل، صاديق تورالىن آتاتوركە اولان محبتى نين ایفادە سىدىر. آتاتوركۇن اۋلۇمۇنون ٦٢-جى اىلدەنۇمۇ ايله باغلى توركىيە رئسپوبليکاسى نين پرئىزىدەتتى نين دە اىشتىراك ائتىكىي ١٠ نوبىابر ٢٠٠٠-جى اىلدە كئىچىرىلىن آنما مراسىمەنە پروف. ص. تورال اۆز دوشونجە لرىنى بو جور اورىزىناللىقلا بىلدىرىر: «لىدئر» سۈزو قرب دىللرىندن آلىنىمىشدىر. توركجە سى اۋندر دئمكدىر. آتاتورك دونيائىن تانىدىغى اۋندرلەرن بىرى، عصرە دامغاسىنى ووران بىر تورك لىدئرىدىر. بىز اونون سوسىيولۇزى و سوسىيپسىخولۇزى اۆزلىكلىرىنە قىساجا موراجىعەت ائدە جىگىك.

لیدئرلرین، بیزه گؤرە یئددى تمل اۆزلىيگى وار. بیز اولجە بو اۆزلىيكلرى سىرالايسىب، سونرا آتاتوركىله نە درجه دە باغلى اولدوقلارنى آيدىنلاشدىرىماغا چالىشا جاغايقىق.

تارىخىن مەھسۇلۇ اولان، تارىخىن تانىدىغى بؤيوك اۆندرلرین اىلك اۆزلىيگى «نفسيىنە اعتىماد»، گۆزلى توركىجە اىلە «ۋېرگۇون دويغۇسو» (ۋېزونە اينام-مولىف). صاحبىيى اولماقدىر.

مۇصطاپا كامال، بىر يېتىم اولاقىق اوشاقلىيغىندا، يېتىدەي مكتبە و عسگەرى لىسېيدە تېزلىكىلە اۋەنە چىخسى باخىمېندان اۆزونە اينام دويغۇسو گوجلو اولان بىر اينساندىر. اونون آشاغىداكى اىفادە سى بو بىرىنچى اۆزلىيگى نىن دلىلىدىر:

«اەندىلەر، ماددى، خۇصوصىلە دە معنۇي چۈكۈش قورخۇ اىلە گوجسۇزلىكە باشلار. گوجسۇز و قورخاق اينسانلار، ھەنلىسى بىر فلاكت قارشىسىندا، مىلتىن دە اوپوشۇقلۇغا دوشىمە سېنە و چىكىنگەن بىر دوروما گلەمە سېنە يول آچارلار. گوجسۇزلىق و قرارسىزلىقدا (ترددوددە-موللە). او قدر اىرە لى گەندرلەر كى، عادتن، اۆزلىرى اۆزلىرىنە حقارت ائدرلەر. اونلار دېئىرلەر كى، بىز آدام دېئىلەك و اولمايا جاغايقى! اۆزباشىنا آدام اولماغىمىزى ايمكان يوخدۇر؛ بىز قىيىدىسىز و شەرتىسىز اۆز وارلىغىمىزى بىر يادا تىلىم ائدك. بالكان موحارىبە سىنەن سۇنرا مىلتىن و خۇصوصىلە اوردونون باشىندا دورانلار دا باشقا جور، فقط يئنە ئىئىنى ذەنەتى مىنismsە مىشىدىلە».

بۇنلار اوجا اۆندرىن اىفادە لرىدىر.

ايکىنچى اۆزلىيک، «بىر آمالى اولماق» و بو آمالا گەندىن يولدا آنا ھەدفلرى دېقتەلە سەچمەك، يئرى گەلدىكە حملە ائتمە يە گوج تاپماقدىر.

او، ١٩٠٥-جى اىلەدە هەلە بىر كاپitan اىكىن بئىروتدا دوستلارينا اۆز مقصىدلەرنى آچىقجا بئە سۆيەلە مىشىدىر:

«داوا يىخىلماق اوزىرە اولان بىر ايمپئاتورلۇقدان، اىلك نۇۋەبە دە بىر تورك دۇولتى چىخارماقدىر». مۇصطاپا كامال بۇنۇ سۈپىلىرىن، ٢٣ ياشىنى تىزجە بىتىرىمىش، ١٩٠٥-جى اىلە آرخاسىنجا دوشۇبىو بو داعوانى، ٥٧ ياشىندا تاماملامىش اولاقىق آرامىزدان آيرىلماشىدىر.

لیدئرلەن اوجونجو خۇصوصىتى بىلىك خزىنە سېنە، دوشۇنچە حاضىرىلەغىنە، تىجروبە يە، بىلىك خزىنە سېنە آمالىنى گوجلەنلىرىن بىر واسىطە اولاقىق اىستېفادە ائتمەك باجارىغىنا صاحىب اولماقدىر. باخىن، او بۇ بارە دە نە دېئىر:

«من، مىلتىن ويجدانىندا و گلچىگىندا حىس ائتىدىگىم بؤيوك اينكىشاف قابىلىتىنى، بىر مىللى سىر كىمىي ويجدانىمدا داشىياراق، يواش-يواش بىر تۈپلۈما آشىلاما مجبورىتىنە ايدىم». اونون

ویجدانیندا بو آمال دایم قالماقدادیر. او، اوجا مقصده آپاران ایشیغى ایزله میش و نایل اولموشدور. ۱۹۳۸-جى ايلده اوندان آیرىلدىغىمىز گونه قدر موستقىلىك و بؤيوك اينكىشافا خالقى ايناندىرما مقصدىنى داوم ائتدىرمىشدىر.

گنج ظابيط كامال پاشانىن حياتى بويونجا اوخودوغونو، خارىجدىن كىتابلار گىرتىدىگىنى، چانكىيانى بىر علمى موزاكىرە لر مركزىنە دئىندرىدىگىنى بىلىرىك. جىبەھە دە بئلە يانىندا كىتابلار اولدوغونو اۋىرنىمك اىستە يىنلە، آنىتىقىر موزهينەدە كى ھە بىرى اوخونما تارىخلىرى ايلە بىرلىكىدە قارشىمىزدا دوران بؤيوك بىر فيكىر حاضىرلىغىنى گۈرە بىلەلر.

دۇردونجو اۆزلىك، اىچىنده اولدوغۇ بوتۇن موثىت و منفى شرطلىرى و ايمكانلارى دىرىلندىردىمك، سورعتلە دوشۇنمك، تئز قرار وئرمك، اىرادە سىنى اىصرارلى بىر شكىلە حياتا كىچىرمىگى مىنismsىمك، ذكاسى و اينتىويسىياسى يوكىك اولماق، گلە جك اوچون اۇنگۇرولىدە بولۇنماقداير. قىساجاسى، منلىيگى، كىيملىيگى و سخىصىتى باخىمىندا بوتۇۋ بىر وحدت تشكىل ائدىر. اولكى اۆزلىكلىرى ساياركىن، اورنک وئررکن، بىر جوملە سۈئىلە دىم و آچىقلانماسىندا كىچدىم. آما بورادا داياماق مىجلۇرىتىندىم. حافىظلىرىمىزى تىكار تىزلى يك:

موصطافا كامال ھەلە يوزباشى، كولاغاسى اىكىن حربى حىصە كوماندىرى نىن قرارگاھ رىسى وظيفە سىنده، فعلن اىسە، كوماندان اولاراق حرکت اوردوسو آدى وئرىدىگى عسگرلە، ۳۱ مارتچىلارين قارشىسىنا چىخماق اوززە، ۱۹۰۹-جو ايلين آپرئىلیندە اىستانبولا گلىرى. اىتihad و ترققى جمعىتى نىن رەبىرلىنдин اولان طلعت پاشا خاطىرە لرىنده بو گنج ظابيطلە باغلى ايلك موشاھىدلرىنى ائدىر. اونون لىدئرلىك خوصوصىتلىرىنە بو مەمۇتىسىنە ايلە باغلى بئلە اىشارە ائدىر: «گۈرۈرسۇنۇز، سىلاھىنى قاپان قاچىر». كىيم دئىير؟ گنج كولاغاسى، «نظامى قۇووه لر حرکتە كىچىمە سە، قان تۈكۈلە جك. كوماندا زىنجىرى آلتىندا درحال حرکتە كىچىلەمە لىدىر» بو مەمۇتىسىنە تئلئەرقەفى گۈندرىر. حقيقىن، چوخ قان تۈكۈلەمە احتىمالى اولان او قارماقارىشىقلېقىدا، ايرتىجانى داياندىرا بىلە جك بىرلىكى تامىن اىدىن و «ھە رەكت اوردوسو» آدینى قوياندا اودور».

طلعت پاشا دا بونو حىرانلىقلا خاطىرە لرىنده اىفادە ائدىر.

طراپلۇس قرب، بىنقازارى و توبروكدا، توکنمىش عسگرى گوجو، لىدئرلىك باجاريغى ايلە عادتن يئىنيدن دىرىلدىر، يئىنيدن شاھە قالدىرىر. چۈلۈن بىتكىن اينسانىنى، اوردو مۇزۇن چارە سىز عسگرلىرىنە غېرى-مومكۇنۇ ائتمىگى تلقىن ائدىر... يئنە اوغۇر قازانىر...

حربی آکادئمیا ماؤنو پولکوونیک موصطاوا کامالین چیخیلماز وضعیتلر قارشیسیندا دیشیمە بین وضعیتی، ایدارئتمە قابیلیتی... - بو سالوندا گنج عسگرلر وار کوماندان عسگرلرە دئیه جک کى، «سیزه اولمگى امر ائدیرم!» بئله بىر امرين صاحبى، هم آلمان گئنراللارينا، هم ده مسلکداشلارينا ایدارئتمە گوجونو گؤستردىگى چاناققا لا ساواشى، اوونون لیدئرلىگى نىن تام بىر اينكارئىلەمز ثوبوتودور. بىر آز سونرا بو مسله يه قايدا جاگام.

آما بونون آردىنجا بىر تىلەقرا مەلکىر. روسلار عرضورومو مرکز ائلان ائدە رك، بىتلىس و موشۇ اىشغال ائتمىشلر. ائرمنىلرین ده كۆمگى ايله قىرغىننا باشلامىشلار. گئنراللارغا يوكلەتىمە حاقىنداكى امر ھله گلمە مىش، آما اىستانبۇلدا نبو امرين گۈندىرىلىدە بىلدىرىلىپ. چاناققا لا داكى نايلىتىنە گۈرە، او جنوب شرقىدە كى خى كولوردو كوماندانلىغىننا تعىين ائدیپ. ٨ آوقوست ١٩١٦-جى ايلدە اورا يىا حرکت ائدیر و اولجە موشۇ، آخشام بىتلىسى روس ايشغالىندان آزاد ائدیر. مولكى اهالىنى تشكىلاتلاندىرىپ چوخ آز اولان عسگرلەن كۆمگى ايله قازانىلان اىكى خىلاص ائتمە ظفرى... بو اىكى خىلاص ظفرى، قازانلىرىكىن، اركانى حربىيە نظارىتىنەن او واخت نظارىتى ناظيرلىك ايدى. باش قرارگاھدان دئوبۇشلىرى درحال دايىنديرماق، بو قولدور دستە لرى نىن باشىنا بىر گئنراللار ئىچە بىلەمە جىڭى اىستيقاتىنە بىر اعتىراض تىلەقرا مەلکىر و «من گۈرمە مىشىم» دئىب احتىيا جلا را گۈرە بىرلىكلىرى حاضىرلا بىر، محللى ليدئرلىرى، طايغا بىلەرنى يېغىب، يانىنا آلاراق بىر مىللە اوغورا ايمضا آتىر. بو مودهىش اوغور ھله كىفایت قدر آراشدىرىلەمەميشىدیر.

آرتىق توغگئنراللىق حاقىندا معلوماتلاندىرىپىلان و ھله ٣٥ ياشىندا اولان موصطاوا کامال پاشا، ١٣ دئىکابر ١٩١٦-جى ايلدە ٢-جى اوردو كوماندانى مۇوكىلىلىگىنە، سونرا ايسە ايلدىرىم اوردولار قروپونون كوماندانلىغىننا گتىرىلىپ. بو اوردونون كوماندانى مشھور آلمان گئنرالى ليمان فون ساندئرس ايدى. دئور تسلىم تدىپىلرىنە، آلمان مارشالى چىخىش ائدیر. ليمان فون ساندئرس چىخىشى نىن سونوندا دا موصطاوا کامال پاشا يىا و يوکسک روتە لى ئاپىطىلە «مغلوب اولدوق... بىزىم اوچون ھر شئى بىتمىشىدیر. آنجاق بوندان سونراسى تارىخىن و طالعىنن ئىننە دىر»- دئىشىدیر.

... آلمان مارشالى بىر تورك توغ گئنرالىنە، گنج پاشاسىنا وظيفە سىنى تحويل وئرگەن، بىر شئى خاطىپلا دىر: «مغلوب اولدونۇز و مغلوب اولدوق طالعىنى بوندان سونرا ياشا ياجا قىسىنیز».

گنج تورك پاشاسى نىن وئرىدىگى جاواب منى چوخ دوشوندورور، هيچانلا ندىرىپ، آما لورد كىنرس، «آتاتورك» آدىلى كىتابىندا موصطاوا کامال پاشانىن جاوابىندا او قطعە ر تاثيرلىنىمىشىدیر كى،

حیرانیقلا بئله یازیر: «موهاریبە موتتفیقلیمیز اوچون بیتمیش سایلا بیلر. آما بیزى علاقە دار ائدن موحاریبە، اوز ایستیقلا لیمیزین گركلى ائتىگى ساواش، آنچاق ایندی باشلايىر». بو سۆزلىر، آمالىنى دوغرو موبىنلشىدىرىمىش، جسور، قرارلى، علملى، اینانچلى بىر اىنسانىن اىفادە سى دئىيلمى؟ اىنساپلى اجنبىلىرى ده حیران ائدن جهتى، اونون لىدئرلىك خوصوصىتىرى نىن تامامىنى بوتونلوكله داشىماسىدیر.

مودرو سدا ترکىسلاخ حاقىندا موقاپىلە ايمضالاندان سونرا، اينگىليسلرىن اىصارلا اىستانبول حوكومتىندن بىر اىستىگى واردى. اينگىليسلر، ايسىڭىندرۇن-حلب يولۇنۇن اونلار اوچون اعтиبارلى و آچىق اولماسىنى اىصارالى بىر تكىدله اىستە بىردىلر. اىستانبول حوكومتى موصطافا كامال پاشادان بئلگە دە كى مسئۇل بىرلىكلىرىن كوماندانى اولاق تجىلى شكىلەدە ئۆزۈنۈ اورا يا چاتدىرىمىسىنى اىستە بىر و گنج پاشا اورا يا گئدىر. فقط، اىستانبول حوكومتى گۈئىردىگى بىر تىلەقرامدا اينگىليسلرىن اعтиبارلى بىر شكىلەدە ايسىڭىندرۇن، آناتاكىا، حلب يولۇندا بىرلىكلىرىنى كىچىرمە لرىنى و اينگىليس دوستلۇغۇنۇن ايتىرىلەمە مە سىنى يازىرىدى.

ايندى موصطافا كامالىن حربى ناظيرلىيە گۈئىردىگى تىلەقrama لوطفا دىقت ائدىن: «اينگىليسلرىن آلدادىجى موامىلە، تكىلەت و داۋانىشلارىنى حاقلى و نزاكتلى گۈستەرمگى و بونا قارشى دۆزۈملو اولماگى تلقىن ائدن املىرە يارادىلىشىم موساپىعە اولمادىغى اوچون، اركانى-حربىيە نظاراتى نىن املىرىنە حرکت طرزىمى اویغۇن گۈرمە دىگىم اوچون، كوماندانلىغى تحويل آلاجاق بىر نفرىن تجىلى گۈئىرلىمە سىنى خواھىش ائدیرم». دەشتە گتىرەن بىر اورنگىنى دە اىفادە ائدە جىم.

بو چىخىشدا خوصوصىلە اىكى مەھم جەت وار: ھم مقصىد وار، ھم دە او مقصىد يولۇندا ترددو دسوز اووقات. ھم دە كىيم اولور-اولسون، نە اولور-اولسون، اونون اوز شىخىتىنى قوروما، ھىئىسىتىنى قوروما آرزو سو وار. بو دۇردونجو خوصوصىتىن، دەمىندن بىر سۈئىلە دىگىم ذكى، اىتتىسىپىا، قرارلىلىق و اونگۈرۈ گوجونون، ۱۹۲۰-جى اىلدىن ۱۹۳۸-جى اىلە قدر اولدو قجا چوخ نومونە سى وار، آما اىنسانى دەشتە گتىرەن بىر اورنگىنى دە اىفادە ائدە جىم.

بۇنۇ ھامى بىلىرىدى، آما ۱۰ اىل بوندان قاباغا قدر بۇ متنى كىيمىسى گوندە لىگە گتىرمىر و گتىرە بىلىمىرىدى. ۱۹۳۳-جو اىلده، جومھورىتىن ۱۰-جو اىلدەنۈمۈنە، ۵۵ اىل سونرا گئرچەكلىشە جى سووئىلەر بىرلىكى نىن داغىلماسى اىلە باغلى خېرى وئىن او دئىيلمى؟ پارچالانمىش حالدا اولان تورك دونياسى اىلە موشتىك تارىخىمېزىن يېنىدىن بىرلشىدىرىلەمە سى، سويداشلارىمېزلا، دىللەر، اينانچلارى، مەدىيىتلىرى باخىمېندا يېنىدىن بوتونلۇشمە سى امرى وئىن او دئىيلمى؟

بوندان داها ایره لى گۆرمک بصيرتى اولا بىلرمى؟ باشقا بىر ليدئرده بونون نومونه سىنى تاپا بىلرىكمى؟

مىلى، دونيوي بىر حقوق، مىللى تحصىل... مىلتىشىمە سورجىنى و بىلەنجىنى آرتىيرماق... دونيانىن عاغلىنا «قادىن اىلى» ائلان ائتمە دوشونجە سى آنجاق ١٩٩٠-جى ايلرده گله بىلدى. بوندان ٥٥ ايل اونجە، قادىنى توپلۇمون آيرىلماز پارچاسى ائن و بونو ايناندىرمالارىيلا اورتايما قوبان او دئىيلمى؟ قادىن حاقلارىنى وئرن او، دىنەمىزى جاھىل اليىندن آلماغى دؤولت قرارى حالىنا گتىرن او دئىيلمى؟ بئشىنجى خوصوصىت، دوستلوق مسلە سى، اطراف-چئورە مسلە سىدیر. سايى آز دا اولسا، وفالى دوستلاردان خارىج، اعتىبار اولوناچاق موناسىتىلر يئىيدە بىلەمە، اعتىماد قازاندىرا بىلە جك گوج و باجاريغىدىر. بو اوزلىك سايىھ سىنەد دىر كى، عرضورومدا، سىواسدا، بىرینجى مجلسىدە، حتى اىكىنچى مجلسىدە موخالىفلارى اولدوغو و حتى داعوا دوستلارىيلا يوللارى آيرىلدىغى حالدا، او بىر اعتىماد منبىعى اولماغا، اينانىلان ليدئر اولماغا و دايىم بىلدىگى يولدا آدىم-آدىم ايره لىلمە يە داوام ائتدى.

آلتىنجى خوصوصىت، شخصى حياتى، شخصى حسابى و اوماجاغى عوضىنە، ايدارە ائتىيگى، ليدئرلىك ائتىيگى اينسانلارى دوشونمك، نفسىنى بىر باشقاسى نىن نفسى آردىنا سوسدورماق، وجودونون امرىنە گىرمك يئرىنە، وجودونو و ئۆمرۇنۇ گئچكلىشىرىمك اىستىيدىگى داعوا اوچون خرجلە مك. فداكارلىق و فاراغات...

«٤٢ ياشينا قدر نە اوچون ائلنمك اوچون وېر واخت تاپمادىنىز؟»-دئىه بىر اينگىلىس قزتىچىسى سوروشور. «من يانان بىر اولكە دە بىر عسگر ايدىم. هر طرفە كى يانغىنى سۈندۈرمە يە قاچدىم»- دئىير. حقىقىن، اوندان بىزە مال-مولك معناسىندا هېچ بىر شئى قالمادى. هر شئى مىلتىنەن آلمىشدى، مىلتىنە دە وئرىدى. آنكارا بله دىيىھ سىنە آيد بىر چوخ اراضى و مئشە چىفتىلىگى اونون مىلتىنە هم دە يىغىب توپلادىغى پوللارلا آلىب حدىيە ائتىيگى مولكلەدىر.

يئدىنچىسى ايسە، تارىخىن و گله جىگىن گۆزلىتىلىرىنە جاواب اولاچاق شۇورلو بىر قرارلىق، شۇورلو بىر صىر، گئچكدىن يوكسک بىر شخصىت صاحبىي اولان بئلە دئىه بىلر: «من صىر ائدىرم، محكوم اولدوغوم اوچون دئىيل، شۇورلو بىر شكىلە صىر ائدىرم». باشقا جور دئىسک، شۇورلو بىر جسارت، شۇورون يوغوردوغو بىر صىر. بونو باشقا جور دە اىفادە ائتمك مومكۈندۈر. مىلن، بئلە: آتالاردان گلن سىلىرى بعضى اينسانلار دويار، بعضى يوكسک شخصىتلىر تورپاق آلتىندا اولانلارىن روحالارىن-دان بعضى چاغىريشىلار آلىر. او آلدигى مەسازلارى دۈور ايلە بولوشدورماق، بىلېشىرىمك،

تانيشديرماق، باريشديرماق، بو يئنده کي انگلرە قارشى چىخىپ كىچىك اينسانلارين بسيط و باياغى حسابلارينا فيكير وئرمە دن يورو يوشونه داوم ائدر.

دونيا ليدئىلرلى اىچىنده، بعضىلرىنده زامان-زامان راستلاشىغىمىز بو اوزللىكلىرى بوتونلوكدە بىر شخصىدە يوخدور. طرفدارلىق ائدە رك سؤيلمىرم. داوملىلېغىنى دا بىر چوخوندا گۇرە بىلمىرىك. بىر دئوردە وار، اوندان سونرا راست گلىنىمىر.

بو يئدى اوزللىكىن تمامى، موصطافا كامال آتاتوركۈن عسگرى، سىاسى و فيكىرى حياتىنى، ۵۷ اىللىك قىساجا عۇمرۇنۇ يوغۇرمۇشدور.

۱۹۲۲-جى اىلدىكىك. دوشمن هايمانایا گلېپ. مجلسىدە كورىدورلاردا، كولىسىلدە و ايجلاسلاردا ھامى بىر واهىمە اىچرىسىنده و قورخولو شىئىلر دانىشىرلار. بىردىن كوبىرسویه چىخىر. او چىخىش مودهيش بىر چىخىشىدىر. زاتن بىز او چىخىشىدان سونرا داعوانى اوددوق. اوندان بىر نئچە جومله نى اوخوياق. سىزىن ھانسى دردلىنىز اولاچاق، او ايندى سؤيلىيە جك:

«بعضى آركاداشلارين لاپۇد ضرورت اىچىنده بو بئويك داعوانىن او دولا بىلىنميھ جىگىنى ظن ائدە رك، مملكتلىرىنە دئۇنك آرزو سوندا اولدو قالارينى دويدۇم. آركاداشلار! من سىزلىرى بو مىللە داعوا ياي سىلاح گوجو ايلە دعوت ائتمە دىيم، گۇرۇر سونۇز كى، سىزى بورادا ساخلاماق اوچون ده سىلاحىم يوخدور. آرزو اىتدىگىنىز كىمى مملكتلىرىنىز قايدا بىلرسىنىز. فقط بونو بىلەن كى، بىتون آركاداشلارىم، من بو مجلسىسى-عالىيە تكباشىنا قالسام دا، موجادىلە يە عەهد اىتدىم. دوشمن آدىم-آدىم ھەر طرفى اىشغال ائدە رك آنكارا ياي قدر گلە جك اولورسا، من بىر اليمە سىلاحىم، بىر اليمە ده تورك بايراغىنى آلىب آمادا گىنچىخا گام. سونرا دا بو موقىدىس بايراغى كۈكىسومە سارىپ شەھىد اولاچا گام. بو بايراق قانىمى سىنديرىھ-سىنديرىھ امركىن، من ده مىلتىمىن اوغرۇندا حىاتا ويدا ائدە جىگەم. حضورونۇزدا بونا آند اىچىرم»، دئىينجە، يوخسۇزلىق، چارە سىزلىك و يېتىرىنچە دىنجلەمە يىن عوضولرىن چوخلىق تشكىل اىتدىگى مجلسىس عوضولرى يئىنيدن دىرىيلىدە. موصطافا كاماللىن سىسى، دىرىيلىدېجى بىر سىس ايدى...».

بو سۇزلىرى سؤيلە يىن، بو يئدى اوزللىكى ما ياسىندا داشىيان ۵۷ اىللىك حياتىنى مىلتى اوچون و مظلوم مىلتلىر اوچون اورنک اولاراق ياشايان، بىزى شرفلى، موسقىلى بىر مىلتىن نوماياندە سى، دئولتىن صاحبىي ائدن، توبىلۇمۇ يئىنيدن تشكىلاتلاردىرلار، تورك دونيا سىنى بىر اوپۇق اولاراق بىزە گۈستەرن موصطافا كامال آتاتوركۇ يوكسک شخصىتلى بىر ليدئر سايما سانىز، دئمە لى دونيا دا ليدئر يوخدور».^{۲۲}

گۆروندویو کیمی، پروفئسسور صادق تورال بى قىسا چىخىشىندا عومومىلشىدىرمه لر آپاراراق، آتاتوركۇن شخصىتى باره ده دولنۇن و بىتكىن بىر تصوور يارادا بىلەمىشىدىر. پروفئسسورون اىستەدادى باشقالارى نىن بىر كىتابدا دئىه جىگى معناني بىر چىخىشدا چاتىرىماڭى باجارماسىنى تامىن اتتىمىشىدىر. پروفئسسور صادق تورال ۱۹۹۴-جو اىلدىن «بىلگ» آدىلى، اولدوچا قىيمىتلى بىر علمى مجموعە-ژورنال نشر ائدىر. «بىلگ» سۆزۈنۈن آنلامىنى ژورنالىن بىرىنچى سايىنا يازدىغى اون سۆزدە پروفئسسور بئلە تقدىم ائدىر:

«بىلگ» آنلايىشى، «حاكىم»، «فېلۇسۇف»، «دانند»، آنلاملارىنى وئرر، آما زامان كىچدىكچە «بىلېكلى آدام» مفهومونو دا احتىوا اىدىن بىر اىستېفادە حالىنا گلەمىشىدىر.

«توركجه سۆزلۈك» دە بونا ياخىن بىر تۆوصىيە وئريلىر و بىلېكلى، گۆزل اخلاقلى، موكمەل و باشقالارينا نومونە اولا بىلەچك شخص، حاكىم كىمى يوزولور. لاكىن ائلە بورادا جا قىيد اتتمك بىرینە دوشىرىدى كى، بورادا كى «حاكىم» سۆزۈ مەحکمە حاكىمى دئىيل، فېلۇسۇفا ياخىن شخص، خىقىتى اوزە چىخاران اينسان كىمى باشا دوشولمە لىدىر.

پروفئسسور يوکسک قىيمىت وئردىگى بىلگە يە، «بىلگ» تئرمىنинە، بۇ اونوانى داشىماغا لا يېق اولانلارين جمعىتىدە كى يوکسک مىسىسىياسىينا «تارىخىن داستانا آخان دويازلىلىق» كىتابىندا دا قايدىر:

«بىلگ»، يوکسک بىر ايدراك و يوکسک بىر موحاكىمە صاحىبلىلىگى سونوندا، بىش دويغۇ ايلە آلىنا بىلەن گئرچەكلەرن آرخاسىنداكى حقيقىتلە آيد حىكمىتلىرى قاوارايىب آنلادان بىر شخصىدىر... بىلگە (صوفىيەت، فېلۇسۇف) حىكمىتىن آرخاسىنجا گئتمىكە، يوکسک بىر قاوارايىشىن درىدىنە دىر...»^{۳۳}

شوبەھ سىز كى، «بىلگ» ژورنالى نىن تىسىچىسى پروف.س. تورال «بىلگ» آدىنا ھامىدان داھا چوخ لا يېقىدىر، چونكى اونون بۇ درگى نىن صحىفە لرىنەدە اىشىق اوزو گۆرن و سونرادان بىر كىتاب شكلىنەدە چاپ اولونان مقالە لرىنەدە موعاصىر تورك اينسانىنى دوشۇندورن پروبلېتىملەر، حلىنى گۆزلە يىن واجىب مسلە لر، عومومەتىورك دويغۇلارى اۆز تىبىرى ايلە دئىسک، تجللى تاپىر.

معلوم اولدوغو كىمى، ضىيالى و جمعىت پروبلېمى بۇتون زامانلارين پروبلېمى اولماقلا، حاقىندا هەمىشە موزاكىرە لر آپارىلان مۇوضۇعىلاردان بىرىدىر. تأسوف كى، جمعىيەتتىمىزدە «تەھسىل آلمىش شخص»، ياخود «عالى تحصىل دىپلومو اولان شخص» سۆزلۈرە ايلە سىنونىم كىمى اىشلە دىلەن ضىيالى مفهومو، پروفئسسورون شرحىنەدە اولدوغو كىمى داھا جىدى و مسئولىيەتلىدىر. صادق تورال بۇ بارە دە بئلە دئىيىر:

«آیدین (ضیالی، مونوور، ایتئلئكتوال شخص) اولماغین شرطلىرىندن بىرى، بلکه ده بىرىنجىسى، دوغرونون، يئنى نىن، گۆزه لىن و فايدالى نىن اورتايا چىخماسىندا، اىلك نۇوبىه ده اوزونون منسوب اولدوغو تۈپلۈمۈن مىللى منلىك، كىملىك، آسايىش و رىفاهى نامىنە دويعو و دوشونجە لرىنى اثر حالىنا گىتىرىمكدىر. علم، صنعت و ادبيات دونىاسىنداكى آنلايىش، دىر و تەرمىن قارغاشاشاسىندا راھاتسىز اولمايىب، بو مۇوضۇعا ايمال-اي فيكىر ائتمك سوروملۇغۇنۇ اوستىلەمە يىنە خىالى دېيىلە بىلەز. ئۇزۇنۇ بىر ساھە ايلە محدودلاشدىرەن و او ساھە نىن آنلايىش، تەرمىن، دىر و مسلە لرىنە مەتتۇلۇ بىر شكىلە جاواب آخтарان ضىالىيَا علم آدامى دېيىلەر. ضىالى نىن و علم آدامى نىن تام و كامىل معنادا يئرىنە او تورمادىيى تۈپلۈمەلاردا، شارلا تان، دىگەر لرىنى كۆلگە ده قويىجاق قدر جاذىيەلى بىر و يېرىن قورار».^{۲۴}

اولدوقجا سىراسىت دېيىلەمىشدىر.

پروفېسسورون علم حاقيىدا اولدوقجا ماراقلى دوشونجە لرى واردىر:

«علم، هر شىئىن اول اينسانىن بئىنىنده كى هوچىئە لرىن ئىنى اىستېقا مەتتە آهنگدار فعالىيەتى نىن نتىجە سىننە مئىدانا چىخان حۆكمەر آردىجىلىيەدىر. علم، اينسانى و دىگەر وارلىقلارى ھم دوغرو آنلاماق، ھم دە داھا خوشبخت ائتمك يۇئۇننە نىظاملاماق آرزو سونون، سىستېملى دوشونجە سى نىن نتىجە سى اولان بىلىكلىر، تاپىتىلار، واسىطە لرە چئورىلە سىدىر. بىلىك آداملارى نىن اوپىرىتىكلىرىنى، ايدارئىجىلەر تطبىق ائدىب اينسانىن اىستېفادە سىنە وئەر بىلىرلەر، احتىياجى دوپولان سوپىال، مدنى و اىقتصادى آھنگ تامىن ائدىلەمىش اولور».²⁵

دؤولتىن ايدارە اولونماسىندا علمىن بؤيووك رول اوينادىيەنى حساب ائدىن صاديق تورالا گۆرە، سووئتلىر اىنتېفاقيىنى يېتىمىش ايل آياق اوستە ساخلايان اوج ان مەھم ائلئەئتنەن بىرى علمەر آكادېمىياسى ايدى (دىگەر ايکى ائلئەئن سىراسىنا قىزىل اوردونو و دتكىنى آيد ائدىر) و بئلە قناعته گلىرى كى، بو ايمپېرىيابىن يىخىلماسى علم آداملارىنا سايىسىزلىغىن باشلاماسى ايلە اوست-اوستە دوشور. او بو فيكىرىنى مۇھكەملەتك اوچون فاشىيەت آلمانىياسىندا دا بئلە بىر مىشال چكىر:

«آلمان مۇعجىزە سى، آلمان علم آداملارى نىن فعالىيەتى نىن نتىجە سىدىر. ۱۹۳۲-۱۹۴۲-جى اىللە آراسىنداكى اون اىلده آدولف هىتلەرین اىسېر دقيق و طبىعت علملىرىندە، اىستېرسە دە سوپىال بىلىك ساھە لرىنە چالىشان علملى آداملارى «آلمان عىرقيىنەن اولمادىيى» سبېيىنەن اونىيئرىسىتىتلەرن قووماسى، فاجىعە لى بىر نتىجە نىن مئىدانا چىخماسىندا بؤيووك رول اوينادى. ۱۹۴۹-۱۹۶۹-جو اىللە آراسىنداكى يېنىن دىرچىلمە نى تامىن ائدىن دە، ۱۹۶۹-۱۹۸۹ اىللە

آراسینداکی آلمانیانین دونیانین بؤیوک دؤولتی اولماسی نین حاضرلایان دا، آلمان اوپیورسیتتلریدیر.

نیبیه محضر اوپیورسیتت؟ بو تاسیساتین دؤولت قورو جولوغونا بو جور تؤھفه وئرمە سى نین سببىنى، آلمان اوپیورسیتتلری نین باشقا اوپیورسیتتلردن، توافق كى، دونیانین باشقا آپارىغى اوپیورسیتتلری اولان اینگىلىس، فرانسيز، ايتاليان اوپیورسیتتلردن اساس فرقى و اوستونلۇگو ندە دىر؟ ص. تورال بو سببى بئله اىضاح ائدир:

«آلمان اوپیورسیتتى جىدى، توتارلى، چالىشقا نىلىغى اساس گۇئتون، كىتابسىزلىغا، يايىمىسىزلىغا و سونىلىكىيە ايمكان وئرمە يىن بىر آنلايش حاكمىدىر. رئكتورون گنج بىر تدقىقاتچىيا سايىغىسىنى، اوپیورسیتت موعليملىرىنە موناسىتىنى توتومونو بىلاواسىطە گۇئرنىلردىن. يونان ميفولوگىياسى نين باش قەرمانى زئوسە بىزىمە يە چالىشمايان، زئوسلىشمە يىن بىر ايدارئىيجى تىپى آلمان اوپیورسیتتى نين خاراكتېرىستىكاسىدىر. علم، هر بىر دۇورىدە، ايلتىفات گۇرن بىر دونيادا، فداكار و جفاكىش اينسانلارين سىلرى ايله زنگىنلىشىن بىر خىزىنە دىر».^{۲۶}

پروفېسسورون اوز موشاھىدە لرىنده نە قدر حاقلى اولدوغونو تصديق ائدن بئله بىر فاكتى خاطىرلاتماق تامامىلە يئرىنە دوشىرى. داهى آلمان فيلوسوفو فريدىريخ نىتىشى نين بىوقرافالارى يازىر كى، تحصىل آلدигى لئىپسىق اوپیورسیتتى نين سونونجو كورسوندا اوخوياركەن بازئل اوپیورسیتتىنىڭ مشھور بىر پروفېسسور، كافىدرا مودىرى اونون اوخدوغۇ اوپیورسیتتە بئله بىر مكتوب يوللايىر كى، بىز سىزىن اوپیورسیتتىن طلبه سى اولان نىتىشى نين يونان مدنىتى حاقىندا علمى ژورنالدا درج اولۇنۇش اىكى مقالە سىنى اوخدۇقدان سونرا بئله قارا گلەمىشىك كى، سىزىن اوپیورسیتتى بىتىرىدىكەن سونرا اونو بىزىم كافىدرا يە پروفېسسور وظيفە سىنە دعوت ائدك.

بئله لىكىلە، ۲۳ ياشلى اوپیورسیتت ماذۇنۇ پروفېسسور وظيفە سىنە دعوت ائدiliر. بو، اىستىدادىن لازىمەنچا قىيمىتلىدىرىلە سى حاقىندا چوخ نادىر و گركلى بىر حادىثە اولماقلە، آلمان موترقى دوشونجە طرزى نين گۆستەرىجىسىدىر. ماراق خاطىرinenه اونو دا قىيد ائتمىك لازىمىدىر كى، نىتىشى نين بىتىرىدىگى اوپیورسیتتە اوندان دۇولت ايمتاخانى قبول ائتمىيە رك ايمتاخانسىز دىپلوم وئرىرلەر كى، بىزىم سىزىن ايمتاخان گۇئتونە يە معنۇي حاقىمiz يوخدۇر.

البىتتە، بو يئرده اينكىشاف اوЛАر، ترققى اوЛАر.

پروف. ص. تورال دا علمىن سون درجه بؤیوک اهمىيىتىنى قىئيد ائدە رك يازىر:

«تورک ضیالیسی (آیدینی)، تورک مأمورو و تورکیه جومهوریتی حوكومتلىرى هم اۋلۇكە مىزدە كى ، هم ده تورک دونياسىنداكى اينسانلارين داها حر، داها موستقىل، داها ريفاهلى اولماسى نىن علم اوپىرتمىكلە مومكۇن اولدوغۇنو اونوتىمالىيدىر». ^{۲۷}

پروفېسسور ھمين فيكىرينى آتاتوركىن مىثال گىتىرىدىگى «حياتدا ان حقيقى مورشىد علمدىر» كلامى ايله مۇحكملە دىر.

پروفېسسور صاديق تورال ياراتدىغى «بىلگ» درگىسى نىن اهمىيىتىنى تورک دوشونجە سىنى زنگىنلشىدирە رك ساغلام بىر گله جك قورماق آرزو سونۇ، تارىخ شعوورونون امېزدىرىدىگى بىر ھدف او لاراق قبول ائدن آكادئمىك نىتلى بىر نشر كىمى گئرور، بو ژورنالا رەبىلىك ائدلرین، توركلىيە منسوب اولماقдан ذوق و شرف دويدوقلارىنى اعتىراف ائدىر.

مسلمان اولماسينا گئرە هەميشە فخر ائدن صاديق تورال، قىيد ائتمىگى واجيب سايىر كى، تورك توپلۇمو مۇسلمانلىق آدینا، دىن، ايمان آدینا عرب و يا فارس مدنىتى نىن بويوندوروغۇنا تسلىيم ائدىلە بىلزىم و ائدىلەمە لىدىر. عالىمین فيكىرينجە، اىسلام، ايمان و عىيادت اساسلارى باخىمىندان فردىن حياتىنى وىجدانلى بىر شكىلده اينشا ائدن و قورويان بىر سماوى دىندىر. اىسلام، اينسان طرفىندىن اورتايى آتىلان و اوزونون خارىجىنده قالان هر جور دوشونجە نى ردد ائدن ايدئولوگىيالارا دا، فلسفى سىستېملەر دە بنزىمیر.

اىسلام دىنى نىن اهمىتىنى پروفېسسور چوخ يېجىجام، آما اولدوقجا دقىق شكىلده بئلە قىيمتلىنىدىرىر: «اىسلام، بوتون سماوى دىنلر كىمى، فردى اخلاق اوزرىنده قورولان بىر اخلاقلى جمعىت قورماق مودئىلەدەر». ^{۲۸}

لakin عئىنى زاماندا پروفېسسور حاقلى او لاراق، اىسلامىن سىاسىلىشىمە سىنه، بىر سىاسى آلتە چئورىلەمە سىنه قارشى چىخىر، بئويك آتاتوركۇن قوردوغۇ تورکىه جومهورىتىنده دىنин دؤولتىن آينىلماسىنى دوزگۇن سايىر. صاديق تورال بىر موقۇدۇن چىخىش ائدىر كى، هر مۇسلمانى مورتجى، هر بىر عىيادتى اىرتىجا سايىماق دوغرو اولمادىغى كىمى، دونيوي دؤولت قورو لماسىنى، دونيوي قانونلار يارادىلماسىنى يىستە يىن اينسانلارى دا دىنسىز ائلان ائتمىك عېشىدەر. و بىر ايكى جەد بىر سира موناقىشە لرىن اساس سېبىدىر. صاديق تورال ائلە بىر مۇسلمانلىغىن طرفدارىدىر كى، فردىلە الله آراسىنى، الله ائلچىسى پېيغىمىرىنى باشقا ھەچ بىر اينسانىن ھەچ بىر شكىلده گىرمە سى مومكۇن دئىيل و الله ايلە اونون قولو آراسىنداكى واسىطە سىزلىك عىيادت و ايمانىن اساسىنى تشکىل ائدىر. پروفېسسورا گئرە، اىسلامىت طریقت و مذهب مۇسلمانلىغى دئىيل، قوران مۇسلمانلىغى، پوزوجولوغا

یول آچمایان دؤزوملو دیندارلیدیر. پروف. ص. تورال بو دوشونجه لرینده آلمان پروتستانتیزمی نین باپیسی لو تئره یاخینلاشیر. بلکه ده اوز ایشگوڈارلیغی، ویجدانلیلیغی، غورولولوغو ایله باشقا میلتلری قاباقلایان «آلمان مئعجیزه سی» نین سیرری بوندادیر؟ شوبهه سیز کی، پروتستانتلیق آلمان خالقی نین سادالاتان موثبت کئیفیتلری نین فورمالاشماسیندا بؤیوک رول اوینامیشیدیر. گئروندویو کیمی، موسلمان قالماقلایاناشی، پروفئسسور اولدوقجا نزاکتی بیر شکیلده ایسلامدا دا ایصلاحاتلارین واجیلیگی حاجیندا مولاحیظه یورودور.

عومومیتلە، پروفئسسور صاديق تورالین شخصیتیندە ایکی قاباریق جیزگی واردیر-تورک میلتى نین موعاصیر دونیانین سورعتلى دیشیکلیکلری ایله آیاقلاشماسی اوچون یئنی نین و موترققى نین تطیبیقی، یورولمادان چالیشماق، تورکلر دئمیشکن غئیرت ائتمک، آما عئینی زاماندا عنعنه لره باغیلیق، اوز کۆکوندن آیریلماماق. اونون بو خاراكتئری آفوريزم سایلا بىلە جك آشاغیداکى جومله سیندە اولدوقجا پارلاق ایفادە ائدیلمیشیدیر:

«هر بیر آیدینین (ضییالینین) ھم کئچمیش، ھم ده گله جك قارشیسیندا مسئولیتى واردیر». ^{۲۹} معلوم اولدوغو کیمی، ایستر سووئت ایتتیفاقیندا، ایستر سه د چار حاکیمیتى ایللریندە روسییا ایمپئریاسی نین موستملکە سی حالینا سالینمیش موسلمان، او جوملتەن تورک خالقلارى نین تاریخى تئندئسییالى يازبیلیر و تقىدیم اولونوردو. بىر طرفدن، تاریخى کۆکلریمیزى اونوت دورماق و تورک خالقلارینى بىر-بىریندن اوذاقلاشدیرماق اوچون اونلارین آراسیندا کئچمیشىدە باش وئرمیش موناقىشىه لر قىدىن شىشىردىلیر و آنادولو تورکلرینى بىرتىجى، قانىچن کیمی تصویر ائتمىلە آذربایجان تورکلریندە اونلارا قارشى آتىپاتىيا ياراتماغا چىلىشىردىلار. مىلن، تورکلە ووروشان و اونلارین قانىنى تۆکن ایران سرکرده سى روستىم بىر جور مقصدىئنلۇ تىلىغاتىن، عالى و اورتا مكتىلرده تدریس اولونان و تبلىغ ائدىلن درس و سايتىلىرى نین كۆمگى ایله آذربایجان تورکلرى نین مىللە قەرمانينا چئورىلىمیش، امیر تئیمۇر و باشقالارى نین دوشمن و غدار اوپرازلارى يارادىلمىشىدی. ایكىنجى ایستيقامت ایسە موستملکە آتىندا اولان خالقلاردا ناتاماملىق كومپلئکسسى نین يارادىلماسی ایدى. بو خالقلارا تلقىن ائدىلېردى كى، محض روسییا ایمپئریاسی اونلارین تورپاقلارینى اىشغال و اىلحاق ائتىكىن سونرا اونلار ترقىيە نايل اولوبلار، مدنى سوپىيە لرى يوکسە لىب، بىر سۆزلە، ظولمەن آیدینلە قۇووشوبلار.

تاریخین سییاستە بىر آلت ائدىلمە سینە يوزلرلە باشقا مىثاللار دا گتىرمک اولاردى، آما پروف. س. تورالین بو بارە ده چوخ سرراست بىر ایفادە سى بورادا تمامىلە يئرینە دوشور:

«تاریخ، بیر حادیثه لر بیغینی، وثیقه لر دئپوسو (آنباری) دئیل، بیر مدنیتین، بیر مدنیته آید دیر و نورمالارین باشقا مدنیت، دیر و نورمالارا قارشی اوستون توتولماسی و حیاتدا قالماسی موجادیله سیدیر». ^{۳۰}

پروفئسسورا گؤره، تورک ضیالیسی، آیدینی ایدئولوژی اولمايان بیر طرزده اوز تاریخینی آراشیدیرماق، شرح ائتمک، سئومک و سئودیرمک مجبوریتیند دیر، بونا بورجلودور، چونکی هله بو تاریخین قارشیسیندا چوخ پروبلئملر دورور-تورک تاریخی نین نینکی آسیا، قافقازلار، شرقی و اورتا آوروپا، حتی آنادولو و مئسوبیوتومیبا ايله باغلى یئترینجه آیدین اولمايان طرفلری واردیر. تاریخه اولدوچجا بؤیوک اهمیت وئن س.تورال، آتابورکچولوگون ان مهم جهتلرینی سادالايارکن، بئله دئییر:

«بیزیم اوچون آتابورکچولوک، تاریخدە اۆزوموزو آراماق، جوغرافیامیزدا اۆزوموزه صاحب چىخماقىدیر.

بیزیم اوچون آتابورکچولوک، «تورک چوجوغو اجدادینی تانیديقجا داها بؤیوک اىشلر گؤرمک اوچون اۆزوندە قوووت تاپاچاقدىر» اىفادە سیدیر». ^{۳۱}

تورکلرین تاریخى مىسىسىاسىنى «بو گون تورکىه ده ده، تورک سوپىلو خالقلار و جومھورىتلرده ده ساغلام بير اورتاق منافع قورماق واز كىچىلمز تك هدفدىر!»-دئين صاديق تورال نه قدر حاقلیدىر! بو بىرلىكىن قورخانلار و اونون يارادا جاغى گوجدن اندىشلىنلر ده كىفایت قدردىر و تصادوفى دئىيلدیر كى، هله ۱۹۲۱-جى اىلده نيو-يوركدا نشر اولونان كىتابىندا پروفئسسور لادىرپ ستودارت ۲۰ عصرىن ان مهم پروبلئملرى سىراسىندا بىرىنجى یئرى «تورک تاپىرىندىن خىلاص اولماق»دا گئورودو. ايندېيە قدر اينگىلىس، آلمان، فرانسيز و عرب دىللرىنده دفعه لرلە نشر اولونان بو اثر طبىعى كى، تك دئیيل و بو مۇوضۇدا خىلى باشقا اثرلر ده مۇوجىددور.

تىكىھ بىر فاكتىن اۆزۇ عومومىتىر بىرلىگى نىن تورکلر اوچون نه قدر بؤیوک اهمىت داشىماسى نىن گؤسترىجىسىدیر! قىيد ائتمك يېرىنە دوشىرىدى كى، پروفئسسور صاديق تورال عومومىتىر بىرلىگى نىن يارانماسىندا خىدەت گؤستەمىش، بو بىرلىيە اۆز تۆھفە سىنى وئرمىش ضىالىدیر. اونون تدقىقاتلاريندا عومومىتىر كىنەتلىك طرفلىرى اۆز لا يىقلى عكسينى تاپىمىشدىر. آيدىندىر كى، تورکلرین سىاسى بىرلىگى بىلاواسىطە اونلارين مدنىت بىرلىگى نىن آراشىدېيلماسىندا، بو مدنىتىن گئىش جوغرافىيادا ياشايان بوتون تورکلر اوچون اورتاق حالينا گتىرىلمە سى ايله عوضۇى صورتىدە باغلىدىر. ص.تورال بو ساحە ده جىدى اىشلر گئرمۇشدور.

بورادا اونون نووروز بایرامی ایله باغلى آپارديغى ايشلرى، بو بایرامىن توركىه توركلى آراسىندا دا لا يقلى يئر تۇتماسىنى خوصوصى اولاراق قىئيد ائتمە يە دىر. معلوم اولدوغو كىمى، بو بایرام موختليف اوبيئكتىبو سېيلر اوزوندن توركىه دە شرقى آنادولونو چىخماق شرطى ايلە او قدر دە پوپوليار اولمامىش و اونو اساسن ايراندىلى خالقلارين بایرامى كىمى قلمە وئرمە يە جەد ائتمىشلر. بونون عكسىنى دوشونن و دوشوندوكلىنى خىلى درجه دە حياتا كېچىرمە يە مۇوفق اولان پروفېسسور بو بارە دە موختليف مقلە لە يازميش، آراشدىرمالار آپارمىش، علمى صۇحبىتلەدە اۆز مۇوقيىنى اىرە لى سورە رك بو بایرامىن باشقا شرق خالقلارى كىمى، آنادولو توركلى نىن دە دوغما بایرامى اولدوغونو ثوبوت ائتمىشىدىر. آناتورك كولتور مركزى نىن باشقانى اولاركىن بو مركزىن تشکىل ائتدىگى سىمپوزيوملارىن ياكوت توركلىرىنىن تۇتموش موستقىل تورك رئىسپوبلىكالارى نىن، چىن توركلى نىن، روسىيادا ياشايان و موختليف دىنلە منسوب اولان توركلىين، ائلچە دە آوروپا توركلى نىن، ماجار عالىملىرى نىن ايشتىراكى ايلە ۱۹۹۵-جى يىلدە باشلاياراق تشکىل ائدىلن سىمپوزيوملارىن بؤيوک اهمىتى اولموشدور.

۱۹۹۸-جى يىلدە «تورك ادبىياتى» ژورنالينا وئردىگى موصاھىبە دە پروف. ص. تورال نووروزون تورك خالقلارى نىن مدنىيتىنەدە كى يئرى بارە دە بئلە دئىير:

«هم بالكانلار، آنادولو رومئلى توركلىويو، هم ايراق، سورىيما و ايران توركلىويو، هم دە تاتارىستاندان آذربایجان، قازاخىستان، قىرغىزىستان، اوزانان، توركمىستاندا، افغانىستاندا، تاجىكىستاندا، اوقيوروستاندا ياشايان ۲۰۰-۲۲۰ مىليون توركۈن حياتىنداكى اينانجىلارا باغلى مراسىملىر يئترىنجه آراشدىريلما مىشىدىر. توركۈستان جوغرافىياسى دوغرو آنلامى بودور، بىر چوخ سېيدن اوغوللارى نىن بىر قىسىمى نىن داها قربە كۆچ اشىرىدى: خزرىن قوزئىنەن و گونئىنەن اىكى مىن بئش يوز اىلدىر آخىب گلدىك... بایرامىمېزىن اوراداکى آدینى، قوتلانىش سببىنى كىچىن عصرلە عرضىنەدە اونوتىدۇق؛ بىضىلىرىنى كۆچ يولارىندا، بىضىلىرىنى اىسە قۇنوب وطن ائتىكىمېز يئرلەدە كى قونشۇ كولتورلە تاثىرە معروض قالىب اونلارىنکى ايلە بىرلەشىرىدىك. (كولتور دىيىشىمە لرىنە حىدىنەن آرتىق آچىق اولدوغۇمۇز دا بىلدىرمە لييم). بىز بو بایرامى اىسلامدان اولكى دۆوردە ايلە، طبىعت، اينسان موناسىيتلىرى نىن آنلاملى بىر تۈرە نى (عادت-عنعنه سى) اولاراق قوتلايىردىق، تانرىيما ياخىنلاشدىغىمىزا ايناناراق...»

طبىعت، قارىنى، سوپوغونو آزالتىدۇقجا، تورپاقلاردان حياتىمېزى سوردورمك اوچون يئنى جانلىلار گلە رك هر طرف ياشىللاشىر. بو دىيىشىكلىكلىرىن باشلانغىچى مارتىن دوققۇزوندا اولور، كۆھنە

تقویمه گئر... بوگونکو تقویمه گئرە ۲۱ مارت... ایلاه ایسه یارادان، یاراتدیغینی اسیرگە ين، قورویاندیر... ایسلامدان اولکى دئوردە گئى تانرى... تورك ایسه، طبیعتدن زاماندان و مکاندان دا دئىه بىلرىك ترلە دىگى، چابالادىغى اولچىودە پاي آلان، اونا وئريلن نعمتلر اوچون تانرىيا اينانان، گوونن، تشكىر اىدىن اينساندیر... تشكىر اوچون يئنگى كون، يئنگى بىل، جانى جىل، اولوستان اولىغ كونى، اولىس كونى جىلباسى سايدىغى، تقويمى نين باشلانغىچى قبول ائتىدىگى بىر شوکور بايرامى دوزلدىر...»^{۳۳}

نوروزو دينله باغلاماق، اسلاملاشىرماق جەھدلىرى ايله باغلى پروفېسسور بئله دئىير:

«نوروزو اھلى بئيت سئوگىسىنه باغلاياراق آنلاماق و آنلاماق... حضرتى على نين دوغوم گونو و يا فاطما والىدە مىزلە اۋلۇمە ايدلۇنومو، ياخود حضرت حوسئىنин وحشىلە طرفىندن شەھيد ائدىلدىگى گون اولان ۱۰ محرىمین او تارىخىدە ۹ مارتدا دوشىمە سى بىچىمىنە كى قاوراملار... بونلارين هەچ بىرى نين دين ايله، تارىخى گئرچىك ايله دە علاقە سى يوخدور... كربلا وحشتى باش وئردىكە، هله موسىلمان اولموش ۱۰ تورك تاپىلمازكىن، ۱۰ محرىمى كين گونونه دۇئىرنە مناكييىنامە، جىڭنامە، ويلاتىنامە موسىلمانلىغى... تىككە لر، زاۋىيلر، حتى مدرسه لر، ۱۶۰۰-جو ايللەرین ايلك روبۇندە بو بىدعت و خورافاتا بولاشمىش موحاكىمە نى گىنكىلە اويفۇنلاشىرماقدا منفت گۈرن حاجى، خوجا، ايمام، دده، بابا قروپونون اىشغال ائتىدىگى مکانلار حالىنا دۇئىدو... شىيخ اولايىسلاملىق ايسە سىاسى فيتوا مقامىنا... ان اىتتىلەتكىوال قروپ ايسە چىلىلر... لاكىن اونلار دا فارسجايا مەحکوم و خالقىدان قوپمۇش حالدا...»

۱۶ عصرىن آتاتوركە قدر اولان دئوردە، دئولتىن، دين عالىمى ايله دين اىستىشمارچىسى آراسىندا فرق اولماسى نين گركلەيىنى، گىنك، داها دوغروسو، دئى قودو موسىلمانلىغى نين يېرىنە، قوران موسىلمانلىغىنى دىستكىلە دىگىنى اىلان اىدىن دئولت آدامى، وظيفە لى شخصىت وارمى؟... آتاتورك بو آنالامدا يئگانە سىاسى دوها، يئگانە سىاسى شخصىيىتىدىر...»^{۳۴}

پروف. صاديق تورالىن باشقانى اولدوغۇ آتاتورك يوکسک قورومونا داخىل اولان آتاتورك كولتۇر مركزى باشقانلىغى نين خاچىرلايدىغى و ۲۰۰۴-جو اىلده نشر ائتىدىرىدىگى «تورك دونياسى نوروز ائنسىكلوپېدىياسى» بوتون بو فعالىيەتىن زېروھ سى اولماقلا، تورك دونياسينا اولدوقجا قىيمتلى بىر تۆھفە دىر. بورادا اوزاق شرقىن توتموش بالكانلاراجان، چىنده، روسييادا، مولدۇوادا ياشىيان توركلىرىن نوروز عادت-عنونه لرى، نوروزلا باغلى فولكلورو، اوينلارى، بو بايرامىن تورك خالقلارى نين

مدنیتینه تاثیری، ادبیاتدا، تئاتردا، رنگارلیقدا، ایدماندا، موسیقیده، فلسفه و صنعتکارلیقداکی ایفاده اولونماسینا قدر دئمک اولار کی، هر شئی اولدوچا موفصل تصویر ائدیلمیشدیر.

داها چوخ زردوشت فلسفه سی ایله باغلی اولدوغو، ایراندیللى خالقلارین بایرامى ساییلدىغى ایدىعا اولونان نووروزون، ایک اوچجه تورک میفولوگییاسى، تانزیچىلیق فلسفه سی و طبیعتله علاقه لیلیگى زامان و مکانلا باغلی اینانجلارلا، مىللە دۇنياگۇرۇشۇ و اینانجلارلا باغلی اولدوغو بو قىيمىتلە کيتاپدا هەرطەرفلى اساسلاندىریلمىشدىر. شوبەھە سىز کى، بو کيتاپ دا تورک بىرلىگى نىن گەرچەكلىشدىریلمە سی يۇئوندە صاديق تورالىن آرزو لارى نىن و عملى فعالىيەتى نىن گۆزۈل بىر نومونە سىدیر.

صاديق تورال تورک ائپوسونون بؤۈوك آبىدە لرى اولان «ماناس» و «کيتاپى ددە قورقۇد» داستانلارى نىن آراشدىریلماسىندا خەليلى امك صرف ائتمىش و باشقا آراشدىرېجىلارين بو بارە دە کى تدقىقاتلارينى اۆزۈنۈن يئنى فيكىرلى ایله زىنگىنلىشدىر مىشدىر.

پروفېسسور صاديق تورالىن ياردىجىلەيى ایله تانىش اولدوقدا، تكجه اونون مشغول اولدوغو پەربىلەملىرىن درىتىلەيىنە نە درجه دە نوفوذ ائتمە سى دەئىل، ھەم دە اونون دۇنياگۇرۇشونون گەننىشلىگى، بىلەگى نىن اونىۋەرساللىغى، ائسىيكلوپېدىك ذكاسى دا اينسانى حىيرتلىنىدىرىر. اونون دىلچىلەك، فيلولوگىيىا، فولكلور ساحە سىيندە کى تدقىقاتلاريندا قازاندىغى اوغورلاردان يوخارىدا آز- چوخ سۆز آچمىشدىق، لاکىن پروفېسسور سىياسى پۇبلىيسيستىكى ساحە سىيندە دە قىلىنى سىينامىش و ھەم وطنداشلىق بورجونو يئرىنە يېتىرىمىش، ھەم دە اۆز اونىۋەرساللىغىنى بىر داها تصديق ائتمىشدىر.

صۈحبت اونون «ارمنى مسلە سىنە دايىر» آدلى يېعجمام، آما اولدوچا دىرلى کىتايىندان گىتىدىر. مۇلەيفىن يازدىغىندا گۇئە، قانۇنى سولطان سولئىمانىن فرانسىز تاجىرلىرى اوچون ياراتدىغىنى كاپىتولىاسىيا رېزىمېندىن سونرا فرانسىز، ايتالىان، وئىشىكىتلى تاجىرلىرى بوندان خەليلى يارارلاندىلار. لاکىن اوللەر سىستېملى خاراكتەر داشىمایان بو تىجارتى سىستېملى حالا گىتىرمك، ائلجه دە آورۇپا اوزىزىندىن اينگىلىتەرە يە آخان شرق ۋەرتوتلرى نىن يئىىدىن بولگۇسوندە اىشىتىراك ائىتمەك اىستە يىن يئنى بىر گوج آمئرىيکا بېرلەشمىش شتاتلارى اورتايىا چىخىدى. آرتىق ۱۸۲۰-جى ايللەرde آرالىق دىنizىزىندىن اىستېفادە ائدە رك آنادولو، مئسۇپوتومىيا و مىصىرە چىخماق اىستە يىن آمئرىيکان تىجارت آداملارى نىن اىشتاھاسى و فعالىيە خەليلى آرتىمىشدى.

واتىكانا، ياخود اىستانبول پاترىيارخىلەيىنا تابع اولمايان خرىستيان قروپلار اوچون يئنى بىر دىنى مرکز اولاراق آمئرىيکانى گۇستىرمك و اونلارى پروتىستانت يۇئونمۇ بىر دىن قلىبىنە سالماق اوچون، آنقولو- آمئرىيکان دىنداشلىغى نىن مىسىسیونئرلىگى ایله ۱۸۳۰-جو ايللەرde بىر حركات باشلاندى. آنقولو-

آمئريکان ميسسيونئرليگى، فعالىيت ساحه سى اولاراق ائرمنى خالقينى سئچدى. ائرمنىلرى آمئريکان خريستيانلىغى ايچريسىنده ارىتمك اوچون، وارلى آمئريكايلارين دستكله دىيگى دين آداملارى آنادولودا، ايستانبول باشدا اولماقلابير چوخ شهرلرده كوللەچلر آچدىلار. بو كوللەچلرده تحصىل آلانلارين هامىسى ائرمنىلر اولمالى ايدى. بو گنجىلردىن ياخشى يئىشىنلىرى نىن بير قىسىمى آمئريکاكا گۈندىرىلە رك دين تحصىللىرىنى گىنىشىلنىدирە جك، بير قىسىمى ايسە تىجارتله مشغۇل اولا جاقدى. ۱۸۳۰-جو ايلدن ۱۹۲۰-جى ايله قدر اولان ۹۰ ايللىك بير دۆوردە، بو مكتىلرده ائرمنىلرىن دىرچىلىمە سى، تورك و اسلام دوشمنلىگى نىن كۈروكىنلەمە سى، آمئريکاكا حىرانلىغىن اوياندىرىلىماسى ايستيقامىتىنده تبلىغاتلاردا آپارىلدى.

آمئريکاكايلارين بو فعالىيتى نىن اصىل مقصدىنى ايلك دويان اينگىلىس خبر آگىنتلىكلىرى اولدو. اونلار بو حركاتىن ايچىنە گىرمگىن يوللارينى آختارىپ تاپدىلار، عوثمانلى دؤولتىنده، خارىجى ايشلر ناظيرىلىگى ده داخلى اولماقلاب دؤولتىن ھر بير وظيفە سىنده يئر آلا بىلەن و اعوثمانلىلارين مىلتى- سادىكا («صادقلى مىلت») دئىيگى ائرمنىلرىن بير قىسىمىنى ده اينگىلىسىلر اۆز طرفينە چكىب اونلاردان عوثمانلىلارين علئيه اينه ايستيفادە ائتمە يە باشلادىلار. اينگىلىسىلر، پاريس و بئرلەن كونفرانسلاريندا اوستۇرۇتولۇ بير شكىلەدە ائرمنىلرە ھاودارلىق ائتمە يە باشلادىلار.

فرانسيزلار، ايمپيرىالىزىمەن ان چوخ اۆزلىرى نىن حاقي اولدوغونا ايناندىقلارى اوچون، ائرمنى گنجىلرى نىن بير قىسىمىنى مىلتچى، بير قىسىمىنى سوسىالىيست اينقىلاپچى ائتمك اوچون موختليف تشكىلاتلارى نىن واسىطە سىلە چوخ چالىشىدىلار. اونلاردا ايستانبولدا دئورد موختليف مكتب آچدىلار.

ائرمنى خالقينى، عوثمانلى ايله اوزون عصرلەر بوبو اىچ-ايچە ياشايان بو وطنداشلارى فرانسيزلارين، اينگىلىسىلر، آمئريکاكايلارين و حتى ايتاليانلارين اۆز طرفلىينە چكىب اونلارдан ايستيفادە ائتمە يە چالىشىدقىلارينى گۈرن روسالار ھمىن دؤولتلىرىن بو ساحە دە الدە ائتدىگى اوغورلارдан قىسقانىب عوثمانلى دؤولتىنە موها-رىبە ائلان ائتدى. گويا اسلامويان و دىيگر غىيرى-موسلمان خالقلارى عوثمانلىلاردان خىلاص ائتمك ايستە بىردى.

۱۸۹۲-جى ايل عوثمانلى-تورك موحارىبە سى كىمى تانىنان موحارىبە ده عوثمانلى دؤولتى مغلوب اولدو. الدە اولونان صولح مۇقاوile سىنده چار روسىياسى ائرمنىلرىن حىمايە چىسى اولاراق قارانت دؤولت كىمى تانىنيردى. بئله ليكلە، آدى چكىلن ايمپيرىيالاردان ھر بىرى ائرمنىلردىن ايستيفادە ائتمە يە داها چوخ حاقي اولدوغونو سانكى نومايسىش ائتدىرمك ايستە بىردى.

۱۹۰۵-جی ایلده آوروپا دؤولتلری نین قیزیشیدیردیغی ائرمیتیه کومیتیه لری عوثمانلی سولطانی ای بادولهمیده سوی-قصد تؤرتدیلر، لاکین خوش تصادوف اوزوندن سولطانا بیر شئی اولماسا دا، خئیلی گوناهسیز آدامین قانی آخیدیلدى. بو حادیثه دن سونرا گؤرولن تدبیرلر نتیجه سینده آرتیق ایستانبولدا فعالیت گؤستره بیلمه ين ائرمیتیه لری اینگیلتەر و فرانسادا یئرلشیب عوثمانلی دؤولتی نین علیئه اینه تبليغاتلار آپارىپ، تئررور حادیثه لری تشكیل ائتمە يه باشلا迪لار.

۱۹۱۴-جو ایلده باشلايانى دونيا موحارىيە سیندن اولكى دؤورلرده ائرمىنلر موسىلمانلارا قارشى خئىلى تخرىبىاتلار تؤرتمىش، چاخناشمالار چىخارتىمىشىلار. موحارىيە سونا ياخىنلاشاركىن، آنادولونو شرق جىھە سینده روسلار، جنوب جىھە سینده فرانسىزلار اىشغال ائتمىشىلر. گوجلو موقاوبىمە باخماياراق، روس اوردو سو شىمالدا آرتوين، باتوم، كارس، جنوبدا ارزىنچان، ارضوروم، ائلازىخ، وان و يىلاتلىرىن نظارتى آلتىنا آلمىشدى. اوستە لىك، بو اىشغاللا برابر، روس اوردو سونون ائتمە دىگى موردارلىقلارى ائرمىتىنەن ھىنچاق و داشناك کومىتىه لری نين رەھبىلىگى آلتىندا حرکت ائدن ائرمىنلر ائتدىلر. روس عسگەرى فورماسىنى گئىميش ائرمىنلر اولجە وارلى توركلىرى، سونرا اىسە يوخسول و چاره سىز توركلىرى قىرماغا باشلا迪لار. تورك اوردو سونون بوتون عوثمانلی تورپاقلارىندا يىمن، سورىيە، مىصىر، سوؤئىشىدە، چاناققاالادا، سارىقامايسىدا مودافىعە دؤيوشلىرى آپارماغىندان اىستىفادە ائدن ائرمىنلر «درە خلوت، تولكۇ بى» پېرىنسىپى ايلە حرکت ائدىرىدىلر.

دؤولتى لا بود محوولمادان قورتارماق اوچون ايتتەن و ترققى حوكومتى نين حیاتا كئچىرىدىگى تدبیرلر نتىجە سینده بو تەھلوكە آرادان قالدىرىلىقىدا اىسە، ائرمىنلرە هاوادارلىق ائدن، اونلارى قىزىشىدىرىاراق بو پىس يولا سالان و اونلارا ھر جور سىلاح-سورساتلا كۆمك ائدن ھمین ايمپېرىالىسيت دايىرە لر وار گوجلرى ايلە عالمه جار چىكىپ، بوتون دونيادا «ارمنى گەنۇسىدى» حاقىندا آه-فغان سالماغا باشلا迪لار. و توركىلە قارشى آپارىلان بو سوپىق موحارىيە ۱۰۰ ايلە ياخىنديرى كى، داوام ائدىر.

پروفېسسورون بوتون بونلارين تصویر ائدىلىدىگى «ارمنى مسلە سىنه دايىر» (آنكارا، ۲۰۰۱) كىتابى بو گون اطرافيمىزدا جريان ائدن حادیثه لرە ايشقىق سالماقدا دا، اىستەر آبىش و قېبىن، اىستەرسە دە روسىيانىن ائرمىنیستان-آذربایجان، داغلىق قاراباغ موناقىشە سینده نىبىه بىر طرفلى و عدالتسىز موقۇق توتمالارى نين سببىنى آنلاماقدا بىزە كۆمك ائدىر. بىز بو كىتابدان اوپىرە نىرىك كى، بو جور آىرى- سئچكىلىك سىياسىتى نين تەمە لى تخمينىن ۲۰۰ ايل بوندان قاباق قويولوب. آذربایجاندا ايندىنин اوزوندە دە جوشغۇن فعالىت گؤئىستەركەدە اولان و اوز فعالىت دايىرە سىنى گەنۇشلىدىرىن خىريستان

میسیسیونئر تشكیلاتلاری نین، اونلاری نظارتە گۆتورمک اىستە دىكىدە اىسە «اینسان حاقلارى نىن تاپدالانماسىنى» بوتون عالمه جار چىكىلىرىن اصىل سىيماسى و مقصدى بىزە داها ياخشى آيدىن اولور. پروفېسسور صاديق تورالىن كىتابىندا آذربايچان اوخوجوسو اوچون اولدوچجا ماراقلى اولان بىر فاكتا دا راست گلىرىك. معلوم اولور كى، اوز ائرمى سويداشلارى نىن چىركىن عمللىرىنە اعتىراض اولاراق، آرتىن پەننیك آدلى بىر ائرمى اىستانبىلدا اوزۇنۇ ياندىراراق اينتىحار ائتمىشىدىر.

قىيد اىتمىك يېرىنە دوشىرىدى كى، ائرمى مۇنۇسوندا باشقا تورك مۇلىفلرى ده قىيمىتلى اثرلر يازمىشلار. بو مۇلىفلەنن صالحلى ر.سونىئىل، كامال تورك اوزۇ، ائسات اوراسى، فخرالدдин كىرزى اوغلۇنۇ، بىلال شىمىشىرى و باشقالارىنى گۆستىرمك اولار. صاديق تورالىن بىر سىرادا بو پروپلئىم دونيا اىجتىماعىتىنە داها دوزگون چاتدىرىلماسىندا، ائرمى تىلىغات ماشىنى نىن توركىيە جومەھورىتىنە و توركىلە قارشى آپاردىغى سوپوق موحارىبە ده بىر مودافىعە واسىطە سى اولدوغۇنا اينانىرىق.

بىر ادبىيات پروفېسسورو اولاراق صاديق تورالىن تورك ادبىاتشونا سىلىغىنا ان بؤيۈك تۆھفە سى كىيمى «ادبىيات علمىنە قاتىلمالار» («ادبىيات بىلىمىنە كاتكىلار». آنكارا، ۲۰۰۴) كىتابىنى گۆستىرمە لىگىك. بو كىتاب اوزۇنون احاطە دايىھ سى، ادبىيات نظرىيە چىلىگى باخىمىندان يالنىز توركىيە توركلى اوچون دېيىل، موبالىغە سىز دئىيە بىلرىك كى، آذربايچان اوخوجوسو اوچون ده بؤيۈك ماراق داشىيىر. معلوم اولدوغو كىيمى، آذربايچان ادبىاتى نىن دؤورلەر بۇلۇنمه سى مسلە سىننە عالىملىرىمېز ايندىنин اوزۇندا ده موباحىثە لر آپارىر، موختە لىف تصنیفاتلار اىرە لى سورورلر. بو باخىمدا، ادبىاتىن دؤورلەر بۇلۇنمه سى مسلە سىننە پروف. س. تورالىن تىطىق اىتدىگى علمى مئتدولوگىيە ماراقلىدىر. عالىم ادبىاتى دؤورلەر بۇلۇنمه مۇختىلىف تصنیفاتلارىن تىطىق اندىلەمە سى نىن مومكۇنلۇكىنۇ بىلدىرىر. بورايا (۱) دىيل دىيىشىمە لرىنى ؛ (۲) دىينى ؛ (۳) توركلىرىن چۈل و يا شەھىدە يېرىشىمە سىنە گۈرە تصنیف ائتمە؛ (۴) بؤيۈك كۈچلر و بؤيۈك موحارىبە لرە گۈرە تصنیفاتى؛ (۵) دۇولت رئىيىملىرىنە گۈرە تصنیفاتى مومكۇن ساپىر، تورك ادبىاتى نىن تصنیفاتىندا اىسە اىكىنچىيە اوستۇنلۇك وئرير و ۳ دۇور آپىرىر.

عالىم ۱ دۇور آدلاندىرىدىغى «ايسلامىت ائنجه سى تورك ادبىاتى دۇورو» حاقىندا يازىر: «دوشونجە، ت ۱۲ و دوېغۇنون مىللە مەنلىيە باagli اولدوغۇ بىر دۇور... توركىجە نىن آنا دىلدىن آپرىالان لەجە و شىوه لرى نىن هله بوتونلۇكە فورمالاشمادىغى زامان آرالىغى... دىن عونصورلىرىندىن داها ائنجه گلن مىللە مەنلىگىن، دۇولت، مىلت و ادبىات حاکىم اولدوغۇ موتىيولر، سەچىم و تېكىرلە بىچىملەنن

بیر حیات ساحه سینده کی ذوق و تفککورون، دیلله ایفادلنديگي بؤیوک زامان آرالىغىنا آيد ادبىات ساييلاجاق متنلر...»^{٣٣}

«ايسلامى دؤور تورك ادبىاتى» آدلاندىرىدىغى ٢ دؤور حاقىندا ايسه بئله يازىر: «بىر توپلۇمداكى دىرلىرى، نورمالارى و سوسىال نظارت مئخانىزملرىنى موعىنلىشىدىرن قايناقلاردان بىرى نىن دين اولدوغو معلومدور. تورك توپلۇلوقلارى، مىلادىن ٨٢٠-جى ايلىندن اعتىبارن بئلوكلىرى حالىندا اىسلامىمە گىرمە يە باشلادىلار. بىر عصره ياخىن داوم ائدن بو اىسلاملاشما پروسئىسى، ساتوک بوغرا خانىن اىسلامىيىتى رىسمىن قبول ائتمە سىليلە سورعتلىنى. ١٠ عصرىن ايلك روبۇ بىتىك، توركلىرىن بؤیوک اكتىرىتى اىسلامىتى سىچمىشىدى.

١٠ عصرىن سون روبۇوندىن باشلايىراق، تورك اصىلى خالقلاردا دؤولت، مىلت، سىياسىت، ايدارە، عسگرلىك، اىقتىصاد و ادبىات مفهوملارينا باغلى ھر جور نومونە لرى يازىلى اولماقدان داها چوخ سۆزلى كولتۇرە دايالى، تۈرندىن چوخ ھىجانلا تەللەنىش بىر اىسلامىت آنلايىشى موعىن اتتىمىشىدىر. تورك سوپىلو خالقلارىن، يىنى دىنин ھىجانى ايلە، اونجە ايمان، عيادت اساسلارينا آيد آنلايىش و تەرىمىنلىرى توركىجە لشىدىرىمە سعىلەرى گۈرولمۇشدور.

اونجە فارسجانىن، سونرا عربجە نىن علم و ادبىات دىلینە تاثىرى آرتىر. بو تاثىرلر موختليف كولتۇر طبقة لرىنده فرقلى شىدەتلە اورتايى چىخىر. اىسلام دۇنياسىنداكى اورتاق مۇوپۇوعلار، موتىولر و ادبى نؤولرلە، شكىللر كلاسىيىك بىر ادبىاتىن يارانماسىنا يول آچدى. گئنىش خالق طبقة لرىنده كى ادبىات احتىياجىنى اؤدە يەن متنلرده، عربجە نىن و فارسجانىن تاثىرى داها آز اولدو. اىستەر اىنتئلەكتووال، اىستىرسە دە خالق طبقة لرىنده كلاسىيىكلىشىن اۋلۇچولرلە و ئىرىلدى. بو كلاسىيىك دؤور اىچىنده سېبىكى ھىندى، سېبىكى تېرىزى، سېبىكى خوراسانى، سېبىكى باغدادى كىمىي ائىيلىملىرى، خالق شعرينىدە ايسه آتونىم مەحصوللار، عشق ادبىاتى و تىككە ادبىاتى ايلە اسکى اوزانلارىن يىنى اورنىگى اولان طايما شاعيرلىنە باغلى سوپىيە لى ماراقلار بو دؤورون آراشىدیرما ساحە لرىدىر. بو دؤوردە نظم چوخ اينكىشاف اتتىمىشىدىر. نشىن مۇوجود اولمادىغىنى ظن ائتمك ايسه يانلىشىدىر».^{٣٤}

پروفېسسورون بو تصنیفاتىندا ٣-جو، «آخтарىشلار دؤورو تورك ادبىاتى» بۇلمە سى يىنى اولماقلا دىقتى داها چوخ چكىر. قىيد ائتمك يئرىنە دوشىرىدى كى، مشغۇل اولدوغو بوتون دىيگر ساحە لرده اولدوغو كىمىي، عالىيم بۇ مۇوپۇوعدا دا يىئنلىكچىدىر و اونون بۇ دؤورو باشقالارىندا آيېرماسى مەحض اونون اۋزونە مەخصوصىدۇر. اصلينىدە حاقىندا يوخارىدا صۆحەت آچىلان اىسلامماقە دەركى و اىسلامدان سونراكى دؤورلر عومومتۇرک ادبىاتى اوچۇن عومومى ساييلا بىلر. پروفېسسورون تطبىق ائتىدىگى

«آختارىشلار دئورو» ايسه صير夫 آنودولو توركىرى نىن ادبى حادىشە سىدىرى. اونون تصویر ائتىدىگى بو دئورون عومومى منظرە سىندىن ائپەر نىرىك كى، ۱۹ عصرىن اوللىرىندن باشلاياراق، دئولت، مىلت، سىياسەت و ايدارىتىمە دە، تحصىلىدە يئنى مودئىل آختارىشلارى رسمىيەشىر. ھم شعرە، ھم دە نىرە يئنى مۇوضۇعىلار، يئنى نؤولر، يئنى موتىولر، يئنى دۇوقلۇر داخىل اولور. دويغۇ، دوشۇنچە، ت ۱۲ول، دۇوق و يوروملارداكى دىيشىكلىكلىرىنە يول آچىر. سىياسى باخىمدان «سندى اىتتىفاق» اىلە باشلايىب «واقعە ى خىرىيە» اىلە داوام ائدىن عسگەرلىك، ايدارە، مالىيە دە كى بو آختارىشلار ادبياتداكى اىلک اورنكلرى، كلاسسىك ادبياتدان آيرىلما گۇستەرىجىسى سايجاغىمىز اىكى ائرىدىر: كئچە چىزادە عزت مولانىن «مۇختى كىشان» اثرى اىلە تورك قالىب پاشانىن «موطاباياتى توركىيە» اثرلرى. قىيمىتلى ترجمە اثرلرى نىن دە مئىدانا چىخدىغى و ص. تورالىن «آختارىشلار دئورو تورك ادبياتى» آدینى وئرىدىگى همین دئور عالىمین فىكىرىنچە، ۱۹ عصرىن اىلک روبوندن باشلايىر. او، بو دئورو آشاغىداكى يارىم دئورلە آيىرىر:

كلاسسىك دئوردن آيرىلما چالىشمالاردى دئورو، ادبياتىن يايقىن تحصىل واسىطە سى اولماسى دئورو، ادبياتدا بىدېنى تفتكورە آغىرلىق وئرمە دئونە مى، ادبياتى جىدىدە توبپولوغۇ و موخالىيەلرى دئورو، ادبى سىسىزلىك دئورو، فجرى آتى توپلاشماسى، مىللە ادبيات آخىنى و موسقىلىن شخصىتىلر، مىللە موجادىلە دئۇنىمى، ادبياتدا ادبياتسىزلىق دئورو، ياخود ايدئولۇزى ادبيات دئورو و س. چوخ ماراقلىدىر كى، عالىمین فىكىرىنچە، آختارىشلار دئورو تورك ادبياتى ۲۰ عصرىن اىلک اون اىلى بىتىدىكىن سونرا باشا چاتاجاق و همین دئوردن اعتىبارن ھەلە لىك حاضىرلىق دئورونو ياشادىغىمىز «تورك دونياسى ادبياتى دئورو» باشلايىقادىرىر.

بىز پروفېسسورون اوزاق گۈرنلىكىلە اىرە لىجە دن سۈپەلە دىگى ادبى پروسئىلىرىن حىات و تىقە سى قازانماسى نىن شاهىدى اولماقدايىق.

«ادبيات علمىنە قاتىلماalar» كىتابىندا پروفېسسور صادىق تورالىن آراشدىرىدىغى اولدوچا مەم بىر مۇوضۇع دا وار و عالىم اونو بئلە آدلاندىرىرىر: «تارىخچى نىن ادبيات دونياسىندان آلماسى گركلەر و يا مئتودا آيد دوشۇنچە لر».

عادن، ادبى اثرلەدە تارىخىلىكىن، تارىخى گىرچەكلىكىن ھانسى درجه دە گۆزلە نىلىدىگى نىن موعىنلىشىرىلە سى سىلىرىنى چوخ گۈرمۇشۇك، ھمىشە اورىزىناللىيغى اىلە سەچىلەن، علمى-ادبى موحىطە دوشۇنەك اوچون يئنى-يئنى مۇوضۇعىلار وئرن پروفېسسور صادىق تورالىن تىقىماتىندا

ایسه بونون عکسینی گوئروروک. عالیم همین اثربنده موضوع ایله باغلى آشاغیداکى سواللارى قوپىور و اونلارا جواب وئرير:

«تاریخچى ایله ادبیات دونیاسى آراسىنداکى ياردىملاشمانىن اولان و اولماسى گرکن اىستيقامىلىرى نه لىدىر؟

بو پروفېلسىم /وج آنا پروفېلسىم /حتىوا /ائدىر:

۱. دې اثرلرده کى ياشانمىش گئرچكىلىكلىرى ندیر؟ بىل الخاصه موضوعىسونو يازارىن شاهىدى اولمادىغى زاماندان آلان ادبى اثرلر، تارىخە قارشى نه اۋلچووده مسئولىت داشىيىر؟

۲. تاریخچى، ادبیات اثربنده اىستىفادە ائتمە لىدىرىمى؟ ائتمىدە دىرىمى؟

۳. تارىخ آراشتىجىسى ادبیات آراشدىرمالاريندان نه اوچون لازىمەنچا اىستىفادە ائتمىر؟»^{۶۶}

پروفېسىسور قويدوغۇ سواللارا گئىش و اطرافلى جوابلار وئرير، مولاحىظە لىنى مىثاللارلا مؤىھىملە دىر.

پروفېسىسور صاديق تورالى باشقالاريندان فرقىنلىرىن اۋۇزۇن مخصوصىلوق ندیر؟ فيكىرىمېزجە، اونون پروفېلسىم ياناشما اوسلۇنون فردىلىگى، اورىزىناللىغى، تكرارسىزلىغى، عومومىيىتىلە، فيلۇسۇفلىغۇدور. او، عادى تدقىقاتچى يوخ، فيلۇسۇف-تدقىقاتچىدیر، معنادا حىكىمت آختاران، اينسانى رىققىتە گىتىرندىر.

«اينسان نىچە بىر وارلىقدىر؟» دېيە سوال وئرن صاديق تورال بىلە جواب وئرير:

«اينسان دئىيلەن وارلىغى بىچىملىنىدىرەن بىش تمل اۋىزلىك واردىر: ياردىملىميش اولماسى، مؤحتاج اولماسى، سئوگىدىن ياردىملىماسى، عاغىل صاحىبى اولماسى و اىرادە صاحىبى اولماسى. بونلار اينسان دئىيلەن وارلىغىن، ھم روح-جان دئىيگىمېز، بوتونوپەلە اوپىئىكتىپۇزە اولمايان و آچىقلانا بىلەمە يىن طرفىنى، ھم دە قان، سىنير، سوموک تىملىلە شكىلىنن بدن طرفىنى دە اۋۇزونە خاص ائدىر.

... اينسان، ماراقلارى اولان و ماراقلارىنى اوەدمك اىستە يىن بىر وارلىقدىر. اينسان بىش دويغۇسو ایله و اونلارى آشان قاوارايىشلارى ایله يارانان ماراقلارينا آيد سواللارى جوابلاندىرىماق اىستە بىر: مۇطلقلرىنە آيد جوابلارىن بىر قىسىمىنى دىىنەن، بىر قىسىمىنى فلسفە دن، بىر قىسىمىنى علمدىن گلن حؤكمىلە اوەدمە يە چىلىشىر. موختلىف قايناقلاردان اخىز اتىدىگى تىخىمىنى جوابلارى اۋز اىچ دونياسىندا اۋزل اولاراق صاف-چورۇك ائدبى باشقالارىيلا پاپلاشماق اىستىكىدە اىسه، صنعت آدى وئرىلەن بىر ساھە نى، دىن، علم، فلسفە ساھە لىرىنە علاوه ائدىر. الده اتىدىگى بىلگى و يوروملارى آنلاتماق احتىاجى اينسانى يوغورور، اينسانىن «دوغرو»، «گۆزل»، «فایدالى»، «دورۇست»، «اخلاقلى»، «ناموسلو»، «شىفتلى»، «مرحىمتلى»، «فداكار»، «اىرادە لى»، «اعتىقادلى»، «اۋېرنىمە يە

جان آتان»، «ياشاما آرزو سو داشييان»، «باشقالارى نين وارلىغينا سايغىلى»، «نزاكتلى»، «دؤوقلو» اولان اينسانلارا آيد دوروم و داورانىشلارى مجاز (مئتافور) لار يولويلا آنلاتما، صنعته آيد آنلاتما احتىاجى نين تملينى تشکيل ائدير. ماتئريالى ديل اولان ادييات ايسه، آنلاتما احتىاجى نين، ديل واسيطه سيله پايلاشما احتىاجى نين آچيقجا گۈرولدو يو كومپوزىسيالاردىر.

... آنلاتماق نه اوچون بير احتىاجىدیر؟ بدن و زامان آدلى ايکى سرحدله يىجى گئرچكلىك اوزوندن بىلگى الده ائتمه ايشله مى مكان و شرطلره باغلىيدىر... بو باغلىيلغا رغم، دويمما، اوخوما، گۈزله مله مه و يا خوصوصن ده ياشاما يولويلا ائدىلن-هئچ ده آسان اولمايان و كوچومسنىميه جك نؤودن بىلگىلارين بير قىسمىنى باشقالارى نين ماراغىنى دوغوراجاق، هيچانىنى اوياندیراجاق، بىلىكلىن- مسىنى تامين ائده جك بير فورما ايله آنلادا بىلمك بير احتىاجىدیر؛ بو احتىاج، هم قازانيانين پايلاشىلماسى، هم ده باشقالارى نين اۇئنونه كىچىمە حاقى قازاندىرماسى - حتى كىچىمى تامين ائتمه سى كىمى نتيجە لره يول آچىر. ... يئنى بير بوتونلوك الده ائتمك اوزره، اوز منىنى مرکز ائده رك زامانىن، ديلين موطلق صاحبىي و هر شىئين موطلق بىليجىسى كىمى داورانىب آنلاتماق... هر كسىن بئله بير احتىاجى وار، آنجاق بو آنلاتماق احتىاجىنى اودمك اوزره، باشقالارى نين دا بىه نىب ماراق و هيچان دوياجاغى بير طرزىدە، اوزلى بير بوتونلولوك حالينا گىتيرىلمە سىنە صنعت دئيرىك»^{٣٧} بىر آنلاتما احتىاجىينا، بىر احتىاجى ان اوغورلو شكىلده حياتا كىچىرمە باجاريغينا گۈرە، سۆزسوز كى، پروفېسسور صاديق تورال گۈركىلى بير عاليم، اوز خالقىنى، اولوسونو سئون بؤبۈك بير تورك، يورولماز بير تدقىقاتچى، يوكسک اخلاقلى بير اينساندىر.

«ديل بير آنلاشما واسيطه سى، دوشونجە نين آراجى، دويغونون گؤستىرگە سى... ديل، بير سۆزلۈگۈن اىچىندىن، بوتون وارلىقلارى تانىما و يوروملاما واسيطه سى... ديل، ياخىنى، دوغرو اولانى، گۈزە لى، فايدالىنى، اردەلىنى و اولوينى گؤستىرماك اوچون الده اندىلەمىش ان اينسانى گوج»^{٣٨} دئين صاديق تورال بورادا يالىز ديلين بو ياخشىلارى اىفادە ائتمە لى، پىسلەر يئر اولمادىغىنى، پىسىلىگىن يئر اوزوندن سېلىنىب آتىلمالى اولدوغونو اونە چكمىر، بىز اونون بو اىفادە سىنەدە هم ده صاديق تورالىن اوزونون يوكسک شخصىتىنى گۈرۈر و درك ائدىرىك كى، اونون اوزو ده مەمضىمەن موثىت كىيفىتلىر اوچون دوغولمۇش، بو جور موثىت و گۈزىل شىئىر ياراتمىشىدىر. اينانىرىق كى، همىشە گۈزىل ايشلر گۈرن و ائتدىكلىرىنى ده گۈزىل ائدىن صاديق تورال اوز يورولماز فعالىتى ايله هله اوزون اىللار بوندان سونرا دا عومومتۈر ك ادبياتىنا، صنعتىنە، مەدىتىنە خىدەت ائده جىكىرى.

بو نجىب ايشلىرىنده تانرى اوغا ياردىمچى اولسون!

عومومتورک ادبی دیلی (تورکی):

تشککولو، تکامولو، تنززولو

آذربایجان تورکجه سی نین عومومخالق آذربایجان دیلی نین فورمالاشدیغی دؤورون سونلارینا دوغرو آذربایجاندا (و همحدودود رئگیونلاردا) يازى دیلی اولاراق تورکی فعالیت گؤستریر. نسيمیدن فوضولیبیه قدر آذربایجان ادبیاتی نین گؤركملی نوماینده لری محض بو دیلده يازیب ياراتمیشلار.

عومومتورک ادبی دیلی (تورکی) باره ده آپاریلمیش آراشیدیرمالار (خوصوصیله ۵۰-جی ايللردن سونرا) گؤزلریمیز اوئوننده، مین ايله قدر تاریخی اولان موکممل بیر دیل تظاهورونون منظره سینى جیزىرهمین دیل تظاهورو اورتا عصرلر تورک بدیعى، علمى، ايجتماعى سیاسى... تفكکورونون اساس ایفاده فورماسى اولموش، ۱۷-۱۸ عصرلرده ایسه میللى (موعاصیر) تورک ادبی دیللری نین فورمالاشماسينا اهمیتلى تاثیر گؤستریشىدیر. عومومتورک ادبی دیلی نین (تورکینین) تشککولو، تکامولو گله-گله رئگیونال خوصوصیتلر كسب ائتمه سی، تنززولو میللى (موعاصیر) تورک ادبی دیللری نین فورمالاشماسى تورکولوگیيانین آكتوال پوبىئىلریندن بىرى اولاراق قالىر: عومومتورک ادبی دیلی (تورکی) نه زامان، هانسى لینقویستىك، ائتنوكولتورلۇزى، سوسىيال-سیاسى اساسلار اوزرىنده تشککول تاپىر؟ نه جور اينكىشاف ائدىر؟ نئجه رئگیونلاشىر؟ تورکى نین رئگیونلاشماسى ايله میللى (موعاصیر) تورک ادبی دیللری نین تشککولو آراسىندا هانسى موناسىبىتلر مۇوجىدۇر؟.. كىمى سواللار موعاصير تورک دىلچىلىگىنى، عومومن فيلولوگيياسىنى دوشوندورمكده دىر. و تورکى نین عومومتورک مدنىتى تارىخىنده اوينادىغى رولون ميقايسىنى تصوور ائتمك اوچون تكجه اونو دئمك كىفaiتىدىر كى، اىي مين ايللىين اوللىرىنندن (بىسوف. بالاساقۇنلۇنون "كوتادقو بىلەك" ايندن، ادیب احمد. يوقنه كى نین "عتبه الحقايك" ايندن، اىسىوی نین "ديوانى حىكىمت" يىندن) ۱۷-۱۸ عصرلرە (...ابولقازى خانىن "شىجه تراكمە سى" نه، بىر سىرا رسمي-ايشگۇذار سىندرلر) قدر يوزلرلە، مىنلرلە بو و يا دىيگر درجه ده موکممل يازىلى آبىدە محض بو دىلده، ياخود اونون موختليف (ساسن اوچ) رئگیونال تظاهور فورمالارىندا قلمە آلينمىشىدیر. اورتا عصرلرده تورک شاعىرلرى، موتىكىرىلرى، ايجتماعى-سیاسى (دۇولت) خادىملىرى... توركىدە نه قدر بؤيۈك اثرلر يازمىشلارسا، همین عصرلرین تورک كاتىبىلرى، خطاطلارى، رسىمالارى دا عئىنى درجه ده بؤيۈك اوستايىقلا، شۇوقله همین اثرلرین اوزونو كؤچورموش، گؤزل صنعت نومونه لرى (اليازما كىتابلارى) ياراتمیشلار.

لاکین موغین جهدلری چیخماق شرطی ایله، عومومتورک ادبی دیلی (تورکی) بو گونه قدر اطرافلی (و دوزگون علمی مئتدولوگیا ایله) آراشديریلما میشدير کی، بونون دا سبیلری اساسن آشاغیدا کیلاردان عیبارتدير:

- ۱) خوصوصیله عصریمیزین ۳۰-جو ایلریندن اعتبیارن تورکولوگییادا هر بیر موعاصیر تورک دیلی نین (ائلجه ده خالقینین) تاریخینی " موستقیللشیدیرمک " ، فاکتیکی اولاراق عومومتورک کونتئکستیندن چیخارماق، هر بیر تورک خالقی اوچون " موستقیل " گئنئزیس اویدورماق تئندئسییاسی مؤوجود اولموشدور؛
- ۲) " سووئت تورکولوگییاسی " عومومیته تورکجه نین تاریخینی جانلى فونکسیونال بیر پروسئس کیمی، گئنیش معنادا دونیا مدنیتی تاریخی نین عوضوی ترکیب حیصه سی کیمی دئیبل، علاقه سیز حادیشه لر بیغیمی، بیر نؤو " موزه مانئریالی " کیمی تقدیم ائتمیش، " تاریخی قراماتیکا " هر یئرده " ادبی دیل تاریخی " نی اوستله میشدير؛
- ۳) عومومتورکولوژی میقیاسدا ایشله مه يه، آراشديرمالار آپارماغا قادر اولان کادرلارین یئتیشمه سی اوچون (خوصوصیله میللى رئسپوبلیکالاردا) نینکی شرایط یارادیلما میش، عکسینه، بو جور آراشديرمالار موسکوا طرفیندن آردیجیل اولاراق محدودلاشدیریلماش و جیدی نظارته گؤتورولموشدور.

لاکین بو بیر حقیقتدير کی، عومومتورک ادبی دیلی (تورکی) دوزگون مئتدولوگییا ایله (و هر طرفلی) اویره نیلمه سه ، موعاصیر (میللى) تورک ادبی دیلری نین منشایی، تیپولوگییاسی باره ده آز-چوخ علمی بیر سؤز دئمک چتیندیر.

هر بیر موکممل ادبی دیل تظاهورو کیمی، تورکی ده تشكکول، تکامول و تنززول دؤورلری کئچیرمیشدير:

۱. تشكکول دؤورو (۱۲-۹ عصرلر).
۲. تکامول (رئگیونالالاشما) دؤورو (۱۲-خوی عصرلر).
۳. تنززول (سوقوط) دؤورو (۱۸-۱۷ عصرلر).

موشاهیده لر گؤستریر کی، عومومتورک ادبی دیلی نین (تورکینین) ایلک، عئینی زاماندا یوکسک نورماتیولییه، فونکسیونال-اوسلوبی ایمکانلارا مالیک نومونه لری ۱۲-۱۰ عصرلرده مئیدانا چیخیر، بو ایسه او دئمکدیر کی، تورکی بو و یا دیگر شکیله تخمینن ۱ مین ایلیین سونلاریندان (تخمینن ۹ عصردن) مؤوجوددور. ۱ مین ایلیین سونو ایبی مین ایلیین اوللرینده تورکوستاندا (خوصوصیله شرقی

تورکوستاندا) اولدوچا اینتنسیو گندن ایجتماعی-سیاسی، ائتنوکولتورولوژی پروسئسلر تورکی نین فورمالاشماسینا اساسلى تاثیر گؤستریر کى، همین پروسئسلر آشاغیدا کیلاردیر:

(آ) موختليف تورک ائتنوسلامارینین طایفالارى نین، ياخود بويلارى نین، طایفا بيرليكلرى نین (تورک بودون)، ائلجه ده منشاجه تورک اولمايان تورکدилلى ائتنوسلامارين تورکوستاندا، خوصوصىلە اونون شرقىنده تمرکوزلشمەسى، تورکوستانىن چوخ سورعتلە تورکلويون ائتنوجوغرافى مرکزىنە چئورىلمەسى؛

(ب) يازى مدنىتى نين (بورادا صؤحبىت كاغىز اوزرىنده يازىدان گئدىر) اولكى دئورلرلە موقايىسىه اولونماياJacق قدر اينكىشاف ائتمەسى، عرب اليفباسى نين تورک مدنى موحىطىنده يايلىماسى و س. تورکى نين تشككولونون ائتنولينقويسىتىك شرطى، ۱۰ عصرىن بؤيوک تورکلوقوم كاشقارى نين داھىيانه بير آيدىنلېقلا گؤستردىگى كىمى، موختليف تورک طایفا ديللىرى نين ادبى سوپىيە ده تمرکوزلشمە اينتەقراسىياسىدیر. " ديوانى لوغت تورک " موللىفى، اثرى نين اساس ايدئياسى اولان همین ادبى تمرکوزلشمە اينتەقراسىياسىا موقعيىيندە دوراراق، موختليف تورک طایفا ديللىرىنە مخصوص فونتىك، لىتكىك و قرامماتىك خوصوصىتلىرى طبىعىي حالدان داھا چوخ " نورمادان يايىنما "، " نورمانى پوزما " كىمى شرح ائدير. بو ايسە او دئمكدىر كى، ۱ مين ايللىين سونو، ۲ مين ايللىين اوللىرىنده (۱۰-۹ عصرلردى)، بير طرفدن، تورک طایفا ديللىرى نين (اوغوز، قىيچاق، كارلوق-اوينور...) دىفەرئىسياسىياسىي گئدىرسە (خالق دىلى سوپىيە سىنده)، دىگر طرفدن، ادبى ديل، ياخود يازى دىلى سوپىيە سىنده تمرکوزلشمە-اينتەقراسىياسىا گوجله نير.

۱۰-۵ عصرلرده مرکزى آسييادا گئنىش ياييان دىالىكتفۇوقو (دئمك اوЛАر كى، ادبى) ديل ئاظاھورلرى تورکى نين تشككولو اوچون منبع اولمۇشدور؛ همین دئوره بىر يازىلى آبىدە لرىن (قديم تورک يازىلى آبىدە لرى نين) دىلى اوزرىنده كى موشاھىدە لر گؤسترير كى، قديم توركجه (توركىيە قدر كى يازىلى توركجه) كىيغىت قدر يوكسک نورماتىولىيە مالىك اوlobe، هانسىسا سىياسى هئگئمۇنلۇغا چاتىمىش بىر طايغانىن دىلى، ياخود موختليف تورک طایفا ديللىرى نين مئخانىكى (نئجە گلدى) بىغىمىي دئىيل، موكمىل، مرکزلشمىش، حتى كونسېرۋاتىيۇ بىر ائپوس دىلىدىر. بو ديل ان آزى شىفاهى شكىلدە، ياخود شىفاهى ادبى ديل اولاراق مين ايللىك بىر تکامول دئورو كىچمىشىدىر كى، اونون دا ان آزى يارىسى يازىلى دئوردور...

قديم تورک يازىلى آبىدە لرى نين دىلى ده عومومتوركجه دير، لاكىن بونونلا (قديم توركجه ايلە) تورکى آراسىندا اساسلى فرقلى واردىر:

آ) قدیم تورکجه، اساسن ۵-۱۰ عصرلرده یازى دیلى کیمی ایشلنمیش، تورک ائپوس تفککورونون ایفاده سی اولان، خالق دیلى ایله علاقه سی " اوژولمه میش "، دیالئکتفؤوقو (دئمک اولار کی، ادبی) دیل تظاھورودور، تورکی ایسه اورتا عصرلرین بوندان سونراکی دؤوروندھ موجود اولموش، داھا گئیش جوغرافیانی احاطه ائدن، داھا چوخ استیلیزاسیبا ایمکانلارینا مالیک، داھا ادبی دیل تظاھورودور؛

ب) قدیم تورکجه، اساسن اوژتورکجه دیر، تورکی ایسه گئیش، اینتنسیو و آردیجیل بین الخالق ادبی-مدنی دیل موناسیبیتلری مئیدانیندا اولوب، همین موناسیبیت-لری (باشقا دیللرین تائیرینی) بیلاواسیطه اکس ائتديریر؛

ج) قدیم تورکجه رون، سونرا ایسه اویغور الیفباسیندا، تورکی ایسه اساسن عرب الیفباسیندا یازیلمیشدير.

بونوتلا بئله، تورکی قدیم تورکجه نین واریشیدیر. و همین واریشلیکده اویغور یازیلى آبیده لری نین (۹-۱۰ عصرلر) دیلى کیفایت قدر اهمیتلى موقعيه مالیکدیر؛ قدیم تورکجه نین تورکیه، يىنى کئیفیتچە يىنى حادیشە يە " چئوریلمە سیندە " اویغور یازیلى آبیده لری نین دیلى اوژونمخصوص کئچید مرحلە سی تشكیل ائدیر. قدیم تورکجه نی ائتنیک (میللی) زمیندە ساخلايان، " ياد " عونصورلرین موداخیله سینه، دئمک اولار کی، ایمکان وئرمە ين " قدیم تورکلر " دن فرقلى اولاراق، اویغور تورکلری تورکجه نی موختلیف دیللرین (ھیند، چین، تیبیت، ایران و س.) تائیرى اوچون آچدیلار، موسلمان تورکلر ایسه داھا دا ایرە لى گئدە رک تورکجه نی عرب، فارس دیللری قارشیسیندا، دئمک اولار کی، مودافیعه سیز قویدولار.

۱ مین ایللىین سونلاریندا تورکی نین نورما منظرە سی نین نئچە اولاچاغینى موعين ائدن ھم لینقوقیستیک، ھم ده ائکسٹرالینقوقیستیک پرینسیپلر قرارلاشیر کی، بونلار اساسن آشاغیدا کیلارдан عیبارتدير:

۱) مین ایللىین اورتالاریندا فورمالاشمیش قدیم تورکجه نین، بو و يا دیگر درجه ده " اویغور تورکجه سی " نین نورما استروكتور، فونکسیونال اوسلوب عنعنە لری، " تجربە " سی داوم ائتديریلیر؛

۲) تورکجه موسلمان دونيا گئرۇشۇ، ايدئولوگیياسى باخیمیندان خوصوصىلە ئىكسيك-سئماتىتىك ساھە ده موعين " رئاكتە يە " معروض قالىر؛

۳) اسلام خالقلاری نین عربلرین، فارسالارین ديللري نین توركجه يه تاثيري اوچون گئيش مدنى-ايدهلۇزى مئيدان آچىلىر؛

۴) عرب اليفباسي اساسلى بىر دىيشىكلىيە اوغرامادان توركجه نين (توركىينين) اليفباسي اولور؛
 ۵) توركى نين گئيش جوغرافىيادا (شرقى توركستاندان آوروپانىن اىچريلرىنه قدر) فعالىيىتى،
 موختليف رئگيونلاردا تورك خالق (طايفا) ديللري نين، ياخود لهجلرى نين تاثيرينه موختليف جور
 رئاكسييما وئرمە سى ايله علاقە دار، اونون (توركىينين) رئگيونال تظاھور فورمالارى نين تشككولو
 اوچون شرایط يارانىر.

۱۰-۹ عصرلرده توركى نين هانسى ائتنولىنقويسىتىك اساسدا تشككول تاپدىغىنى موعىنلەشىرىمە يه
 ايمكان وئرن ان مهم منبع م. كاشقارى نين " ديوانى لوغت تورك " اودور. " ديوان " مؤلifi
 موختليف تورك طايفا ديللرى ايله ياناشى، همین طايفا ديللرى نين (ديالىكتلىرىنин) فۇوقۇنده دايىنان
 " خاقانىيىتى توركجه سى " ندن بىح ائدىر. " خاقانىيىتى توركجه سى " اوغوز، قىچاق و كارلوق-
 اوينور خوصوصىتلرى نين فونكسيونال اينتئراسىياسىنidan عىبارت اولوب، ۱۰-۱۲ عصرلر تورك
 ادبى دىلى نين اساسلارىنى تشكيل اتتمكده دىر.

" ديوانى لوغت تورك " توركى نين منبىلىرى باره ده علمى-لينقويسىتىك معلومات وئرمكله
 ياناشى، اورتا عصرلر تورك، ياخود عومومتورك ادبى دىلى نين (توركىينين) ايلك نومونلرىنى عكس
 ائندىرىر:

كۈركلۈك تۈپۈغ اۇزونقە،

تاتلىغ آشىغ آزىنقا،

توقىل قۇنوق آغىرلىغ،

يازسون چاوبىن بودونقا.

ياخود:

باردى ارن قۇنوق بولوب قوتقا ساقار،

قالدى آلىغ اوپۇق گۈرۈپ ائونى يىقىار.

۱۰-۱۲ عصرلرده م. كاشقارى نين " ديوان " ئى ايله آشاغى-يوخارى عئينى دئورىدە
 ئى. بالاساقونلۇنون " كوتادقو بىلىق " (۱۰ عصر)، اىيوقناكى نين " عتىتە الحقاقيق " و ايسىسى نين
 " ديوانى-حىكىمت " (۱۲ عصر) اثرلىرى مئيدانا چىخىر. بو اثرلىرين، ائلچە ده " قورانى كريم " يىن
 توركجه ترجمە تفسىيرلىرى نين (ايسلامىن توركler آراسىندا داها سورعتلە يايىلماسىنا چالىشان بوخارا

روحانیلری بو زامان حتی، مئوجود عننه نی پوزاراق، "قران"ین "ایلاھی" عرب دیلیندن تورکجه یه چئوریلمه سینی تقدیر ائدن فیتوا وئرمیشدىلر) دیلی تورکی نین تشككول-فورمالاشما پروسئسینه اهمىتلى تاثیر گؤستردىلەر.

عومومتورک، ياخود اورتا عصرلر تورک ادبى دیلی (تورکی) ۱۰-۱۲ عصرلر منبىلىنده "خاقانىيىه تورکجه سى" ، "كاشقار دىلی" ، "كاشقار تورکجه سى" و س. آدلاندىرىلىميش، "تورکى" آدىنى ايسە سونرالار (۱۱ عصردە) نواى نىن سلفى اولان جىغاتاي شاعيرلرى ايشلىمىشلەر.

۱۰-۱۲ عصرلرده تشككول تاپان تورکى نىن يئنه دە همین عصرلرده گىدن ائتنىسوسىال پروسئسلرىن نتىجە سى اولاراق موختليف تورک ائتنىكولتورولۇزى رئگيونلارى نىن دىفەرئىسياسىياسى ايلە علاقە دار اولاراق رئگيونال ئاظاھور فورمالارى مىيدانا چىخىر كى، بونلار آشاغىدا كىلاردىر:

- ۱.شرق (ياخود توركوسستان) توركىسى؛
- ۲.شىمال-قرب (قىيچاق) توركىسى؛
- ۳.جنوب-قرب (اوغوز) توركىسى.

شرق (توركوسستان) توركىسى شىمال-قرب (قىيچاق) و جنوب-قرب (اوغوز) توركىلرى ايلە موقايىسى دە داها زنگىن، داها گئىش فونكسيونال ايمكانلارا مالىك اولموش و سونونجولاردان فرقلى اولاراق، عئىنى زاماندا موختليف تورک طايقا دىللرى نىن شرقىن كارلوق، شىمالدان و شىمال-شرقىن قىيچاق، جنوبدان و جنوب-قربىن اوغوز تاثيرىنى هميشە اۆز اوزرىنده حىس ائتمىشدىر. لاكىن زامان-زامان اوينورلارين كارلوقلارين توركوسستاندا سوسىال-سياسى، ائتنىك-مدنى اوستونلوك قازانماسى ايلە قىيچاقلار داها چوخ شىمال-قربى، اوغوزلار داها چوخ جنوب-قربى سىخىشىدىرىلىدىلار (۱۰-۱۲ عصرلرده. اصلينىدە سونرالاردا، كارلوق (جىغاتاي) عونصورونون موقعيي يوكتىلى).

شرق (ياخود توركوسستان) توركىسى تورکى نىن تشككول دئورونە دوشن يازىلى آيدىدە لرىن: م. كاشقارى نىن "ديوانى" ئى. بالاساقونلونون "كوتادقوبىلىق" ئى، اىوقناكى نىن "عتبه الحقاقيق" ئى و ا. يسوى نىن "ديوانى حىكىم" ئى نىن دىل تجروبە سى نىن بىلاواسىطە داومىدىر. توركوسستانىن موركىب ائتنىكولتورولۇزى طبىعىتى، موختليف تورک (و بىر سىرا غېرى-تورک) ائتنىسلارى نىن همین رئگيوندا بىرلىكده ياشامالىرى يالنىز تشككول دئورونە دئىيل، تكامول دئورونە ده بورادا (توركوسستاندا) موختليف دىل تىپولوگىيالارى نىن ئاظاھورو اوچون تارىخى-

جوغرافی شرایط یارا تمیشیدیر. بونونلا بئله، یوخاریدا قئید ائدیلیدیگی کیمی، آپاریجی موقع کئیفیتچه کارلوق-اویغور (اونون داومى اولان جیغاتای) قولونا منسوبدور.

تورکوستان یازیلی آبیده لرینی تورکی نین بو و یا دیگر تظاهر فورماسینا آید اولماسی با خیمیندان آشاغیداکی شکیلده تصنیف ائتمک مومکوندور:

(آ) اوغوز آبیده لری " اوغوزنامه " (اویغور اوغوزنامه سی)، " محبتنامه " (۱۲ عصر)، ربگوزینین " قیصاص اولانبیبا " سی (۱۴ عصر)، زمہشاری نین " موقددیمات اول-ادب " ای (۱۴ عصر)، بیر سیرا ترجمه لوغتلری و س.

(ب) قیپچاق آبیده لری ماحمود این علی نین " نهج اولفرادیس " ای (۱۴ عصر)، بیر سیرا ترجمه لوغتلری و س.

(و) کارلوق-اویغور آبیده لری - تورکولوگیبادا ع.نوای نین سلفلری ساییلان شاعیرلرین اثرلری (۱۴ عصر)، ع.نوای نین اثرلری (۱۵ عصر)، ع.نوای نین بیلاواسیطه داومچیلاری نین اثرلری (۱۶ عصر)، بیر سیرا دینی اثرلر، تورکوستان دؤولتلری نین تورکجه رسمي سندلری و س.

شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی شرق (تورکیستان)، خوصوصیله جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسیندن داها گئنیش بیر اراضیده یا یلیمیشیدیر. بورایا اساسن آشاغیداکی اراضیلر داخیلدیر: قربی آسیبا، شرقی آوروپا، قربی آوروپا، شیمال-شرقی آفریکا (میصیر) و س. شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسیندە یازیلمیش آبیده لر ایچریسیندە لوغتلر خوصوصی بئر توتور. " کیتاب مجموعه-ترجمانی-تورکی و عجمی و موغولی و فارسی (۱۲ عصر) " ، " جودنخ جومانیجوس " (۱۴ عصر)، ابو حیان الاندلوسی نین " کیتابی الایدراک لیلیسان الاتراک " (۱۴ عصر)، " کیتاب ات تؤهفت اوزدکیبیه فی لالوغت-ای تورکیه " (۱۴ عصر)، جمال الدین التورکی نین " کیتابی بولقات الموشتق فی لوغت ایتتورک و الکیفچاق " (۱۵ عصر) و س.

شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی عئینی زاماندا سئیفی سارابی نین " گلولستان بیت-تورکی " (۱۴ عصر)، قوطبیون " خوسروو و شیرین " (۱۴ عصر)، ص.فیقیهین " ایرشاداولمولک والصلاتین " (۱۴ عصر)، فیتوالارین توپلاندیغى " کیتاب فیلالفیقه باللسانیت تورک " (۱۴ عصر)، م.عبدوللاھین " شرح اولمعنار " (۱۵ عصر) و س. اثرلریندە تمیل اولونور کى، بونلارین ھامیسی یا بیلاواسیطه، یا دا بیلاواسیطه ترجمە کیتابلاریدیر. ... اساس علامتلری:

(۱) شیمال-قرب (قیپچاق) تورکیسی، آرتیق قئید اولوندوغو کیمی، اساسن، پراکتیک مقصدلرە خیدمت ائدن ترجمە لوغتلری نین، دینی-اخلاقى مضمونلۇ ترجمە کیتابلارى نین، رسمي، ياخود

ایشگوðار سندلرین دیلیدیر و تورکی نین همین رئگیونال تظاهور فورماسیندا اوریژینال بدیعی، علمی اثرلر، دئمک اوilar کی، يازیلما میشیدیر؛

(۲) شرق (تورکوستان) و جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسیندن فرقی اولاق، شیمال-قرب (قیچاق) تورکیسی يالنیز مسلمان دونیاسی ایله دئیل، خریستیان (قرب) دونیاسی ایله علاقه ده اولموش، اگر بئله دئمک مومکونسه، دینی-مدنی احکاملارا موناسیتده داها چوخ سربست بیر جمعیتین دیلى کئیفیتینی قازانمیشیدیر؛

(۳) کارلوق-اویغورلارا و "ایسلامین قیلینجی" ، ياخود "قیلینج مسلمانی" آدینی آلمیش اوغوزلارا نیسبتن قیچاقلار داها سربست، داها "لیپرال" دوشونجە (و حیات) طرزینه مالیک اولدوقلارینا گؤرە شیمال-قرب (قیچاق) تورکیسی نین ادیلیک سویییه سی تورکی نین دیگر تظاهور فورمالاری ایله موقاییسه ده آشاغى اولموش، خالق دیلیندە گىنن پروسئسلری (اڭلەجە ده قربى آوروپا دیللری ایله آردىجىل و يا تصادوفى كونتاكتلارى) اۆزوندە درحال عکس ائتديرمیشیدir؛

(۴) قیچاق يازىلی آبىدە لرى چوخ موختليف آرئاللاردا ياراندىغىنا، قیچاق تورکلری نین دوشونجە سربىستىلگىنە گؤرە دىر کى، تورکی نین همین تظاهور فورماسى جنوب-قرب (اوغوز)، خوصوصىلە شرق (تورکوستان) تورکیسی نین فال تاثیرينە معروض قالمیشیدir و بو تاثیرلر بعضن او حىدە چاتىر کى، قیچاقلار طرفىنдин يارادىلماسى هئچ بير موباحىثە تؤرتمە يىن بو و يا دىگر آبىدە نین محضر قیچاق تورکیسیندە اولدوغو موباحىثە تؤرە دىر؛

(۵) شیمال-قرب (قیچاق) تورکیسیندە يازىلماش آبىدە لرىن اورفو قرافىياسىندا اىضاحا گلن و يا گلمە يىن بىر سربىستىلەك (توركىجە نین فونئىتىكاسى مۇوقييىنەن عرب اليقباسى نین عنونە وى يازى نورمالارینا مودا خىلە و يا "تجاوز") موشاهىدە ئىدىلىر. بو دا يازى سربىستىلگى نین نتىجە سىدېر کى، بىر سира حاللاردا بو و يا دىگر آبىدە نین ھانسى خط نۇۋوندە يازىلدىغىنى مۇعىنالىشىرىمك اولمۇر و س.

جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی شرطى اولاق "کىتابى-دده قورقۇد" لا (۱۰ عصر) - "کىتابى ددم قورقۇد الا لىسانى طايفە-اوغۇزان" لا باشلايىر... لakin اوغۇزلار (خوصوصىلە آذربايچان، اورادان كىچىك آسىيایا يايىلان سلجوقلار) تورکوستانداكى سلفلرى كىمى عرب، فارس دىللرینە اوستۇنلۇك وئردىكلىرىنە گؤرە بو دىللە ۱۰-۱۲ عصرلرده آذربايچاندا، كىچىك آسىيادا بؤيۈك سوسىيال-مدىنى نۇفوذا مالىك اولور؛ علمى اثرلر اساسن عربىجە، بدیعى اثرلر اساسن فارسجا يازىلىرىر. خطىپ تېرىزى، ابولا ولا گنجوى، قطران تېرىزى، بهمنىار ال آذربايچانى، افضل الدین خاقانى،

موجیرالدین بئیلقانی، مهستی گنجوی، نیظامی گنجوی، جلال الدین رومی کیمی بؤبیوک موتفسکیرلر، صنعتکارلار " تورک اوغلو تورک " اولسالار دا اثرلرینی محض عرب و یا فارس دیلیندە قلمه آمیشلار. بونوتلا بئله، اونلارین دیلیندن، تفکوروندن تورکلوك سوزولدویونو، دئمک اولار کی، موتخصیصلرین هامیسی بو و یا دیگر شکیلده اعتیاراف ائدیر.

جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی ۱۱-۱۳ اسپلرده آشاغیداکی یازیلی آبیدرلە تمثیل اولونور: ای.حسن اوغلونون قزللری (۱۲ عصر)، " داستانی-احمد حرامی " (۱۴-۱۳ عصرلر)، علی نین " قیصه-یوسیف " ی (۱۴-۱۳ عصرلر)، م.زریرین " یوسیف و زولئیخا " سی (۱۴ عصر)، قاضی بورهان الدینین، ای.نسیمی نین دیوانلاری (۱۴ عصر)، حقیری نین " لئیلی و مجحنون " و (۱۵ عصر)، م.ج.حقیقی نین، کیشوری نین دیوانلاری (۱۵ عصر)، حبیبی نین، ش.ی.ختایی نین، م.فوضولی نین، م.مانی نین اثرلری (۱۶ عصر) و س. بورایا ج.بین موھتنا، اناخچیوانی، هسام و باشقالاری نین بیر سیرا مشهور ترجموھه لوغتلرینی ده علاوه ائتمک لازیم گلیر.

جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی موکمل ادبی دیل تظاھورو کیمی بیر سیرا اوزونمخصوص علامتلرە مالیک اولموشدور:

(۱) مسلمان دونیاسیندا، خوصوصیله ۱۳-۱۲ عصرلردن اعتیبارن اوغوز تورکلری نین سیاسی- معنوی نوفوڈلاری نین یوکسلمه سی، ائلجه ده اونلارین توتدوقلاری الوئریشلى گئوپولیتیک موقۇع (همین موقۇع ھم شرق، ھم ده قرب دونیاسی ایله آردىجىل علاقە لرە شرایط يارادىردى) جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی نین تکامولو اوچون ھر جور ایمکانلار آچىر؛

(۲) کیچىك آسیایا، اورادان دا قربى آوروپا يوروپا يوروش ائدن اوغوزلار ایسلام بايراغىنى، مسلمان ايدئولوگیياسىنى او درجه ده یوکسکلرە قالدىرىدىلار کى، محض اونلارین گوجونه تورک دىلى اوج بؤیوک ایسلام دیلیندن بیرینه چئورىلدى؛

(۳) اوغوز تورکلری نین سارایلاردا عرب، فارس، تورک دىللری بیر سیرا حاللاردا مovaزى اولاق ایشلەمە يە باشلادى، بؤیوک صنعتکارلار (مثنى، م.فوضولى) اوج دىلەدە اثرلر ياراتدىلار.

(۴) تورک دیلینى آپارىجى ایسلام دیلینه چئورىمك ايدىعاسى نین نتىجە سى ايدى کى، توركجە عرب، فارس دىللریندن آلينمالار حسابىنا تورکى سونى شکىلە " زنگىنىشدىرىلدى " و " اوج اياقلى " بير دىلە چئورىلدى؛

(۵) جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی اوزون زامان شىمال-قرب (قىپچاق) تورکیسی ایله قارشىلىقلى علاقە ده اولموشدور (همين علاقە نین فاللىغى بىرینجى نؤوبە ده اوغوزلارلا قىچاقلارين عصرلر

بویو یاناشی یاشامالاری، خوصوصیله میصیرده سیخ مدنی کونتاکتلارا گیرمه لری نین نتیجه سی ایدی خوصوصیله ۱۵ عصردن اعتیبارن شرق (تورکیستان) تورکیسی نین شیمال-قرب (قیچاق) و جنوب-قرب (اوغوز) تورکیلرینه لینقوو کولتورولوژی تاثیری سونونجو لار آراسینداکی اویغونلوقلاری بیر قدر ده آرتیرمیش اولدو.

عومومتورک ادبی دیلی نین (تورکینین) رئگیونال تظاهر فورمالاری آراسینداکی لینقویستیک نورما فرقلری او قدر ده بؤیوک دئیل: آ) ان بؤیوک فرق اصلینده فونتیک نورمادا اولمالی ایدی، لاكین عرب اليفاسی نین، يازى قايدالاری نین همین تظاهر فورمالاری نین هر اوچو اوچون اساسن عومومی اولماسى بو فرقلری گیزله دیر؛ ب) لئکسیک نورما ايله باغلی داها چوخ دیقى او جلب ائدیر کى، شرق (تورکوستان) تورکیسینده عرب، فارس منشالى آلينما سۆزلر جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسینده کى ندن آز، شیمال-قرب (قیچاق) تورکیسینده کى ندن چوخدور؛ ج) بیر سیرا عومومی قرامماتیک کاتئقوریيالاردا (خوصوصیله حال، خبرلىك و منسوبیت)، فعله مخصوص بعضى خوصوصی قرامماتیک کاتئقوریيالاردا جوزى نورما فرقلری موشاهیده ائدیلیر.

عومومتورک ادبی دیلی (تورکى) ۱۶ عصردن سونرا تدریجىن اوزونون تنززول دئورونو كئچیرir و ۱۷ - ۱۸ عصرلرده موختليف تورک ائتنوکولتورولوژی رئگیونلاریندا مئيدانا چىخىميش يازىلى آبىدە لر همین تنززول دئورونون علامتلرىنى اكس ائتىرىر:

آ) اساسن تورکىدە يازىلەمىش بیر سیرا آبىدە لرین دىلينىدە بو و يا دىگر رئگیونون او زامانا قدر غئىرى-ادبى سايىلان فونتیک، لئکسیک و قرامماتیک خوصوصىتلرى گئىت-گئىدە داها چوخ گۇرونەمە يە باشلايىر؛

ب) موختليف تورک ائتنوکولتورولوژی رئگیونلاریندا يئرلى اهمىتلى (مېقىاسلى) فولكلورون يازىيا كۈچورولمە سى پروسئسى دېقى جلب ائدیر - "خالق كىتابلارى" يارانىر؛ ج) توركىيە (ياخود "كلاسسيك اوسلوبىا") قارشى دوران، گئىت-گئىدە لینقویستیک-مدنى موقعييى يوكسلن "فولكلور اوسلوبو" تدریجىن يازى ساحه سىنده ده تورکى نین فعالىيتنى فاكتىك اولاراق محدودلاشىرىر و س.

تورکى نین تنززولو، فيكريمىزجه، آشاغىداكى سوسىال-كولتورولوژى سېبلردن ايره لى گلىر؛ ۱۷ - ۱۸ عصرلردن اعتیبارن تورک خالقلارى، ياخود مىلتلىرى (بونو ولا علاقە دار اولاراق تورک مىللەي ادبى دىللەرى) فورمالاشماغا باشلايىر كى، بو پروسئس اىستە مز عومومتورک ادبى دىلينى (تورکىنى) ائتنىك-مدنى اساسلارдан تدریجىن محروم ائدیر؛

۲) موستقیل تورک دوّولتلری نین مئیدانا چىخماسى، همین دوّولتلرین آز-چوخ ثابىت سرحدلىرى نين موعىنلشىمەسى، مىلىي اىتتىباھ حرкатى و س. سىتىلى بىر شكىلده اولسا دا بۇ يا دىيگر تورك ادېلى اوچۇن اوزونمۇخصۇص سوسىيال-كولتۇرولۇزى اينكىشاف مەيىللارى موعىن ائدىر؛

۳) تورک خالقلاری، میلتلری (و دؤولتلری) آراسینداکی اورتا عصرلره مخصوص فال ایقتیصادی، ایجتماعی-سیاسی و مدنی-ادبی علاقه لر یئنی دئورده کیفیت قدر پاسسیولشیر، بو جور علاقه ضعیفچیلیگی تورکی نین تاریخی جوغرافیاسی نین داغیلماسینا گتیریب چیخاریر؛

(٤) عومومتورک مدنیت مرکزلری سوقوط ائدیر، بونون عوضیننده ایسه آیرى-آیرى دىللرین اینکىشافى اوچون سوسىال-مدنى شرط اولان مىللە مرکزلر مئيدانا چىخىر و س.

۱۷- ۱۸- عصرلرده فورمالاشماقدا اولان ميللى (موعاصرى) تورك ديللرى ايله تنززول دئورو كىچىرن توركى (ونون رئيگيونال فورمالارى) آراسىندا سىخ، چوخسېئكتىلى علاقە لر اولموشدور. توركى نين يازى-كىتاب دىلى نورمالارى ادبىلشمە پروسوئسى كىچىرن خالق-فولكلور دىلى اوچون نومونە تشكىل ائتمىش و بئله ليكەلە، ميللى تورك ادبى ديللرى توركى نين رئيگيونال تظاھور فورمالارى نين بىلاواسىطە "ناظارتى" آتىندا فورمالاشمىشىدىر:

(آ) شرق (تورکوستان) تورکیسی اوزبک، اویغور ادبی دیللری؛

ب) شیمال - قرب (قیچاق) اول تاتار، باشقیرد، سونرا قازاخ، قیرغیز، کومیک، داها سونرا قاراچای بالکار، نوقای، قاراقالپاق، آلتای ادبی دیللری؛

ج) جنوب-قرب (اوغوز) تورکیسی آذربایجان، تورک، تورکمن ادبی دیللری. عومومتورک ادبی دیلی (تورکی)، بورایا قدر دئیلینلردن ده گۇرۇندۇرۇمۇ كىمى، تورک سىيىستەملى ادبى دىللر اىچرىسىننە تارىخى مۇوقيىتىنە (اھمىتىن) گۇرەھ ئەچ بىرى اىلە مۇقايسىسە يە گلەمیر؛ آسياينىن شرقىننەن آوروپانىن قربىنە قدر مۇختىلif مەدەنلىقىندا يېلىنىن، مۇختىلif خاراكتەرلى، اوسلۇبىلۇ يازىلى آبىدە لىرە تەظاھور ائدىن بۇ دىل اورتا عصرلر تورک تەفكىرۇنون اساس اىفادە فورماسى كىمى گىنىش، يايلىملىش، دونانىن بىر سىرا موڭمەل، ادبى، دىللەرىنە مەيدان، اوخوموشدور.

تورکى قدىم تورك ادبى (اپوس) دىلى اساسىندا تشككول تاپميش، خوصوصىلە اىي مىن ايللىن بىرىنجى يارىسىندا زنگىن بىر تكاملو تارىخى كىچيرميش، همىن مىن ايللىن اىكىنجى يارىسىندا اىسە موعاصىر تورك دىللرى نىن فورمالاشماسى اوچون نومونە وئرمكله اوز تارىخى-مدىنى مىسىسىياسىنى باشا چاتدىرىمىشىدۇر.

بو گون عومومتورك ادبى دىلى مومكوندورمو؟

ئىچە ايللەدىر كى، موختلىف سوبييە لى توركولۇزى كونفرانس، يىغىنچاق و گۇرۇشلرده بو سوال مئيدانا چىخىر و موختلىف سوبييە لى اينسانلاردان جاواب طلب ائدىر... همین سوالا درحال «يوخ!» جاوابى وئرىب جان قورتارماق، سادجه اولاراق، مومكۇن دئىيل. چونكى بورادا صۇجىت هئىج بىر اساسى اولمادان يئنى دىل ياراتماق كىمى نتىجە سىزلىگىنى چوخدان ثوبوت اتتىش بىر تىپسىزدىن گەتتىمەر.

بىرىنجىسى، عصرلەر بويو عومومى بىر تورك ادبى دىلى مۇوجود اولموش، منسوب اولدوغو خالقا (خالقلارا) موعىن سوبييە دە خىدەت اتتىشىدیر.

ايكىنجىسى، ١٩ عصرىن سونلارىن ٢٠ عصرىن اوللىرىنده بئلە (ياخود بونا بىنر) بىر دىل اوغرۇندا كىفایت قدر عاگىلىي آداملار موبارىزە آپارمۇش، حتى بىر سىرا اوغۇرلار قازانمىشلار (ح.زىزدابى نىن «كىنچى» سى، اى. قاسپىرالى نىن «ترجومان» سى، ع. حوسئىنزاھ نىن «فېوضات» سى....).

اوجونجوسو، اون ايللەر بويو صونىي شكىلده بىر - بىرىندەن تجرىد اولۇنماش تورك خالقلارى سووئت ايمپئریياسى نىن سوقوطۇندان سونرا بىر - بىرىنە ياخىنلاشدىقىجا سىخ قارشىلىقلى اونسىتە گوجلو احتىاج حىس ائدىرلەر...

ئالە ايسە عومومتورك ادبى دىلى نىچە يارادىلماлиدىر، ياخود يارانما بىلر؟ جاوابلار موختلىفدىر:

(١) موعاصىر تەخنىكانىن - ئائىتكترون حسابلاما ماشىنلارى نىن كۆمگى ايلە موختلىف تورك دىللەرىنده ان چوخ يايلىمۇش سۆزلر، قرامماتىك فورمالار سەچىلىر، كومپىئىكتىشىرىلىر... و عومومتورك ادبى دىلى كىمى اىستىفادە يە تىقىدىم ائدىلىر؛

(٢) موعاصىر تورك ادبى دىللەرىنден بىرى (ان چوخ اينكىشاف اتتىشى!) عومومتورك ادبى دىلى اولاراق قبول ائدىلىر؛

(٣) موعاصىر تورك ادبى دىللەرىنден بىرى (ان چوخ اينكىشاف اتتىشى)، اورتاق آنلاشما اوچون ان يارارلىسى) سەچىلىر، اوزرىنده داها بىر يونگول عومومىلىشىرىمە عملىياتى آپارىلىر و عومومتورك ادبى دىلى اولاراق قبول ائدىلىر؛

بىز اوچونجو واريانتى داها مقبول حساب ائدىرىك... لاكىن هانسى دىل؟ آذربايچان دىلى، تورك دىلى، يوخسا اوزبىك دىلى؟.. تورك دىلى (توركىيە توركىيە سى) داها موناسىب دئىيلەمى؟..

سوال اولۇنور: كىم اۋىز (!) توركىيە سىنى بوراخىب «سەچىلىمۇش» بىر دىلە اوستۇنلۇك وئە جىكدىر؟

ائله ایسه گلین اوزبکله، قازاخلا، قیرغیزلا، تاتارلا، باشقیردلا... روسجا دانیشماقدا داوم ائدک. و صاباح، ياخود او بیرى گون توركى دە بىزىمەلە اينگىلىسجە دانىشاجاقدىر. عومومتۇرک ادبى دىلى ھامى اوچون دئىيل ھر بىر تورك اۋز دىلىنە دانىشسىن، يازسىن... آنجاق موعىن سوبىيە وار كى، اورادا اورتاق (عومومتۇرک خاراكتېرىلى!) اونسىت قاچىلمازدىر. بىز دە قاچماياق!..

۱۹۹۶

قانویچیلیقدان ایسلاما

تورک دونیاسی نین، خوصوصیله اوغوز (آزربایجان) تورکلری نین معنوی مدنیت تاریخی نین ان مهم منبعلدن بیری اولان دده قورقود ائپوسو (" کیتابی دده قورقود ") موعین ایدئولوژی قاداغالار، یاساقلارا معروض قالدیغینا گؤره (خوصوصیله آذربایجاندا!) ایدئیا-مضمون باخیمیندان، دئمک اولار کی، آراشدیریلمامیش (آزربایجاندا " کیتاب " بین خرلی بیر اثر کیمی قاداغان ائدیلمه سی تصادوفی دئیبلدی بو، بوتؤو بیر ایدئولوژی کومپلکسین ترکیب حیصه سی ایدی؛ " کیتاب " قاداغان اولوندوغۇ ۵۰-جى ايللرده آذربایجان خالقى نین ائتیک منشایی باره ده غثیرى-علمى کونسیپسییا ایشله نیب حاضیرلانیر، آذربایجان تاریخینده تورکلوبون موقعيی سیخیشیدیریلیردی، يالنیز ان عومومى مسله لره دیقت يئتیریلمامیش، " کیتاب " داها چوخ ستروكتور-فورما باخیمیندان تحلیل اندیلمیشدير. سون ايللرین آراشدیریلمالاریندا ایسه مؤلیفلر بعضن " کیتاب " ئى دریندن اوئرینمک، اونون فاكتیندان، ماتئریاللاریندا چیخیش ائتمک عوضینه، خیاللاریندا ياراتدیقلارى فانتاستیک " مئتدولوگیيا " ایله اونا موداخیله ائتمیش، هئچ بیر منطیقه سیغمایان فيکیرلر سؤیلەمیشلر. مثلن، پروفئیسسور علم الدین علیبیزادە " آذربایجان خالقى نین معنوی مدنیت تاریخی (ایسلاماقدارکى دئور) " کیتابیندا گئنئتیک باخیمدان موختليف مدنیت تیپلری نین محصلو اولان " بیلقامیس " ائپوسونو، " آۋئستا " ، آنتیک ادبیات و " کیتابی دده قورقود " و بیرلشیدیریب، آذربایجان خالقى نین معنوی مدنیت تاریخینى " يارادیر " . و همین " تاریخە " گؤره گویا:

۱) " عرب ایشغالی آذربایجان خالقى نین قدیم آتشپرستلیک دینینه موقدس " آۋئستا " کیتابینا ائله ضربه ائدیردی، اوزرینه ائله قالین پرده چکدی کی، هارالاردا، كونجده بوجاقدا، زردوشتلرین قلبى نین درینلىكلىرینde اۋزونه يووا سالیب قالا بىلدى و يوز-يوز ايللر بوبو يياوش-يياوش كۆزىردى، اۋز تعلیمینىنى، آنچاق چوخ جوزى بير قىسمىنى گىتىریب بىزه چاتدیردى " ؟ ۲) " عرب ایشغالی آذربایجان خالقى نین قدیم اليفباسىنى اليىندا آلدی، اونون قدیم يازى مدنیتى نین، تورک-رون اليفباسى نین اوستونه ائله قالین قارا پرده چکدی کی، مین ایل ایشىق اوزو گۈرمە دى، آنچاق كىچىن عصرىن سونلاریندا اوزه چىخدى، اۋز كامىلىگى، تورک ديللرینه يارارلى اولماسى ایله بوتون تدقیقاتچىلارى حئيرتە گىنيردى " .

حالبىكى آذربایجان خالقى نین (صوحبت تورک منشالى آذربایجان خالقىنдан گئىدير) دينى گۈروشلىرى سیستئمیندە آتشپرستلیک دینى، خوصوصیله " آۋئستا " کیتابى اهمىتلى بير يئر

توتمادیغی کیمی، آذربایجان اراضیسینده ده " بوتون تدقیقاتچیلاری حئیرته گتیرمیش " " قدیم الیفبا " ، " قدیم یازی مدنیتی " " تورک-رون الیفباشی " ، دئمک اولار کی، یوخدور. اعلییزاده دونیانین بؤیوک اثرلرینی آذربایجان خالقی نین معنوی مدنیت تاریخینه داخلی ائتمکله ائله تصوور ائدیر کی، منسوب اولدوغو خالقین تاریخینی زنگینلشیدیریر، لakin نظره الیمیر کی، بیری دیگرینه اویغون گلمه ين، حتی بیری دیگرینی اینکار ائدن موختلیف کیتابلاردان، آبیده لردن، منجلردن معنوی مدنیت اویرنمه يه مجبور ائدیلن خالق آخیردا معنویسیاتسیز، مدنیتسیز قالار... آذربایجان خالقی نین ايلک بؤیوک اثری " دده قورقود " ائپوسو (و " کیتابی-دده قورقود " دور) منسوب اولدوغوموز خالق بو اثری اوزونون تشککول دؤوروندە ياراتدیغینا گئره اوزو ده اونونلا دئمک اولار کی، ياشیددیر. و بیز ائ.لیبیزاده نین تدقیقات مئتدولوگییاسی ايله عومومن راضی اولماساق دا همین مئتدولوگییا دخلى اولمايان، مثلن، آشاغیداکی فیکری ايله تامامیله شریکیک کی، " کیتابی-دده قورقود " اون دوزولوب-قوشولماسی، تاماملانماسی، قدیم مدنیتله " یئنی " اسلام مدنیتی نین فارشیلاشديغى بير دؤوره، كىچىد دؤورونه تصادوف ائدیر .

آذربایجان خالقی نین تشککولو دؤوروندە فورمالاشمیش ائپوسون احاطه ائتدیگی موضوععالار، ايره لى سوردويو مسله لر، هئچ شوبىهه سیز، منسوب اولدوغوموز خالقین معنوی-روحى ماراغى نین بىلاواسىطه ايفاده سىدیر. همین موضوععالارдан بيرى ده اسلام دینى نین قبولو موضوعىسۇدۇر کى، " کیتاب " دا بوتون گئنیشلىگى، احاطه لىلیگى، پروبلئملرى ايله بىرلىكده عكس اولۇنۇشىدۇر. " دده قورقود " ائپوسونون اساس قەرمانلارى اسلام دینىنى نىنکى قبول ائتمىش، حتی بو دینى يامىق صلاحىتىنە مالىك اولان موسىلمان توركلىرى، " کیتاب " ين دىلى ايله دئسک، " قازى ارنلر " دىرى. " دده قورقود " داستانى، ياخود ائپوسو محضر اونلارين " قازى ارنلر " اين داستانى، ائپوسودۇر. و ائپوسون افسانوی يارادىجىسى، مؤلیفی دده قورقود هر بويون سونوندا كىچن زامانلارين نىسکىلىنى چكىر:

قانى اوگدوگوم بگ ارنلر،
دونيا منىم دئىنلر!
اجل آلدى، يئر گىزله دى،
فانى دونيا كىمە قالدى؟!
گلىملى-گىئىملى دونيا،
سون اوجو اولوملو دونيا!..

یالنیز آذربایجان تورکلری نین دئییل، عومومن تورکلرین ایسلام دینینی همین دینین مئیدانا چیخدیغی ایلک زامانلاردان (حضرتی پئیغمبرین ساغلیغیندان) باشلاياراق قبول ائتمه سینی موختیلیف منبعلر تصدیق ائدیر. " ایسلامین قیلینجی "، ياخود داها گئنیش یاپیلدیغی کیمی " قیلینج مولسمنی " آدلانان تورکلر ایسلامی سادجه قبول ائتمکله کیفایتلنمه میش، عئینی زاماندا ایلک چاغلاردان اعتییارن اونون یاپیلماسینا چالیشمیشلار. دوزدور، اونلار ایسلامی قبول ائتدیکلری بیر سیرا اولکه لرده بو دینین اینجە لیکلری باره ده اطرافلی ایضاھات وئرە بیلمه میشلر، چونکى ایلک عصرلرده تورکلر ایسلامین یالنیز اساسلارینا بلد ایدیلر، اونلارین حیات طرزى ده همین دینین میستیکاسینی منیسمە يه ایمکان وئرمیردی، بونونلا بئله، تورکلرین ائتنیک پسیخولوگیاسى، طبیعتى اوچون خاراكتئریک اولان صداقتلىلیک، ایمان کامیلیگى، اونلارى يئنى دینه مؤحکم باغلامیشىدی. دیگر طرفدن، ایسلام آلتایدان تورکوستانا (مرکزى آسیا)، تورکوستاندان ایسه کیچیک آسیا (و داها قرب) آخین ائن، يئنى اراضىلرده مسکونلاشان تورکلر اوچون تشكیلئندىجى بیر ایدئولوگىيا اولموشدو.

" کیتابى-دده قورقۇد " دا ایسلام دینى موتیولرى ده، بیر سیرا آراشدیرىجىلارین دۆزه-دۆزه قىيد ائتدیکلری کیمی، سونرادان ائدیلمىش علاوه (کاتىب علاوه سى!) دئییلدیر، عکسینه، " کیتاب " این ایدئيا-ائستىتىك، پوئىك اساسلاریندا بىرىدىر. و حتى موقايىسە لر، تحلىلىر گۆستەریر كى، موختیلیف دؤورلرده (گۇرۇنور، تخمىن) ۱-۵ عصرلرده، اوغوز تورکلری نین ياشادىقلارى موختیلیف اراضىلرده (خوصوصىلە تورکوستاندا) يارانمىش سوۋىتلەر ھم ده ایسلامین قبۇلۇ احتىياجى، ياخود ایسلام ایدئولوگیاسى اساسىندا بىر يئرە يېغىلەميش، بوتۇۋ بىر داستانا چئورىلەميشىدیر. اگر همین احتىياج، همین ایدئولوژى-معنۇي موحىط اولماسا ايدى، شۇبەھە سىز، " دده قورقۇد " داستانى (خوصوصىلە " کیتابى دده قورقۇد ") بو كىئيفىتىدە، بو پوئىك تىپولوگىيادا اولمازدى.

موختیلیف دىنلەرن (خوصوصىلە تارىيچىلىقىدان) ایسلاما كىچىد ھم " دده قورقۇد " داستانى نىن، اپۇسونون، ھم ده " کیتابى-دده قورقۇد " ون باشلىجا مۇوضۇسۇدور... " کیتاب " اپۇسون منطىقىنى، ایدئيا-ائستىتىك ماراغىنى دوزگۇن ایفادە ائتدىگىنە گۆرە دىر كى، اورتا عصرلرده آذربایجاندا گئن دینى، ایدئولوژى-معنۇي پروسئىلىرى كىفایت قدر اوپىئىكتىيۇ عکس ائتىرىرىر.

موقايىسە لر گۆستەریر كى، " دده قورقۇد اپۇسۇ " نون تىشكىكىلە (۹-۷ عصرلر) ايلە سون اليازمالارین تاظاھورو (۱۵-۱۶ عصرلر) آراسىندا تخمىن مىن ايلە قدر بىر مسافە وار همین دؤورون بوتۇن مرحلە لرى دئییل، یالنیز ایلک مرحلە لرى " کیتاب " دا دوغون عکسینى تاپىر، سونرا كى

مرحله لر داها چوخ " کاتیب علاوه لری " حسابینا فاکتلاشیر. آذربایجاندا (وه شرقی آنادولودا) ایسلام حركاتی دا ایپوسون (و " کیتاب " بین) خوصوصی ماراق گؤسترديگی مرحله لره دوشور. و اونو دا قئید ائدک کی، سون ایللر " کیتابی-دده قورقود " دا ایسلام دینی نین یئرینی اوبيئكتيو موعينلشديرمه يه مئيل آرتميش، حتى " کیتابی-دده قورقود و ایسلام دینی " (بهلول عابدولا) آدلی ديرلى بير تدقیقات دا مئيدانا چىخيمشدير. بونونلا بئله، آراشديريلماميش پروبلئملر آراشديريلميشلاردان ھم چوخ، ھم ده مورككىدىر.

قديم تورك ائپوسو تشككول تاپانا، داها دوغروسو، آلتاي ياخود پروتورك ائپوسوندان ديفئرئنسىاسىيا اولونانا، " دوغولانا " قدر " دونيا ائپوسو " تخمین اوچ مين ايلدن آرتيق بير دئور ياشامىشى دى، همین دئورده آلتاي، ياخود پروتورك ائپوسونون " دونيا ائپوسو " ايله علاقه لرى نين اولماسى هئچ بير شوبىه دوغورمۇر.

اا. ۱ مين ايللىين اورتالارينا دوغرو فورمالاشمىش قديم تورك ائپوسونون اساس نومونه لرى موختليف قايناقلاردا (و موختليف موكمىلىكده) زمانمىزه قدر قورونموشدور: " يارادىلىش " داستانى، " آلپ ار تونقا " داستانى، " اوغوز كاغان " داستانى، " گئى تورك " داستانى، " كؤچ " داستانى و س. همین داستانلارين مين ايلدن آرتيق بير تارىخى اولدوغونو سؤيله مك او قدر ده دوغرو اولمازدى. و بىزىم فيكريمىزجە، قديم تورك ائپوسونون كلاسىك تظاهر فورمالارى اا. ۱ مين ايللىين اورتالاريندان ب.ا نين ۱ مين ايللىكى نين اورتالارينا قدر ياشامىش، لاكىن بى مين ايللىك دئورون ايلك يارىسى، حاقيندا صؤحبىت گىدىن داستانلارين داها گىنىش يايلىماسى، عومومىتىلە، قديم تورك ائپوس تفككىرۇنون داها مەھصولدار اولماسى باخىمەندان دىقىتى داها چوخ چكىر. ائرامىزىن ايلك عصرلىرىندن اعتىيارن يوخارىدا آدى چكىل داستانلار، عومومن قديم تورك ائپوسو اوسلوبى ديفئرئنسىاسىيا مرحله سىنى ياشامىش، بير سира واريانتلار، ياخود وارىاسىيالار تۈرە مىشىدىر. قديم تورك ائپىك تفككىرۇ ائرامىزىن ۱ مين ايللىكى نين اورتالاريندان باشلاياراق اورتا عصرلر تورك ائپىك تفككىرۇنون فورمالاشماسىنا آردىجىل اولاراق تakan وئرير.

اورتا عصرلر ائپوس تىپلىرى نين (مركزى آسيي، قىچاق، اوغوز) ديفئرئنسىال شكىلده نظردىن كئچىرىلە سى موعين معنادا شرطىدىر، چونكى بورادا عومومتۇر كلولوك خوصوصىتلىرى آپارىجىدىر، فرقلى (جogrافيا، اىجىتماعى اينكىشاف، ائتنوكولتۇرولۇزى علاقە لر و س.د.ن اىرە لى گلن) خوصوصىتلىر ايسە تدرىجىن موعينلشە رك كىيىفتى حىدىنە چاتىر. اونو دا قئيد ائدك کى، مركزى آسيي ائپوسو قىچاق ائپوسوندان، قىچاق ائپوسو ايسە اوغوز ائپوسوندان داها موحافىظە كار اولور،

عومومتورک ائپیک تفککورونو داها چوخ ساخلایر... اوغوز ائپوسو آشاغیداکی سبلره گؤره ايلك اورتا عصرلر تورک ائپوس تىپلىرىندن اوز موعاصىرىلىگى، مودئرنلىسى ايله سئچىلىر:

- ۱) مين ايللىين اورتالاريندان باشلاياراق اوغوز توركلىرى نين گئت-گئد داها چوخ سايدا قربى توركوسitan آذربايجان كىچىك آسييا ايستيقماتىنده يايىملاارى نتىجه سينده يئنى جوغرافىيالارا سىيلنمه لرى، يئنى ائتىك-مدىنى علاقە لرە، يئنى بين الخالق موناسىبىتلەرە گىرەمە لرى؛
- ۲) تورك تانرىچىلىغى اساسىندا اىسلام دىنى نين قبول ائىلەمە سى؛
- ۳) اوغوز توركلىرى نين، خوصوصىلە ۱۰ عصردن اعتىبارن اىسلام شرقىنده آپارىجى ايجتماعى- سىاسى قوووه يە چئورىلەمە لرى...

محض همین حادىشە لرىن تاثيرى آلتىندا اوغوز توركلىرى نين ائپیك تفککورو بىر سىرا يئنى خوصوصىتىلەرە زنگىنلىشىر كى، بونو ان موكمىل شكىلەدە عكس ائتىدىن ائپوس نومونە سى " دە قورقۇد " داستانىدىر. " كىتابى-دە قورقۇد " " دە قورقۇد " داستانى نين اورتا عصرلرین يازى عنعنه سى اساسىندا موعىن (!) نورمايا سالىنىمىش فورماسىدیر. و آراشدىرىجىلارين قارشىسىندا دوران پروۋائىلەردىن بىرى دە همین نورماتىولىكىدە سىخىلىمىش (لاكىن كىيەفيتىجە دئفورماسىيَا اوغرامامىش!) ايلك اورتا عصرلر اوغوز داستان تىپولوگىياسىنى آشكارلاماقدان عىبارتىدىر كى، بۇ ساحە دە بؤيوك قورقۇدشوناسلارىن ھامىمىزى معلوم جەھەلرى اولمۇشدور. لاكىن " كىتاب " يە داها چوخ يازى آيدىد سى كىمى آراشدىرىلماسى (مەتىشوناسلىق ايشلىرەنە اوستۇنلۇك وئرىلەمە سى) داوام اندىر. البتتە، بىز بونون علئىيە يەنە دئىيلىك، بونونلا بئەلە، خاطىرلا دىرىق كى، " كىتابى دە قورقۇد " منشىي، تىپولوگىياسى اعتىبارىلە يازىلى دئىيل، شىفاھى دىلىن (و تفککورون!) نومونە سىدىر.

دە قورقۇد داستانى، آرتىق قىيد ائدىلىكى كىمى، ايلك اورتا عصرلرین اوغوز ائپوسودور بۇ اىسە او دئمكدىر كى، بىرىنچىسى، دە قورقۇد داستانىندا قديم تورك ائپوس تفککورونون موعىن علامتلىرى موحافىظە ائدىلىر؛ اىكىنچىسى، همین داستاندا سون اورتا عصرلر آذربايجان تورك ائپوسونون ايدئيَا- ائستىتىك اساسالارى موعىنلىشىر. و اوغا گۈرە دە " دە قورقۇد " داستانىندا (فاكتىكى اولاراق " كىتابى دە قورقۇد " دا) ھم قديم تورك ائپوسونون (!). ۱ مين ايللىين اورتالاريندان ب.ا. مىنلىلىگى نين اورتالارينا قدر، ھم دە آذربايجان تورك ائپوسونون (۱۵ عصردن سونرا) عونصورلىرىنى، موتىولرىنى، فورمولالارينى تاپماق مومكىنلەر، لاكىن بۇنلار ھمین داستانىن محض ايلك اورتا عصرلر اوغوز ائپیك تفککورونون مەھىسىلەر، حادىشە سى اولدوغۇنۇ اينكار اتتىمیر. موشاھىدە لر گۈستەرر كى، عومومەن تورك ائپیك تفککورونون كىچدىگى (و بورايا قدر حاقىندا

صؤحبت گئن) اوج تاریخی دئورو قدیم، ایلک اورتا عصرلر (داها دوغروسو ۱ مین ایللين اورتالاریندان تخمین ۲ مین ایللين اورتالارینا قدر) و سون اورتا عصرلر دئورلرینی مئخانیکی عوضلئنمه لر دئیل، تورک ائپوسونون تکامول دئورلری حساب ائتمک لازیم گلیر. همین دئورلشیدیرمه موختليف پرينسپلر باخیمیندان اوزونو دوغرولتسا دا، بیز یالیز بیر پرينسپی (وه کیفایت قدر اساس پرينسپ) نظردن كئچیره جگیك.

موقاییسه ائدک:

۱. قدیم تورک ائپوسونون اساس قهرمانلاری میفیک اوبرازلاردیر سو، یئر، گؤئی، آغاج، قوش، بوز قورد، تانرى خان... قدیم تورک ائپوسونون سونراکى مرحله لرینده آرتیق تانرى اوبرازى نین موکممللشىرك میفولوگیيانى اوزونه تابع ائتمه يه باشلا迪غى دیقتى چكىر.
۲. ایلک اورتا عصرلر تورک ائپوسونون اساس قهرمانى تانىدیر (ياخود اونون تظاھورو اولان خاقاندیر). تورکلر (وغوزلار) اسلام دینىنى قبول ائتىدikن سونرا تورک تانرىسى تدریجىن اللها چئورىلىر.
۳. تورک (بورادا اوغوز) خالقلارى نین دیفتئنسیاسیاسى موستقىل تورک میلتلىرى نین فورمالاشماسى عرفه سىنده (و گئدیشىنده) سون اورتا عصرلرده آذربایجان تورک ائپوسونون اساس قهرمانى نه تانرى، نه ده اللهدير، تانرى -اللهين حىمايە سىنده اولان صوفى-عاشىقدىر (ينساندىر). " كىتابى-دده قورقۇد " اون میفولوگیاسىنдан دانىشان آراشىرىجىلار (مثلى، پروفېسسور سولئیمان اليارىلى)، عادتن، " كىتاب " دا بىر نىچە مین ايل اولين اولمايان (!) " اپىك تاریخ " ينى آخтарىر، گۆز قاباغىنداكى تاریخى ايسه ندىسە گۆرمك ايستىمىلر. يالىز اونو دئمك كىفایتىدیر كى، " كىتابى-دده قورقۇد " (داها دوغروسو، " دده قورقۇد " داستانى) دئوروندە اوغوزلارين اپىك تفکىكۈرۈندن بوز قورد اوبرازى، دئمك اوilar كى، سىلېنمىشىدى، بىر آز سونرا اوغوزلار اوزلرینى حتى قارا-قويونلولار، آغقويونلولار آدلاندىرىدىلار. بعضى تدقىقاتچىلار تكجه تاریخى پرينسپلرى دئیل، اشتوجوغرافى پرينسپلرى ده پوزاراق " كىتاب " دا كى میفولۇزى آرخايزملرى اورتا عصرلرین قىپچاق ائپوسونون تظاھورلارى، ايله موقاییسه ائدىرلر. حالبۇكى قدیم تورک ائپوسو اورتا عصرلر قىپچاق ائپوسوندا داها چوخ موحافىظ ه اولۇنور، قىپچاقلار اوغوزلار قدر فال موسىلمان دوشونجە مدنىتىنى قبول ائتمىرلر. و بو دا تصادوفى دئیل كى، قىپچاق خالقلارى نين ادبىاتى اوغوز خالقلارى نين ادبىاتى ايله موقاییسه ده داها آز اينكىشاف دئورلریندن، ياخود مرحله لریندن كىچمىشىدیر (مثلى، " مادادى كارا "، " ماناس " بو گونه قدر

آلتايالارين، قىرغىزلارين جانلى يادداشىندا دير، حالبوکى آذربايچان، ياخود آنادولو توركلىرى " دده قورقود " داستانىنى 2 مىن اىللىين اورتالاريندا اونوتوموشلار).

" كىتاب " دا قدىم تورك ميفولوگىياسى نىن سوقوطونو گۈروروک بورادا ميفولوژى اوبرا زلار داستانىن ايدئيا-ائستىتىك مضمونونا اهمىتلى تاثير گۈسترمە مكله ياناشى، سۈزئىن، حادىتە لرىن حرتكىنە تakan وئرمىكدىن ده محرومدور. لاكىن ايلك (و سونراكى) اورتا عصرلىرىن اوز ميفولوژى دونياسى واردىر، چونكى كوتلۇي عومومىخالق فانتازىياسى، ھر ھانسى دئور اولورسا اولسۇن، اطراف عالمى اۆزونە مخصوص شكىلده عومومىلشىدىرىمە يە بىلمىز...

" كىتاب " دا اۆز عكسينى تاپميس (و داستانىن ايدئيا-ائستىتىك مضمونونا اهمىتلى درجه ده تاثير ائدىن) ائپىزودلار، موتىپولر، تفررۇحاتلار اىسلام دىنى عونصورلرى نىن آبىدە يە سونزالار كاتىپلر طرفىنەن علاوه اولوندوغۇ فيكىرىنى سۈپەلە يىلىرىن يانلىش موقۇدە دوردوقلارنى گۈستىرىر. تانرىچىلىقдан اىسلاما كىچىد دده قورقود داستانى نىن فورمالاشىغى دئورىدە (1 مىن اىللىين اىكىنچى يارىسىندا) آذربايچان جمعىتى نىن اساس ائتنىكولتورلۇژى، ايدئولۇژى پروبلېملىرىنەن بىرى اولدوغۇنا گۈرە همین مسلە " كىتاب " آ كاتىب علاوه سى اولاراق، يىنى سوبىئكىتىو شكىلده داخىل ائدىلە بىلمىزدى. و بىلاواسىطە اىسلام دىنى نىن يايىلدىغى، موختلىف ايجتماعى-سياسى، ائتنىكولتورلۇژى مانعه لرلە قارشىلاشىدېغى عصرىرەد فورمالاشىغىنا گۈرە دىر كى، آذربايچان تورك خالقى نىن تشككولونە اهمىتلى تاثير گۈسترمىش اوغوز-قىپچاق موناسىبىتلىرى داستاندا محض همین ائتنىسالارين اىسلاما موناسىبىتى موقعيتىنەن اينتېرپېتاسىيا ائدىلە.

" دده قورقود " داستانىندا عومومتۈرک ائپوس تفكىكىرۇ، اگر بئلە دئمك مومكۇنۇسە، محدودلاشىر.

و بو جور " محدودلاشما " نتىجە سىنەدەم داستاندا، ھم ده " كىتاب " دا آذربايچانىن، آنادولونون، بىر سىرا قونشۇ اولكە لرىن ائپىك تارىخى، ائپىك جوغرافىياسى بو و يادىگەر سوبىيە دە كونكىرەت عكىس اولونور.

لاكىن موختلىف سېبىلەلە علاقە دار، آذربايچان تارىخچىلىرى، ايندىيە قدر " كىتاب " آ مۇعتىر تارىخى منبع كىمى موراجىعەت اتتەمە مىشلەر. بعضى تشببىسلىر ايسە (مىثلن، پروفېسسور سولئىمان اليارىلى نىن تشببىسلىرى) علمى باخىمدان ايناندېرىجى اولما مىش، رومانتىك خاراكتېر داشىمىشىدىر. خوصوصىلە او معنادا كى، " قدىم لايىلارى قالدىرماق " ھوھ سى ايلە گويا درىنە گىتدىيگىنى ئىن-

ائدن بعضی آراشديرىجيلار، اصلينده، " كىتاب " ى ياراندигى زنگين تارىخى كونتىكىستدن چىخارماقلا " تارىخى سئمانتىكا " دان محروم اتتىمىشلر.

موشاهىدە لر گؤسترىر كى، " كىتاب " دا آذربایجان تارىخى اوچون اهمىيىتلى اولان ان آزى آشاغىداكى حادىشە لر، ايجتماعى-سياسى، مدنى-معنوى پروسئسلر عكس اولونور؛

— " گلمه " اوغوزلارلا " يئرلى " قىپچاقلارين، غئيرى-تورك منشالى ائتنوسلامارين، خالقلارين موناسىيىتلرى؛

— " ايج " اوغوزلارلا " ديش " اوغوزلارين موناسىيىتلرى؛

— آذربایجان خالقى نين تشككولو؛

— اسلام دينى نين قبولو، دينى-ائتىك موناقىشە لر؛

— آذربایجان جمعىتى نين اشتوقرافىك، ايجتماعى-سياسى تشككىلى؛

— آذربایجانين ائتىك-مدنى، موعين درجه ده ايسە سياسى حودودلارى نين موعينلىشىمە سى؛

— آنادولويا تورك-اوغوز يوروشلىرى نين گوجلئىمە سى؛

— توركىيە توركلىيونون فورمالاشماغا باشلاماسى و س.

آذربایجان خالقى نين منشايى ايلە مشغول اولان تدقىقاتچىلارين، دئمك اولار كى، هئچ بىرى بو خالقىن ائتنوگئىزىننده قىپچاقلارين ايشتيراكىنى اينكار اتتىمىر. لاكىن پارادوكسال حالدىر كى، آذربایجان ائتىك-مدنى سىستئمى نين فورمالاشماسىندا اونلارين رولو بولۇ دىگر درجه ده دېقت مركزىيىن كىناردا قالىر. بئلە كى، هر شىىدىن اول، ان گئىجى ائرامىزىن ايلك عصرلرىنده شىمالىدان (دشتى قىپچاقدان) آذربایجانا داها بؤبۈك كوتلە لرلە گلن، ياخود آخىن ائدن و جنوبى قافاقزادا مسكونلاشان قىپچاقلارين ۹-۱۰ عصرلرده كى (و سونراكى!) طالعىي " تدقىقات سەئراسى " نا، بىر قايدا اولاراق، داخيل اندىلىمیر؛

ايكىنجىسى، آذربایجان خالقى نين تشككولوندە اوغوز-سلجوقلارين رولو او درجه ده موطلقلشىرىلىر كى، همین پروسئىسىدە قىپچاقلارين، هابئلە دىگر كۆكىن اولان تورك طايفالارى نين ايشتيراكينا يئر قالمىرى؛

اوچونجوسو، " يازىلى " تارىخ " شىفاهى " تارىخى، عنعنه وى اولاراق، اوستلە دىگىنдин " شىفاهى " حىات ياشامىش ائتنوسلامارين كىچمىشىنە قارشى، اصلينده ائلە بىر سياسى-ايدئولوژى مقصىد گودولمە دن (بىر نؤو سىستەملى شكلىنده) بىگانە ياناشىلىر و س.

البته، اوغوز-سلجوقلارین آذربایجان اتنیک-مدنی سیستئمی نین فورمالاشماسیندا رولو چوخ بؤيوکدوراونلارین موکممل يازى مدنیتىنە، گوجلو دؤولتچىلىك تجرووبه سىنه مالىك اولمالارى، اىسلام دىنى اساسىندا معنوى-ايىلولۇزى باخىمدان يئنىدىن تشكىل اولونمالارى (۹-۱۰ عصرلر) و نهايىت، ۲ مىن اىللىكىن اوللارىنى باشلاياراق دونيايا حاکىم اولماق (و دونيادا "نظام ياراتماق") سىياسىتى يئرىتىمە لرى، طبىيى كى، بو تورك ائتنوسونا شرقده غئيرى-عادى موقۇع وعد ائدىرىدى (بو موقۇنى توتدولار دا!). يئرى گلمىشىك، چوخ زامان دېقىتى جلب ائتمە يىن بىلە بىر فاكتى دا خاطىرلاداق كى، عومومىتىلە، اوغوزلارين اىفادە سى ايلە دئىك، پاسسىيونارلىق "اەھتىراس" ى اونلارين شرقىن قربە (توركوسستاندان آذربایجانا، بورادان دا كىچىك آسييما) آخىنينا سبب اوللو. يوخارىدا حاقىندا بىت ائتدىگىمىز، دونيايا ("اكتىو دونيايا") حاکىم اولماق (و دونيادا "نظام ياراتماق") سىياسىتى او قدر گوجلندى كى، اوغوز-سلجوقلار يوخارى طبقە نىن شخصىنده اۆزلىرىنى:

(آ) آنچاق تورك كىمى دئىيل، ھم بىر تورك، ھم بىر فارس، ھم دە بىر عرب كىمى آپارماغا باشладىلار؛

(ب) هر اوج مدنیتىن بىلە سى، داۋامچىسى و موحافىيظە چىسى حساب ائتدىلر؛
و) اىسلام (موسلمان) دونياسى نىن ھامىسى سايدىلار.

اوغوزلارين ھمین ايدىعالارى توركوسستاندان فرقلى اولاراق، آذربایجاندا آرتىق اۆز پاسسىيونارلىغىنى ايتىرمىكده اولان قىيچاقلارا قارشى دا يۈنلى تارىخچىلىرىن يى گۈرمە مىلىيە ووردوقلارى، يى دا سواىستىفادە ائتدىكلىرى مۇحتىشم " كىتابى دە قورقۇد " دا عكس اولوندوغو كىمى، اوغوزلارلا قىيچاقلارين بىر نىچە عصر داۋام ائدىن غئيرى-برابر " موبارىزە سى " باشلاندى. " كىتاب " اوغوزلارا مخصوص اولسا دا، بورادا " يېرىلى " قىيچاقلارين " گلمە " اوغوزلار طرفىندن سىخىشىدىرىلماسى نتىجە سىنەد " يېرىلىرىن " " گلمە لر " دن اينجىكلىكى نىن ائمۇسىياسى هەنج دە تام اينكار اولونمۇر، لاكىن طبىيى كى، تحرىف ائدىلىر...

آذربایجاندا چوخ قدىم زامانلارдан توركلىرىن، پروتوكوللىرىن، آلتايلىرىن، حتى پرو و پروتوكاللىرىن مسکون اولمالارى بارە دە مولاھىيظە لر مۇوجىددور و بىلە بىر كىفaiت قدر غئيرى-عادى مولاھىيظە دە مۇوجىددور كى، توركلىرىن اجدادلارى دونيايا محض بورادان آذربایجاندان يايلىمىشلار... ھمین مولاھىيظە لرده ناراھاتلىق (و شوبىھە!) دوغوران مىسلى توركلىرىن پرووطنى اولاراق آذربایجان جوغرافىياسى نىن (چوخ محدود بىر مکانىن!) موطلقلشىدىرىلە رك، اصليندە گئىش تورك

جوغرافیاسینا قارشی قویولموشدور: تورکلرین (و اونلارین اجدادلارینین) مؤحشم تاریخینی اینکار ائتمک مومکون اولمادیغی کیمی، همین تاریخله آلوئر ائدیب او جوز شؤهرت قازانماق دا چتیندیر. آذربایجاندا، ياخود قونشو اراضیلرده تورکلرین، ياخود دا اونلارین اجدادلاری نین نه زاماندان برى ياشامالاریندان آسیلی اولمایاراق، فيکریمیزجه، بورادا (آذربایجاندا) تورکلوبون ائتنیک-مدنی سیستئم کیمی مؤحکملنمه سی تخمین ۲۵۰۰ ایله قدر (بلكه دا داها چوخ!) بؤیوک بیر دؤورو احاطه ائدن آشاغیداکی اوج مرحله دن گئچیر:

۱. قیچاق مرحله سی (تخمین ا.). ۱ مین ایللىین اورتالاری ب.). ۱ مین ایللىگی نین سونو). تخمین ا.). ۱ مین ایللىین اورتالاریندا تورکلر موسقیل ائتسوس اولاراق عموم آتای بىرلىگىندن آیرىلیر و گئنىش بير جوغرافیاسادا اۋەزلىرىنە مخصوص مدنىت يارادىرلارەمەن مدنىتىن سرحدلىرى قربە دوغرو مين كىلومئترلە اوزانان بير اراضىنى احاطە ئىدىرى كى، بىر قربە دوغرو حركتىن پئرسېكتىولىگىنى عكس ائتدىرىمكىن باشقا بير شئى دئىيلدى. "مېلى تارىخچىلر" يىن (!) جىدى- جەھدەل قبول ائتدىكلىرى "قديم آذربایجان تورکلوبو" نو نظره آلماساق، آذربایجاندا ايلك تورکلوك محضر يوخارىدا گؤسترىلن دؤوردە (ا.). ۱ مین ایللىين اىكىنچى يارىسىندا) تظاھور ائدىر. و خىز دىنىزى قربە دوغرو تورك آخىنى نين قارشىسىنى آلدىغىندا آذربایجان همین آخى نين بىلاواسىطە اوئوندە دئىيل، سونوندا اولدوغونا گۈرە، بورادا قافقاز داغلارى نين آرخاسىندا غئىرى-تورك (ساسن، قافقاز، موعىن درجه ده ايسه ایران) منشالى ائتسوسلار، اگر بئله دئمك مومكۇنسە، گىزىلە بىلير، شىمالى آذربایجانين ائتنىك جوغرافىياسى موركىكىلىشىرىدى.

ا.). ۱ مین ایللىين سونو ب.). ۱ مین ایللىگى نين اوللارينده تورکلرین (آرتىق ھون-قىچاق تورکلرىندن صۈحبىت گىئىر) شىمالدان آذربایجانا گلىشى (و بورادا مسکونلاشمالارى) آردېجىل خاراكتېر آلىر. قىچاقلارين گلىشى، هەنج شوبەھە سىز، بورادا يئرلى (آبورىگەن)، ياخود بير نىچە عصر بوندان اول گله رك مسکونلاشمىش اهالى نين (پروتورکلرین، ھابئلە قافقاز، ایران ائتسوسلارينىن) موقاويمىتى ايله قارشىلاشىر. لاكىن "آخىن تجروبە سى" نى، يىنى اراضىلرده مسکونلاشماق " دىپلوماتىياسى " نى چوخدان منىمسىھ مېش، موختليف خاراكتېرلى، موختليف مدنى اينكىشاف سوپىيە سىنە مالىك ائتسوسلارلا اونسىت ياراتماغا قابىل اولان قىچاق تورکلرى همین اهالى ايله چوخ تئز بىر زاماندا تىماسا گىردىلر. چونكى اونلار:

آ) كىفaiت قدر دؤيوشكن اولدوقلارينا، "چۈل حياتى" نين بوتون پروبايىملرىنە وردىش ائتدىكلىرىنە گۈرە، يئرلى اهالىدە درحال مغلوب ائدىلمىز اوبرا زىينى يارادىردىلار؛

ب) كسکین طبلر، قايدا-قانونلار قوياراق همین اهالىنى ناراحات ائتمىر، عمومىتىله، اونلارين ياشايىش طرزينه اهمىتىلى تضييق گۈستىرمىرىدىلر؛

و) يئرلى شرایطە، عادت-عنونه لرە معنوى موحىطە اویغۇنلاشىر، بعضى اونو قبول ائتمىكدىن بئلە چىكىنمىرىدىلر.

۱ مین ایلیگین بیرینجی یاریسیندا قیچاق تورکلری تدریجن آذربایجانین شیمالیندا اهالی نین اکثریتینی تشكیل ائتمه يه باشلاپپرلار حتی ساسانیلرین گوردوکلری موختلیف تدبیرلر ده بیر نتیجه وئرمیر. مرکزی حاکمیته (ایرانا) تابع اولمایان، اوژلری نین دشتی-قیچاق و شیمالی قافقازداکی تیپه دؤولتلرینی ایسه يارادا بیلمه ين قیچاق تورکلری آذربایجاندا طایفا بیرلیکلری شکلینده ياشاماقدا داوم ائدیرلر. لاكین اولکه نین اساس ائتنیک-مدنی منظره سی، ان گئچی، ۱ مین ایلیگین اورتالاریندان محض اونلارا مخصوص ایدی.

قدیم بیزاس، ائرمی و گورجو منغولیندہ ایشلن قیچاق تورکجه سی ائمئتلری بو دیلین آذربایجانین شیمالیندا، هابئله بوتؤولوکده جنوبی قافقازدا گئنیش یاپیلمیش، نوفوذلو بیر دیل اولدوغونو گؤسترسه ده، شیفاھی یارادیجیلیغا اوستونلوک وئرن قیچاق تورکلری نه جنوبی قافقازدا (و جومله دن آذربایجاندا)، نه ده اونونلا قونشو اولان شیمالی قافقازدا یازیلی آبیده لر یاراتمامیشلار. لakin اونلارین زنگین میفولوگیاسی، چوخ گوجلو شیفاھی خالق یارادیجیلیغى نومونه لری، موکمەل شیفاھی ادبی دیللری اولمۇشدور.

۱ مین ایلیین اورتالاریندا موختليف دينلري اوز " دئموكراتيك " خاراكتئرلینه اویغون بىر شىكىلده " قبول ائتمىش " قىپچاقلار ۷-۹ عصرلرده عربلرین تضييقىنە موقاۋىمت گۆستىرىك، اىسلام دينى نىن يئگانە دوزگۇن دونيا گۇرۇشو اىفادە اتتىدىگىنە اينانمamish، اوزون عصرلرین تجربىسى، سىنەن چىخىش ائدە رك اونا لوياڭ موناسىبىت بىلە مىش، بىئە لىككە دە سىخ بىرلەشە بىلەمە مىشلە. و فيكىريمىزجە، قىپچاق توركلىرى نىن ۱ مین ایللىين سونلارينا دوغرو آذربايچاندا سىاسى-ايدئولوژى نۇفوذلارىنى ايتىرمە سى نىن بىر سببى دە بىر لەمۇشدور. اىسلامى قبول ائتمىش، اوونون بايراغى آتىندا سىخ بىرلەشمىش اوغۇز توركلىرىنىن آذربايچان، بوردان دا كىچىك آسىيابا يورۇشۇ اىسە، عكىسىنە، چوخ بؤپىك ايدئيا سىاسى، معنۇي پوتئنسىيالا مالىك ايدى.

۲. اوغوز مرحله سی (۱ مین ايلليين سونو - ۲ مين ايلليين اورتالارى). اوغوزلارين آذربايجانا كوتلوي آخينلارى ۸-۱۰ عصرلرى احاطه ائدير موقتيليف منبعلىرىن وئردىگى بىرباشا، ياخود دولايى معلوماتلارдан آيدىن اولور كى، يئرلى اهالى (خوصوصىلە قىيچاق توركىلرى) اونلارا اساسلى يېر

موقاویمت گؤسترە بىلەمە سە دە، اوغوز توركىرى بىر سىرا خوصوصىتلەر نىنلىكى حسابلاشمالى، حتى اهمىتلى گوزشتىلە دە گىتمە لى اولموشلار.

قىيچاق خانلارى، مليكلىرى عصرلەر بويو شىمالى آذربایجاندا اوغوز اصىلزادە لرىنە قارشى، اوغورسوز دا اولسا، موبارىزە آپارمىش، حتى يئرى گىلىكىجە، غىيرى-تورك منشالى خالقلار، طايپالار ايلە مۇوققىتى دوستلوق علاقە لرىنە، حتى اىتتىفاقا بىلە گىرمىكدىن چىكىنەمە مىشلەر.

١٠-٩ عصرلەر دە آذربایجانا داها بؤيۈك كوتلە لرلە گىلن اوغوزلارلا يئرى قىيچاقلارى "نوفۇز" باخىمىندان آشاغىداكى شكىلەدە موقايىسە اتىمك مومكۇندور:

اوغوزلار بؤيۈك حربى-سياسى، ايدئولوژى گوجە مالىك ايدىلر؛ جنوب-شرق و جنوب-قرب جىناحالارى مؤحىم اولدوغونا گؤرە، اۆزلىرىنى آذربایجانىن ھەر يئرىنەدە اولدوغۇ كىمى، شىمالىندا دا ستراتىشى باخىمىدان چوخ راحات حىس ائدىرىدىلر؛ بىر نىچە عصرلىك موكىملىك يازى مەدىنىتلىرى وار ايدى؛ "ايسلامىن قىلىنجى" كىمى غىيرى-محددۇد بىن الخالق مىسىسىدا داشىيىردىلار. قىيچاقلار آذربایجاندا اۆزلىرىنى يئرى اھالى سايدىقلارىنى گؤرە، گوجۇ مودافىعە " " اينستىنكت " يەنە مالىك ايدىلر؛ شىمالداكى ھەمطايپالارى ايلە علاقە لرى مؤحىم ايدى.

ھەمین موقايىسە دن آيدىن اولور كى، " دىوانى لوغۇت تورك " ون مؤلۇفى م. كاشقارى نىن گؤستردىگى كىمى، تارىخ، آياقلارى دىن ھەر يئرده (او جوملە دن آذربایجاندا دا) اوغوز توركلىرى نىن خىئىرىنە ايشلە بىردى. لاكىن اونلارين مەھىم گىلەم اولماسى، حاكىمەتى تمىشلە لرى يئرى اھالى ايلە اوغوز توركلىرى آراسىندا موعىن آنلاشىلمازلىق دا يارادىرىدى. دوغۇرۇدور، بو " آنلاشىلمازلىق " حربى-سياسى، ايدئولوژى ساھە دە سونونجولارين خىئىرىنە چوخ آسانلىقلا آرادان قالخا بىليردى، لاكىن ائتىك-مەندى سىستەمەن مۇعىنلىشىمە سى باخىمىندان " موناقىشە " بىر نىچە عصر داوم اتىمە لى اولوردو. ائتىك مەندىتىن، دونياگۇرۇشونون، وردىشلىرىن مۇختاييف ساھە لرىنەدە ھەمین موناقىشە نىن ۲ مىن اىللىكىن اورتالارىنى قدر گىتتىكىنى مۇشاھىدە ائدىرىكى:

آ) اوغوزلار اىسلام دىنى نىن موجاھىدلرى اولدوقلارى حالدا، قىيچاقلار ھەمین دىنە (ائىجە دە دىيگر دىنلە) موناسىبىتىدە لويااللىقلارىنى موحافىظە اتىمە يە چىلىشىرلار؛

ب) اوغوزلار آذربایجانىن شىمال بؤلگە لرىنەدە ياشايان غىيرى-تورك طايپالارىنى فيكىر وئرمە دىكلىرى حالدا، قىيچاقلار اونلارلا چوخ عصرلىك علاقە لرىنى داوم ائتىرىرىدىلر؛

و) اوغوزلار يازىلى مەندىتە گىت-گىئە داها چوخ اوستۇنلوك وئرىدىكلىرى حالدا، قىيچاقلار فولكلور مەندىتىنى موحافىظە ائدىرىدىلر و س.

۲ مین ایلیین بیرینجی یاریسیندا قیچاق-اوغوز "قارشیدورماسی" آذربایجان ادبی (یازی) دیلی نین لئکسیکاسیندا دا اوزونو گؤستریر؛ بئله کی، "کیتابی دده قورقود" دان (۷ عصر) باشلا یاراق م. فوضولیه (۱۶ عصر) قدر آذربایجان یازیلی آبیده لریندە قیچاق سؤزلری ایله اوغوز سؤزلری نین پاراللیگی (سینونیمیلیگی) موشاھیده ائدیلیر.

قیچاق سؤزلری ایله اوغوز سؤزلری نین اورتا عصرلرین بئیوک بیر دؤوروندە (۱۶-۷ عصرلرده) عئینی بیر دیلین فاكتی کیمی ایشلنمە سی، ادبی دیلده قایناییب-قاریشماسی میللى تفککورون ھر ایکی تورک ائتنوسونون ایجتماعی-مدنی ایدراک تجربه سی اساسیندا فورمالاشماسی دئمک ایدی. ایی. آذربایجان میلتی نین تشكکولو مرحلە سی (۲ مین ایلیین اورتالا ریندان سونرا).

قیچاق تورکلری ایله اوغوز تورکلری نین آذربایجانداکی "موناقیشە سی" ۲ مین ایلیین اورتالا ریندان اعتیبارن آشاغیداکی شکیلده حلل اولونور:

(۱) اولکە ده ھم سای اوستونلويونه، ھم ده سیاسى اوستونلويه مالیک اولان اوغوز تورکلری آذربایجان میلتی نین فورمالاشماسیندا حلل ائدیجی رول اویناییرلار؛

(۲) دؤولتچیلیگین مرکزی عصرلر بويو آذربایجانین جنوبوندا اولدوغونا گؤرە، رسمی مدنیت (گئنیش معنادا) بورادا موطلق اکثریت تشكیل ائدن اوغوز تورکلری طرفیندن اینکیشاف ائتدیرلیر؛

(۳) ۱۵ عصرین اوللریندە بیرلشميش ھم شيمالى، ھم ده جنوبو احاطە ائدن آذربایجان دؤولتىنى اوغوز تورکلری يارادىرلار؛

(۴) ۱۷-۱۸ عصرلرده آذربایجان مدنیتی نین اینتیباھى (دئموکراتيکلشىمە سی) دؤوروندە خالقىن يادداشىندا ياشايان قیچاق دوشونجە مدنیتى نورماتيوا (ادبی-رسمى) مدنیت سوبييە سينه داھا گوجلو اولان اوغوز مدنیتى نین ترکييىنده يوكسە لىر؛

(۵) عموممیللى ائتنىك-مدىنى سىستئمەن فورمالاشماسی ایله قیچاق-اوغوز "قارشیدورماسی" تدریجىن آرادان قالخىر (ىنى آذربایجان ائتنىك-مدىنى سىستئمەنده قیچاق ائتنوسو احىيوا اولونور). و اونو دا قىيد ائتمک لازىمدىر كى:

(آ) قىچاقلار میللى ائتنىك-مدىنى سىستئمە بىن الخالق مدنىتىلە ياناشى، "يئرلى" غئيرى-تورك منشالى ائتنوسالارين مدنیتىنى؛

(ب) اوغوزلار ايسە آذربایجانين علاقە ده اولدوغو بىن الخالق مدنیتى گىتىر بئله لىكلە، موعاصىر آذربایجان ائتنىك-مدىنى سىستئمە "بئين الخالق" و "يئرلى" مىقىاسلى قیچاق تورکلری ایله بىن الخالق مىقىاسلى اوغوز تورکلری نين تارىخى علاقە لرى حسابىنا ۲ مین ایلیين

اورتالاریندان سونرا (۱۷—۱۸ عصرلر) فورمالاشیر. بونونلا بئله، آذربایجاندا قیچاق رئگیونال موحیطی بو گونه قدر قالماقدا داوم ائدیر — قیچاقلارین تاریخن مسکونلاشیدیقلاری اراضیلر (آذربایجانین کور چاییندان شیمالینداکی بؤلگه لری، ھابئله جنوی قافقازین بعضی رئگیونلاری) قیچاق تورکلوبونون بیر سیرا عادت-عنونه لرینی، وردیشلرینی، تفککور، دیل خوصوصیتارینی، آتزوپولوژی عالمتلرینی قورویوب ساخلاییر. همین اراضیلرده یاشایان غئیری-تورک منشالی ائنسوسلاملا قیچاقلارین ان آزى مین بئش یوز ایللىك تماسلاری دا بیر چوخ ساحه لرده اوز تاریخى عنونه سینى موحافیظ ھ ائدیر.

آذربایجاندا قیچاق تورکلوبونون تاریخى ائتتىك-مدى موقعييئن، فيکریمیزجە، بیرینجى نۇوبە دە آشاغىداکى گئىش ميقىاسلى پروسئسلر تاڭير گؤسترمىشىدир:

۱. ۱۰-۱۶ عصرلرده اوغوز تورکلری نین پاسسیونارلىغى نین گوجلنمە سى و بونون نتىجە سى اولاراق ۲ مین ایللىين بیرینجى يارىسىندا قافقاز—کىچىك آسىيا رئگیونوندا اونلارین حرbi-سياسى موققىلەر نین مۇھىكمىلە سى. بونون عكسيينه اولاراق، همین مرحلە دە ۲ مین ایللىين بیرینجى يارىسىندا قیچاق تورکلری نین پاسسیونارلىغى نین آشاغى دوشىمە سى و دشتى-قیچاق رئگیونوندا (او جومله دن ده شیمالى قافقازدا) مۇحتشم قیچاق (پولووئس) دؤولت بىرلىكلىرى نین پارچالاناراق ضعىيەفلە مە سى.

۲. اىسلام دىنى نین آذربایجاندا و ھمسىرەد اراضىلرده يابىلاراق سیاسى-ایدئولوژى، معنوی-مدى دوشونجە نین حرکتؤریجى قوووه سینە چئورىلمە سى (اىسلام دىنى نین، آرتىق قىئيد اولۇندوغۇ كىمى، سوسىال داشىيىجىسى اولاراق اولكە ده اوغوزلار چىخىش ائدیر، قیچاقلار بو دىنه، دئمك اولاڭى، لاقىيد موناسىبەت گؤسترىرىدىلەر).

۳. اوغوزلارین مدى دۇنيا ايلە (ایران، عرب دونياسى، قىرى آوروپا و س.). بىن الخالق تماسلارى نین گئت-گىنە گوجلنمە سى، قیچاقلارین اىسە، عكسيئە قىرى آوروپا ايلە تاریخى (۱ مین ایللىين بیرینجى، خوصوصى ايلە اىكىنچى يارىسى) علاقە لری نین، دئمك اولاڭى، كسىلىمسى.

۴. شیمالى قافقازدا گىئدن موركىب ائتىك-سياسى پروسئسلر نتىجە سىنەدە آذربایجانين شیمالیندا مسکونلاشمىش قیچاقلارلا دشتى-قیچاق دونياسى آراسىنداکى علاقە لرین تدرىجىن كسىلىمسى.

۵. نهایەت، ۱۶-۱۸ عصرلرده اوغوز تورکلری نین آذربایجانين گئىش معنادا جوغرافىياسىنا آرتىق اویغونلاشمالارى و يئرلى اهالى موقعييەندن "خارىجى مودا خىلە چىلە" ھ مونقول-تاتارلار، امير تىيمورا قارشى دايىناراق اولكە نین مودا فيعە سینە جەد ائتمە لرى.

۱۸- عصرلرده آذربایجان ائتیک-مدنی سیستئمی نین فورمالاشماسی ایله همین سیستئمین جوغرافیاسی دا موعینلشیر خوصوصیله اوغوز تورکلری نین مسکونلاشیدیغی آذربایجانلا تورکیه آراسیندا معنوی-مدنی سرحدلر قرارلاشیر، ایران "شیمال ایدیعالاری" ندان ال چکمه سه ۵، فاکتیکی اولاراق، همین معنادا فارس دیلی نین نیسبتن اوستون اولدوغو جنوب حودودلارینا چکیلیر و بونون نتیجه سی اولاراق، آذربایجانداکی اوغوز تورکلوبو داخلی (آذربایجانداخیلی) حیات یاشاماغا داها چوخ شرایط الده ائدیر، فیکریمیزجه، بونا گؤره ده آذربایجان میلتنی نین (و ائتیک-مدنی سیستئمینین) فورمالاشماسی دؤوروندە قیچاق تورکلوبو ایله اوغوز تورکلوبو آراسینداکی چوخطرفلی اونسیتین میقیاسی موعینلشیر، یعنی همین اونسیت آرتیق موعینلشمش جوغرافیادا گئدیر.

... آذربایجان جمعیتی ایسلام دینینی زنگین دوشونجه مدنیتی، موکمل ایدراک تجروبه سی اساسیندا قبول ائدیر. اونا گؤره ده ایسلام موختلیف اینکیشاف سوییه سینده اولان دینی دونیاگئروشلره پولئمیکایا گیرمه لى اولور. و همین پولئمیکا اوز عکسینی داها چوخ مسلمانلارلا غیبری-مسلمانلارین موناقشیسە سینده، موحاربیه سینده تاپسا دا، "کیتاب" ایسلام دینی نین محضر اینتللکتووال-معنوی، ایدئولوژی قلبە سینی نوماییش ائتدیرمه يه مئیلليدیر...

"رسول علئیه اوسسلام زامانینا یاقین بایات بويوندان قورقود آتا دئرلر بیر ار قوپدو. اوغوزون اول کیشی تمام بیلیجیسییدی، نه دئرسه اولاردى، قاییبدن دورلو خبر سؤیلردى. حاق-تعالی اونون کؤنلونه ایلهام ائدردى.

قرقود آتا آیتىدی:

— آخر زاماندا خانلیق گئرو قاییسا دونه، کیمسنە اللریندن آلاممیبا، آخر زامان اولوب قیامت قوبونجا...

بو دئیگى عوثمان نسلیدیر، ایشده سورولوب گئدیودور. دخى نئچە بونا بنزىر سؤزلىر سؤیلە دى. قورقود آتا اوغوز قۆومى نین موشکولونو حلل ائدیردى. هر نه ایش اولسا، قورقود آتایا دانىشمايىنجا ایشلە مزلردى. هر نه کى، بوبورسا، قبول ائدیلردى، سؤزۈن توتوب تمام ائدرلردى ".

گئرۈندۈبۈ كىمى، بورادا صۆحبت جمعیتىن سىراوى بىر عوضۇونون دئىل، اونون معنوی-ایدئولوژى رهبرى نین ایسلام دونياگئروشونو قبول اتىمە سیندن گئدیر. و اونون آشاغىداکى سؤزلىرى ده همین دونياگئروشون ایفادە سىدیر:

"الله، الله دئمینجە ایشلە اونماز،

قادیر تانری وئرمیینجه ار بايیماز.
 ازلدن يازيلماسا، قول باشينا قضا گلمز،
 اجل وعده ايرميینجه كيمسه اولمز.
 چیخان جان گئرو گلمز.
 بير ييگيدين قارا داغ يومورو سونجا مالي اولسا،
 بیغار، ديرر، طلب ائيلر
 نصيبيندن آرتیغین بیبه بیلمز.
 اولاشيان سولار داشسا، دنيز دولماز،
 تکببورلوك ائيليه نى تانری سئومز...
 قورقود آتا، ياخود " كیتاب " دا داها چوخ ايشلنديگى كيمى، دده قورقود اسلام موقسلرينى
 يوكسک توتور اونا گوئرە ده " سؤيلە مىش، گوئرە ليم، خانىم، نە سؤيلە مىش: "
 آغىز آچىپ ائىگر اولسام،
 اوستوموزدە تانری گئركلو،
 تانری دوستو، دين سرورى محمد گئركلو.
 محمدىن ساغ يانىندا ناماز قىلان
 ابوبكر صىددىقى گئركلو،
 آخىر سئىپارە باشىدىر، " اممە " گئركلو،
 هئجاسىنلىين، دوز اوقونسا، " ياسىن " گئركلو
 قىلىچ چالدى، دين آچدى، شاھىمداش على گئركلو،
 اليين اوغوللارى، پئىغمىر نوه لرى.
 كربلا يازىسىندا يئزىدىن اليىنده شهيد اولدو
 حستله حوسئين اىكى قارداش بىلە گئركلو.
 يازىلىپ-دوزولوب گۇڭدىن ائندى،
 تانری علمى " قرآن " گئركلو،
 اول " قرآن " ئى يازدى-دوزدو،
 اولماڭلار اۋىرە نىنجە كۆبە دى بىچدى
 عالىملىر سرورى عوثمان اوغان اوغلو گئركلو.

آلچاق يئرده ياپىلىپىدىر، تانرى ئوى مىككە گۈركلو،
اول مىككە يە ساغ وارسا، اسن گىلسە،
صىدقى بوتون حاجى گۈركلو.
ساغىش گۇنوندە آينا گۈركلو،
آينا گۇنو اوقوياندا خطبە گۈركلو.
قولاچ آسىب دىنلە يىنده اوومت گۈركلو،
مینارە دە بانلاياندا فقى گۈركلو...
قاموسونا بنزمه دى،
جوملە عالملرى يارادان الله-تانرى گۈركلو
اول ئويودوم تانرى دوست اولوبان مدد ايرثون،
خانىم، هئى!..

بۇنۇلا بئلە اىسلاما قدركى معنوى-اخلاقى تصوورلر، دىرلر دە اوندولمۇر، عئىنى درجه دە يوکسک توپلۇر:

" دىزىن باسىب او توراندا حالال گۈركلو،
دۇلۇمندن آغارسا، بابا گۈركلو.
آغ سودون دويا امىزسە، آنا گۈركلو،
ياناشىپ يولا گىرنىدە قارا بوغور گۈركلو.
اوزونجا تنفى گۈركلو.
اوغول گۈركلو... "

قورقۇد آتانين، ياخود دده قورقۇدون " كىتاب " يىن موقدىيمە سىيندە اىسلام دىنى تېلىغاتچىسى،
ايىئولوقۇ كىمىي تقدىيم اولۇنماسى بىزى بىر سира مطلبىردىن حالى ائدىر:
ھەر شئىدىن اول، دده قورقۇد مۇسلمان اولماقلالا اىسلاما قدركى تورك دونياگۈرۈشۈنون، معنوياتى
نин اىسلامى اساسلار اوزرىنده يئىىدىن تىشكىلىنى سىمۇولىزە ائدىر؛
ايكىنجىسى، تورك (خوصوصىلە آذربايجان تورك) روحونون، معنوياتى نين (عومومىن توركلىكىون!)
ايسلامدان اولكى مرحلە سى ايلە سونراكى مرحلە سىنى اۋزوندە بىرلشىدىرىر، بوتۇۋ تقدىيم ائدىر؛
اوجۇنچوسو، ئىپوسون (و " كىتاب " يىن) افسانوى مۇلifi كىمى اونون ايدئيا-ائىستېتىك
خاراكتېرىنى، قايه سىينى، مقصدىنى عكس ائتدىرىر.

گۆرونور، " دده قورقود " ائپوسوندا دده قورقود داها چوخ (بلکه ده يالنيز!) مؤلیف اولموش، دده قورقود " کیتاب " ايندی ايسه داها چوخ اوبرازا چوريلميشدير کي، بونون دا اساس سبيي ائپوسون مودريک مؤلیفي نين يازيدا بئيوک ايدئولوژي سئمانتيكا داشييان بير اوبراز کيمى تظاهورونه خوصوصى احتياج اولماسى ايدي. و بيزيم فيكريميزجه، دده قورقودون مؤلیفدن داها چوخ اوبرازا چوريلمه سيندە اونون ايسلاام ايدئولوقو کيمى يئيندين تظاهورو اهمىتلى رول اويناميشدير. عئينى زاماندا داستانى يازبيا کۈچورن هر بير شخص اۆزونو بو و يا دىگر درجه ده مؤلیف (کاتيپ يوخ!) سايماسى ايله دده قورقودو مؤلیفيكىدن بير قدر ده " کنارلاشديرميش " ، بير قدر ده اوبرازلاشديرميشدير. همین مؤلیف-کاتيپلر هر بويون سونوندا دده قورقودون سۆزۈنۈ داوام ائتديريرميشلر کيمى اۆز سۆزلىرىنى (اصليندە، زمانه لرى نين سۆزلىرىنى) ده " يوم وئرگىم، خانىم " دئيه علاوه ائتمىشلر:

" آغ آلنيدا بئش كلمه دوعا قالديق، قبول اولسون!

بىغيشىدىرسىن، دوروشدورسون،

گوناھلارينى آدى گۆركلو محمد موصطافا يوزو سوينون باغيشلاسىن!.. "

" کیتاب " ين موقدىمە سيندە اۆز عكسينى تاپميش ايسلاام دونياگۆروشۇ، هئچ شوبىھە سىز، بير قدر دئكوراتيو (تبليغات) خاراكتئر داشىيىر، لاکىن بونونلا بئله، او همین موقدىمە ده ايسلااما قدركى تورك-اوغوز دونياگۆروشونون قىيىسىز-شرطسىز اينكارى، ياخود موختليف دينى-ايدئولوژى دونياگۆروشلىرين ائكلەكتىكىسى، مئخانىكى يىغىمى ايله دئىيل، عوضۇي وحدتى ايله قارشىلاشىرىق. و بوتون آيدىنلىغى ايله گۆرونور كى، ايسلاام دينى اۆزونە قدركى ايدئيا-معنۇي اخلاقى گۆروشلىرى احتىوا ائتمىش تورك دوشونجە سينە، اگر بئله دئمك مومكۇنسە، پىرىنسىپ اعтиيارىلە حاكىم اولموشدور.

تورك دونياسى نين مؤحتشم کيتابى اولان " ديوانى لوغت تورك " ون اساس ايدئيالارىندان بىرى (بلکه ده بىرىنچىسى!) محضر ايسلااما كېچىدىن تارىخى ضرورت اولدوغونو تصديق ائتمىكىن عىبارتىدیر: " هر جور تعريف — بئيوک ياخشىلىقلار، گۆزل اىشلر صاحىسى اولان تانرى آدى اوچوندور. خالقىن ان چوخ دانىشانى لال، ان ساغلامى چوروک اولدوغو بير زاماندا تانرى جبرايلى آچق آنلايىش و هرطىرفلى معلوماتلا محمدە اىچرىسىنده هارامى، حالالى آنلادان قرآنى گۈندىرى؛ بئله لىكلە، اصل يۇنو ندن عىبارت اولدوغونو گۆستىرىدى...

ايندى بونلان سونرا محمد اوغلو حوسئين، حوسئين اوغلو مامحمد دئىير كى، تانرى نين دؤولت گونشىنى تورك بورجلريندە دوغدورموش اولدوغونو... گۈرۈم. تانرى اونلارا تورك آدینى وئردى و اونلارى يئر اوزونه باشچى ائتدى. زمانمىزىن خاقانلارينى اونلاردان سىچدى، دونيا مىلتلرى نين ايداره ايشلرينى اونلارين اللرينه وئردى، اونلارى ھر كىدىن اوستون ائله دى، ايلاھى قودرتله مو كافاتلاندىرىدى... ^{٤٢}"

بئله ليكله، توركىلر اسلامى هئىچ ده آمانسىز موحارىيە لىدە، دئوبىشىلدە مغلوب اولموش بىر اشتوس، جمعىت، خالق كىمى دئىيل، كىفaiت قدر آيدىن حىس اولونان قالىب ائمسىياسى، احوالى-روحىيە سى ايله قبول ائدىرلر. م. كاشقارى اوزز "ديوان" يىندا گؤستىرىر كى، تانرى توركىلر "بىرلىكده چالىشانى، اونلارين طرفينىدە دورانى عزيز توتىو و توركىلر گۈرە اونلارى ھر بىر آرزو سونا چاتدىرىدى، پىسىلىرىن شرىندىن قورودو. عاغىلىلى اودور كى، اۆزۈنۈ اونلارين (توركلىرىن — ن.ج.) اوخلارىندان قوروپىا بىلەمك اوچون گرگ آرخالارينجا گئتىسىن. دردىنى آنلاتماق و توركلىرىن كۈنلۈنۈ آلماقدان اۇترو اونلارىن دىللەرى ايله دانىشماقдан باشقا يول يوخدور... ^{٤١}"

"كىتابى-دە قورقۇد" م. كاشقارى نين تامامىلە حاقلى اولدوغونو تصديق ائدىر.

تانرىنى، اللهى تانىماق، اوندان قورخماق ايدئياسى نين "كىتاب" دا ان كىكىن شكىلە اىرە لى سورولدو يو بوى — "دۇخا قوجا اوغلو دلى دومرول بويو" دور. اوغۇز اىگىدىلىرىندىن اولان دلى دومرول "قورو چايىن اوزرىن بىر كۈرپىو ياپىشدىرىمىشىدى. كئچىندىن اوتوز اوج آقچا آلىرىدى. بونو نىچون بؤيلە ائدىرىدى؟ اونونچون كىيم، مندىن دلى، مندىن گوجلو ار وارمىدىر، چىقا منىمە ساواش دئىرىدى، منىم ارلىگىم، بەھادىرلىگىم، جىلاسونلىگىم، يىگىتىلىگىم روما، شاما گىئدە قاولانا، دئىرىدى".

بىر گون دلى دومرولون كۈرپۈسۈنۈن يانىنا دوشموش اوبادا شىون قوپۇر. دلى اىگىد گلىپ سوروشور: " — مەھ، قاواتلار، نە آغلا رسىز؟ منىم كۈرپۈم يانىدا بو قوغا نىدىر؟ نىيە شىون ائدىرسىز؟ — دئىدى.

آيىتدىلار:

— خانىم، بىر ياخشى يىگىدىيمىز اولدو، اونا آغلا رىز، دئىلىر.

دلى دومرول آيدىر:

— مەھ، يىگىدىنىزى كىيم اولدوردۇ؟

آيىتدىلار:

— والله، بگ بیگیت. الله تعالادان بويروق اولدو، آل قاناتلى عزراييل اول بیگیدین جانين آلدى.
دلی دومرول آیدیر:

— مره، عزراييل دئدیگینىز نه كىشىدیر كىم، آدامىن جانين آلير؟.. يا قادرير الله! بيرلىگىن، وارلىغىن
حاقى ايچون عزرايلى منىم گۆزومه گۆسترگىل، ساواشايمىم، چكىشىگىم، دوروشگىم، ياخشى بیگىدىن
جانين قورتارايمىم، بير داها ياخشى بیگىدىن جانين آلمىا...
حاقق تعالايا دومرولون سۆزو خوش گلمه دى. باق، باق!..

مره، دلى قاوات منىم بيرلىگىم بىلمز، بيرلىگومه شوکور قىلماز، منىم اولو درگاهىمدا گزمنلىك ائيله
يە؟ — دئدى. عزراييلا بويروق ائيله دىم كىم، يا عزراييل، وار دخى اول دلى قاواتين گۆزونه
گۈرونگىل، بىزىزىنى سارارتغىل، — دئدى، — جانين خيرلاتغىل، آغىل — دئدى.

عزراييل بير دفعه دلى دومرولا حمله ائدير، لاكىن گوجو چاتمير. اىكىنجى دفعه اونون آتى نين
گۆزونه گۈرۈنور، آت اوركوب، دلى دومرولو يئرە وورور. و عزراييل اونون كۈكسو اوزرىنە قونور. دلى
دومرول آمان دىلە بير، اللها خوش گىتمە بىن سۆزلىرى سرخوش اولوب دئدیگىنى سۈپەلە بىر:
مره، عزراييل، آمان،

تانرى نىن بيرلىگىنە يوقدور گومان!

من سنى بؤيلە بىلمز ايدىم،
اوغورلا يىن جان آلدېغىن دويماز ايدىم.
دؤكىمە سى بؤيوك بىزىم داغلاريمىز اولور،
او داغلاريمىزدا باغانلاريمىز اولور.

اول باغانلارين قارا سالقىمالارى — اوزومو اولور،
اول اوزومو سىقارلار، آل شرابى اولور،
اول شرابدان ايچن اسروك اولور.

شرابلىيىدىم، دويمادىم،
نه سۈپەلە دىم، بىلمە دىم.
بىگىتلىكە اوسانمادىم،
بىگىتلىكە دويمادىم.

جانىم آلما، عزراييل! — دئدى ".

عزراييلين يالنېز بويروغا عمل ائتدىگىنى بىلندە دلى دومرول اللها يالوارىر:

"یوجالاردان یوجاسان،
کیمسه بیلمز نئجه سن،
گورکلو تانرى!"

نچە جاهیللىر سنى گؤیده آرار، يئرده ایستر،
سن خود مۇمینلىرىن كۈنلۈنده سن،
دایم دوران جابىار تانرى،
باقى قالان ستىار تانرى!
منىم جانىم آلور اولسان، سن آقىل،
عزرایيل آلماغا قويماغىل، — دئى.

آللە تعالىيا دلى دومرولون بورادا سۆزو خوش گلدى. عزرایيلا نىدا ائىلە دى كى، چون دلى قاوات
منىم بىرلىكىم بىلدى، بىرلىكىم شوکور قىلدى، يا عزرایيل، دلى دومرول جان يئرىنە جان بولسون،
اونون جانى آزاد اولسان، — دئى.

دلى دومرول اول قوجا آتاسىندان، سونرا قوجا آناسىندان جان اىستە يېر، آنجاق هئچ بىرى راضى
اولمۇر. دلى دومرولون خاتونو مسلە نى بىلندە:

سەنин اول موخىنت آنان، بابان
بىر جاندا نە وار كى، سانا قىيىمامىشلار؟!

ارىل تانىق اولسان،
كورش تانىق اولسان!

يئر تانىق اولسان،
ارى تانىق اولسان،
گۈگ تانىق اولسان!
قادىر تانرى تانىق اولسان!

منىم جانىم سەنин جانىنجا قورىان اولسان! — دئىير. حالالى نىن سۆزۈندىن رىققىتە گىرك اللە بئلە
موراجىعەت ائدىر:

...ولو يوللار اوزىرىنە عىمارتلر ياپايمىم سەنин اوچون!
آج گۈرسىم دوپورايمىم سەنин اوچون!
يالىنجىق گۈرسىم دوناداييم سەنин اوچون!

آلیرسان ایکیمیزین جانین بیله قویقول،
کرە مى چوق قادیر تانرى!..

الله تعالا دلى دومروللا حالالينا اوزون عؤمور وئير، عزراييلا امر ائدير كى، گئدip دلى دومرولون
اتا-آناسى نين جانينى آلسىن.

ھر شئىden اول، قىئيد ائتمك لازىمدىر كى، الله-تانرى اوبرازى نين بو جور سرىست، سادلۇوه جە
سىنه، بىر قدر دە اركىيانا يارادىلماسى، بىرىنجىسى، اىپوس تىكىرۇنون خاراكتىرى ايلە باغلىدىرسا،
ايکىنجى طرفدن، تورك دوشونجە سى نين تىپولوگىياسىندان اىرە لى گلىر. توركler قدىم دۇورلەرن
باشلايلاق اۆز تانزىلارى ايلە سىخ معنوى-روحى تىماسىدا اولموش، اوندان قورخوب-چكىنمه مىش،
عكسيئىنە، اونا كۆنولدن باغلانىميش، اىسلامى قبول ائىدىن سونرا همین سادلۇوه لوک، صمىمەلىك
موسىمان اللهينما موناسىيىتىدە دە اۆزونو گۆستەرىمىشىدیر. لاكىن اىلک دۇورىد بئلە اولمۇشدور... تەرىجىن
سادلۇوه لوک مىستىكى، صمىمەلىك ايسە معنوى-روحى دىپلوماتىيىا ايلە عوض اولۇنماغا باشلامىش،
موختلىف طریقىلر، روحانى مكتىبلر، تىندىتىسىيالار يارانمىشىدیر.

" كىتاب " دا تانرى- الله سئوگىسى آتا-آنا سئوگىسى قدر مونىس، اىستى و صمىمەدىر.
قورقۇدشوناسلىقدا " دوخا قوجا اوغلو دلى دومرول بويو " اۆزونون غئىرى-عادى، اورىزىنال
مضمونو ايلە همىشە دېقت مركىيندە اولموش، موبايىھە دوغورمۇشدور. آكادمىك و. بارتولد همین
بويون داستانا سونرادان علاوه ائىدىلدىگىنى سۈيھە مىش، پروفېسسور م. ح. تەھماسىب ايسە همین
فيكىرى مودافىعە ائدە رك داھا اىرە لى گەتمىشىدیر؛ او، (م. ح. تەھماسىب) دلى دومرول اوبرازى نين "
تکامول " اونو بو جور خاراكتىرىزە ائدير: " قدىم واريانىدا اللە عاصى كىسىن، " آل قانادلى عزرايىل
" ى سايىمايان، اونو اولدوروب " ياخشى يىكىدلەرى خىلاص ائتمك " اىستە يىن بو مغۇرۇ گنج يېنى
داستاندا " بىر قورو چايىن اوستوندە كۈرپى يادپىرىپ كىچىندن اوتۇز آخچا، كئچمە يىندن دؤيە-دؤيە
قىرخ آخچا آلان " يىلېيىن، آوام، جاهىل، نادان بىر دلىسۇو شىكلىنە سالىنىميش، آلچالدىلىميش،
ميسكىنلىشىدىرىلىميشىدیر. بويون سون واريانىتىنى اىشلە يىن داستانچى اوزان اونو ائلە بىر حالا گتىرىپ
چىخارىرى كى، آخىردا او، اۆز قانمازلىغىنى، نادانلىغىنى " درك " ائدير " .

گۈركەلى آذربایجان فولكلورشوناسى نين همین مولاھىظە سىنى حاقلى اولاراق تىقىد ائدىن طلبه
لرىندىن بىرى (پروفېسسور ب. عابدۇللا) دا اۆز نؤوبە سىنە مىلە نى، دئمك اولار كى، دوزگۇن
قوبىمۇر: گويا بويون يارادىلماسىندا مقصد " اللهين اوجالىغىنى، واحىدىلىگىنى، اىسلامى عنعنه لرىن
گئىش يايلىماغا باشلادىغىنى (بو سونونجۇنون نە دئمك اولدوغۇ معلوم دئىيل — ن. ج.)، تانرى

ملکلریندن اولان عزرايلين موقعيىنى بىلدىرمك " ايمىش. اوغوز توركلىرى نين مولسانلىقى قبول ائتدىكلرى دئورده يارانان " دلى دومرول بويو " (خ.كوراوغلو) بىزىم فيكريمىزجه، اىسلاما قدركى تورك دونياگؤرۈشۈ ايله اىسلامىن قارشىلاشماسىنى (و بو زامان اورتايى چىخان ايدراك پروبلئملرىنى!) اوزونمخصوص بىر شكىلده اورتا عصرلر ائپوس منطىقى ايله عكس ائتدىرىر. بويدا شرابين خاطىرلادىلماسى دا تصادوفى دئىيل ائپوسون " آرى كۈنولدە پاس اولسا شراب آچار " منطىقى (" بىكىل اوغلو عمران بويو " ندا خاتونو بىكىلە دئىير) بورادا يئرىمير، عكسيئىنە، دلى دومرول گوناھينى شراب اىچمە سى ايله علاقە لنىدىرىر. قىيد ائدك كى، " بامسى بئيرك بويو " ندا قەرمان بازىرگانلارى ياغىلامىش كافىر اوررىنە گىئىندە " شراب اىچىركەن اىچىمرز " اولور، " آلتون آياغى يېرە " چالىر. و بئله ليكلە، اىسلام ائپوسدا، احتىاطلا دا اولسا، شرابا اۆز كلاسسىك موناسىبىتىنى بىلدىرىر.

" دلى دومرول بويو " گۈستىرىر كى، اىسلاما قدركى تورك اوغوز تفكىكورو اىسلامى موعىن موحاكيىمە لرلە، سورغۇ-سواللارلا، قىيد-شرطلە قول ائدىر، اىسلام تورك تفكىكوروندە بوشلۇغا، ايدئىاسىزلىغا دوشمور...

اوغوز اىكىيىلەرى بو و يا دىيگر چتىنلىيە دوشىنە آللە تىعالا يى سىغىنېب اونا دوعا ائدىرلر:

يوجالاردان يوجاسان،
كىيمسە بىلمز نئجه سن،
عزيز تانرى.

سن آنادان دوغىمادىن،
سن آتادان اولمادىن.

كىيمسە رىزقىن يئمە دين،
كىيمسە يە گوج ائتمە دين.

قامو يئرده احدسن،
آللهى-صمدىن.

آدمە سن تاج اوردون،
شىطانا لىنت قىلدىن.

بىر سوچدان اۋتىرۇ
درگاهدان سوردون.

نمرود گؤگه اوخ آتدی،

قارنی یاریق بالیغی قارشی توتدون.

اولولوغونا حددین یوق،

سینین بویون قددين یوق.

اوردوغون اولاتمیان اولو تانری،

باسدیغین بلیرتمه ین بلی تانری!

گوتوردوگون گؤگه یئتیرن گورکلو تانری،

قاقیدیغین قهر ائدن قەھار تانری!

بیرلیگینه سیغیندیم!

چلیم، قادیر تانری، مدد سندن!

قارا دونلو کافیره آت دپیرم،

ایشیمی سن اونر!..

یاخود:

یوجالاردان یوجاسان،

یوجا تانری!

کیمسه بیلمز نئجه سن،

گورکلو تانری!

سن آدمه تاج اوردون،

شیطانا لعنت قىلدىن.

بیر سوچدان اوئرتو

درگاھدان سوردون.

ایبراهیمی توتدوردون،

خام گؤنە چولقادىن،

گوتوروب اودا آتىردىن،

اودو بوستان قىلدىن...

بیرلیگینه سیغیندیم،

عزیز آللە!

خوجام، منه مدد!

موسلمان الله نین موعین خوصوصیتلرینی يادا سالان اوغوز ایگیدی اوно شخصلنديریر، موکمل بیر اوبرازا چئویریر. و اونا آشاغیداکی تعینلری آيد ائدیر:

(آ) میستیک-روحانی تعینلر؛

(ب) اینسانی، ياخود بشرى تعینلر.

میستیک روحانی تعینلرین، دئمک اوilar کی، هامیسی دینی کیتابلارдан، حدیلردن گلیر-بوردا "اپوس مؤلیفی" اوریژیناللیق ائلمیر. اینسانی، ياخود بشرى تعینلر گلديکده ایسه بونلارین اکثريتی ایسلامین قبولونون ايلک دئوروندە خالق تفککوروندە موعینلشميش، اساسن اوریژينال ایفاده لردىر: يوجالارдан يوجاسان، کيمسه بیلمز نئجه سن، اوردوغون اولا تمييان، باسديغىن بليرتمه ين، گۇئوردوگون گۇكە يئىرلن، قاقيدىغىن قهر ائدن و س. آللە-تانرييا ائدىلن دوعالاردا میستیک-روحانی تعینلرلە اینسانی، ياخود بشرى تعینلر ايدئيا-مضمونجا سىسىشىر، تعىين اولونان باره ده بوتۇو تصوور يارادىر. اونا گۇئرە ده بىزە بئلە گلیر کى، آللە-تانرييا آيد ائدىلن میستیک-روحانی تعینلرین اکثريتى دینى منبىلردن اول اپوسون دىلىنە كىچمىش موعین مودت شيفاهى عۇئمرونۇ ياشامىش، سونرا "كتاب" دا عکس اولونموشدور.

اپوسدا اسلام دینى باشقا دينلرله موقايىسە ائدىلير و بىرینجى نین اوستونلۇگو موختليف فورمالاردا ثوبوت، ياخود تصدقى اولونور.

موسلمان الله هم خريستيان اللهيندان، هم ده بوتلردن موقايىسە اولونماز درجه ده قودرتلى، هر شئىه قادر حساب ائدىلير.

اپوسون قەرمانلاريندا بئلە بير تصوور وار کى، آللە-تانرى قويارسا، ايمكان وئررسە، اونلار ھر ھانسى چتىنلىگىن عۆھىدە سىندىن آسانلىقلا گله بىلرلر. بونونلا بئلە، اللهين اينسانىن اۆز داخيلىنده اولماسى فيكىرى موعین قدر دئكلوراتيو شكىلده اىرە لى سورولسە ده ("سن خوش مۇمكىنلەر كۈنلۈننە سن!")، اپوسون قەرمانلارى خوصوصى حاللاردا آللە-تعالا ياموراجىعت ائدир، اونون مودافىعە سىنه احتىياجىلارى اولدوغونو بىان اندىرلر ("اللهىمَا سِيغىنْدِيْمَ" دئىيە). بو ايسە الله-تانرى اينامى نىن "كتاب" دا ھله لازىمى روحى-معنوى، اينتەللىكتوال سوبىيە يە چاتمايدىغىنى، ياخود اوغوز ایگىدىنин ائىك دوشونجە سرىستلىگىنى بىر داھا تصدقى ائدир. " بىكىل اوغلو امرانىن بوبو " ندا كافىرى يئنمك اوچون الله يالواران گنج ایگىدله كافير آراسىندا دينى دونيا گۇرۇشلىرىن موقايىسە سىنه اساسلانان دراماتىك بىر صؤحبىت گئدیر:

”کافیر آیدیر:

— اوغلان آلیندینسا، تانرینامى يالوارىرسان؟ سنين بىر تانرين وارسا، منيم يئتمىش اىكى بونخانىم وار، — دئدى.

اوغلان آيدیر:

— يا عاصى معلون، سن بوتلىكىن يالوارىرسان، من عالملرى يوقدان وار اىدن اللهيمى سىغىنديم، — دئدى.

حاقق-تعالا جبرايللا بوپوردو كىيم، يا جبرايل، وار شول قولوما قىرق ارجە قوووت وئردىم، — دئدى.

اوغلان كافيرى گوتوردو بىرە ووردو، بورنوندان قانى دودوك كىبى شورلادى. سىچرايىب شاهين گىبى كافيرين بوغازىن الله آلدى. كافير آيدир:

بيگىت، آمان! سزىن دينه نه دئرلر؟ دينينه گىردىم، دئدى. بارماق گوتوروب، شهادته گتىرۈپ مۇسلمان اولدو. قالان كافىرلار بىلوب مئيدانى سالوب قاچدى".

الله-تانرى اوغوز اىكىدىنە ايلهام، ائمۇسىنال گوج وئرير، الله عشقى ايله سىلاحلانمىش قازى ارن ھر جور فىزىكى مانعه نى دفع ائدیر.

تپە گۈزۈن قوردوغو تله يە دوشن باساتىن دىلىنە كلمە يى شەhadت گلىر: " لا الله، محمد رسول الله، دئدى. دئدى، همین دم گونبىد يارىلدى، يئدى يئردىن قاپى آچىلدى، بىرىنندن صدا گلدى.

...تپىگۈز آيدیر:

— اوغلان، قورتولۇنмо؟

باسات آيدир:

— تانرىم قوتاردى، — دئدى".

اىسلام دينينه، اونون كانونلارينا، اوبرازلارينا حۈرمت، اوركىن اينانماق، صداقت گۈستىرمك ائپوسون اىدئيا-مضمونونا اهمىتلى تاثير گۈستىرن، بىر سىرا حاللاردا اىسە اونو حتى موعىن اىدن موتىيىلدىر. بىزىم قطعى اينامىمىزى گۈرە، اوغوز اىكىدىنەن يىنىجە قبول ائتىيگى، يالىز اسالىارىنى بىلدىگى، تفصىلاتينا هله درىنندن بلد اولمادىغى اىسلام دينينه صداقتى اىسلام ايدئولوگىياسى نىن ايمانلارىندان داها چوخ همین اوغوز اىكىدىنەن خاراكتىرى عومومىتله صداقتلىيگى، عومومىتله، صىميمىلىيگى، عومومىتله اونسىتىجىلىيگى ايله علاقە داردىر.

آروز ايگيد بئيركىن قازانا دوشمن اولماسىنى طلب ائدركىن بئيرك راضى اولمور. اونو نامىردىجە سىنه اولدورورلر و اولمە مىشىن اول وصىت ائدىرى كى، " يارىن قىيامت گونوندە منىم اليم قازان خانىن ياقاسىندا اولسون، منىم قانىم آروزا قوورسا " . ھم آروزون حركتى، ھم دە بئيرگىن وصىتى قازانا برك تاثير ائدىرى. " كىتاب " دا دئىيلير: قازان " بئيره كى ن قانىن دايىسىندا آلدى. آروزون ائوينى چاپدىرىدى، ائلىنى- گونونو ياغمالاتدى. بىگىت بىگلىر دوبىوم اولدو " .

آروزون غئيرى- اينسانى حركتىنە عئىنى زاماندا الله خوش گىتمە يىن حركت كىمى باخىلير. و او، لازىمى شكىلده جزا اندىرىلىرى. بو و بونا بنزىر كوللى مىقداردا مىثاللار گؤستىرىر كى، اىسلام دينى نىن طبلرى تورك- اوغوز اخلاقى نىن معنوياتى نىن تارىخى طبلرى ايلە، دئمك اولار كى، خىدەت تشكىل ائتمىر. اىسلام دينىنى عومومن تورك دوشونجە سىنى زىلە مدن، دئفورماسىياسىز قبول ائدىرى. " كىتاب " يىن " دىرسە خان اوغلو بوجاغ بويو " ندا اىسلامىن قبولو، سونراكى بىر سира بويالاردان فرقلى اولراق، بىلاواسىطە ايدئيا- معنوى پروپاگاندا كىمى قويولمور. لاكىن مسلە نىن اوندان آز واجىب اولمايان باشقا بىر طرفينه توخونلۇر كى، بو دا اىسلاما قدركى دوشونجە طرزى، اشتوپسىخولوگىيا ايلە موسىلمان دونيا گۈرۈشۈنۈن علاقە لنىدىرىلە سىنەن عىبارتدىرى. دوزدور، ھەمین علاقە لنىدىرىمە ھەلە ضعىيفىدىر، اوزدىرى، بونونلا بئلە، حىس ائدىلىرى كى، اىسلاما قدركى تورك معنوياتىندا اىسلاما بىرباشا چىخىش مۇۋجۇددۇر:

" خانلار خانى خان باينىدىر اىلده بىر كرە توى ائدىب، اوغوز بىگلىرىن قوناقلاردى. گئنە توى ائدىب آتدان، آيغىردان، دوه دن بوجرا، قويوندان قوج قىردىرىمىشىدى. بىر يئرە آغ اوتاق، بىر يئرە قىزىل اوتاق، بىر يئرە قارا اوتاق قوردورموشدو.

— كىمىن كى، اوغلو- قىزى يوق، قارا اوتاغا قوندورون، قارا كىچە آلتىنا دؤشىگىن، قارا قويون يخنىسىندا اونونه گتىرىن. يئرسە، يئسین، يئمىزسە دورسون گتىسىن، دئمىشىدى. — اوغلو- قىزى اولمايانى الله- تىلا قارغايىدىر، بىز دخى قارغارىز، بىللى بىلىسىن، دئمىشىدى " .

باينىدىر خانىن گؤستىرىشى تصادوفى دئىيل، او كىميسە تحقىر ائتمك، جمعىتىن گۈزۈندەن سالماق مقصىدى ده گودمور، هانسىسا قدىم بىر عادتى، مىسىمى يئرىنە يئتىرىرىر... باينىدىر خانىن مجلىسىنە گلن دىرسە خان بىر گؤستىرىشىدىن، يىنى اوغلو، قىزى اولمادىغى اوچون قارا چادىرا اوتورو لماسىندا ناراضى قالسا دا، گوناھى اوزوندە، ياخود خانىمىندا گۈرۈر. او تورما يىپ ائوينە قايدىرى.

..... مسله بوراسیندادیر کی، باییندیر خانی نین گؤستريشى ائله اوونون اۋزو طرفينىن ايسلامى منطيقلە اساسلاندىرىلىر: " الله-تعالا قارغايىدىر، بىز دخى قارغارىز... " و ھمين منطىق دىرسە خانا مصلحتىنده داوام انتدىرىلىر:

های، دىرسە خان،

منه غضب ائتمە،

اينجىنېب آجى سۆزلىر سۆليلە مە!..

يئرينىن اورو دورگىل،

آلا چادىرىن يئر يوزونە دىكدىرىگىل،

آندان، آيغىردان، دوه دن بوغرا،

قوبىوندان قوج اۋلدورگىل.

ايج اوغوزون، داش اوغوزون بىگلىرىن

اوستونە يىغناق ائتگىل.

آج گۈرسن دويورگىل،

يالىنچىق گۈرسن دوناتگىل،

بورجولوبۇ بورجوندان قورتارگىل.

تپە كىبى ات يىخ، گۈل كىبى قىمىز ساغدىر،

اولو توى ائيلە،

حاجت دىلە!..

اولا كىم بىر آغزى دوعالى نين آقىشىلە

تانرى بىزە يىتمان عيال وئەه... .

دىرسە خان مصلحتە قولاق آسىر، دئىيلنلىرى ائدىرى... " ال گۈتۈردولر، حاجت دىلە دىلر. بىر آغزى دوعالى نين آقىشى ايلە الله-تعالا بىر عيال وئىرى، خاتونو حامىلە اولدو. بىر نىچە مودتىن سونرا بىر اوغول دوغوردو " .

دىرسە خانىن اوغلو ايگىدىلىك گؤسترىر، دده قورقۇد گلىپ اوナ آد وئىرىر، سونرا ايسە دئىرىر: " آدینى بن وئىرىم، ياشىنى الله وئرسىن " .

گۈرۈندۈيو كىمى، دىرسە خانىن اوغلو اللەھىن مىھىتى ايلە دوغولور، اوナ ھانسى طالعىن وئىرەتلىكى دە للەدان آسىلىدىرى... بوجاجا بؤھتان آتان قىرخ يولداشى دا اونو مەھىن "شريعت" دى پۇزمەقدا گوناھلاندىرىرى:

گۈرۈرمۇس، دىرسە خان، نە لر اولدۇ...

يارىماسىن، يارچىماسىن سنىن اوغلۇن،

كۈر قۇپدو، ارجىل قۇپدو.

قىرخ يىگىدىن بويونا آلدى،

قالىن اوغۇزون اوستۇنە يورۇش ائتدى.

نە يېرەدە گۈزىل قوپدوسا، چىكىب آلدى،

آغ ساققالى قوجانىن ساچىن دارتدى...

آفان دورو سولاردان خېر كىچە،

ارقۇرۇ ياتان آلا داغدان بئتر آشا،

خانلار خانى بايىندىر خانا خېر وارا،

دىرسە خانىن اوغلو بؤيلە بىدۇت اىشلە مىش، — دئىيە لر...

بئلە ليكە، گنج اوغۇز بىي نىن حىاتى مۇختىلۇف طرفىردىن بو و يا دىگەر درجه دە اىسلام
ايدئولوگىياسى، معنويياتى ايلە احاطە ائدىلىرى.

لاكىن "كىتابى-دە قورقۇد" دا اىسلاما قدركى دونيا گۈرۈشلىرىن، دينى ايناملارىن ھله كىفایت
قدر جانلى اولدۇغو معلومدور؛ مىلن، دىرسە خانىن اوغلۇندان نىگاران خانىمى اۋز ائمۇسىياسىنى بو
جور اىفادە ائدىرى:

...چىخىسىن بىنیم كۈر گۈزۈم،

آ دىرسە خان، يامان سىگرىرى!

كىسىلىسىن اوغانان امن سود دامارىم،

يامان سىزىلار!

سارى يىلان سوقماقдан آقجا تىيەم قالقىب شىىشە،

يالىزىجا اوغۇل گۈرۈنمز، باغرىيم يانار...

يارالانىب اۋزوندىن گىتىمىش اوغلو بوجاجى آختارىب تاپان آنا اونا بئلە موراجىعت ائدىرى:
قارا قىيىما گۈزلىرىن

اویخو آلمیش، آچقیل آخی.

اول ائننیجە سینجیگون

اوزونالمیش بیغیشیر آخی.

تانری وئرن داتلى جانین

سئیراندایمیش ایندی، آخی.

یوز-گۆزوندە جانین وارسا،

اوغول، وئر خبر مانا،

قارا باشیم قوربان اولسون، اوغول، سانا!..

" يالنیزجا اوغول " او ایتیرجگیندن قورخوب ھیجانلانا، چیلغینلاشان آنا اوغلونون گلیب چیخدیغى قازلیق داغینا قارغایپىر. ھوشۇ اۋروونە گلمیش بوجاج آناسىنى بوندان چکىندىرىپىر:

برى گلگىل،

آغ سودون امدىگىم قادىنیم آنا!

آغ بىرچكلى، عزتلى جانىم آنا!..

آفارىنا قارغاماكىل،

قازلیق داغى نىن سوچو يوقدور.

قاچار كىيىكلرىنە قارغاماكىل،

قازلیق داغى نىن گوناھى يوقدور...

قارغاسان، باباما قارغا،

بو سوج، بو گوناھ بابامداندىر.

خىزىرىن مىلەتى ايلە بوجاجىن ياراسىنى آنا سودو، داغ چىچگى ايلە موعالىجە ئەدىپ ساگالدىرلار... .

كافيىرە اۋزونون كىملىكىنى، اصلينى، كؤكۇنۇ " ایضاح ائدىن " قازان خان مۇسلمان اولدوغۇنۇ، " محمد دين دىنى عشقىنە قىلىنج اوردوغۇنۇ " ، كافيىر شەھىرى ئەلدىغىنى دئمكلە ياناشى اونو دا دئىپەر كى:

آغقايانىن قاپلانىن ائرکىگىنده بىر كؤكوم وار،

اورتاج قىردا سىزىن كىيىكلرىنیز دورقۇرمایا.

آغ سازىن آسلانىندا بىر كؤكوم وار،

قازالا جا یوندونوز دورقورمايا.

ازواى قورد انىگى ائرکىگىنده بىر كؤكوم وار،
آغجا يونلو تومن قويونون گزدىرمە يە.

آغ سونقور قوشۇ ائرکىگىنده بىر كؤكوم وار،
آلا ائردىك، قارا قازىن اوچورمايا.

قالىن اوغوز ائلىنده بىر اوغلۇم وار — اوروز آدلى،
بىر قاراداشىم وار — قاراگونه آدلى،

يىتىدىن دوغانىنى دورقورمايا لار.
الىنه گىريشمىشىكىن، مره، كافير،

اولدور منى، يىتىرى منى!..

قىلىنجىندان ساپارىم يوق،

كندو كؤكوم سۈكۈمگىم يوق.

اىسلاما قدركى ايناملارين " كىتابى دده قورقۇد " داكى چوچىشىدىلىلىگى مۇختىف دؤورلرىن دوشونجە طرزى نىن، دۇنياگۇرۇشونون موعىن اىدراك قانۇنلارينا مووافق اولاقق سىنخرونلاشىمىسى اىلە باغلىدىر مۇشاھىدە لر گۇستىرىر كى، " كىتاب " دا (و دئمە لى، ائپوسدا) آشاغىداكى دىنى دۇنياگۇرۇش فورمالارى بو و يا دىيگەر مىقىاسدا (و كىيىفتىد) عكس اولونور:

(۱) اىيتىدى ايناملار (خوصوصىلە طبىعتە اينام، ياخود طبىعتى جانلى تصوور ائتمك)، مىفولوگىيىا؛

(۲) تانرىچىلىق؛

(۳) اىسلام.

چىغىنام-چىغىنام قاياناردان آخان سو،

آغاج گمىلىرى اوينادان سو،

حسنلە حوسئىنин حىرىتى سو،

باغ و بۇستانىن زىيىتى سو،

عايشە اىلە فاطىيمە نىن نىڭاھى سو،

شاھباز آتالار اىچدىگى سو،

قىزىل دوه لر گلىب كىچدىگى سو،

آغ قويونلار گلىب چئورە سىننە ياتدىغى سو!..

اور دومون خبرینی بیلیرمیسن، دئگیل مانا،
قارا باشیم قوربان اولسون، سویوم سانا.

سو ایله خبرلشمک، سودان خبر سوروشماق قدیم تورکلرین سو ایله باغلى زنگین ایناملاری نین ایفاده سیدیر. همین ایناملارین بیر چوخو ایسلام دینی ایله بیرسلرک بو گونه قدر یاشاماقدادیر. حیات منبعی اولان سویون قدیم تورک تفککوروندہ بو جور مؤحکم یئر توتماسی تامامیله طبیعیدیر.

"کیتاب" دا سو کولتو ایله یاناشی آغاج کولتو دا دیقتی چکیر — قازان خانین اوغلو اوروزو کافیرلر دارا چکمک (آغاجدان آسماق) ایسترکن آغاجا بئله موراجیعت ائدیر:

آغاج، آغاج دئرسم سانا ارلنمە، آغاج!..

مککه ایله مدینە نین قاپیسی آغاج،
موسایی-کلیمین اساسی آغاج!

بؤیوک-بؤیوک سولارین کورپوسو آغاج،
قارا-قارا دنیزلرین گمیسی آغاج،

شاهی مردان علی نین دولدولونون آیرى آغاج،
زولفقارین قینیلن قبضه سى آغاج!

شاه حستله حوسئینین بئشیگى آغاج،
اگر اردیر، اگر اوورتدير، قورخوسو آغاج!..

باشین آلا باقار اولسام، باشسیز آغاج،
دیبین آلا باقار اولسام، دیبیسیز آغاج!
منی سانا آسارلار، گؤتورمگیل، آغاج!

گؤتوره جک اولورسان بیگیتیلیگیم سنى دوتسون، آغاج!

موشاهیده لر گؤستیر کى، "کیتاب" دا اۇز عکسینى تاپمیش ایناملارдан بىرى ده قورد (بوز قورد) اینامیدیر، لاکین بو اینام دا آرخایكلشمىش، حتى دئمک اوilar کى، توئئملە حیوان (جاناوار) آراسینداکى فرق گؤتورولموشدور. اونا گؤرە ده قازان خانین قوردا موراجیعتىنده کىفایت قدر سىراوى، عادى تعىینلر اىشلە دىلير، قوردون توئىم فونكىسىياسى آرخا پلاندا قالىر:

قارانقو آخشام اولاندا گونو دوغان،
قار ایله ياغمور ياغاندا ار كىسى دوران،
قاراقوج آنلارى كىشىندىرن،

قیزیل دوه گئردوگوندہ بوزلاشدیران،

آغجا قویون گئردوگوندہ قویروق چیریبب قامچیلايان،

آرخاسینی اوروب برک عاغیلین آردین سؤکن،

قارما-بوکج سیمیزین آلیب توتان،

قانلی قویروق اوزوب چاپ-چاپ یودان،

آوازی قابا کۆپکلە قووغا سالان،

چاقمالیجا چوبانلارى دونله يوگوردن...

اوردومن خبرین بیلیرمیس، دئگیل مانا،

قارا باشیم قوربان اولسون، قوردوم، سانا!

" کیتاب " دا اوز عکسینی تاپمیش ایناملاردان بیرى ده قادین — آنا اینامیدیر کى، بو اینام کیفایت قدر جانلى، فونکسیونالدیر. ائپوس نینىكى " آنا حاقى — تانرى حاقى " دئیبر، عئىنى زاماندا همین منطیق بير سىرا بويالاردا اوزونو بىلاواسىطيه تصدیق ائدیر. گئردونور، ایسلامىن قبولو، ائلجه ده اوغوز جمعىتى نین اينكىشافى آنا كولتونون دايىرە سينى داها دا گئنىشلەندىرىمیش، حتى اونا موعىن سئمانتىك رنگارنگلىك گتىرىمىشىدیر.

موشاهىدە لر، موقايىسە لر گؤستىریر کى، " کیتاب " دا ایسلاما قدرکى اساس دينى دونياگئرۇشۇ تانرىچىلىقىدىر، لاکىن اىتىدای ایناملارىن، مىفولۇزى اوپرازلارىن بو و يا دىگر شكىلە تظاھورو بارە ده دانىشماق مومكۇن اولسا دا، ایسلاما قدرکى تانرى (تورك تانرىسى) " کیتاب " دا بىلاواسىطيه اىشتىراک اتتىرى. بونون دا اساس سببى، فيكىريمىزجە، آشاغىدا كىلاردان عىيارتدىر:

(۱) تانرىچىلىق اىتىدای دىنلەلە، ایناملارلا موقايىسە ده يوکسک سوپىيە يە قالخىمیش دونياگئرۇشۇ فورماسى اولدوغونا گئرە اونلاردان داها آسان ایسلاملاشمىش، داها آز رەتلىكىت وئرمىشىدیر؛
(۲) ایسلامى (ھەچ اولماسا اونون اساس پرينسىپلىرىنى) قبول ائتمىش جمعىت، خالق اوز ائپوسوندا (عومومىن اپپىك تفکكۈرۈنە ایسلام آللە - تانرىسى اىلە رقابت آپارا بىلە جك اىكىنچى تانرىدان (تورك تانرىسىندان) ايمتىناع ائتمە لى اولموشدور؛

(۳) تانرىچىلىغىن بير سىرا خوصوصىتلرى ایسلام دينى طرفىنдин احتىوا ائدىلىمیش، بئله لىكلە، ایسلامىن " تورك ایسلامى " آدلاندىرا بىلە جىگىمىز وارىاسىياسى مئىدانا چىخمىشىدیر.

و بوتون بونلارا گؤره " دده قورقود " ائپوسوندا بیرى دىگرىنى عوض ائتمىش موختليف دينى دونياگۇرۇش فورمالارى نىن اىسلام دينى نىن اوستۇنلۇگو ايله بىر اىيئارىياسى عمله گلمىشدىر. " كىتاب " داكى همین دينى-معنوى، ايدئولوژى اىيئارىيَا اۇزونو يىنچام شكىلده داها چوخ بويالارين آخىرىندا گلن " يوم " لاردا گۇستىرىر:

يئرلى قارا داغلارين يېقىلىماسىن!

كۈلگە ليكجه قابا آغاجىن كسىلىمىسىن!

قامان آقان گۇركلو سوبون قوروماسىن!

قانادلارين اوجلارى قىرىلىماسىن!

چاپاركىن آغ-بوز آتىن بودرمە سىن!

چالىشاندا قارا پولاد اوز قىلىنجىن كوتلمە سىن!

دورتۇشكىن آل گۇندىرىن اوغانلىماسىن!

آغ بىرچىكلى آنان بئرى بېھىشت اولسۇن!

آغ ساققاللى بابان يئرى اوچماق اولسۇن!

حاق ياندىران چىراغىن يانا دورسۇن!

قادىر تانرى سنى نامىرد ده مؤحتاج ائلمە سىن!

گۇرۇندۇيو كىمى، بورادا موختليف دينى دونياگۇرۇش فورمالارى سوخورلاشىر، توركى طرفىنдин قبول ائدىلمىش اىسلام دينى اىسلاما قدركى دونياگۇرۇش فورمالارىنى درحال اينكار ائتمىر، مۇسلمانلاشما پروسئىسى معنوى ساھە ده تدرىجىن گىئىدىر.

عومومىتله، " كىتاب " دا اىسلاملىن قبولونون اىكى مقامىنى آىيرماق لازىمىدىر:

(۱) اىسلامىن اوغوز توركلىرى طرفىنдин قبولو؛

(۲) اىسلامىن قىيچاڭ توركلىرى، ائلچە ده غئيرى-توركى (عومومىن كافىرلر) طرفىنдин قبولو. اىسلامىن اوغوز توركلىرى طرفىنдин قبولو " كىتاب " دا اوزدە اولان بىر مقام دىئىلىدىر، او، داها چوخ " كىتاب " يىن داخىلى مضمۇنونو تشكىل اىدىن معنوى مىسلى دىرى. اىسلامىن قىيچاڭ توركلىرى، ائلچە ده غئيرى-توركى (عومومىن كافىرلر) طرفىنдин قبولونا گلدىكىدە اىسە، بۇ مقام كىفaiت قدر اوزدە دىرى... " كىتاب " يىن، آرتىق قىيىد اولۇندۇغۇ كىمى، اساس ايدئالارىندان بىرىنى مەھىن بوكافىرلرىن موختليف موناسىبىتلەرلە اىسلامى قبول ائتمە سى تشكىل ائدىر.

" كىتاب " دان گۇرۇنور كى، اىسلام دينى اوغوزلارين مۇسلمان توركلىرىن اتنوغرافىياسىينا دا داخيل اولموشدور بى باخىمدان " بابىورانىن اوغلو بامسى بئيرك بويو " ندا دده قورقۇدون دلى قارجارىن باجىسى بانى چىچە يە ائلچى گئتمە سى حادىشە سى موعىن ماراق دوغورور... دده قورقۇد قىزى بى جور اىستە بىرر: " قارشى ياتان قارا داغىنى آشماغا گلەمىشىم، آقىتىلى-گۇركلو سوپۇنو كىچىمگە گلەمىشىم، گئن اتگىنە، دار قولتۇقونا قىسىلماغا گلەمىشىم. تانرى نىن بوبۇرۇغۇ ايلە، پېيغىملىرىن قۇولىلە، بىكىم، آيدان آرى، كوندىن گۇركلو قىز قارداشىن بانى چىچگى بامسى بئيرگە دىلە مەكە گلەمىشىم " .

دلى قارجار دده قورقۇدو ووروب اولدورمك اىستە بىرر. دده تانرىيى سىغىنېب اىسمى عظم اوخويور. قارجارا " چالورسان الىن قوروسون! " دئىيە قارغىش ائدىر... و " حاق-تعالانىن امرىلە دلى قارجارىن الى بوقارىدا آسىلى قالدى. زىرا دده قورقۇد ويالاتتى بىيە سى ايدى. دىلگى قبول اولدو. دلى قارجار آيدىر:

— مدد، آمان، ال-آمان! تانرى نىن بىرلىكىنە يوقدور گومان. سە منىم اليمى ساگالدى گۇر، تانرى نىن بوبۇرۇغۇ ايلە، پېيغىملىرىن قۇولىلە قىز قارىنداشىمى بئيرگە وئرگىن، — دئىدى، اوج كررە آغزىندان قرار ائيلە دى، گوناھينا تۆۋە ئاھىلە دى.

دده قورقۇد دوعا ائيلە دى، دلى نىن الى حاق امرىلە ساپاساغ اولدو... "

گىرېيە قايىدان دىدىن نە لر اولدوغۇنو سوروشىدۇقدا بئلە جاواب وئررر: " اللەھىن عىننەتى، ارنلىرىن ھومىتى اولدو، قىزى آدەم " .

" كىتاب " دا اىسلام دينى نىن آرتىق دؤولتچىلىك دوشونجە سى ايلە علاقە دار اولدوغۇنو گۇستەرن مقامىلارا تصادوف اولۇنور؛ مىلەن، " بکىل اوغلو امرانىن بويو " ندا قازان خانىن اينجىمەش، پادشاھا عاھىنلىكىنە بىكىلە خانىمى بئلە دئىرر: " بىيگىدىم، بگ بىيگىدىم! پادشاھلار تانرى نىن كۈلگە سىدېر. پادشاھينا عاھىنلىكىنە بىيگىدىم " .

لاكىن اىستر اپوسدا، اىسترسە ده " كىتاب " دا اىسلام دينى قدىم تورك دؤولتچىلىك عنعنە لرىنە اھمىتلى تاثیر ائدە بىلەمەر. اونا گۇرە كى، همىن دىنин تشككول تاپىب فورمالاشىغى موحىطىدە دؤولت قورو جولوغۇ تجربە سى گوجلو دئىيلە. اىسلام دىنинى قبول اتتىمىش توركلىر مۇ موجود دؤولتچىلىك عنعنە لرىنە اساسلاناراق اورتا عصرلىرىن مؤحتىشىم اىسلام تورك ايمپېرىيالارىنى ياراتدىلار. و قدىم تورك دؤولتچىلىك تفکكورو اىسلام مەننەتىنى يوكىلىتىدى، زنگىنلىشىدىرىدى، موحافىيە ئىتدى.

اپوسدا مسلمان تورکلرین، اگر بئله دئمک مومکوندورسه، اساس وظیفه سی (بلکه ده، سیتییاسی، طبیعی ایستگی، ماراغی!) کافیرلر اوزرینه آخینا گئتمکدن عیبارتدير... اونا گؤره ده " ادبیات ائنسیکلوبئدییاسی لوغتى " نین " اپوسون اساس مضمونونو اوغوزلارین ایستیلا اولونموش قافقاز تورپاقلاریندا اوز حاکیمیتلرینی تصدیق ائتمک اوچون " کافیرلر " له دئیووشلری تشکیل ائدير " فیکری (همین فیکرین مؤلیفی تورک دونیاسی نین گؤركملی فولکلورشوناسی خالیق کوراوغلودور) ایله راضیلاشماماق مومکون دئیبل.

" قازلیق قوجا اوغلو یئنگنگین بوبو " بئله باشلایر:

" قامغان اوغلو خان بایندیر یئریندن دورموشدو. قارا یئرین اوزرینه آغ بان ائوین دیکمیشدى. آلا سئیوان گؤک يوزونه آشینمیشدى. بین یئرده ایپك خالیچه دؤشىمیشدى. ایچ اوغوز، داش اوغوز بکلری صؤحبته دریلمیشدى. ئىمە-ايچمه ایدى.

قازلیق قوجا دئئرلردى، بىر کىشى واردى. بایندیر خانىن وزىرى ایدى. شرابين ایتىسى باشينا چىقىدى. قابا دېزى نین اوزرینه چۈكىدو، بایندیر خاندان آقىن دىلە دى.

بایندیر خان دستور وئردى: " نرە يە دىلرسن وار " — دئىدى.

قازلیق قوجا ايش گۈرموش، اىشە يارار آدام ایدى. يارار قوجالارى يانينا جمع ائلە دى. يادىغى- ياراغى ایله يولا گىردى.

چوق داغلار، درە-تەپه کىچىدى. گۈنلرده بىر گون دوزمورد قىلە سىنه گىلدى. قارا دېزى كنارىندا ایدى. اونا اىربىن قوندولار. اول قىلە نىن بىر تکورو وار اىدى، آدىنا آرشىن اوغلو دىرك تکور دئئرلردى. اول کافيرلر آتمىش آرشىن قامتى واردى. آتمىش باتمان گورز سالىردى، قاتى مؤحىم ياي چكىردى.

قازلیق قوجا قىلە يە یئندوگىيلەن جىنگە باشلادى. "

دوغۇدور، قازلیق قوجا آرشىن اوغلو دىرك تکورا مغلوب اولوب اسیر دوشور، لاکىن فاكت فاكتىلەنندا قالىر كى، او مىد-مردانە قضايە گئتمىشدى... قازلیق قوجا كىمى اوشون قوجا اوغلو اگر ك ده اسیر دوشور، لاکىن اونون آخينا گئتمە سى نين " سىبى " وار:

"... باهادىر دلى، ياخشى يىگىت اىدى. بایندیر خانىن ديوانينا قاچان اىستىسە وارىر گلىرىدى. بىگلر بىگى اولان قازان ديوانىندا بونا ھئچ قاپى-باجا يوغىدى. بىگلر باسىب قازان اۇنوندە اوتوراردى. كىمىسە يە ايلتىفات ائلە مزدى.

مگر، خانىم، گئنە بىر گون، بىگلر باسىب اوتورجاق، ترسوزامىش دئئرلردى، اوغۇزدا بىر يىگىت واردى، آيدىر:

— مره، اوشون قوجا اوغلۇ، بو اوتوران بىگلر ھر بىرى اوتوردوغو يئرى قىلىنجىلە، اتمىگىلە آلىدىر. مره، سن باشمىي كىسىدەن، قانىمى تؤكىدون، آجمى دوپوردون، يالىنجىقىمى دوناتدىن؟ — دئدى. اگر ك آيدىر:

مره، ترسوزامىش، باش كىسىب قان تؤكىمك ھونر مىدىر؟ — دئدى. آيدىر: — بلى، ھونردىر.

با! ترسوزامىشىن سۆزۈ اگرگە كار ائلە دى. دوردو قازان بىگىن آقىن دىلە دى. آقىن وئردى. چاگىرتىدى، آقىنچى درىلىدى. اوچ يوز ساي جىدالى يىيگىت بونۇن يانىنا جمع اولدو "... آخينا، ياخود قضايا گئتمىگىن بىر فورماسى دا اپوسدا "اوا گىتمك" شكلىنىدە تظاھور ائدىر. " سالور قازانىن ائوی ياغمالانىيغى بوى "دا قازان خان يېيىب-ايچىب اوپوراركىن قىلتىن بئلە بىر قرار چىخارىر كى، " يوروپە لىم، آبىگلر، آولايالىم، قوش قوشلايالىم، سىغىن-كئىك يىغاليم... " و قازان خان بئۇبىك بىر دستە ايلە حقىقىتن اووا چىخىر. لاكىن بو اوو نتىجە اعتىبارىلە كافىرلەر اوزرىنە موظفەر يوروپىلە سونا يېتىر.

" قازان بىگ اوغلو اورۇز بىگىن دوتساق اولدوغو بوى "دا دا آخينا، ياخود قضايا گىتمك اووا گىتمك شكلىنىدە تظاھور ائدىر... " قازان ساغىينا باقدى، قاس-قاس گولدو، سولونا باقدى، چوخ سئۇيندى. قارشىسىنَا باقدى، اوغلانجىغى اورۇزو گۈرددو. الين الينه چالدى آغلادى... قازان آيدىر: بىرى گلگىل، قولونوم اوغۇل! ساغىم الله باقدىقىمدا قارداشىم قاراگونگى گۈرددوم، — باش كىسىدىر، قان تؤكۈپدۇر، چولدى آلىدىر، آد قازانىبىدىر. سولوم الله باقدىقىمدا دايىم آرۇزو گۈرددوم، — باش كىسىدىر، قان تؤكۈپدۇر، چولدى آلىدىر، آد قازانىبىدىر. قارشىم الله باقدىقىمدا سىنى گۈرددوم. اون آلتى ياش ياشلادىن. بىر گون اولا دوشىم اولم، سىن قالاسان. ياي چىكىم دىن، اوخ آتمادىن، باش كىسمە دىن، قان تؤكىمە دىن. قانلى اوغۇز ايچىنەدە چولدى آلمادىن. يارىنلىكى گون زامان دۇنوب، بن اولۇپ سىن قالىجاق، تاجىم-تاختىم سانا وئرمىيە لە دئىيۇ سىنى آندىم آغلادىم، اوغۇل! — دئدى.

اورۇز بورادا سۈيلىه مىش، گۈرە لىم، خانىم، نە سۈيلىه مىش. آيدىر:

— آبى، دوه جە بئۈيۈمۈشىن، كۈشكەجە عاغلىن يوق. دنجه بئۈيۈمۈشىن، دارىجا بئىنин يوق. ھونرى اوغۇل آتادانىمى گۈرر اۋگىرنىز، يوخسا آتالار اوغۇلدانمى اۋگىرنىز. قاچان سىن منى آلىب كافىر سرحدىنە چىقاردىن، قىلىچ چالىپ باش كىسىدەن، من سىندىن نە گۈرددوم نە اۋگىرنىم، — دئدى. قازان بىگ الين الينه چالدى، قاس-قاس گولدو. آيدىر:

— آ بگلر، اوروز خوب سؤیله دی. بگلر، سیز یئگینیز، ایچینیز، صؤحبتینوز داغیتمانینوز. من بو اوغلانی آلایین، آوا گئدگین. یئددی گونلوك آزوقيله چیقاين. اوخ آندیغیم یئرلری، قیلیچ چالیب باش کسديگیم یئرلری گؤسترگیم. کافیر سرحدینه جیزیقلارا، آغلاغان، گؤگجه داغا آلیيان چیقاين. سونرا اوغلانا گرک اولور، آ بگلر، — دئدی " .

گؤروندویو کیمی، بورادا اصل مقصد اووا گئتمک، یئیب-ایچمک دئییل، قازان ایسته بیر کی، اوغلو اوروزو قاضی کیمی یئتیشدیرسین، کافیرله دؤیوشمه يه، اوно ایسته نیلن واخت مغلوب ائتمه يه حاضرلاسین. حقیقتن، بو اوپرتمه، حاضرلاما پروسئسی " کیتاب " دا بوتون آیدینلیغی، دقیقیگی ايله اۆز عکسینی تاپمیشدیر:

" قازان اوغلونو آلیب قارا داغلار اوزرینه آوا چيقدی. او آولادی، قوش قوشلادی، سیغین-کئییک یيقدی.. مگر باشیاچوقق تاتیان قعله سیندن، آكسكا قعله سیندن، کافیرین جاسوسو واردى، تکورا گلدى. آيدیر:

— های، نه اوتورورسان؟ ایتینی اولاتمایان، چتىگونو موولاتمایان آلپانلار باشچىسى قازان اوغلانچوقىله سرخوش اولوب ياتىرلار، — دئدی.

...توز يارىلدی، گون گىبى شىلادى، دىزى گىبى يايقادنى، مئشه كىبى قاراردى. اون آلتى مىن ايت اورمكلى، كىچە بئركلو، آزقون دىنلى، قوزغون دىلى كافير چىقا گلدى. قازان قونور آتىن چكدىردى بوتون يىندى. اوغلو اوروز جىلۇوونو چكدىردى، بدؤى آتىن اويناتدى، قارشى گلدى. آيدیر:

— بىرى گلگىل، آ GAM قازان،

دېزى گىبى قاراروب گلن ندیر؟

اود گىبى شىلايىب، ايلدiz گىمى پارلايىب
گلن ندیر؟..

...قازان آيدیر:

— بىرى گلگىل، آرسلانوم اوغول.

قارا دېزى گىبى يايقادىب گلن

كافيرين لشکریدور،

گون گىبى شىلايىب گلن

كافيرين باشىندا ايشىغىدیر.

ایلدىز كىبى پارلا يىپ گلن
كافىرىن جىداسىدىر.

آزغون دىنلى ياغى كافىرىدىر، اوغول - دئدى.
اوغلان آيدىر:

- ياغى دئيو نه يه دئىيرلر؟
قازان آيدىر:

- اوغول، اونونچون ياغى دئرلر كى، بىز اونلارا يېتسىز اولدوررۇز، اونلار بىزه يېتسە اولدورر، -
دئدى.

اوروز آيدىر:
- بابا، ايچىنده بگ يىگىتىرلر اولدورسە لە، قان سوروللارى، داعوالارمى؟
قازان آيدىر:

- اوغول، بىن كافىر اولدورسەن، كىمسە سىندىن قان داعوالاماز. أما آزقون دىنلى كافىرىدى، خوب
يئرده توش اولدو. ولى مانا سن يامان يئرده دوشاق اولدون، اوغول - دئدى " .

اوروز دؤيوشىمك، اوزونو گؤسترىمك، كافىر اولدوروب آد آلماق اىستە يىر، لاكىن آتاسى تجربە سىز
گنجىن دوشمن اوزرىنە گئتمە سىنە راضى اولمۇر:

" اوغول، اوغول، آى اوغول!
منىم اونوم اونلە، سۈزۈم دىنلە...
اول كافىرىن اوچون آتىپ بىرىن يازماز
اوچۇسۇ اولور.

آدام اتىن يخنى قىلان آشىازى اولور.
سن واراسى كافىر دئگىل... "

قازان خان اوغلۇنا مصلحت بىلىر كى، داغ باشىنا چىخىپ اونون كافىرلە نىچە ووروشماسىينا تاماشا
ائتىسىن، باخىپ اوپىرىنىسىن. قازان كافىرە آت سالىر، دؤيوشە باشلايىر... دؤيوشۇ اىزلە ين اوروز ھوسلە
نىر، او دا قىرخ اىگىدى ايلە بىرلىكىدە كافىرىن اوزرىنە يئرىگىر. لاكىن اسىر دوشۇر.
قازان اوغلو اورۇزو اسىرلىكىدىن قورتارىر.

" سالور قازان دوتسوق اولوب اوغلو اوروزو چیقاردیغی بوی " دا گنج ایگید اوروز آناسی نین تومنین قالاسیندا اسیر اولدوغونو بیلن کیمی قرار وئریر:

" من بابام دوستاق اولدوغو قلعه يه گئدیرم. ایتیفاقلالا دانیشیق قىلدىلار. جمعى بىگلە خبر اولدو:

- اوروز باباسينا گئدیر، ياراقلا گلین، - دئدیلر.

لشکر درىلدى. آلپ اوروز چادىرلارين آچدىردى، جىبخاناسىن يوكلتىدى. قاراگونه چرىباش اولدو. بورو اوقرودوب كۈچدولر " .

بئله ليكله، ائپوسدا قضايا گىتمىگىن آشاغىداكى فورمالا رىندان بحث ائدىلىمىشىدىر:

(۱) خوصوصى (كونكرئەت) بىر سبب اولمادان، هانسىسما داخىلى روحى-معنوى احتىاج نتىجە سىنده كافير اوزرىنه يئيرىمك؛

(۲) بىر يئرده " اوتۇرماق " دان يورولوب، " يئىرىندن قالىخماق " ، كافير سرحدىنە اووا گىتمك، كافىرلارين گىزلى باسقىنلارى موقايىلىنە اونلارى ازىب محو اتىمك؛

(۳) اسیر دوشموش اوغوز ایگىدىنى قورتارماق اوچون كافير قالاسينا يوروش ائدib " دين دوشمنى " نى دارماداغىن اتىمك.

" كىتاب " دا كافيرى جزا اندىرماگىن كىچىك مىقىاسلى فورمالارى دا واردىر كى، فيكىريمىزجە، اونلار باره ده آيرىجا دانىشماغا احتىاج يوخدۇر. سادجه بىر فاكتى خاطىرلاتماق كىفايتدىر:

" بايپورا اوغلو بامسى بئيرك بويو " ندا كافىرلەرن بازىر گانلارين قىصاصىنى آلان، گورجۇستان آغزىندا داعوا ائدن، باش كىسيب-قان تؤكىن قەھرمان باره ده دە قورقۇد بئله دئىير: " سۈزۈم دىنلە، بايپورا بىگ، آللە-تعالا سانا بىر اوغول وئرمىش، توتا وئرسون. آغىر سانجاق گۈتۈرنەدە مۇسلمانلار آرخاسى اولسۇن. قارشى ياتان قارا داغلاردان آشار اولسا، آللە-تعالا سىنин اوغلۇنا آشوت وئرسىن. قانلى-قانلى سولاردان كىچىر اولسا، كىچىت وئرسىن. قالابالىق كافىرە كىرر ايسە، آللە-تعالا سىنин اوغلۇنا فورصت وئرسىن... " و كافىرلەرن اينتىقام آدىغىنە، قضا ائتىدىگىنە گۈرە قەھرمان-بئيرك آدىنى آلىر.

آخينا گىتمك، قضا اتىمك احتىاجى او درجه چاتىر كى، ائپوسون قەھرمانى آناسينا بئله دئىير: " بابا، مانا بىر قىز آلى وئر كىم، من يئيرىمدىن دورمادان اول دورگەچ گرك. من قاراقوج آتىما بىنمه دن اول بىنمك گرك. من قىرىيما وارمادان اول مانا باش گىتىرمك گرك... "

ياخود:

" اوغول، سى نىچە قىز اىسترسن؟ - دئى.

قانتورالى آيدىر:

- بابا، من يئريمىن دورمادان اول دورموش اولا، من قاراچوق آتىما بىنمه دن اول بىنميش اولا، من قانلى كافير ائلىنە وارمادان اول وارميش اولا، منه باش گتيرميش اولا، دئى."

بىز، بىتتە، او فيكىرده دېيىلىك كى، كافير اوزرىنە يوروشىدە، آخىندا، ياخود قىصادا اوغوز قادىنلارى دا اىشتىراك ائدىرلە. لاكىن مسلە بوراسىندا دىر كى، اساس ايشى، دەمك اولار كى، كافىرلەلە ووروشماقدان، اىسلام دىنинى يايماقدان عىبارت اولان (بورادا صۈحبت، طبىعى كى، كونكرئىت بىر دؤوردن، ائپوخادان گئدىر) بىر جمعىتىدە قادىن "جىجى-باجى توركمان قىزى" ندان عىبارت اولا بىلmez دؤورون، ائپوخانىن اوزونە مخصوص قادىن ايدئالى واردىر كى، اپوس بونو تقدىم ائدىر. " كىتاب " دا گئىش يئر توتان قادىن اوبرازلارى دىرسە خانىن خاتونو، بويو اوزون بورلا خاتون، سارى دونلو سئلجان خاتون، بانىچىچك... اىسلام شريعتى نىن هله اوزونە رام ائدە بىلە دىگى، ارلىرىنە، نىشانلىلارينا يولداشلىق ائدن دؤيوشكەن قادىنلاردىر. و گۇرۇنور، بوجور قادىن اوبرازلارى نىن يارادىلماسىنا يوخارىدا حاقىندا بىث اتتىيگىمېز قادىن آنا كولتو دا موعىن تاثير گؤستەرمىشدىر. لاكىن اونو دا قىئيد ائدك كى، " كىتاب " آرتىق كىشى نىن قادىنلارنى يوكسىكە دورماسىنى تېبىت ائدن حؤكمونو وئرىر: "...اۋيونرسە ارىيگىت اۋيونسۇن، آسلاندىر! اۋيونمك اۋورتلەر بئەتەندىر. اۋيونمكىلە اۋورت ار اولماز!"

آخىن، قضا، موحارىبە، پرىنسىپپ اعтиيارىلە، كىشى ايشىدىر...

نېنلىكى اوغوز بىلرى، قاراچوق چوبان دا اونا آجى سۆزلىر سۆليلە يىن قازان خانا " نە قاقىرسان بانا، آ GAM قازان، يوخسا كۆكسوندە يوق مودور ايمان؟... آلتى يوز كافير منىم اوزرىمە گلدى. اىكى قارداشىم شەھىد اولدو. اوچ يوز كافير اۋلۇرددوم، قضا اتتىم. سىمېز قويون، آرېق توقلۇ سىنن قاپىنلارنى كافىرە وئرمە دىم. اوچ يېردىن يارالاندىم "، دئىيە اوزونون قاچى اولدوغۇ قناعىتىنى اىفادە ائدىر:

... كافىرە من وارايىن،

يېنىنلىك دوغانىن اۋلۇرلىرىن.

يۈنۈملە آلىنىم قانىن بن سىلىپىن،

اۋلۇرسىم سىنن اوغروونا بن اۋلە بىم.

آلله-تعالا قوارسا، اۋىنى بىن قورتارا يىن...

قازان خان ایستمیر کی، ائوینی، اسیر دوشموش عاییله سینی کافیردن قورتارماقدا اونا کیمسه (و ده اولا کی، چوبان!) کؤمک ائتسین، سونرا " باشیما قاخینج قاخالار " دئیبر؛ امین اولاندا کی، چوبانین ائله بیر ایدعاسی بودور، قازان خان اونون دا گلمه سینه راضیلیق وئریر. لاکین چوبانین ایدعاسی اولماسا دا، " کیتاب " اونو شهید اولموش قارداشلاری نین قانینی آلماغا گىدن تواضعکار بیر قازی سوییه سینه قالدیریر: " ائلله اولسا، سولطانیم، قاراچوق چوبان ساپان چاتلاتدی، دونیا-عالیم کافیرین گۆزونه قارانقو اولدو ". قاراچوق چوبان يالنیز ساپانی ایله دئیل، دیلی ایله دوشمنه جواب وئرمە يه قادر اولدوغونو گؤستیرir:

قازان خان قاریمیش آناسینی کافیردن ایسته بیر کی، ووروش باشلایاندا آت آیاغی آلتیندا قالماسین.

" کافیر آیدیر:

- مره، قازان، دونلوگو آلتون بان ائوینی گتیرمیشیز،

بیزیمدیر:

قیرق اینجە بئللى قىزلا بوبو اوزون بورلا خاتونو گنیرمیشیز،

بیزیمدیر:

...قاریجیق آنانی گتیرمیشیز،

بیزیمدیر

سانا وئرمىز، ياخان كئشىش اوغلونا وئرریز؛

ياخان كئشىش اوغلوندان اوغول دوغار،

بیز آنی سانا قىرىم قويروز، دئىيلر. بؤيله دئىج قاراچيق چوبانين آجىغى توتدو، دوداقلارى تېسىردى.

چوبان آيدیر:

- مره، دىنى يوخ، عقىلىسىز کافير،

اوسو يوق، درنكىسىز کافير!

...مره، کافير، قازانين آناسى قارىبىدىر،

اوغول وئرمىز.

دئلۈن آماقدان صفان وارسا،

شۈكلو مليك،

قارا گۈزلۇ قىزىن وارسا،

گتىر قازانا وئر،

مره، كافير، سينين قىزىندان اوغول دوغسون،
سيز آنى قازان بگە قىرىم قوياسىز، - دئدى .

" كىتاب " ين وئردىگى ماتتىريال اساسىندا، قضايا گتىمگىن بىر سира " سبب " لرىنى موعينلىشىرىمك مومكىندور، لاكىن مسله بوراسىندا دادىر كى، همین " سبب " لرىن ھامىسى شرطىدىر — اصل سبب ايسه اوندان عىبارتىدىر كى، موسىلمان توركلىويو اوزونون اينكىشاف، جوغرافى گئنىشلىمە، پاسسىيونارلىق دؤورونو ياشايىر. بئله كى، مرکزى آسييادان قربە دوغرو (خزر دىزى نىن جنوبو ايلە) آخىن ائىن، موسىلمان دىنинى قبول اتتىميش اوغوز توركلى خوصوصىلە ١٠ عصردىن اعتىيارن شرقى آنادولودا مۇحكملە نىرلر. بوندان سونرا ايسه اونلارين كىچىك آسييما يارىماداسى نىن اىچرىلىرىنە حركتى خوصوصى احتىياجا چئورىلىر. ايسلاەملىن توركىر آراسىندا داها گئنىش يايىلماسى، كافيرلر اوزرىنە يوروشون ايدئولوگىياسىنا چئورىلمە سى ايلە همین احتىياج بؤيوك بىر معنوى قوووه آلير. و ايسلاەم باراغى آلتىنا توبلاشمىش سلحوقلار، سونرا ايسه عوثمانلىلار بىزانسى دىز چۈكدورولرلر... همین تارىخى حادىثە لر " دە قورقۇد " ائپوسونون ايلك سوژئتلرىنى " رئاكىتە " ائدىر، يئنى سوژئتلرىن (خوصوصىلە قضاوتتامە فورماسىندا) يارانماسىنا سبب اولور. حاقىندا صۆحبت گىدن " رئاكىتە " اىشى ائپوس يازىيا آلىناركىن (و اوزو كۈچورولرلەن) داها سىستېملى شكىلە آپارىلىر... .

" آذربايچانىن قدىم، ائركن اورتا عصرلر تارىخى نىن تارىخشوناسلىغى " كىتابىندا " آذربايچان خالقى نىن شاه اثرى " كىتابى دە قورقۇد " ون تارىخشوناسلىغىندا گئنىش يئر آييرمىش ئى. صفروو يازىر: " قىيد اتتمك لازىمىدىر كى، بويلاردا اوغوزلارين قونشۇ مملكتلەر قىدىن باسقىن ائدىب اونلارين تورپاقلارىنى ضبط اتتمك، اھالىيىنى اسir آلماق، قارت اتتمك و س. كىمى نئقاتىyo حاللار اصلا يوخدور " .

بىز مۇلەيەن مىشەور " تارىخ اوزو كىچمىشە دوغرو سىياستىرىر " تئزىسىنە اويغۇن اولاراق منسوب اولوغۇمۇز خالقى تعرىفلى مك اوچۇن بئله دئىيگىنى باشا دوشۇرۇك. لاكىن مسله نىن ماھىتى او جور دئىيل آخىنا، قضايا گتىمك، دين اوغرۇندا دؤيۈشىمك، كافيرلرى يى دىنە گتىرمك، يا محو اتتمك اورتا عصرلرین قازىلىرى نىن، آرتىق قىيد اولۇندوغو كىمى، اساس وظيفە سىدىر. و بۇ، خالقىن تارىخى اوچۇن " نئقاتىyo حال " دئىيل، محض " يوكسک اخلاقى كىيىفت " دىر.

قضایا گئدن ایگیدلر کافیردن قنیمت، اسیر گتیرلر. "کیتاب" دا گؤستیرلیر کی، "مگر، خانیم، آروز اوغلو باسات قضایا گئتمیش ایدی. اول محلده گلدی. قاریجیق آیدیر:

— باسات شیمدى آقیندان گلدی. وارایین، بولای کى، مانا بىر اسیر وئریدى، اوغلانجىغىم قورتارايدىم، — دئدى " .

و قارى گندىب اۆز اوغلونون عوضىنده تىگۈزە وئرمك اوچون باساتدان، حقىقىن، بىر اسیر آلير. قنیمت كىمى گتيرىلەميش "قارا گۆزلۇ، اورمە ساچلى، اللرى بىلگىنەن قىنالى، بارماقلارى نىگارلى، بوغازلارى بىر قارىش كافير قىزلارى" اوغوز بىلرى نىن مجىسىلىرىنده ساقىلىك اندىرلر... اىسلامى قبول ائتمىش اوغوز اىگىدلرى قازىلر كافيرلىرىن "محبوب قىزلارىنى چالىب بىر-بىر بوبۇن قوجىمىسى، يوزوندن، دوداغىندا ئۆپمە سى" ، "قىزىنى، گلىينى آغ كؤكىسوندە اويناتماسى" ايله فخر ائدىرلر.

كافيرىن اوزرىنده كى هر بىر قىلە اونونلا نتىجىلە نىر كى، دوشمنىن وار-يوخو ياغىمالانىر، حتى خانلار خانى باينىدىر خانا دا هدىبىيە آپارىلىر... لاكىن قازىلر، عادتن، قاچانى قوومورلار، آمان دىلە نى اۋلۇرمورلر.

كافيرلار اوغوزا باج-خراج وئىرلر، "کیتاب" دا "دوققۇز تومن گورجىستانىن خراجى گلدى" دئىيە بىح اولونور. بعض خراج آز گۈئىدىرىلىر و بو زامان اوغوز حؤكمدارى باينىدىر خان ناراحات اولور. ائلە حاللار دا اولور كى، كافيرلىرىن (بۇرادا صۈجىت يالىنىز خىبىستىانلاردان گىئىر، چونكى مۇسلمانلار، مىلەن، بوتپىستىلەن، ياخود اىتىيدى دىنلە سىتايىش ائنلەردىن خراج آمېرلار — اونلار مۇطلق اىسلامى قبول ائتمە لى ايدىلر) خراج وئرمە لرىنە باخماياراق اوغوز اىگىدلرى اونلارين اوزرىنە يوروش ائدىرلر. مىلەن، "سالور قازان دوتىساق اولوب اوغلو اورۇزو چىقاردىيى بۇي" دا كافيرلار اسیر دوشموش قازانىن قارشىسىندا بئلە بىر شرط قوپۇرلار كى، "خراجا موطىع اولايم. سەن دخى آند اىچ كىم، بو بىزىم ائلە ياغىلىغا گلەمە يە سەن..." بو اىسە اونو گؤستىرىر كى، قازىلر او حاللاردا كافيرىن خراج وئرمە سى ايلە راضىلاشىرلار كى، اونلارى مغلوب ائتمىك اوچون كىفايت قدر قوووتلىرى يوخدور؛ ائلە كى، لازىمى سوپىيە دە گوجلە نىرلر، درحال آخىنا، قضایا گئتمىك يولۇنۇ سىچىرلر.

آخينا بير قايدا اولاراق، گنجىلر گىدىرلر، بو دا اونلارين خاراكتىرينه، عايىلە دە كى ، جمعىتىدە كى مۇو قىلىرىنە اهمىتلى تاثير گۆستەرىر. و عومومىتىلە، ايجىتىمىتىلە، ماراق اوغلان اوشاقلارىنى تىزلىكىلە بئىيوبوب اىيگىد او لماغا، " باش كسىپ، قان تؤكوب " آد چىخارماغا تحرىك ائدىر. " كىتاب " دا قضايا گىئن اىيگىد نىشانلىسىنە بئە موراجىعەت ائدىر:

قىز، سەن مانا بىر بىل باقغىل،
بىر بىلدا گلمىزسەن، اىكى بىل باقغىل،
اىكى بىلدا گلمىزسەن، اوچ بىل باقغىل...
گلمىزسەن، اول واخت منىم اولدويمۇ بىلە سەن.
آغىزىر آتىم بوجازلا يوب آشىم وئرگىل،
گۆزۈن كىمى توتارسا،
كۈنلۈن كىمى سۈرسە،
اونا وارغىل.

ھەمىن موراجىعەتىدە، بىر طرفدن، جمعىتىدە عايىلە ثابىتلىكى نىن گۆزلە نىلەمە سى، دىيگر طرفدن، عايىلە سىز (دول) قالماق طلبى عكس اولونور كى، بونلارين ھەر اىكىسى، اصلىندا، عئىنى بىر ايجىتىمىتىلە، اىلاقىن اىفادە سىدىر. اوغوز مۇسلمان جمعىتى نىن حرېي دئمۆكرا提يا سىستەمى واختاشىرى قضايا گىئن گنجىلر، كىشىلەر نىشانلىلارى نىن، خاتونلارى نىن (اورتىلىرىن) اونلارى گۆزلە مە سى مجبورىتىنى قويىدۇغۇ كىمى، كافىرلە دەۋىوشە ھلاك اولانلارين خاتونلارينا يېنىدىن ارە گەتىمك صلاحىتى وئرپىر، حتى بونا مجبور ائدىر.

قضايا گىئن اىيگىد اۆز خانىميانا، ياخود نىشانلىسىنە نە قدر سربىستلىك وئرپىرسە، خانىمى، ياخود نىشانلىسى او قدر اونا صداقتلى اولا جاغىنى دېيىر:

بىيگىدىم!

من سەنە بىر بىل باقام،
بىر بىلدا گلمىزسەن، اىكى بىل باقام،
اىكى بىلدا گلمىزسەن، اوچ-دۈرت بىل باقام،
دۈرت بىلدا گلمىزسەن، بىش بىل-آلنى بىل باقام..
آلنى يول آيرىدىنە چادىر دىكەم،

گلندن-گنندن خبر سورام

خئیر خبر گتیرنه آت، دون وئرم،

قافتانلار گئیدیرم،

شر خبر گتیره نین باشین کسم،

ائرکک سینگى اوزريمه قوندومويام...

بئله ليكله، " دده قورقود " ائپوسو (و " کيتاب ")، بيرينجى نؤوبه ده ايسلاام دينى نين ياييلماسى اوغروندا موباريژه آپاران، يوروشلره چىخان قازيلرین ائپوسونا (و " کيتاب " يينا) چئوريلير كى، بو اوزونو يالنiz آبيده نين ايدئيا-مضمونوندا دئيل، بير سيرا پوئتىك-فورما گؤستىجىلىرىنده ده تصديق ائدير.

و هئچ ده تصادوفى دئيل كى، اكثىر بويالارين سونوندا دده قورقود گلرک محضر " قازى ارنلر باشينا نه گلدىگىنى " سؤيله بير، خوصوصى اولاراق نظره چارپىدىرىر كى، اونون دانىشىدىغى داستان محضر قاضىلر حاقيندا دير او محضر قازىلرى اؤيور... عئينى زاماندا يئنى دئور گلدىگى، " بگ ارنلر " يين يوخا چىخماسى، " فانى دونيا " نين قازىسىز قالماسى (" فانى دونيا كىمە قالدى؟! ") باره ده دانىشىلىر.

ائپوسو يازىيا آلان، " کيتاب " يين اوزونو كؤچورن كاتىيلر اونون ايدئياسىنى درىندن باشا دوشدوكلرىنە گۆرە، آبيدىنى محضر قضاوتنامە فورماسىنا سالماغا چالىشمىش، سونزالار ھر جور ايمكان اولدوغو حالدا (صوحبت ۱۳-۱۶ عصرلەرن گئىر) " کيتاب " ايسلامىن دينى-فلسفى احکاملارى ايله يوكلنمه مىش، ايلك اورتا عصرلر سادلۇوه دونيا گۈرۈشۈ سون اورتا عصرلرین پولئىميك موحاكىيمە لرى ايله آغىرلاشدىرىلما مىشىدىر.

اوغوزون كافير ائللىرى ايله سرحدى مۇوجوددور كى، ھم اوغوز توركلىرى (موسلمانلار)، ھم ده كافىرلر تئز-تئز بو سرحدى پوزور، بىرى دىگرى نين اراضىسىنە مودا خيله ائدىرلر. خوصوصى احتىاج اولارسا، اوغوز ايگىدلرىنندن بىرى سرحدچىلىك — قاراولچولوق ائدير. " کيتاب " دا تصویر ائدىلىر كى، بىكىل آدى اىيگىد خىصىمىنى، قۇومىنى آيىردى، ائوينى چۈزدۇ، اوغۇزدان كۆچ ائلە دى. بىردى يە، گنجە يە وارىب وطن توتىو. دوققۇز تومن گورجۇستان آغزىنا وارىب قوندو قاراوللۇق ائيلە دى. ياد كافير گلسە، باشىن اوغوزا ارمغان گۈئىدى. بىلدا بىر كوره باينىدىر خانىن دىوانىنا وارىردى " .

اوغوزون-موسلمان توركلىرىن كافير ائللىرىنندە جاسوسو اولدوغو كىمى، كافىرلەن ده اوغۇزدا جاسوسو وار مىلەن، قازان خانىن اووا گىتىمە سىنى، بىكىلەن آتدان يىخىلىپ آياغىنى سىنديرىماسىنى، حتى نە او

طرفدن، نه ده بو طرفدن اولان بازيرگانلارين قارا دروند آغزىندا اولمالارينى جاسوس درحال كافيره خبر وئرير.

مثنى:

" مگر كافيرين جاسوسو واردى. بو خبرى ائشىدىپ واردى كافيره خبر وئردى. تكorum آيدىر: قالقوبانى يئرينىزدىن اورو دورون، ياتير يئرده بگ بكىلى توتون. آغ اللرين قاروسوندان باغلابىن، قافىللىجە گۈركلو باشىن كسىن. آجا قانىن يئر اوزونه تۈكۈن، ئلين-گونون چاپىن، قىزىن-گلى نىن يئسir ئىدىن، — دئدى.

مگر بكىلىن ده آندا جاسوسو خاصىردى. بكىلە خبر گۈندردى. آيدىر: — باش ياراغىن ئىلگىن، اوزرىنىزە ياغى گلىر، — دئدى "

" كىتاب " دا كافير اوزرىنە هوچوما كىچن موسىلمان توركىر ھمىشە بئلە بىر دينى آيىنى يئرىنە يئتىرىرلە: " آرى سودان آبىست آدىلار. آغ آلينلارين يئرە قويدولار. ايکى روكت ناماز قىلدىلار. آدى گۈركلو محمدە صالاوات گۈئىرلە "

ياخود: " يارادان — اللەدان مدد! — دئدى، قوشون آتىندان يئرە ئىندى. آقىب گئدن آرى سودان آبىست آلىدى. آغ آلينى يئرە قويدو، ناماز قىلدى. آغلادى، قادىر تانرىدان حاجت دىلە دى. يوزون يئرە سوردو. محمدە صالاوات گتىرىدى. دوه كىبى كوكىرە دى، آسلام كىبى اوكورە دى، نە اوروب ھايقىردى. ياپا يالنىز كافيره آت دېدى، قىلىچ اوردو... "

ياخود دا: " آرى سودان آبىست آدىلار. ايکى روكت ناماز قىلدىلار. آدى گۈركلو محمدە صالاوات گتىرىدىلە. بىتكىلف كافيره آت سالدىلار، قىلىچ اوردولار. اول گون جىڭرىنە اولان يىيگىتلەر بلىرىدى. اول نامىدلە سپا يئرە گۈزىتدى. بىر قىيامىت ساواش اولدو، مئىدان دولو باش اولدو. قىيامتىن بىر گونو اولدو ".

گۈرۈندۈيو كىمى، بورادا آبىست آلماقدان، آلين يئرە قويبوب ناماز قىلماقدان، محمد پئىغمىبرە صالاوات گتىرمىكىن، قادىر تانرىبىا يالوارىب حاجت دىلە مكىن صۈحبت گئىر بونلار اىسلام دينى

نین هر بیر موسلمانین قارشیسینا قویدوغو طبلدردیر. لakin همین طبلره ایسلامی قبول اتتیش اوغوز تورکلری نین همیشه عمل ائتدیکلرینی دئمک چتیندیر.

"کیتاب" این متنی اوزریندە موشاھیده لر گؤستیریر کی، اوغوز تورکلری نین موسلمانچیلیغی داها چوخ کافیرلرله اوز-اوze دیانارکن، دئیوشدن اول مئیدانا چیخیر. قالان واختلاردا اونلار دئمک اوilar کی، عیادت ائتمیرلر. بی، آشاغیداکی سبیلدەن ایره لى گله بیلر:

(آ) ایسلاما بوتون درینیگی ایله هله بىلد اولمايان بیر سیرا مەم دینى ایشلری کنارдан گلنلرە وئرن (دیقت ائدک: " ساققالى اوزون تات ارى بانلادىقدا ") اوغوز تورکلری ایسلام دونیاسى قارشیسیندا اوز عۆھەدە لرینه اساسن قضايا گئتمگى، کافیرلری مغلوب ائدە رک کیلسە لرینى بىخىب مسجىد ياپماگى، " بان بانلاتماگ " ئى (يقىن اونو دا " تات ارى " اىجرا ائدیر) گؤتۈرمۇشلە؛
 (ب) ائپوس تەتكىکلەر اوچون موسلمانچىلەغىن " خىردىلەقلار " يىنا گئتمک او قدر دە ماراقلى اولمادىغىينا گۆرە، اوزانلار " صولح دئورو " نون ایسلام حىاتينا فيكىر وئرمە مىش، آنچاق موسلمانلارلا کافیرلرین اوز-اوze دوردوغۇ دراماتىك مقاملاردا موسلمان اولماغىن اوستۇنلۇكلىرىنى گؤستىرمک مقصدىنى اىزىلە مىشلە.

موسلمان تورکلرین کافیرلرله دئیوشو همیشه سونونجۇلارین مغلوبىتى ایله باشا چاتىر " کیتاب " دا همین دئیوشلەن بىرى بو جور تصویر ائدىلەر:

"...بىر قىيامىت ساواش اولدو، مئيدان دولو باش اولدو. باشلار كسىلىدى توب كىبى. شاهباز-شاهباز آنلار يوگوردو، نالى دوشدو. آلا-آلا گۈندرلر سوسالدى. قارا پولات اوز قىلىجىلار چالىنىدى، يعلماغى دوشدو. اوج يئلكلى قايىن اوقلار آتىلدى، دمرە نى دوشدو. قىيامتىن گونو اول گون اولدو. بگ نؤكىرىنىدىن، نؤكىر بىگلىرىنى آيرىلدى. داش اوغوز بىگلىرى ایله دلى دوندار ساغدان دېدى، اىچ اوغوز بىگلىرى ایله قازان دوبە دېدى، شۇكىلو ملىكە حوالە اولدو. شۇكىلو ملىكى بئوگوردو بە نى آتدان يئرە سالدى، قافىلىجە قارا باشىن آلىب كىسى، قاخشىدىيان آلجا قانىن يئر يوزۇنە تۈكىدۇ. ساغ طرفە قاراتگىن ملىكە قىيان سلچوق اوغلو دلى دوندار قارشى گىلدى، ساغ يانىنى قىلىجىلادى، يئرە سالدى. سول طرفە بوغاجىق ملىكە قاراگونە اوغلو دلى بوداق قارشى گىلدى. آلتى پىرى گورز ایله تې سىنه قاتى توتا اوردۇ. دونيا-عالەم گۈزۈنە قارانقو اولدو، آت بويىنون قوجاقلادى، يئرە دوشدو. قازان بىگىن قارداشى كافىرىن توغىلە سانجاغىنى قىلىجىلادى، يئرە سالدى. درە لرده، دې لرده كافىرە قىرغىن گىردى، لشىنە قوزغۇن اوپىشدو. اون اىكى مىن كافىر قىلىجىدان كىچىدى. بىش يۈز اوغوز بىگىتلىرى شەھىد اولدو. قاچانى قازان بگ قوومادى، آمان دئىيەنى اولدورمەدى. قالىن اوغوز بىگلىرى دوپۇم اولدو".

"کیتاب" دا کافیرلرله دؤیوشلرین تصویرینه، اوغوز تورکلری نین حربی قلبه لری نین ترنسنومونه، دئمک اوilar کى، بوتون دؤیوشلرده "چاپار يئتن" ايگىدلرین قازى ارنلرین ھونرینه، حتى كىمین هانسى سىلاحدان اىستىفادە ائتمە سىنه (بو سونونجو بوتون خالقلارىن اورتا عصرلر داستانلارى اوچون خاراكتىرىك اولوب سىلاھىن تارىخى مۇوقۇيىنى عكس ائتدىرىر) خوصوصى دىقت يئتىرىلسى دە، اساس مسلە مۇسلمانىن كافير اوزرىنەدە كى معنۇي-روحانى قلبە سىدىر: "کافيرين كلىسايسىنى يېقىدىلار، يئرىنە مسجىد ياپىدىلار. كىشىشلرین اولدوردولر، بان بانلاتدىلار. عزيز تانرى آدىنا قودبه اوقدو تىلار" . و هېچ شوبەھ سىز، ائپوسون يارادىجىسى (وايغاچىسى) اولان اوزانلار قديم تورك ائپوس عنۇنە سىنى داوام ائتدىرە رك آىرى-آىرى قەھمانلارين فعالىيتنە خوصوصى فيكىر وئرمىش، اونلارين ھونرىنەن دانىشمىشلار؛ ائپوسو يازىيا آلان، "کیتاب" يىن اوزونو كۈچورن مۇسلمان كاتىيلىر ايسە سوژتلىرىن هانسى ايدئىيا خىدەت ائتمە سىنى اساس گۇئىتۈرمۈشلر.

"کیتابى دەد قورقۇد" دا کافيرلر "يئدىي بىن، قافتاپىن آردى يارىچىتە لى، يارىمىندان قارا ساچلى، ساسى دىنلى، قوزغۇن دىللى" ، فورصت گودوب چاپقىنچىلىق ائدن نامىرلر كىمى تصویر ائتىلىر. قازان خان اووا گىئرەن كافيرين جاسوسو اۋۇ بؤيۈپ شۇكىلە خېر وئرىر... "آلتون بان ائولرىن كافيرلر چاپىدىلار. قازا بنزىر قىز-گلىنى چىغىرىشىدىلار. تۇولا-تۇولا شاھباز آتلارىنى بىندىلر، قاتار-قاتار قىزىل دوه لرىنى يئدىلر، آغىر خزىنە سىنى، بول آغچاسىنى ياغمالادىلار. قىرق اينجە بئلىلى قىز ايلە بوبۇ اوزون بورلا خاتون يئسىر گىئتى. قازان بىن قارىجىق اولموش آناسى قارا دفعە بوبۇندا آسىلى گىئتى. خان قازانىن اوغلو اورۇز بىگ اوج يۈز بىيگىدىن الى باغلى، بوبۇن باغلى گىئتى " . و هەلە بوبۇ آزمىش كىمى، بىر بؤلۈك كافيرلر قاپىلار دروندىنە گىئتىر كى، قازانىن اون مىن قوبۇنۇ دا گىتىرسىن.

كافيرلر قاراچوق چوبانى دىلە توتورلار:

قارانقو آخشام اولاندا قايغولو چوبان،

قارلا ياغمور ياغاندا چاخماقلى چوبان!

برە، چوبان، ايراقىندان، ياقىنىندان بىرى گلگىل،

باش ائتدىرىپ باغىر باسگىل،

بىز كافيرە سالام وئرگىل.

اولدورمە يە لىم، شۇكىلە ملىيە سىنى ايلتە لىم،

سەنە بىگلىك آلى وئرە لىم.

قاراچوق چوبانین کافیره جاوابی ایسه دوشمنین دوشمنه سوْزودور:
آلا-قارا سوئیله مه، مره، ایتیم کافیر،
ایتیمله بیر یالاقدا یوندوم ایچن آزغین کافیر.

کافیر اوغوز ایگیدلریندن قورخور، اونلارلا آچیق دؤیوشه گیرمک ایستمیر. مثلن، ائله کی، بیلیرلر
بکیل آتدان بیخیلیب آیاغینی سیندیریب، کافیر درحال اونون اوزرینه گلیر. و تکورلا (کافیرلرین
باشچیسی ایله) کافیرلر آراسیندا بئله بیر صوْحبت گئدیر:

”آل آیغیر قاچان کیم یاغى قوخوسون آلسا، آیاغینى یئره دؤگردى، توزو گؤگه چیقاردى.

کافیرلر آیدیر:

— بو آت بکیلیندیر. بیز قاچاریز.

تکور آیدیر:

— مره، اونات گۇرۇن، بو گلن بکیلسه، سیزدن اوئدن من قاچارام، — دئدى ”.

اپوسدا کافیرین قورخاقلىغى اوغوز ایگیدلری نین موسىلمانانلارین اونلارا سایماز موناسىتى ایله
قارشىلاشدىرىلير و بئله بیر تصوور يارادىلير کى، بیر اوغوز ایگىدى اونلارلا کافیرى مغلوب ائتمە يە
قادىردىر...

کافیرین جاسوسو گلیب تکورا خبر وئریر کى، اوغوزدان بیر ایگىد گلیب قوروقدا ياتىر. تکور آلتىميش
آدام گۇندرىر کى، اونو توتوب گتىرسىنلر. لاکىن ” اوغلان گۇردو کیم، بیر آلاى آتلى گلیر،
سېچرادى، آدى گۇركلو محمدە صالاوات گتىردى. آتىنا بىندى، قارا دونلو کافирه قىلىچ اوردو، باسى
قلعه يە قويدو. يئنه اويخوسون يئنمه بىب يئرینه وارىب ياتدى، اويدو. يئنه آتى نىن چىلوبىرین
بىلگىنە كىچىرىدى.

کافيرلر، ساق اونلارى قاچاراق تکوره گلدىلر. تکور آيدیر:

— تۇو يوزوندە! آلتىميش كىشى بير اوغلانى توتامادىنىز؟! — دئدى.

بو كىرە يوز کافير اوغلانين اوزرینه گلدىلر. آيغىر يئنه اوغلانى اوياрадى. گۇردو کافيرلر آلاى
باڭلامىش گلدىلر. اوغلان دوردو، آتىنا بىندى. آدى گۇركلو محمدە صالاوات گتىردى. کافирه قىلىچ
قويدو. باسى قلعه يە تىقادى. آتىنى دۇندردى گئنە منزىلینه گلدى. يوخوسون يئنمه دى، گئرو
ياتدى، اويدو ”.

کافيرین قورخاقلىغىنى، اوغوز ایگيدلری نىن، موسىلمان توركىرین قارشىسىندا دورا بىلەمە لرىنى بىر
فاكت دا تصدقىڭىزى، کافيرلر اونلارا اولان ھوجومون قارشىسىنى آلماق اوچون ایگىد اوغوز

اسیرلریندن ایستیفاده ائدیرلر. مثلن، " اوشون قوجا اوغلو سگرک بیویو " ندا کافیرلر اسیر دوشموش اگره کى قارداشى سگرکە قارشى قويورلار... ياخود اسیر دوشموش قازان خان اوغلو اوروزلا دئیوشمه لى اولور.

کافیرلر بىلندە کى، اونلارین قالاسى آلیندى، مصلحتاشىب بئله قرارا گلىرلر کى، " قازانى چىقارا اوغوز اونلارلا برابر ائدووز " . و قازانى:

" قازان بگ، اوزرىمىزه ياغى گلدى. بو ياغىسى اوزرىمىزدن آييرارسان، سنى قويو وئرە لىم،- دئىيلر. ھم خراجا موطبع اولالىم. سن دخى آند اىچ كىم، بو بىزىم ائلە ياغىلىغا گلمىيە سن -دئىيلر " . قازانى ياراقلاندىرىپ اوغوز اىگىدلرى نىن قارشىسىننا چىخارىرلار. او، بىلندە کى، آخىنچىلارا اوغلو اوروز باشچىلىق ائدیر، سئوبىنير، " الحمدالله، منىم اوغلانچىغىم بئپىك ار اولموش " -دئىير.

کافирه اسیر دوشىمك " كىتاب " اين ماراقلى موتىولریندن بىرى اولوب يالنېز موسىلمان جمعىتى نىن دئىيل، کافирلرین ده خاراكتېرىنى، دونياگۇرۇشونو، حىات طرزىنى آنلاماغا كۆمك ائدیر. دىرسە خانىن خانىمى ھىجانلانىر کى، اوغلو بىردىن کافирه اسیر دوشموش اولار:

...قارا دونلو آزغىن دىنلى کافيرلره
بىر اوغول آلدىردىنسا دئگىل منه.

خان بابامىن قاتينا بن وارايم،
آغىر خزىنه، بول لشکر آلاين،
آزغىن دىنلى کافирه بن وارايم،
يارالاين يقازلىق آتىمدان ائنمگىنچە،
يئۇنوملە آلجا قانىيم سىلەمگىنچە،
قول-بود اولوب يئر اوستونە دوشەمگىنچە،
يالقىز اوغول يوللارىندان دونمە يە لىم... .

اپوسدا قازان خانىن، اونون عايىلە سى نىن، بامسى بئيرگىن، قازلىق قوجانىن، اگرە کى ن... کافирه اسیر دوشىمە سىندەن بىح ائدىلىر.

قازانىن اسیر دوشىمە سى، اسېرىلىك حىاتى " كىتاب " يىن ان ماراقلى صحىفە لرىنى تشكىل ائدیر... .

قازان ترابزون تکورونون گوندردیگی شاهینله اووا چیخیر، "کافیر ائلی" نه چاتارکن اونو یو خو تو توب یاتیر. کافیرلر قازانی " اویدوغو یئرده توتولار، الین-آیاغین برک با غلادیلار. بیر اربه یه یو کلتیلر. اربه یه مؤحکم اورغانلا ساریدیلار. اربه ی چکدیلر، یورو یو وئر دیلر " .

قازان کافیره اسیر دوشدو یو ایلک آندان دوشمنی سایمیر، اونو مسخره یه قویور: " گئدرکن عربه قیچیردی سیندان قازان اویاندی. گریندی، بو الیندہ کی اور قانلاری هپ قیردی، اربه نین او زرینه او توردو. الین-الینه چالدی، قاس-قاس گولدو. کافیرلر آیدیرلار:

- نه گولرسن؟

قازان آیدیر:

- مره، کافیرلر، بو اربه بشیگیم، سیزی یامورو-یامورو دادیم-دایم ساندیم، - دئدی " . قازانی تومانین قلعه سیندہ درین بیر قویویا سالیرلار. تکورون خاتونو گلیر کی، آدی هر یانا یا بیلمیش ایگیدی گورسون.

" - قازان بگ، ندیر حالین؟ دیریلیک یئر آلتیندامی خوشدور، یو خسا یئر اوزوندہ می خوشدور؟ هم شیمدی نه یئرسن، نه ایچرسن و نه یه بیئرسن؟ - دئدی.

قازان آیدیر:

— اولولرینه آش وئر دیگین وقت الريندن آلیرام. هم اولولرینیزین یور غاسینا بینرم، کاهیلارین یئدرم، - دئدی " .

تکور اوورتی آیدیر:

- دینین اوچون، قازان بگ، یئدی یاشیندا بیر قیز جوغازیم اولموشدور، کرم ائلله، اونا بینمه، - دئدی.

قازان آیدیر:

- اولولرینیزده اوندان یورغا یوقدور. هم اونا بینرم، - دئدی " .

قازانین هر شئیه اینانان تکور آروادینا دئدیکلری اوز نتیجه سینی وئریر: " اوورت آیدیر:

- واى، سینین الیندن نه یئر اوزوندہ دیریمیز و نه یئر آلتیندا اوللوموز قور تولموش، - دئدی، گلدى تکورا آیدیر:

-کرم ائیله، اول تاتاری قویودان چیقار. قیزحیغازین بئلینی اوزر. يئر آلتیندا قیزحیغازیما بىنرمیش. قالان اولولریمیزی جمع ائدرمیش، ھم اولولریمیز اوچون وئردىگیمیز آشى اللریندن چکیب آلیب يئرمیش. اونون اليىندن نه اولوموز، نه دیریمیز قورتولارمیش. دىنین عشقىنە، اول ارى قویودان چیقار، - دئدى.

تکور بىگلىنى جمع ائیله دى. آيدىر:

-گلین قازانى قویودان چیقارىن، بىزى اۋگسون، اوغۇزو سىنديرسىن. اوندان سونرا شرط ائلسىن بىزىم ائلىمیزه ياغىلىغا گلمە يە، - دئدى ".

قازانى قویودان چىخارىب گىتىرلر. او يئنە كافىرە محل قويمور. دئىر كى، " من يئر اوزوندە آدام اۋگمۇم. بىر آدام گىتىرىن بىنىم، سىزى اۋگىيىم. " كافىرى آت كىمى مىنير، اولدورور. سونرا قوبۇزونو اىستە يېر... و كافىرى بىلە " اۋپۇر " :

بىن-بىن اردىن ياغى گۇردو مسە، اوپۇنوم دئىدەم،
بىگىرمى بىن ار ياغى گۇردو مسە، بىيلا مادىم،
اوتوز بىن ار ياغى گۇردو مسە، اوتا سايدىم،
قىرق بىن ار ياغى گۇردو مسە، قىيا باقدىم...

محمد دىنى عشقىنە قىلىچ اوردو،
آغ مئىداندا يومرو باشى توپجا كىسىدەم!
...ارقىچ قىردا بىقانىر عومماڭ دىزىيىنە،
سرپ يئرلەدە ياپىلىمیش كافىر شەھرى،
ساغا-سولا چىرپىنتى اوروب يوزگوجولرى.
سو دىبىنە دۇنر بىرىلەر،

تازى منم - دئيو سو دىبىنە چىغىرىشar عاصلىرى،
اونون قویوب ترسىن او قور قىز-گلىنى،
آلتون آشىق اوينار سونجىدانىن بىگلى،
آلتى قاتلا اوغوز واردى عالىمە دى اول قلگىيىم،
آلتى باش ارلە من قازان واردىم،
آلتى گونە قويمادىم، اونو آلدىم.
كلىساسىن بىقىب يئرىنە مسجىد ياپدىم،

بان بانلاتدیم،
 قیزینی-گلینینی آغ کؤکسومده اویناتدیم،
 بگلرینی قول اشتدیم!..
 اوندا دخی ارم-بگم دئیو اوگونمه دیم،
 اوگون ارنلری خوش گؤرمە دیم.
 ...ارقیچ قیردا دؤندردیگیم، مره، کافیر،
 سنین بابان،
 شاققاقنا ایمرندیگیم سنین قیزین-گلینین.
 آغجاقاala، سورمە لیده آت اویناتدیم،
 آتلار قارون ائلینه چاپقون اشتدیم،
 آغ آقچا گتیردیلر، پولدور دئدیم،
 قیزیل-آلتون گتیردیلر، باقیردیر دئدیم،
 آلا گوزلو قیز-گلین گتیردیلر، آلدانمادیم...
 کلیساسینی بیقدیم، مسجدید یاپدیم،
 آلتونو، گوموشو یاغمالاتدیم،
 اوندا دخی ارم، بگم دئیو اوگونمه دیم...
 ...ایت کیی گو-گو ائن چیرکین خیرسلی،
 کوچوک دونوز شولنلی،
 بیر توربا سامان دؤشكلى،
 یاریم کرپیچ یاسدیقلی،
 یونما آغاج تانزبلى
 کؤپگیم کافیر!
 اوغوزو گئرکن سنی اوگمگیم یوق،
 ایندی اولدورورسن، مره، کافیر، اولدور منی.
 اولدورمزسن، قادر قوورسا،
 اولدورگیم، کافیر، سنی...

قازانین کافирه بو موراجيتعى يالنيز پوئىك موكمملىگى، مؤحتشم اوغوز قهرمانى نىن خاراكتىرينى اولدوچا گۆزىل اىفاده ائتمەسى ايله دىقى چىكىرى، هم ده موسىلمان تورك آخىنجىسى نىن، قازىسى نىن اخلاقى باره ده آيدىن تصوور يارادىر: او، قورخمازدىر، محمد دينى عشقىنە مىن-مىن کافيره قارشى دورماغا حاضىرىدىر. اوزاق-اوزاق سفرلەر گئىن بىر اوغوز اىگىدى سىلەرىم قايلالار اوزرىنەدە تىكىلىميش كافير قالالارينى آلمىش، كىلىسە لرى يىخىب، يئرىنەدە مسجىد ياپدىرىميش، دىنسىزى دينە گىتىرىمىشىدىر. اونا موقاوىمت گۆستەرن كافىرلەر گەنلىك جازالاندىرىميش، قىزىنى-گلىنىنى اسىر آلمىش، كافير ائللىرىنە آت اويناتمىشىدىر. دوشمنىن ھدىيىھ سىنە، اونا تكىلە ئەدىلەن قادىنا، پولا-قىزىلا، روشوته آلدانمامىش، كافيرى آدام سايىمامىشىدىر. و بوتون بونلارى ائتمكەلە ياناشى ھەنج زامان اوزۇنۇ اوئىمە مىش، بونو ائلە دىم، اونو ائلە دىم - دئمە مىشىدىر.

" بىكىل اوغلو امرانىن بويو " ندا گۇئوروک كى، قازان اوزۇنۇ اوئىمە يىن، تواضعكار بىر قەرماندىرى: " آو چاغىردىيالار. چون آو ياراغى اولدو، كىيم آتىن اؤگر، كىيم قىلىجىن، كىيم چكىب اوخ آتماغىن اؤگر. سالور قازان نە آتىن اؤگدو، نە كىندىن اؤگدو. أما بىگلىرىن ھونرىنى سۈپىلە دى " .

قازان بىر ده اونا گۇئەر گوجلودور كى، او، بئۇبىك بىر جمعىتىن باشچىسىدەر، اوغلو، قارداشى وار... كافىرلەر اسىر دوشموش قازانى اولدورمكىدىن قورخورلار، " بونون اوغلو وار، قارداشى وار، بونو اولدورمك اولماز " - دئىيرلر. عومومىتىلە، كافىرلەر اسىر دوشموش اوغوز اىگىدىلىرىنە قازىلىرىنە جزا وئرسە لرده اونلارى اولدورمورلر... حتى خوش گۇنلىرىنە هەمین اىگىدىلىرى گىتىرىپ قوپۇز چالدىرىر، قولاق آسىرلار. چوخ زامان اىگىدى اونا گۇئەر اسىر ساخالاپىرلار كى، اوز يئرىنە (اوغۇزا) قايدىب يئنى قوووه ايلە اونلارىن (كافىرلەرن) اوزرىنە گلەمە سىن. لاكىن هەمین اسىرلەر يَا آتاسى، يَا دا اوپلادى گلىپ خىلاص ائدىر (اوروزو قازانىن، قازانى اىسە اوروزون خىلاص ائتدىگى كىمى)، يَا دا اوزلىرى ايمكان تاپىپ قاچىرلار (بئىرك كىمى). ونكى " كىتاب " دا تقدىم ائدىلەن ئېپىك زامان كافىرلار اوچون دئىيل، ايسلامى قبول ائتمىش اوغوز توركلىرى اوچون ايشلە بىر.

" قازان بگ اوغلو اوروز بگىن دوتساق اولدوغو بوى " دا اوروزون دوستاقلىقىدا نە لر چىكىيگى باره دە دانىشىلىرى:

" قانلى قارا دروندە كافير دخى قونموش ايدى. اوغلاننا قارا كېنگى گىتىرىمىشلىرى. قاپى ائشىيگى اوزرىنەدە ارقورى بيراقمىشلاردى. گىرن باسار، چىقان باساردى. قارى دوشمن تاتار اوغلو اليمىزە گىرمىشىگەن جزايلا اولدوره لىم... بو محلە خان قازان يئتدى. قونور آتىن اويناتدى. كافير قازانىن گلدىيگىن گوردو، اوركدو. كىيم آتىن بىزىر، كىيم جوشن گىئير... اوغلان باشىنى قالدىرىدى. آيدىر:

- مره، کافیر، نه حالدیر؟

کافیر آیدیر:

- بابان گلدی، توتالیم دئریز.

اوغلان آیدیر:

- آمان، مره کافیر، آمان!

تانری نین بیرلیگینه یوقدی گومان!

کافیرلر اوغلانا آمان وئردىلر. الین چۆزدولر، گۆزون آچدىلار، باباسينا اوغلان قارشى گلدى... "

اوروز آتاسى نین کافیرلرله دؤیوشدن چكىندىرەمك اىستە يېر، اونا يالوارىر كى، چىخىب گئتسىن، ووروشماسىن. دوشونور كى، بىردىن کافىرە مغلوب اولار... چونكى " اوغول اوچون آتا اولمك عىب اولور ". و بونو دا علاوه اندىر كى:

يارادان حاقى اىچون، بابا، قايىدا دونگىل،

ائوه وارغىل -

قارىجىق آنام قارشى گلسە، منى سنه سورسا،
بابا، دوغرو خبر وئرگىل.

گۈرددوم، سىنин اوغلۇن دوتساق، دئىگىل،

قاروسوندان آغ اللرى باغلى، دئىگىل،

قارا قىلдан سىجىم بويونوا تاقىلى، دئىگىل،

قارا دونوز دامىندا ياتىر، دئىگىل،

قىل كېنگ بويونجوغۇن سورور دئىگىل،

آغىر بوغاغى توپوچىغىن دۇگور، دئىگىل،

يانمىش آرپا اتىگى، آجى سوغان اوينە سى، دئىگىل.

منىم آنام منىم اوچون قايىرماسىن،

بىر آى باقسىن، بىر آيدا وارمازسام، اىكى آى باقسىن،

اىكى آى دا وارمازسام، اوچ آى باقسىن،

اوچ آى دا وارمازسام، اولدوگومو اول واقت بىلىن.

آيغىر آتىم بوغازلايىب آشىم وئرسىن،

ياد قىزى حالالىما دستور وئرسىن،

بانا توتان گرددگە آيريق گىرسىن.

آنام منىم اوچون گؤگ گىيىب، قارا سارىنسىن،

قالىن اوغوز ائلىنده ياسىم توتسون.

منىم باشىم سىنин يولونا قوربان اولسون،

گئرى دؤن، بابا!...

كافىرلر بئيرگى يوخودا اىكىن اسىر آلىپ قىرخ يولداشى ايله بىرلىكده پاراسارىن بايپورد ھاسارينا سالىرلار، اون آتى ايل بورادا دوستاق اولور. كافىرلر شاد گونلرىنده بئيرگى گىتىرىپ قوبۇز چالدىرىرلار، بئيرك بازىرگانلارلا خېرىشىر. حتى اىش او يئرە چاتىر كى، همىن بازىرگانلار اونا بورادان قاچىب گئتمە سىنى، سئوگىلىسى بانو چىچە يە قوووشماسىنى مىصلحت گۈرۈرلر. و بئيرك اونو سئون كافىر قىزى نىن كۆمگى ايله ھاسارдан "پىرلايىب اوچور". كافىر ايلخىسى اىچرىسىنده اولان بوز آيغىرينا مىنib اوغوزا گئدركن يولداشلارىنى كافىرلره تاپشىرىرى:

مره، ساسى دىنلى كافىر!

منىم آغزىم سئوگوب دورورسان، دويامادىم،

قارا دونوز اتىندىن يىخنى يئدىردىن، دويامادىم.

تانرى مانا يول وئردى، گئدر اولدوم،

مره، كافىر، اوتوز دوققۇز يىگىدىم امانتى!..

مره، كافىر، بىرىن اسكىك بولسام،

يئرىنە اون اۆلدوررىم،

اونون اسكىك بولسام،

يئرىنە يوزون اۆلدوررىم...

گۈرۈندۈيو كىمى، ائپوسدا قازىلرىن حياتى مۇختىلف طرفلى - ھم ظفرلى، ھم ده اسىرلىكده كىچىن آغىر گونلرى ايله تصویر ائدىلىرى...

بو و يا دىيگر سبىدىن اۆز خالقىنا عاصى اولمۇش اوغوز اىگىدىلرى اىچرىسىنندىن ائله نامىدلر تاپىلىر كى، اونلار كافىر ائللرىنە قاچماق اىسته بىرلر. مىلەن، بوغاج خانىن قىرخ يولداشى اونون آتاسى دىرسە خانىن اللرىنى آردىندان باغلايىب قالىن كافىر ائللرىنە آپاراركىن بوغاج گلىب آتاسىنى خىلاص ائدىر... ائپوسدا ائتتىك موناقىشە دن صۇجىت گىتىمير، بوتون ضىدىتلىر دىنى-ايىئولۇزى ماھىت داشىيىر، مۇسلمانلارلا كافىرلر آراسىندا باش وئرىر. لاكىن مۇسلمانلارىن اساس اوغوز توركلىرىنەن، كافىرلرىن

ایسه قیپچاق تورکلریندن، گورجولردن (عومون ایئر-قافقاژلاردان)، یونانلاردان (روملازدان) و س. اولماسی همین موناقیشه لره موعین درجه ده ائتنیک مضمون وئیر. مسلمانلار کافیرلره " ایت کیبی گو-گو ائدن " دئمکله، یقین کی، اونلارین (قئیری-مسلمانلارین، ھم ده غئیری-تورکلرین) باشا دوشمه دیکلری دیلرینی نظرده توتوولار...

مسلمانلار کافیرلله دؤیوشده، موحاریبه ده شھید وئیرلر. مثلن، " کیتاب " ین " سالور قازانین ائوی یاغمالاندیغى بوي " دا ائلين قوجا اوغلو سارى گولماش قازان بگین ائوی اوزرینه شھید اولدو "، قلاچوق چوبانين " ایکى قارداشى اوخا دوشدو، شھید اولدو... چوبان شھید اولان قارداشلارينى حققىنه قويدو ". ائلجه ده علاوه اولاراق، " بئش يوز اوغوز ييگىتلرى شھید اولدو " - دئيلير... ائپوس قضايا گئتمگىن فاجيعوی رئاللەيغىنى گؤسترەمکله، ھر شئىدن اول، اىسلامىن قلبە سىنى، اىسلام دىنى اوغرۇندا موبارىزه نىن گرگىنلىگىنى، دراماتىزمىنى نومايسىش اتدىرىپ. همین گرگىنلىك، دراماتىزىم يالنىز ائپوسو يارادانلارين فانتازىياسى دئىيل، ھم ده ائپوخال تارىخى حققىتىن اينعىكاسىدیر. " کیتاب " دا اوغوز بىلرى نىن اىسلام دىنى قارشىسىنداكى خىدمتلرى يالنىز بوي دا دىگر حادىشە نىن (کافىرە قارشى بىلاواسىطە موبارىزه نىن) تصویرىنده دئىيل، اونلارين ستايىل تعىينلىرىنده ده آيدىن شكىلده اۋۇزونو گؤستریر؛ مثلن: " وارىيان پىيغىملىرىن يوزو گۈرن، قلبە نى اوغۇزدا صحابە سى اولان، آجىغى توتاندا بىغلارىندا قان چىقان، دمير قاپىسى دېب آلان، آتمىش توتام آلا گۈندىرى نىن اوچوندە ار بئگوردن قىيان سلچوق اوغلو دلى دوندار "؛ " ھەمدىلەن مردىن قلعە سىنى دېب يېقان، دمير يايلى قىپچاق ملىيە قان قوسدوران، گلىپن قازانىن قىزىن ارلىكىلە آلان، اوغۇزون آغ ساققالى قوجالارى گۈرنىدە اول يىگىدى تحسىنلە يىن... قاراگونە اوغلو قارابوداق "؛ " دستورسوجا باينىدىر خانى نىن ياغىسىن باسان، آتمىش بىن کافىرە قان قوستوران، آغ-بوز آتى نىن يىلىسى اوزرىندا قان دوردوران قفلت قوجا اوغلو شىر شمس الددين "؛ " کافىرلرى ايت آردىنچا بىراغىب خورلایان، ائلدىن چىقىب آغىرگۈزلى سوپوندان آت يوزدورن، اللي يئدى قلعە نىن كىلىدىن آلان آغ ملىك چئشىمە قىزىنا نىگاھ ائدن، سنى ساندال ملىكە قان قوسدوران، قىرق جوبىه بورونوب، اوتۇز يئدى قلعە بگى نىن محبوب قىزلارىنى چالىپ بىر-بىر بويونون قوجان، يوزوندىن، دوداغىندا ئۆپن، ائلين قوجا اوغلو آلپ ارن " و س.

بو اىسه او دئمكدىر كى، همین اوغوز اىگىدلرى اۆز دئورلرى نىن-اىسلاما كئچىد دئورونون اوولادلارى اولوب، همین دئورون تارىخىنى بوتون دراماتىك گرگىنلىگى ايلە ياشايىلار...

" کیتاب " موسلمانلارلا کافیرلر آراسیندا موعین موناسیبتلرین، علاقه لرین اولماسینی دا گؤستریر-بازیر گانلار، بعضى آنلاشىلمازلىقلارى نظره آلماساق، سرحدلرى مانعه سىز كىچىرلر، اوغوز ايگىدلرى كافىرلردن قىز آيللار، حتى " بابىورا اوغلو بامسى بئيرك بويو " ندان بئله معلوم اولور كى، بابىئجان قىزى بانى چىچگى بىر طرفدن بئيركله بئشىك كرتمه نىشانلى اندىر، دىگر طرفدن، كافىر-بابىورد قالاسى نىن بىينه سۆز وئرير كى، قىز اونوندۇر...

قانتورالى نىن آتاسى قانلى قوجا اوغلۇنۇ اۋۇلندىرمك فيكىرىنە دوشىركەن اونا لايىق قىزى يالنىز اوغوزدا دئىيل، كافىر ئىللرىنە دە آختارىر:

" ايج اوغوزا گىردى، قىز بولمادى. دولاندى داش اوغوزا گىردى، بولامادى. دولاندى تراپزونا گىلدى. مگر تراپزون تكىرۇنون بىر عاظىم گۈركلو محبوب قىزى واردى. ساغىينا-سولونا اىكى قوشما ياي چىركدى. آتدىغى اوخ يىرە دوشىزدى..."

لاكىن قانلى قوجا ايسىتىرى كى، اوغلو كافىر ئىللرىنە گئتسىن، اونا گۈرە دە آشاغىداكى سۆزىلە قانتورالىنى يولوندان دئۇندرمك ايسىتە بىر:

اوغول، سن واراجاق يئرین دولاماج-دولاماج يوللارى اولور،
آتلى باتىپ چىقىماز اونون بالچىغى اولور،
آلا بىلان سۆكە مز اونون اورمانى اولور،
گۈركلە پەھلو اوران اونون قلعە سى اولور،
گۈز قاقوبان كۈنۈل آلان اونون گۈركلو سو اولور،
ھاي دئمە دن باش گۈتۈرن جلالدى اولور،
ياغرىنىندا قالقان اوينار ياياسى اولور...
ياووز يئرلە يئلتىندين، قايىدا دئنگىل،
آغ ساققاللى بابانى،
قارىجىق اولموش آنانى بوزلاتماغىل.

قانتورالى آللە-تانرىيىبا سىغىنېپ كافىر ئىللرىنە وارىر، ھر چتىنە دوشىنده، ياخود چتىن بىر ايش باشلاياندا " آدى گۈركلو محمدە صالاوات گىتىرىر، " جومىدلر-جومىرى غنى تانرى " دان مدد دىلە بىر، قالىب گلىر (" کیتاب " دا دئىيلدىيگى كىيمى، " چون عىنایت تانرىدان اولدو "). و كافىر قىزى سارى دونلو سئلجان خاتونو آلىب اوغوزا يولا دوشور.

لازیمی سیناقلاردان کئچرک، شرطلری یئرینه یئتیرک قیزی آلسادا، تکور موختننلیک ائدیر، اونون آرخاسینجا قوشون گؤندیر. لakin قانتورالى ايله سئلجان خاتون کافیرین قوشونونو قیریب، ساغ قالانی گئرى قایتاریرلار.

اپوسدا کافیرلار موسلمانلارین موناسیبیتىندن بئله معلوم اولور كى، کافیرلار اوغوزدان اینجىگىب اونلارىن يانينا گلن، دىنلىرىنى قبول ائدip اوئلارا تابع اولان ايگىدلرى ممنوعىتىله قبول ائدирلر. قازان خانىن حركىتىندن (اونا قارشى موناسىبىتىندن) اينجىين اوروز آتاسينا دئىير: اونوم اونله،

منىم سۆزوم دىنلە، آخام قازان!
ساغىنا باقدىن، قاس-قاس گولدون.
سولونا باقدىن چوخ سئويندىن.
قارشىنا باقدىن، بىنى گوردون، آقلادىن.
سبب ندىر دئگىل مانا،
قارا باشىم قوربان اولسون، بابام، سانا...
و سونرا علاوه ائدир:

دئمz اولورسان، قالقوبانى يئريمىن من دورارام،
قارا گۆزلۈ يىگىتلىرىمى بويوما آلارام،
قان آبقاز ائلينه من گئدرم،
آلتون خاچا من الىمى باسaram،
پولوكو كىشى نين الين اوپرم،
قارا گۆزلۈ كافير قىزىن من آلارام...
دخى سىنى يوزونه من گلزم.

لakin اوروز بىلندە كى، آتاسى نين اۋز ائمۇسىياسىنى بو جور كىسکىن شكىلە بىلدىرمه سى (آغلاماسى) اونون گله جگى سارىدان ناراھاتلىغى ايله باغلىدىر، چوخ دا درينه گئتمىر. چونكى قازى ارنلر دۇورونون سرت منطىقى اوندان (اوروزدان) طلب ائدир كى، باش كىسىن، قان تؤكىسون، ھونر گؤسترسىن. "دە قورقۇد" ائپوسو (خوصوصىلە "كىتابى دە قورقۇد") آذربایجاندا (و اونون اطرافلاريندا) گىندىن تارىخى معنوى-مدىنى بىر پروسئسى -ايسلاما كىچىدى، ايسلام دىنى اوغۇرۇندا موظفر موبارىزىنى بوتۇن دولۇنلۇغۇ، موركىبلىگى، محروميتلىرى ايله بىرلىكده عكس ائتدىرير. و

علوم اولدوغو کیمی، ایسلام یاراندیغى دئورده (اڭلجه ده سونراڭلار) موترققى بىر دونياگۇرۇشۇ فورماسى كىمى يابىلاراق موختليف خالقلارىن مدنىتلىرى نىن اينكىشافينا گوجلو تakan وئرمىشىدۇر. هر شىئىن اول اونا گۈرە كى، ايدايزم، بوددىزم و خريستيانلىقدان فرقلى اولاراق ایسلام دونيانىن داها عاغىلى دئوروندە، يىنى ذكانين (فلسفە نىن) اىيتىدای ايناملارى، مىفولوگىيانى سىخىشىرىدىغى بىر دئورده فورمالاشدىغىنا گۈرە اولكى دونيا دىنلىرىدىن داها چوخ فلسفى اولمۇشدور؛ اىكىنچىسى، ایسلام ھم تشككول-فورمالاشما، ھم ده يابىلما-منىمىسىلەمە ((ايجتىماى شعورا بىلەنەمە) پروسئىننەدە اولكى دىنلىرىن، دونياگۇرۇشلىرىن پروقرئىسىيۇ تاثيرىنى اۆز اوزىرىنە حىس ائتىدىگى اوچون دونيايا ھمىن دىنلىرىن، دونياگۇرۇشلىرىنى داها چوخ آچىق اولمۇش، فيكىر پلورالىزمىنە كىفaiت قدر گىتىش ايمكان وئرمىشىدۇر؛ اوچون جوسوايسە، موختليف اتنىك منشايە، ائتنىپسىخولوگىيا و ائتنىك دونياگۇرۇشلىرىنە منسوب خالقلار (عربىر، فارسلار، توركىلر و س.). طرفينىن بىر نئچە عصر عرضىنە (وايسلااما قدركى زنگىن دوشونجە مدنىتى اساسىندا!) قىول اندىلەن ایسلام اىستر-اىستە مز چئويك تفككىر موحىطلىرى ايلە حسابلاشمالى اولمۇشدور... لاكىن ايسلاما كئچىدىن ائپوسونو، ماراقلىدىر كى، نه عربىر، نه ده فارسلار دئىيل، محض توركىلر - اوغوز توركلىرى ياراتمىشلار؛ بىر ايسە او دئمكدىر كى، ایسلام دونياگۇرۇشۇ، معنوباتى نه عربلىرىن، نه ده فارسلارىن دئىيل، محض توركلىرىن ائپىك تفككىرۇندا رئزونانس وئرمىشىدۇر. و بئله ليكلە، " دە قورقۇد " ائپوسونون تشككول تاپىب يابىلماسى، يازىيا آلينماسى، اوزونون كۈچۈرۈلمەسى و س. پروسئىسلەر اۆز ائنئرژىسىنى آشاغىداكى منبعلىرىن آلمىشىدۇر:

آ) قىديم تورك ائپىك تفككىرۇ؛

ب) ایسلام دينى؛

ج) آذربايچاندا مسكونلاشمىش اوغوز توركلىرىنин (پرينسىپ اعтиبارىلە آذربايچان خالقى نىن!) گئىت-گئىدە داها چوخ ایسلاما اساسلانان ايدئيا-ائستىتىك ماراغى، يارادىجىلىق ائھتىراسى، معنوى مدنىتى.

خانیم، هئی!

" دده قورقود " ائپوسو، " کیتاب " این بوتون آیدینلیغی ایله نوماییش ائتدیردیی کیمی، بیلاواسیطه " خان " آ مراجیعتله (بورادان بئله معلوم اولور کی، " خان " ين قارشیسیندالا) ایفا اولونموشدور. موقددیمه ده بیر نئچه دفعه " خان " آ مراجیعت ائدیلمه سی بیر داها تصدیق ائدیر کی، او، " کیتاب " آ سونرادان علاوه اولونمامیشdir، عکسینه، ائپوسون عوضوی ترکیب حیصه سیدیر. و گورونور، همین موقددیمه عومومیتله ائپوسون دئیل، هر بیر بویون گیریشی، ياخود اون سوژو اولموشدور، یعنی هر هانسی بویو ایفا ائدن اوزان موقددیمه دن باشلامیشdir:

رسول علیئه اوسسلام زامانینا ياقین بایات بویوندان قورقود آتا دئرلردى بیر ار قوپدو. اوغوزون اول کیشی تمام بیلچیسیدی. نه دئرسه اولاردى، قاییدن دورلو خبر سوئیلدی. حاق-تعالا آنین کؤنلونه ایلهام ائدردى...^{۴۳}

اوزانلارین داستانین ایفاسینا قورقود آتا (دده قورقود) حاقیندا موختصر صؤحبته باشلامالارى تامامىلە طبىعىدىر. بىرینجىسى، اونا گؤرە کى، دده قورقود اوزانين ایفا ائتدىگى هر هانسى بویون (عومومىن ائپوسون) افسانوی مۇلیفىدىر؛^۱ ایكىنچىسى، اونا گؤرە کى، اوزان بو و يا دىگر ایدئيانىن، حادىتىه نىن شرحى، ياخود ثوبوتو اوچون دده قورقودا اىستىناد ائتمك ايمکانىنا مالىكىدیر؛ نهایت، اوچونجوسو، اونا گؤرە کى، تخمىن بئش يوز ايل " دده قورقود " ائپوسونو ایفا ائتمىش اوزانلار ائپىك اجدادلارينا اىستىناد ائتمكله " خان " حضوروندا (گئنىش معنادا اونلارى دينلە يىن جمعىتىدە) اوزىلرى نىن تصادوفى (سیراوى) آدام اولمادىقلارينى، بئيىك (حتى ايلاھى!) مىسىسىدا داشىدېقلازىنلى، جمعىتىن ايدارە سىنده اىشىتىراكلارى نىن واجىب اولدوغونو نظرە چارپىدىرىدىلار... اگر " قورقود آتا اوغوز قوؤمونون موشكولونو حلل ائدیردى. هر نه ايش اولسا قورقود آتايما دانىشماينجا اىشلە مزىلدى. هر نه کى، بوپورسا، قبول ائدرلردى، سوژون توتوب تمام ائدرلردى " سە، دئمە لى، قورقود آتانين معنوى-ايدئولوژى وارىتلرى اولان اوزانلار دا " خان " دان (و جمعىتىن) همین حؤرمت-عىزتى گۆزلە مە لى ايدىلر.

" کیتاب " ين موقددیمه سىنده " خان " آ مراجیعت، هر شئىدن اول دده قورقودون مودىریك فيكىرلەينه اىستىناد مقامىندا ائدىلir: دده قورقود سۈپەلە مىش، گؤرە لىم، خانىم، نه سۈپەلە مىش... دده قورقود گئنە سۈپەلە مىش، گؤرە لىم، خانىم، نه سۈپەلە مىش... بئله لىكىلە، دينلە بىچى (" خان ") دده قورقودون يالىز كىملىگى ايلە دئىل، هانسى معنوى-ايدئولوژى مۇوقدەدە دورماسى، هانسى

ايدئالارى تبليغ ائتمه سى ايله ده تانىش اولور... لاكىن اوزانلار، گۇرۇنور، داها چئوپك ايمپراويزاتور ايدىلر - چوخ تئز-تئز دينله يىجىيە ("خان" آ) موراجىعەت ائدە رك اونو آقىشلاپىلار، گويا دده قورقۇدون مىسىسىياسىنى يئرىنە يېتىرىپەمىشلەر كىمى، دينله يىجىيە ("خان" آ) دوعا ائدىرلە:

...اوغول دخى ئىيلە سىن،

بابا اۇلوب مال قالماسا،

بابا مالىندان نە فايدا،

باشدا دؤولت اولماسا.

دؤولتىسىز شرىيندن

الله ساقلاسىن، خانىم، سىزى!

ياخود:

حاق سىزە يامان گۆستىرمه سىن،

دؤولتىنىز پايندە اولسۇن،

خانىم، هئى!

ياخود:

اول اوگىدويم يوجا تانرى دوست

ولوبان مدد ايرثون، خانىم، هئى...

موقدىمە ده قارىلار (قادىنلار) حاقىندا صۈحبەت گىئدرىن "خان" آ موراجىعەن داها كونكىئەت مضمۇنلو دوعالار ائدىلir:

...اول عايشە، فاطىمە سوپىدور، خانىم، اوونون بىكلىرى بىتىسىن، اوچاغىندا بونجىلاپىن اۇورت گىلىسىن!...اوونون كىبى نىن، خانىم، بىكلىرى بىتىمە سىن، اوچاغىندا بونجىلاپىن اشىشىگى اصلىدیر. اوندان دخى سىزى، خانىم، الله ساقلاسىن، اوچاغىنiza بونجىلاپىن اۇورت گلەمە سىن!..

داستانىن ھر بىر بويو "خانىم، هئى" موراجىعەتى ايله باشلانىرىھمىن موراجىعەت ئىينى زاماندا بويون (و بوتۇولوكىدە داستانىن!) ھارمونىياسىنى ياردىرىر... اوزان اۆز اىفاسىنى قوپۇزۇن او قدر دە رنگارنگ اولمايان موسىقىسى ايله موشاپىعەت ائدىر - بو زامان "خانىم، هئى" موراجىعەت-نىداسى بويون باشلادىغىنى گۆستەرن (ايشارىلە يىن) چوخ فونكسىيالى اوسلوبى ئىلەمئىننە چئورىلىر.

.....

هر بیر بیوین داخیلیندە اوزان موعین مقاملاردا آردیجیل او لاراق "خان" آ (بیر سیرا حاللاردا "سولطان" آ) موراجیعت ائدیر، — همین مقاملار آشاغیدا کیلارдан عیبارتدير:

۱. نشدن شعره کئچرکن:

دده قورقود اوغلانین باباسينا سؤيله ميش، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيله ميش...^{۴۴} چاغيرىب ديرسه خانا سؤيلر، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيلر... آناسى نين يوزونه باقىدى، سؤيله ميش، گؤره ليم، خانيم، نه خېرىشمىش... مگر، سولطانيم ديرسه خانىن خاتونو بونو دويموش، اوغلانجىغىنا قارشى وارىب سؤيله ميش، گؤره ليم خانيم، نه سؤيله ميش... اوغلان بوردا باباسينا سؤيله ميش، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيله ميش... قازان بى بوردا يوردىلىن خېرىشمىش، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيله ميش... بئيرك دخى بونو اوگموش، گؤره ليم، خانيم، نىچە اوگموش... اوتوز دوققۇز يولداشىن ايسمارارلادى، گؤره ليم، خانيم، نىچە ايسمارارلادى... سئلجان خاتون حال نىدىگىن بىلىپ سؤيله ميش، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيله ميش... بوردا آناسينا سؤيله ميش، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيله ميش...

قىيد ائدك كى، بير سیرا مقاملاردا سؤيله ميش، گؤره ليم، خانيم، نه سؤيله ميش سينتاكتكىك فورماسى "خانيم" سىز اىشلە نىر: آللە-تعالا يالوارىب، سؤيله ميش، گؤره ليم، نىچە سؤيله ميش...^{۴۵}

۲. تحكىيە (صوحبت نشر تحكىيە سىندىن گئىدير) بير اينغورماسىيا بلوكوندان، ياخود پئرىيودوندان باشقاسينا کئچرکن و يا اىفاچى حاشىيە چىخاركىن: مگر، خانيم، اوغوزدا دوخا قوجا اوغلو دلى دومرول دئىرلەرى، بير ار وار ايدى...

آت آياغى كۈلۈك، اوزان دىلى چئويك اولور. خانيم، اوغلانين قىرق گوندە ياراسى اونالدى، ساپاساغ اولدو. مگر، خانيم تكorum پئشمان اولدو... خانيم، بىكىرىمى دئورد سانجاق بىكى تكorum اليندە زبون اولدو... مگر، خانيم، بويو اوزون بورلا خاتون اوغلانجىغىنى آلدى، قرارى قالمادى.. مگر، خانيم، باينىدىر خانىن بير بوغاسى وار ايدى.. مگر، سولطانيم، گئنە يازىن بوغايى سارايدان چىقادىيلار... مگر، سولطانيم، ديرسه خانىن اوغلانجىغى، اوچ دخى اوردو اوشاغى مئيداندا آشيق اوينارلاردى... خانيم، آت قولاغى ساغ اولور، چكىيە نى اوغلانى اوپاردى...

همين سينتاكتكىك فورما دا بعض "خانيم" سىز اىشلە نىر:

مگر اول گون كاپىرلەرىن اوغۇر گونلەرىيىدى...

گۈرۈندۈيو كىمى، حاقىندا صوحبت گىدىن فورما عادتن "مگر" اداتى ايلە باشلايىر.

۴. کافیر اوزرىنه آخينا (قضايا) گئدن (بىلاواسىطه دؤپۈشە گىرن) اوغوز اىگىدلرى ستابىل تعىينلرى ايله سادالاناركىن:

... گۈرە لىم، خانىم، كىملىرى يئتدى.

قارا دره آغزىندا قادىر وئرن، قارا بوغى درىسىندين پوشىگى نىن يابوغى اولان، آجىغى توتاندا قارا داشى كول اىلە يىن، قارا بىغىن يئددى يئرەدە انسىنە دوگن، قازان قارداشى قاراگونە چاپار يئتدى: - چال قىلىجىن، قارداش قازان، يئتدىم، دىئدى.

اونون آردىنجا، خانىم، گۈرە لىم، كىملىرى يئتدى...

و نهادىت، هر بىر بويون سونوندا اوزان يوم وئرگىم، خانىم دئىه دىنلە يىجىيە ("خان" آ) دعوا ائدىر:

يوم وئرگىم، خانىم!

يئرلى قارا داغلارىن يېقىلماسىن،
كۈلگە لىجە قابا آغاچىن كىسىلماسىن،
قامن آقان گۈركلو سوپيون قوروماسىن،
قانادلارىن اوجلارى قىرىلماسىن!..

چاپاركىن آغ-بوز آتىن بودرمە سىن،
چالىشاندا قارا پولاد اوز قىلىجىن كوتلە مە سىن،
دورتۇشىرىن آل گۈندىرىن اوغانماسىن!..

آغ بىرچىكلى آنان يئرى بېھىشىت اولسۇن،
آغ ساققاللى بابان يئرى اوچماق اولسۇن،
حاق ياندىران چىراغىن يانا دورسۇن،

قادىر تانرى سنى نامىرە مۇختاج علمە سىن،
خانىم، هئى!

"كتاب" دا گۈستەرىلىرى كى، ئىپوسون هر بىر بويو موختليف واحتلاردا افسانوی اوزان، مودىك، ويلات (اولكە) بىيە سى دده قورقۇد طرفىندين دوزولوب-قوشولموشدور. يعنى هر بىر بويون سوژتىنده، ايدئيا-مضمونوندا موعىن رسمىلىك، يالىز دده قورقۇدون موعىنلىشىرىه بىلە جىڭى سئمانتىك نورماتىولىك واردىر. هر اوزانىن اوغۇزنانە دوزوب-قوشماق صلاحىتى اولما مىشىدىرى... و يئنە "كتاب" دان بئلە معلوم اولور كى، دوزولوب-قوشولموش اوغۇزنانە نى (ئىپوسون هر هانسى

بويونو) نينكى هر اوزان اىفا اىدە بىلمزمىش، ئىينى زاماندا اوغوزنامە هر آدامىن قارشىسىندا اىفا اىدىلە بىلمزمىش... " دوخا قوجا اوغلو دلى دومرول بويو " نون سونوندا دئىيلير: " ددم قورقۇد گلوبىن بوى بويلادى، سوى سويلادى. بو بوى دلى دومرولون اولسون، مندن سونرا آلپ اوزانلار سؤيلە سىن، آلنى آچىق جومرد ارنلار دينلە سىن، -دئىدى " . اونا گۈرە دە اىفاچى اوزانىن (آلپ اوزانىن) موعىن مقامالاردا دده قورقۇدا اىستىنادى، دينلە يىجىيە (" خان " آ)، ياخود دىنلەكىچىلە (آلپاچىق جومرد ارنلار) موراجىعەت ائتمە سى ائپوسون فونكسيونال پوئىكاسىندا بىلاواسىطە آيد اولان مىسلى لەدىر.

" كىتابى-دده قورقۇد " دا يالنiz اىفاچى اوزانىن دينلە يىجىيە (" خان " آ) موراجىعتلرى دئىيل، ائپوسون قەرمانلارى نىن (علاوه اىدك كى، موختلىف ائتنوس-خالقلار، جمعىتىن موختلىف طبقة لرىنە، موختلىف معنۇي-اخلاقى دونياگۈرۈشلەر و س. مالىك قەرمانلارى نىن!) بىر-بىرىنە موراجىعتلرى دە گىنىش مېقياسدا عكس اولۇنۇشدور. ھەمین موراجىعتلر ھم مضمۇنونا، ھم دە فورماسىندا گۈرە او قدر موختلىف، رىنگارنگدىر كى، اونلارى، ھر ھانسى پىرىنسىپلە اولورسا-اولسون، تصنیفاتدا بوتۇنلوكە احتىوا ائتمك چوخ چىتىندير. لاكىن تەخmin بئلە بىر تصنیفات وئىمك مومكۇندور:

۱. الله - موراجىعەت، اللەھىن موراجىعەتى. دده قورقۇدا موراجىعەت، دده قورقۇدون موراجىعەتى.
بؤيۈيون (كىچىگىن) كىچىيە (بؤئۈيە) موراجىعەتى

۲. كىشى نىن (قادىننەن) قادىنا (كىشىي) موراجىعەتى. آتا-آنانىن (أوّلادىن) اوّلدا (آتا-آنایا) موراجىعەتى. قارداشىن قارداشا موراجىعەتى. قارداشىن (باچىننەن) باچىيا (قىلداشا) موراجىعەتى.

۳. يوکسک (آشاغى) طبقة نىن آشاغى (يوکسک) طبقة يە موراجىعەتى. ايگىدىن ايگىدە موراجىعەتى. قادىننەن قادىنا موراجىعەتى.

۴. دوشىنىن دوشىنە موراجىعەتى.

۵. طبعتىنە موراجىعەت.

۶. سىلاحا موراجىعەت.

" كىتابى دده قورقۇد " دا موراجىعتلرىن بۇ قدر گئىش يئر توتماسى يالنiz " دده قورقۇد " ائپوسو اوچون خاراكتېرىك دئىيل، عومومەن دونيا ائپوسلارى نىن ھامىسىندا بئلە دىر. اونا گۈرە دە " دده قورقۇد " ائپوسونون موراجىعتلر سىستېمەنى آراشىدېرماق عومومەن ايدئيا ائپوسونون پوئىك ايمكانلارىندان بىرى اوزرىنده دوشۇنەك دئمكدىر.
۱. الله ا موراجىعەت. الله يەن موراجىعەتى.

دده قورقودا موراجىعىت. دده قورقودون موراجىعىتى.

بۇبىيون (كىچىگىن) كىچىيە (بۇيىو) موراجىعىتى

۱، آللە ا موراجىعىت، آللە يىن موراجىعىتى.

اپوسدا اوغوز توركىرى نىن نىنلىكى موسىلمان اولدوقلارى، حتى اىسلامىن يايىلماسى اوغۇرۇندا آردىجىل موبارىزە آپاردىقلارى، قضاواتا گىتدىكىلىرى گۆستەريلir -تارىخى حىقىقىت دە بئەلە دىر. لاكىن "كىتاب" دان حىس اولۇنور كى، اوغوز توركىرى نىن اۆزلىرى اىسلامى هله لازىمى سوبىيە دە قبۇل ائدە بىلەمە مىشلەر، اونلار بىر سىرا حاللاردا اىيتىدai دىنلەر، تك تانرىيىا (تورك تانرىيىسى!) و س. سىتايىش ائدىرلەر، ياخود هەمىن دىنلىرىن بعضى ئىئمئىتلىرىنى، موسىلمان اولسالار دا، قورۇبوب ساخلايىرلار... بئەلە لىكىلە، اوغوز اىگىدىننин آللە ا، تانرىيىا، حاق-تعالايىا... موراجىعىتىنده پرىنسىپ اعىتىبارىلە اىسلامى دئفىنیسىيە نظردە توتولسا دا، توركىل آراسىندا اىسلاما قىر يايىلماش دىنى دۇنياگۇرۇشلىرىن قالىقلارى دا بۇ و يا دىيگەر درجه دە عكس اولۇنور.

"كىتاب" يىن موقدىمە سىينىدە دده قورقودون دىلى ايلە دئىيلەن "آللە!.. آللە!.. دئمگىنچە اىشلەر اونماز" فيكىرى اپوسون ايدئيا-مضمونونا اساسلى تاثير گۆستەرن، حتى دئمك اوilar كى، هەمىن ايدئيا-مضمونون اساسىنى تشكىل ائدىن فيكىردىر-ھر بويىدا بو فيكىرىن يى بىلاواسىطە، يا دا دولايىسى ايلە تصدىقىنى گۇرۇرۇك.

آللە ا موراجىعىت "كىتاب" دا اۆزونو دوعا-يالوارىش مقاملارىندا گۆستەرir- "دوخا قوجا اوغلو دلى دومرول بويىو" ندا اولوم يى اۆلۈم دىلئىمماسى قارشىسىندا قالان دلى دومرول ياراداندا اوز توتور: دلى دومرول بورادا سۈپىلە مىش، گۇرە لىم، خانىم، نە سۈپىلە مىش:

يوجالاردان يوجاسان،

كىيمسە بىلەز نئچە سىن،

گۇركلو تانرى!

نئچە جاھىللە سنى گۇيىدە آرار

يئرده اىستەر،

سن خود مۇمینلىرىن كۈنلۈنە سىن،

دايىم دوران جاپار تانرى!

باقى قالان سىتەر تانرى!

.....

"فازلیق قوجا اوغلو یئگنە کین بوبو" ندا ایسه یارادانا داھا موفصل بیر موراجیعت فورماسی ایله
قارشیلاشیریق:

یوجالاردان یوجاسان،
کیمسه بیلمز، نئجه سن،
عزیز تانری!
(سن) آنادان دوغمادین،
سن آتادان اولمادین.
کیمسه ریزقین یئمە دین،
کیمسه یه گوج اشتمە دین.
قامو پئرده احسن،
(سن) الله ى-صمدسن.
آدمە سن تاج اوردون،
شیطانا لعنت قىلدىن.
بیر سوچدان اۋترو
درگاھدان سوردون.
نمرود گۆگە اوخ آندى،
قارنى يارىق باليغى قارشى توتدون.
اولولوغنا حىدىن (يوق)،
سەنین بويون، قىدىن يوق،
يا جىسمىلە جىدىن يوق،
اوردوغۇن اولا تىمىان، اولو تانرى!
باسدىغىن بلىرىتمە يىن بلى تانرى!
گۇئىردو گون گۆگە يئتىرن گۇركلو تانرى!
قاغىيدىغىن قەھر ائدن قەھەر تانرى!
بىرلىگىنە سىغىنلىم،
چلىيىم قادىر تانرى، مدد سىندى!
قارا دونلو كافىرە، آت دېپىرم،

ایشیمی سن اوئار!..

" کیتاب " دا، نومونه لردن ده گۈرۈندۈيو كىمى، اللها (تانرييما) آشاغىداكى تعىينلر آيد ائديلىر: يوجالاردان يوجا، گۈركلو، جابيار، باقى، ستتار، عزيز، احى، صمد، اولو، بللى، قىھار، چلب، قادىر... همین تعىينلرین اكثىرىتى (رب منشالى سۈزىلرلە اىفادە اولونان تعىينلر) بىلاواسىطە " قوران " دان گلىر، تورك منشالى سۈزىلرلە اىفادە اولونان تعىينلر ايسە بو و يا دىگر درجه ده اوغوز توركلىرى نىن تفکىكورونون مەھصولودور.

الله ا (تانرييما) سن دئىيە موراجىعت اولونور، حالبىكى ئاپوسون تشككول تاپىپ فورمالاشىغى دۇورىدە توركىلە حۇرمتلى شىخى، بؤيوكلەر سىز دئىردىلر (م. كاشقارى نىن بو بارە دە كى قىيىدىنى خاطىرلاياق (۴۶) - بونون سببى اودور كى، سىز موراجىعتى حۇرمت، موراجىعت ائدە نىن تواضعكارلىغىنى بىلدىرسە دە ياخىنلىق، دوغماقىق اىفادە ائتمىر. مۇسلمانلىقى قبول ائتمىش اوغوز توركو ايسە اىسلاما قدركى عنعنه ايلە اللها ياخىنلىق، دوغماقىق اىفادە ائتمە يە مئىلىدىر. دلى دومرول بىلندە كى، عزرايىل " بىر ياخشى بىكىد " يە جانىنى آلىب اۋزۇنەمەن مەھصول بىر اركۈبونلوك (و سادلۇوه لوک) ايلە الله ا موراجىعت ائدىر:

يا قادىر الله! بىرلىگىن، وارلىغىن حاقىچون، عزرايىلى منىم گۈزۈمە گۈستەرگىل، ساواشايم، چىكىشىگىم، دوروشىگىم، ياخشى بىكىدىن جانىن قورتارايم، بىر دخى بىكىدىن جانىن آلمايادا... بىكىل اوغلو امران دا دوشمن قارشىسىندا تك قالاندا الله-تعالا يالا يالوارىب
عزيز الله!

خوجام! منه مدد!.. - دئىير.

اپوسدا اوغوز اىكىدىلر نىن عومومىتىلە دئىيل، يالنىز بو و يا دىگر چىتىنىيە دوشىنده الله ا موراجىعت ائتمە لرى اونو گۈستەرر كى، اىسلام دىنى توركلىرىن مىشىتىنە لازىمى سوپىيە دە داخل ئولماپىش، مۇھىھوماتا چئورىلەمە مىشىدىر.

اللهين موراجىعتلىرى، تمامامىلە طبىيەدىر كى، " کیتاب " دا ائله بىر رنگارنگلىكىيە مالىك دئىيل... او بىر قايدا اولاراق عزرايىلا موراجىعت ائدىر، بوتون امرلىكى اونون واسىطە سىلە يېرىنە يېتىرىرى:

حاق-تعالا يادومرولون سۈزۈ خوش گلەمە دى.

- باق، باق!.. مەر، دلى قاوات منىم بىرلىكىم بىلمىز، بىرلىگومە شوکور قىلماز.

منىم اولو درگاھىمدا گۈزۈنگىل، بىزىزىنى سارارتغىل، دئىر. عزرايىلا بويروق ايلە دىيم كىم، يا عزرايىل، وار دخى اول دلى قاواتين گۈزۈنگىل، بىزىزىنى سارارتغىل، دئىر. جانىن خىرلاتغىل، آلغىل، دئىر.

یاخود:

الله-تعالایا دلی دومرولون بورادا سؤزو خوش گلدى. عزراپیلا نیدا ائیله دی کی، چون دلی قاوات منیم بیرلیگیم بیلدی، بیرلیگیم شوکور قیلدى، یا عزراپیل، دلی دومرول جان یئرینه جان بولسون، اونون جانی آزاد اولسون، - دئدی.

یاخود دا:

حاق-تعالا جبراپیلا بويوردو کیم، یا جبراپیل، وار، شول قولوما قیرق ارجه قوووت وئردیم، - دئدی. بورادا دیقتی جلب ائن مسله اللهین جبراپیلا موراجیعتیندە همیشە عرب منشالى ("قرآن" دان گلن) یا نیداسى نین ایشلەنمە سیدیر کی، بو، بیزیم فیکریمیزجە، موراجیعتین رسمیلیگى تصووراتىنى ياراتماق مقصدىن دن ایرە لى گلیر.

" کیتاب " دا عزراپیلەن الله موراجیعتینه راست گلینمیر و بىلە معلوم اولور کی، عزراپیل الله عومومیتله موراجیعت ائتمیر، اونون وظیفە سى يالنیز يارادانىن بويروغونو سؤزسوز-صۈحبىتىز يئرینە يېتىرمىكىن عىبارتىدیر. حتى دلی دومرول عزراپیلا يالواراندا کی، اونون گوناھىنى باغىشلاسین، عزراپیل: - منه نه يالوارىرسان، الله-تعالایا يالوار!.. منیم ده اليمدە نه وار، من دخى بىر يوموش اوغلانام - دئىر.

عزراپیل اللهين امرىنى-بويروغونو اونون بىنە لرىنە چاتدىریر-اونون موراجیعتلىرى اۋەتكىم، بىر قدر ده سرتىدیر: مره، دلی قاوات! مره، دلی دومرول! مره دلی!..

لاکىن قىيد ائدك کی، الله بىنە سى نین (ده لى دومرولون) عزراپیلا موراجیعتیندە ده همین اۋەتكىملىك، سرتلىك واردىر: مره!.. مره، عزراپیل! يا!..

اللهين ملىيىن الله بىنە سى نین بو جور منفى موناسىبىتى، بىر طرفدن، همین ملىيىن فونكىسييالارى ايلە علاقە داردىرسا (و، اۋلۇم ملىيدىر)، دىيگر طرفن، اىسلامىن قبولونون ايلك مرحلە لرىنەدە اوغۇز اىكىدىنین تانرى-اللهلا بىلاواسىطە (واسىطە سىز) كونتاكتدا اولماق احتىاجى نين نتىجە سیدیر.

۲،۲. ددە قورقۇدا موراجىعىت،

ددە قورقۇدون موراجىعىت

" ددە قورقۇد " اپوسونون افسانوی مؤلیفی اولان مودرىك اوزان، اىلاھى قودرتە مالىك ددە قورقۇد " کیتاب " دا ھم ده بىر اوبراز کىمى چىخىش ائدیر. بیزیم فیکریمیزجە، اپوسون شىفاهى

مئوجودلوغو دئوروندە ددە قورقۇد داها چوخ مؤلیف " اولموش " ، داستان يازىيا آليناركىن، اوزو كۈچۈرۈلەرنى داها چوخ اوبرازا چۈرۈلمىشدىر.

ددە قورقۇد ھونر گۆستەرمىش اىگىدلەرە آد وئىرەر، چتىن وضعىتلەرە ئىلچى گىندىر، اوغۇزون موشکولونو حلل ئەدىر... و ددە قورقۇدا خوصوصى احتىرام اونا ئەدىلىن ددە موراجىتىنە دە اۋۇنۇ گۆستەرىر.

اورتا عصرلەرە توركىلەر گۆركەمىلى صوفى دروېشلەر، بئۇيوك كرامىت صاحىبلىرىنە، پېرلەر ددە دەملىشلەر. و بىلە ليكىلە، ددە قورقۇددان سونرا ددە ليك اينسېتىتو نە قدر اينكىشاف ائدىب موركىبلىشىسى دە، اۋز اساس فونكىسيياسىنى - تانرى-اللهدان گلن گوجو واسىطە سىلە جمعىتىدە موعىن ھارمونىيا ياراتماق وظيفە سىنى ايتىرمە مىشىدىر.

ددە قورقۇدا اوغۇز جمعىتى نىن يالىز آنورمال، آنتىسىوسىيال، آتىيەارمونىك قۇووه لرى قارشى چىخىر. مىلەن، دلى قارجار اونون اوزىرىنە ھوجوم ائدىب ائلدورمك اىستە بىر، تىپگۈز اونا سايمازلىق گۆستەرىر... بىلە وضعىتلەرە جمعىتىن ددە يە موناسىتىن معنۇي-ايدئولوژى، اخلاقى استاندارتى پۇزۇلۇر:

ددە قورقۇد... گىلدى، باش ائندىردى، باغىر باسىدى، آغىز-دېلىن سالام وئردى.

دلى قارجار آغزىن كۈپۈكىنلىرىدى، ددە قورقۇدون يوزۇنە باقىدى. آيدىر:

علىك السلام، ائى عملى آزمىش، فعلى دئۇنماش، قادىر الله آغ آلينا قارا يازمىش! آياقلىلار بورا يا گىلدىگى يوق، آغىزلىلار بو سويمىدان اىچدىگى يوق، سانا نولدو؟ عملىنىمى آزدى، فعلىنىمى آزدى، عجلىنىمى گىلدى؟..

لاكىن سونرا دلى قارجار دىنلىن بصيرت گوجونو گۈرۈب، اونا (و جمعىتىن اخلاقىنا) تابع اولۇر...

ددە قورقۇدون سادىجە اوزان اولماماسى (اوزان كىيمى دە چوخ يوکسکىدە دورماسى) اۋۇنۇ اوندا دا گۆستەرىر كى، اوغۇز اىگىدلەرى دوشىمىن (كافىرىن) بىلە يىنده قوپۇز گۈرۈنە اونا توخونمۇرلار: اوغانان سرمىردى، اورۇ دوردو. قىلىنجى نىن بالچاقىينا يايپىشىدى كىيم، بونو چىرپا. گۈردو كىيم، يىنده قوپۇز وار... آيدىر:

- مەر، كافىر، ددە قورقۇد قوپۇزو حۋىرمىتىنە چالمادىم، -دئى. - اگر يىنده قوپۇز اولماسايدى، آغام

باشىيچون سىنى اىكى پارە قىلىرىدىم، -دئى. چىكى قوپۇزو يىندىن آلدى.

لاكىن هر اوزانا بوجور حۋىرمەت اولمۇر (و هر اوزان قوپۇزونا، صىنعتىنە بو قدر حۋىرمەت ئىلمىر). مىلە، " بايپۇرا اوغلو بامسى بئىرك بويو " ندا يالانچى اوغلو يالىنجىيغىن توپۇنا گىنلىن اوزان بىلە لرىندىدىر:

بئیرک اوغوزا گلدى. باقدى گئردو بير اوزان گندىر. آيدىر:

- مرە، اوزان نرە يە گئدىرسە؟

اوزان آيدىر:

- بى يىگىت، دوگونە گئدىرم.

بئيرك آيدىر:

- دوگون كىمەن؟

- يالانچى اوغلو يالىنجىغىن، - دئدى.

بئيرك آيدىر:

- مرە، اوزان، قوپۇزون مانا وئرگىل، آتىمى سانا وئرگىم ساقلا... گللم باهاسىنى گتىررم، آلام، - دئدى.

اوزان آيدىر:

- آوازىم گئدلمە دن، اونوم بوغولمادان بير آتدىر، اليمە گىردى، ايلتىكىم، ساقلايىم، - دئدى.
اوزان قىيافە سىنده دويونە گئدن بئيرك اوزونو اركؤپيون آپاردىغىنا گئرە مجلىسىدە اونا دلى اوزان دئىه موراجىعت ائدىرلر.

دده قورقۇدون اوغوز جمعىتى نىن موختىلif طبقة لرىنە موراجىعتى " كىتاب " دا گئنىش عكس اولۇنور. ھەمىن موراجىعتلرە آغساقاللىق، مودرىيكلىك، جمعىت قارشىسىنىدا بؤيوک مسئولىت اۋۇنۇ گۆستەریر.

دده قورقۇد اوغوز خانلارينا، بير قايدا اولاراق، اۋز آدلارى ايلە موراجىعت ائدىر: مىلەن، هەنى، دىرسە خان! ياخود: بايپورا بى!

اوغوز بىلرىنە موراجىعت ائدرىن دده قورقۇد " يارانلار " دئىر:

- يارانلار، سىزى حقە اىسمارلادىم، - دئدى، گئتىدى.

دده قورقۇد گنج اىگىدلەر " اوغول " دئىه موراجىعت ائدىر: ھەن، اوغول، قارجار! اوغول، تىپە گۆز!

و گۈرۈندۈيو كىمى، دده قورقۇدون موراجىعتلرى ان موشكول مقامالاردا دا كىفaiت قدر سوپۇققانلى سىلە نىرەھەمىن موراجىعتلرین ائمۇسىونال رنگىنەمە سى ضىييفىدىر، دده قورقۇد سانكى عومومىن جمعىتىن مۇوقۇيىىنەن موراجىعت ائدىر، عومومىن جمعىتىن مۇوقۇيىىنەن سۆز دئىير...

٣, ٣. بؤيويون (كىچىگىن)
كىچىيە (بؤيوىيە) موراجىعى

اوغوز جمعىتىنده بؤيوىك-كىچىك موناسىيتلىرى زنگىن تارىخى اولان موكىمەن اخلاقى پرينسىپلەرە دايانيز بورادا بؤيويون كىچىيە، كىچىگىن بؤيوىيە موراجىعى ھەمىن پرينسىپلەرە تابعىدىر. بؤيوكلە كىچىكلە يىكىد! دئىيە، كىچىكلەر ايسە بؤيوكلەرە اونلارىن جمعىتىدە توتوقلارى موقعييە اوىغۇن اولاراق موراجىعىت ائدىرلە.

* * *

٢. كىشى نىن (قادىنин) قادىنا (كىشى)
موراجىعى. آتا-آنانىن (اۋولادىن) اۋولادا
(آتا-آنایا) موراجىعى. قارداشىن قارداشا
موراجىعى. قارداشىن (باچىنин) باجىيا (قارداشا)
موراجىعى
١. كىشى نىن (قادىنин) قادىنا
(كىشى) موراجىعى

" كىتاب " دا كىشى نىن قادىنا موراجىعى رنگارنگ فورمالاردا تظاھور ائتسە دە، مضمۇنۇ تخمىن ئىنىيىدىر؛ كىشى قادىنينا اورتا عصرلەر تۈرك داستانلارى اوچون خاراكتېرىك اولان بىر شكىلە،- يالىزىز محبتلە دېيىل، ھم دە بؤيوك احتىراملا موراجىعىت ائدىر. مىلەن، اۋولادى اولمادىغىندا گۆرە باياندىر خان طرفىندىن حۆرمەتسىز قارشىلانان دىرسە خان اۋىنە نە قدر غىضبلى، تحقىر ائدىلەميش شكىلە قايتىسا دا، خانىميانا موراجىعىتىنى بو جور خوش سۆزلەرە باشلايىر:

برى گلگىل، باشىم باختى، ائىيم تاختى!
اۋون چىخىب يورۇيندە سلوى بويلۇم،
توبوغۇندا سارماشاندا قارا ساچلىم،
قورولۇ يايا بنزىر چاتما قاشلىم،
قوشا بادام سىغىمايان دار آغىزلىم،
گوز آلماسىنا بنزىر آل ياناقلىم،
قادىنەم، دىرگىم، دىلگىم!..

سونرا ایسه لازمی سرتلیکله (یئنه ده اورتا عصرلر سرتلیگی ایله!) علاوه ائدیر:
 خان قیزی، بئریندن تورایینمی،
 یاقانلا بوغازیندان توتوبانی
 قابا اونجم آلتینا سالا بینمی؟
 قارا پولات اوز قیلیجیم الیمه آلا بینمی،
 اوز گوودندن باشینی کسگینمی،
 جان دادلیسین سانا بیلدیرگینمی؟
 آلجا قانین یئر بوزونه دوگنیمی؟..
 خان قیزی، سببی ندیر دئگیل مانا،
 قاتی غضب ائدرم شیمدی سانا...

گوروندویو کیمی، دیرسه خانین اوز خاتونونا موراجیعتیندہ اونون (قادینین!) هم گوزلليگینه، هم ده جمعیتندہ کی موقعيتینه ایشاره اولونور... قادین هم ارینه مخصوصدور، هم ده جمعیتندیر. اونا گوره ده کیشی نین حاقی یوخدور کی، قادینینی تحقیر ائتسین، یئری گلدى-گلمه دی اونا آجی سوزلر سوئیله سین. و تصادوفی دئیل کی، غضبلنمیش دیرسه خانا قادینی بو جور جواب وئریر:

هئی، دیرسه خان، منه غضب ائتمه،
 اینجینیب آجی سوزلر سوئیله مه!..

"کیتاب" دا قادینین کیشیبیه (اوز ارین) موراجیعتی کیشی نین قادينا (اوز آروادينا) موراجیعتی قدر پوئیتیکدیر:

بری گلگیل،
 باشیم باختی، ائویم تاختی!
 خان بابامین گئیگوسو،
 قادین آنامین سوئیگوسو،
 آنام، آنام وئردىگی،
 گوز آچوبان گوردوگوم،
 کؤنول وئریب سوئدیگیم
 آ دیرسه خان!

قازان خانین سۆزوندن کوسوب اینجیمیش بکیل اونا فارشى گلن خاتونونو دیندیرمه دیکده خاتون
بکیلین کۆنلونو آلماق اوچون اونا بئله موراجیعت ائدیر:

آتون تاختیم اییسى،

بگیم بیگیت!

گۆز آچوبان گۇردویوم،

کۆنلۈل وئریب سۇدیگیم!

...بیگیدیم، بگ بیگیدیم! آرى کۆنلەد پاس اولسا، شراب آچار. سن گئدە لى، خانیم، ارقورو ياتان
الا داغلارین آولا نامايشىدیر. آوا بىنگىل، کۆنلون آچىلسىن.

خاتونو بکیلە بگ بیگیدیم، بکیل ایسه خاتونونا گۇركلوم دئىه موراجیعت ائدیر.

بويو اوزون بورلا خاتونون قازان خانا موراجیعتى دىرسە خانىن خاتونونون دىرسە خانا موراجیعتىنى
خاطىرلا دىر:

برى گلگىل، سالور بگى، سالور گۇرگى!

باشىم باختى، ائويم تاختى!

خان بابامىن گۇيگوسو،

قادىن آنامىن سۇيگوسو!

آتام، آنام وئردىگى،

گۆز آچىبان گۇردوگوم،

کۆنلۈل وئریب سۇدیگیم

بگ بیگیدیم قازان!

دلى دومرولون حالالى نىن (عئورتىنин) دلى دومرولا موراجىعتىنده ایسه بىر سира اورژىنال اىفادە
اوبرازلا رينا راست گلىنىر:

گۆز آچوبان گۇردوگوم،

کۆنلۈل وئریب سۇدیگوم،

قوچ بیگیدیم، شاه بیگیدیم!

دادلى داماق وئریب سوروشدوغوم،

بىر ياسدىغا باش قويوب اميشىدېگوم!

.....
”کیتاب“ دا سئوگیلیلرین (نیشانلیلارین) بیر-بیرینه موراجیعتلری داها رنگارنگ ایفاده فورمالارینا مالیکدیر.

مثلن، بئیرگین کافیره دوستاق اولدوغونو بیلن نیشانلیسی بانی چیچک بئله بیر آغى دئیبر:
واى، آل دوواغىم ایسسى،
واى، آننیم، باشىم اومورۇ!
واى، شاھ بىگىدىم،
واى، شاھباز بىگىدىم!

دویونجا يوزونه باقىدەغىم خانىم بىگىت،
قاندا گىتدىن بنى يالنیز قوبوب،
جانىم بىگىت!

گۆز آچىيان گۆردوگوم،
كۈنۈل ايلە سئودىگىم،
بىر ياسدىقدا باش قويدوغوم، (؟)
 يولوندا اولدو يوم، قوريان اولدوغوم!
واى، قازان بگىن ايناغى،
واى، قالىن اوغوزون ايمرنجىسى بئيرك!

ھمين آغى موراجىعتىه بانى چىچگىن اينتىم حىسلرى اونون ايجىتىمىسى مسئۇلىتى ايلە عوضۇو
وەختىدە تىقىدەم اولونور - اونون (بانيچىچگىن) سئوگىلىسى نىن (بئيرگىن) يولوندا اولمە يە حاضىر
اولماسى دا، بىر طرفدن، اينتىم دونىاسى ايلە علاقە داردىرسا، دىگر طرفدن، سوسىال-معنۇى
طلباتدىر.

سەلجان خاتونون قانتورالىيا موراجىعتى قادىنин كىشىيە موراجىعتىنىن چوخ، اىگىدىن اىگىدە
موراجىعتىنى خاطىرلادىر: بىگىدىم! هئى بىگىدىم، بگ بىگىدىم! بگ بىگىدىم!
قانتورالى دؤيىشىدە اونا ايجازە سىز كۆمك ائتدىگىنە، ياغىنى باسدىغىينا گۆرە سەلجان خاتونو
اولدورمك اىستە بىر. سەلجان خاتون قانتورالىيا يالوارىر، يارىم، قىيما مانا - دئىر. لاكىن بىلندە كى،
قانتورالى نىن فيكىرى قطعىدىر، قىز غضبىلە نىر او، سئوگىلىسىنە مەر، قاوات اوغلو قاوات! - دئىه
موراجىعت ائتمىكدىن چكىنمىر.

سئوگىليلر بارىشىدىقان سونرا قانتورالى سئلجان خاتونا بوتون زامانلار اوچون بؤيوك صنعت فاكتى ساپىلا بىلە جك آشاغىداكى اىفادە لرلە موراجىعت ائدىر:

يلاپ-يلاپ يلاپىيان اينجە دونلۇم!
يئر باسمايىپ يوروين!
قار اوزرىنە قان داممىش كىمى
قىزىل ياناقلىم!

قوشا بادام سىغىمايان دار آغىزلىم!
قىلمچىلر چالدىغى قارا قاشلىم!
قورماسى قىرق توتام قارا ساچلىم!
آسلان اوروغۇ، سولطان قىزى!..

سئوگىلىسىنە غضبىلنىميش قىز اونا قاوات اوغلو قاوات دئىه موراجىعت ائتدىگى كىمى، سئوگىلىسىنە غضبىلنىميش اىكىد دە (مىلەن، اوشون قوجا اوغلو سىرك كىمى) اونا مەرە، قاوات قىزى! دئىه موراجىعت ائتمە لى اولور.

بئلە ليكلە، "دە قورقۇد" ائپوسوندا (و "كتاب" دا) كىشى نىن قادىنا، قادىنин كىشىيە، ياخود سئوگىلىلىرىن، بئشىككىسمە نىشانلىلارين بىر-بىرىنە موراجىعتى يوكسک محبىلە ياناشى، اوندان داها يوكسک اولان سوسىال-معنۇي، ايجىتماعى-ائتىك مسئولىت اىفادە ائتمكلە اورتا عصرلر تورك ائپوس تفتكورونون ايدئيا-ائستىتىك ايمكانلارينى نوماپىش ائتدىرير.

۲،۲. آتا-آنانىن (أوّولادىن) أّوّلادا (آتا-آنایا) موراجىعتى

اوغۇز جمعىتىنە آتا-آنا اىلە ائۋەلاد آراسىندا ائلە بىر موكىمەل ائتىك-معنۇي موناسىبىت مۇوجىددور كى، نە ائۋەلاد آتا-آنانىن، نە دە آتا-آنا ائۋەلادىن (قىز و يا اوغلانلىغىنidan آسىلى اولماياراق) حوقوقلارىنى پۇزماغا قادىرىدىر.

"كتاب" اين موقدىيمە سىنەنە هەمین موناسىبىتىن بىر سىرا پرىنسىپلىرى تقدىم اولۇنور: قىز آنادان گۈرمگىنچە اۋەگوت آلماز، اوغول آتادان گۈرمىنچە سوفرە چىكىز. اوغول آتانىن يئتىرىدىر، اىكى گۆزۈنون بىرىدىر. دۈولتلى اوغول قوپسا اوچاگى نىن گۆزۈدۇر. اوغول دخى نئىلە سىن بابا اۋلوب مال

قالماسا، بابا مالیندان نه فایدا باشد دؤولت اولماسا... آتا آدینی یوروتمه ين خویراد اوغول آتا بئلیندن ائنینجه ائمه سه يئگ، آنا رهmine دوشونجه دوغماسا يئگ. آتا آدین یورودنده دؤولتلی اوغول يئگ. عومومن اورتا عصرلر تورک جمعیتینده اولدوغو کیمی، "کیتاب" دا دا آتا-آنا ایله اؤولاد موناسیبتلری سیستئمینده اساس يئری آتا-اوغول موناسیبتلری توتور. اونا گئرە ده آتаниن اوغولا، اوغولون آتایا موراجیعتلری "کیتاب" دا خوصوصیله زنگین، رنگارنگ و دیقتی چكendir. آتаниن اوغولا موراجیعت فورمالاری اساسن آشاغیداکیلارдан عیبارتىرۇ: اوغول!.. آى اوغول!.. قولونوم اوغول!.. آرسلانىم اوغول!.. اوغول، اوغول، آى اوغول!.. جانىم اوغول!..

قازان خان اوغلوونون کافىرە دوستاق اولدوغونو بىلندە بئله دئىپ آغلايىر:
قارا داغىيم يوكسگى اوغول!
قانلى سوپۇم داشقىينى اوغول!
قوجالىغىيم واختى آلدىرىدىغىيم
يالىز اوغول!..

اوغلو اوروزو ايسە بئله اوخشاپىر:
قارشى ياتان قارا داغىيم يوكسگى اوغول!

گوجلو بئلىم قوووتى جانىم اوغول!
قارانقولو گۈزلىيم آيدىنى اوغول!..
دلى دومرولون آتاسى اوغلوна دئىير:
اوغول، اوغول، آى اوغول!

جانىم پاراسى اوغول!
دوغدوغوندا دوققۇز بوغرا اؤلدۈردوپۇم

اسلان اوغول!
دونلوكو آلتون بان اۋىيمىن
قومىرە سى اوغول!
قازا بىنر قىزىمىن-گلىنىمىن
چىچگى اوغول!

اوغلون آتایا موراجیعتی آنانین اوغولا موراجیعتی قدر رومانتیک دئیل، حتی بیر قدر ده رسمیدیر: بابا!! آغ ساققاللى عزیز بابا!! بابام!! آ بگ بابا!! خانیم بابا!! آغ ساققاللى عزیز-عزتلی بابا!! جانیم بابا!!..

"کیتاب" دا اوروز آناسی قازان خانا عینی زاماندا آغام قازان!! آغام!! دئیه موراجیعت ائدیر. حربی دئموکراتیانین پرینسیپلرینه اوینون اولاراق، اپوسدا اوغول آتایا تابعدير ("کیتاب" دا دئیلیلر: اول زاماندا اوغول آتا سؤزون ایکی ائیله مزدی، ایکی ائیلسه اول اوغلانی قبول ائیله مزلردى)، لاکین آتا اوغلونو جمعیتین اخلاقی طبلرینه اوینون بؤیوتمه يه، اونو بیر ایگید کیمی یئتیشدریمه يه بورجلو ایدی. موشاھیده لر گؤستریر کي، "کیتاب" دا آتا سؤزو عومومیتلە ایشلنسه ده، موراجیعت مقامیندا ایستیفاده اولونمور.

آنانین اوغولا موراجیعتی آنانین موراجیعتیندن داها ائموسیونالدیر - همین موراجیعتنە آنانین اوغلونا (عادتن یئگانه اوغلونا!) بسله دیگى محبتن موختليف رنگلری، چالارلارى بوتون پارلاقلیغى ايله عکس اولونور:

دیرسە خانىن خاتونونون اوغلو بوغاجا موراجیعتى:
خانىم اوغول!

قالقىيانى يېرىندىن اورو دورغىل،
قىرق يىيگىدىن بويونا آغىل،
بابانى اول قىرق نامىددن قىرتارغىل!
يورو، اوغول!

بويو اوزون بورلا خاتونون اوغلو اوروزا موراجیعتى:
اوغول، اوغول، آى اوغول!

دونلوگو آلتون بان ائوييمين قومبرە سى اوغول!
قازا بنزىر قىزىمەن، گلىنېمىن چىچىگى اوغول!
اوغول، اوغول، آى اوغول!

دوققۇز آى قارنېمدا گۇئىرۇدۇگوم اوغول!
اون آى دئىننە دونىيا گىتىرىدىگىم اوغول!
تولواماسى بېشىكىدە بله دىگىم اوغول!..

دلی دومرولون آناسی نین دلی دومرولا موراجیعتی:
اوغلول، اوغلول، آی اوغلول!

دوققوز آی دار قارنیمدا گوتوردو گوم اوغلول!
اون آی دئیندە دونیا اوزونه گتیردو گوم اوغلول!
تورو لاما بئشیکلرده بلدو گوم!..

دولاب-دولاب آغ سودومدن امیزیردو گوم اوغلول!

همین موراجیعتلرده آشاغیداکى مقاملار، فيكىريمىز جە، دىقىتى داها چوخ چكىر:
(آ) آنانين دونيالىا گتىرىدىگى بالاسينا طبىيى-ايىستىنكتىي محبتى؛

(ب) جمعىتىدە كىشى نين مووقعيى نين خوصوصى دىرلندىرىلەمە سى.

و "كتاب" دا، گئرونور، تامامىلە طبىيىدىر كى، آنانين ائر قىزينا موراجىعتىنە تصادوف ائدىلمىر.
اوغلولون آنالىا موراجىعتىنە ده بئيىك محبتىن ايفادە سىنى گوروروک. و اوغلولون آتالا موراجىعتىنە
كى موعىن رسمىلىك بورادا موشاھىدە ائدىلمىر. مثلىن:

بوغاجىن آناسينا موراجىعتى:
برى گلگىل،

آغ سودون امدىگىم، قادىننام آنام!
آغ بىرچكلى، عزتلى جانىم آنا!

اوروزون آناسينا موراجىعتى:

قادىن آنا، قارشىم آلىب نه بئگورورسەن،
باغرىملا يورگىم نه داغلارسان،
كىچمىش منىم گونومو نه آندىرىسان،
ھئى، آنا؟

غضبىلنىميش اوغلول (اگر آنا آتانىن، ياخود قارداشىن دوستاق اولدوغۇنۇ گىزلە دىيىس) آنالىا بعضن مە،
قاوات قىزى! دئىيە بىلىر كى، بو دا مۇئوجۇد حىات طرزى نين موركىبلىگىنەن، اىجتىماعى طلبىن اىرە
لى گلىر.

"كتاب" دا گلىن قايناتا-قايناناسينا بئيىك احتىراملا موراجىعت ائدىر:
آتامدان يئىگەر ك قايناتا،

آنامدان يئىرك قاينانا!!

آتا-آنا ايسه گلىنە ئىرىپ بىر اىفادە ايلە " گلىنجىگىم! " دئىر:

دىلىن اوچون اولىيم، گلىنجىگىم!

يولونا قوربان اولا يىم، گلىنجىگىم!

٣،٣. قارداشىن قارداشا موراجىعى

" دده قورقۇد " ائپوسوندا، عومومن اوغۇز جمعىتىنەدە قارداشىن قارداشا موناسىبىتى آتا ايلە اوغۇل آراسىنداكى موناسىبىت قدر مۇحكىمدىر - قازانىن قارداشى قاراگونە ھىمىشە اوونۇ يانىندادىر، كىچىك قارداش سىركەن كاپىر قالاسىندا دوستاق اولان بؤيۈك قارداشى اگرە كى دوشمن ئىندىن خىلاص ئەدىر. قارداشلار آراسىنداكى موناسىبىتىن مۇحكىملىگى، صىميمىلىگى، قارداشىن قارداشا آرخا اولماسى اوزۇنۇ اونلارىن موراجىعتلىرىنە داھا ئەمۇسىونال شىكىلە گؤسترىر.

قازان خان قارداشى قاراگونى: قارىنداشىم قاراگونە! خانىم قارداش! دئىه موراجىعىت ئەدىر. قاراگونە ايس: چال قىلىجىن، قارداش، قازان، يىتدىم! دئىر.

آروز اوغلو باسات قىدادان قايداركىن اشىدىر كى، قارداشىنى تې گۆز اولدوروب، بئلە بىر آغى دئىر: قارشى ياتان قارا داغىم يوكسگى قارداش، آقىتىلى گۈركلو سويمۇن داشقىنى قارداش!

گۈچلە ئەلىم قۇوووتى،

قارانقولو گۆزلىرىمین آيدىنى قارداش!..

سىركەن دە دوستاق اولموش قارداشى اگرە كى قارانقولو گۆزۈم آيدىنى قارداش! دئىه ياد ئەدىر.

اگرەن اىسە اونو قايتارماق اوچون كاپىر اوزرىنە گلەميش قارداشىنى آشاغىداكى سۆزلەلە قارشىلايىر: آغىزىن اوچون اولىگىم، قارداش، دىلىن اوچون اولىگىم، قارداش!

ارمى اولدۇن، يىگىتىمى اولدۇن، قارداش،

قىرىلىغىدە قارداشىن اىستىيىو سىنە گلدىن،

قارداش؟!

٢،٤. قارداشىن (باچىنەن) باجىيا

(قارداشا) موراجیعتی

" دده قورقود " ائپوسونون " بایبورا اوغلو بامسى بئيرك بويو " ندا قارداش - بئيرك باجيلارينا سادجه قىزلا! دئىه موراجىعت ائدىر كى، بورادا مقصىد اۋزونون كىم اولدوغۇنۇ اونلاردان گىزلىتمىدىر... عئىنى زاماندا تەكىيە چى-اۋزان باجىنى " قىز قارىنداش " آدلاندىرىر.

لاكىن، طبىعىي كى، تورك-اوغوز ائپوسو قادينا موناسىيىتىدە نە قدر دئمۇكراٽىك موقۇق توتسا دا، اىگىد قادىن اوبراپلازىرى اىلە نە قدر زنگىن اولسا دا، كىشىنى قادىندان، آتانى آنادان، قارداشى باجىدان يوکسک قىيمىتلەندىرمه لىدىر (و قىيمىتلەندىرىر).

بئيرگىن باجيلارى دوستاق اولموش قارداشلارينا آغا! دئىىب، واى، بگىم قارداش، مورادينا، مقصىدىنە اىرمە يىن يالىز قارداش - دئىىب آغلاپلازىرىلار. و " بایبورا اوغلو بامسى بئيرك بويو " ندان بئله معلوم اولور كى، بانىچىچك بئيرگىن اۇلدۇيۇنە اينانىب ارە گىتىدىگى حالدا، باجيلارى حىرتىلە اونون (بئيرگىن) يولونو گۈزىلە يېرلر...

* * *

٤. يوکسک (آشاغى) طبىقە نىن آشاغى (يوکسک)

طبىقە يە موراجىعتى. اىگىدىن اىگىدە موراجىعتى.

قادىنин قادينا موراجىعتى

٤. يوکسک (آشاغى) طبىقە نىن آشاغى

(يوکسک) طبىقە يە موراجىعتى

" دده قورقود " ائپوسوندا جمعىتىن آرتىق كىفaiت قدر درىندىن طبقلشىدىگى موشاھىدە اولونور- اوغوز جمعىتى نىن (دؤولتىنин) باشىندا خانلار خانى باينىدىر خان دورور، قازان خان بىلربىيىدىر، اونون اطرافىندا بىلردىن عىبارت خوصوصى مصلحت شوراسى وار كى، قازان خان بىر اىش گۈزىنە موطلىق اونلارلا مصلحتلىشىر:

...اولاش اوغلو سالور قازانين آلئىنا شرابىن اىستىسى چىقىدى. قابا دىزى اوزرىنە چۈكىدو، آيىتدى: اونوم اونلەن، بىگلر، سۆزۈم دىنلەن، بىگلر. ياتا-ياتا يانىمىز آغىرىدى، دورا-دورا بئلىمiz قورودو. يوروپە لىيم، آ بىگلر، آو آولا يالىم، قوش قوشلا يالىم، سىغىن-كئىك يىغاليم، قايidalىم اوتاغىمىزىا دوشە لىيم، يىئىه لىيم، اىچە لىيم، خوش كىچە لىيم. قىييان سلچوق اوغلو دلى دوندار آيدىر:

- بلى، خان قازان، مصلحتىدىر.
قاراگونه اوغلو قارابىداق آيدىر:
- آgam قازان، مصلحتىدىر.

اونلار ائله دئگىچ آت آغىزلى آروز قوجا اىكى دىزى نين اوستونه چۈكدو، آيدىر:
- آgam قازان، ساسى دىنلى گورجىستان آغزىندا اوتورورسان. اوردون اوستونه كىم قورسان؟
قازان آيدىر:

- اوج يوز يىيگىدىن اوغلۇم اوروز منىم ائويم اوستونه دورسون، - دئدى، قونور آتىن چىكدىرىدى، بىتون
بىندى.

اوغوز بىلرى بايىندىر خانا، اساسن، آشاغىداكى فورمادا موراجىعەت ئەدىرلەر: سولطانىم!
" قازىق قوجا اوغلو يېڭىنگىن بويو " ندا گىچ اىگىيد يېڭىنك بايىندىر خانىن حضورونا وارىب اونا
بئله موراجىعەت ئەدىر:

آلار صاباح ساپا يېرده دىكىلىنە آغبان ائولى،
آنلاس ايلە ياپىلاندا گۆگ سئيانلى،
تۇولا-تۇولا چكىلىنە شاھباز آتلى،
چاقىرييان داد وئرنە يول چاوشلۇ،
ياغ تۆكۈلنە بول نىمەتلى!...

قالمىش يىيگىد آرخاسى،
بىزە-ميسكىن اومىدى،
توركىستانىن دىرگى،
تولو قوشۇن ياوروسو،
اومىت سوپىونون آسلامى،
قاراچوغۇن قاپلانى،
دؤولتلى خان!...

بايىندىر خان ائپوسدا خادىئە لرىن مركزىنە اولمادىغىنا گۈرە، اونا چوخ دا موراجىعەت ئەدىلەمەر، يالنىز
ان ضرورى حاللاردا اىگىدىلر بايىندىر خان حضورونا گەدىرلەر.
قازان خان اۆز جمعىتىنە، بىر قايدا اولاراق، بىگلر! دئىھە موراجىعەت ئەدىر:
- اونوم اونلار، بىگلر، سۆزۈم دىنلەر، بىگلر...

جمعیتی (یاخود میتیه) قازان خانا خان قازان! آ GAM قازان! خانیم! بگوم قازان! دئیر.
 بامسی بئیرک قازان خانا آشاغیداکی شکیلده موراجیعت ائدیر:
 آلار صاباح ساپا یئرده دیکیلندە آغبان ائولى،
 آطلاس ایله یاپیلاندا گؤگ سئیوانلى،
 تاولا-تاولا چکیلندە شاهباز آتلى،
 چاقیریان داد وئرنده يول چاوشلو،
 بیقاندیغیندا ياغ دؤکولن بول نعمتلى!..
 قالمیش بیگیت آرخاسى،
 بیزه-میسکین اوميدى،
 بایندیر خانین گؤیگوسو،
 تولو قوشون یاوروسو،
 تورکیستانن دیرگى،
 اومنت سویونون آسلامى،
 قاراچوغون قاپلانى،
 قونور آتین بییه سى،
 خان اوروزون باباسى،
 خانیم قازان!

گؤرونديو كىمى، همین موراجیعت بايندیر خانا ائدیلن موراجیعتىن عئینىدیر - سادجه او لاراق
 قازان خانا آيد كونكىرت علامتلر (بايندیر خانین گؤیگوسو، قونور آتین بییه سى، خان اوروزون
 باباسى) آرتىريلميسدир. همین عئینىلىگىن آشاغیداکى سېبلرى او لا بىلدى:
 آ) اورتا عصرلر تورك-اوغوز ائپوس تىكىكوروندە جمعىتىن (دؤولتىن) باشچىلارى اوچون عمومى
 تعىينلىرىن موعىنلىشمىش اولماسى؛
 ب) بايندیر خانا آيد رسمي تعىينلىرىن ائپوسدا (و "كتاب" دا) قازان خان اوزىزىنە كۈچپورولمە سى
 (قازان خان اوبرازى نىن داها فونكسيونال اولماسى ايلە علاقە دار).
 قازان خانين يوكسک ايجتماعى-سياسى موقعيتى اوغلو اوروزون هئى، آتامىن آلتون قدحىندىن
 شراب ايچن! سۆزلىلە اونون ايگىدلرىنە موراجیعت ائتمە سىنده ده گۈرونور.

قانتورالى، اۆز قىرخ اىگىدىنه هئى، قىرق ائشىم، قىرق يولداشىم!، قىرخ اىگىد اىسە قانتورالىي سولطانىم قانتورالى! دئىه موراجىعت ائدىرلر.

موشاهىدە لر گؤستىرير كى، " كىتاب " دا خانىم، بىبىم!.. موراجىعتلىرى هئچ ده همىشە مؤەحکم قايدا-قانونا اوىغۇن بىر شىكىلەدە ايشلەنمير؛ مىلن، قازان خان، قازان بگ، خان اوروز، اوروز بگ و س. سولطانىم! موراجىعتى اىسە داها سربىتىدىر.

لاكىن همین سربىتلىك اۇزونو يوخارى طبقة يە موراجىعتىدە گؤستىرير -آشاغى طبقة يە موراجىعتىدە اىسە ھەنسى تىتولون (خان، بى، سولطان و س.) ايشلە دىلمە سىنە يول وئىريلمير. " بايپورا اوغلو بامسى بئيرك بوبو " ندا اوغوز بىلرى نىن - بايپورانىن، اوغلو بئيرگىن بازىرگانلارلا صۈجىتلىرىنده آشاغىداكى موراجىعت فورمالارى ايشلە نىر:

بايپورا بى: مە بازىرگانلار!

بازىرگانلار (بئيرى): بىيگىت، بىيگىت، بىيگىت! بىيگىت! بىيگىت!

بئيرك: مە، بازىرگانلار! مە، بازىرگانلار! مە!

بايپورا بى: مە، قاوات اوغلو قاواتلار!

بازىرگانلار (بىبۇرا بى): خانىم! خانىم!

بىبۇرا بى (بازىرگانلارا): مە! مە!

بازىرگانلار (بايپورا بى): سولطانىم!

بئيرك: الان آلچاق هوا يئردىن گلن آرغىش!

بگ بامىن، قادىن آنامىن سووقاتى آرغىش!

آياغى اوزون شاھباز آتا بىنن آرغىش!..

بازىرگانلار: جانىم بامسى! بامسى! خان بئيرك!

" سالور قازانىن ائوی نىن ياغمالاندىغى بوى " دا قازان خانلا قاراجوق چوبانىن بىر-بىرینە موراجىعتلىرى نىن عومومى سخئمى آشاغىداكى شىكىلە دىر:

قازان خان: چوبان! چوبان!

قاراجوق چوبان: آ قازان! آ قازان!

قازان خان: چوبان! چوبان!

قاراجوق چوبان: آغام قازان! آغام قازان!

قازان خان: اوغول، چوبان!

قاراجوق چوبان: آ GAM قازان!

قازان خان: مره، چوبان! چوبان!

قاراجوق چوبان: آ GAM قازان!

قازان خان: قاراجوق چوبان!

" باییورا اوغلو بامسی بئیرک بویو " ندا آشاغى طبقة نین نومايندە سى اولان دايە لرین (بانيچيچگىن دايە لرینىن) نىشانلىلارى (بئيركله بانيچيچى) موراجىعىتى ايله نىشانلىلارين دايە لرە موراجىعىتى آراسىنداكى فرقلر (يعنى موختليف ايجتماعى طبقة لرە منسوبلوق) درحال نظرى جلب ائدىر:

نىشانلىلار (دaiە لر): مره، دايە لر!

مره، دادى!

مره، قىزلا!

ھئى-ھئى، دايە لر! مره!

دaiە لر (نىشانلىلارا): ھئى، بگ يىيگىت!

بگ يىيگىدىم!

خانىم! سولطانىم!

۴. ۲. اىگىدىن اىگىدە موراجىعىتى

" كىتاب " دا اوغوز اىگىدلەر بىر-بىرينى، عادتن، يىيگىت! بى يىيگىت! بى يىيگىت!... دئىه موراجىعىت ائدىرلەر، بعض سادجه اولاق بىر-بىرىنى، دىكىلىرى: مرە، قىلىاش اوغوز اىگىدلەر راستلاشاندا بىر-بىرى نىن آدلارىنى سوروشۇر، بىر-بىرينى كىم اولدوقلارىنى موفىصل اىضاح ائدىرلە:

قىلىقىيانو يئرىندىن دورو گلن،

قاژلىق آتىن بوتون بىىن،

نە يىيگىتىن، آدىن ندىر؟..

قالقويانى يئرىندىن دورو گلن،

ايکى قارداش بىگىن اولدوروب ڈليل گرن،

دوزن اوغلو آلپ روستم مانا دئىرلر...

" اوشون قوجا اوغلو سگرك بويو " ندا ترسوزامىش قازان خان حضوروندا ھامىيا سايمازلىق گؤسترن سگرە يە مەرە، اوشون قوجا اوغلو!، سگركسە اونا مەرە، ترسوزامىش! دئىيە موراجىعە ئەدىر.

٤. ٣. قادىنин قادينا موراجىعى

" كىتاب " يەن موقىدىمە سىنەن قادىنин قادينا موراجىعى نىن سادە فورمالارى اكس اولونور: قىز، زالخا! زوبىئىدە! اورىدە! جان قىز! جان پاشا! آينا ملک! قوتلو ملک!...

٤. دوشىنин دوشىمنە موراجىعى

" دە قورقود " اپوسوندا اساس مەمۇتىپ اسلامى قبول ائتمىش اوغوز توركلىرى نىن كافىرلرلە موبارىزە سى اولدوغۇنдан آردىجىل شىكىلدە بىرى دىيگىنە قارشى دوران اساس دوشىمن قوووه لە دە مۇسلمانلارلا كافىرلار - اوغوز داخىلىنە كى ضىيدىتلىر (مثلىن، اىچ اوغوزلا دىش اوغۇزون قارشىدورماسى) اىسە ھەم آردىجىل دەئىل، ھەم دە جىدى معنوى - ايدئولوژى بازابا مالىك دەئىل. لاكىن ھە حالدا " كىتاب " دا اۆز عكسينى تاپمىش دوشىمنچىلىك موتىولرى موختليف تىپولوژى فورمالاردا ئاظاھور ئەدىر:

- (آ) مۇسلمان - غئيرى-مۇسلمان (كافىر) دوشىمنچىلىگى;
- (ب) داخىلىي عداوتلار;
- (ج) شخصى موناقىشە لر.

اوغوز اىگىدلەرلى نىن كافىرە موراجىعى اساسن كافىر!، ياخود مەرە، كافىر! فورماسىندا دە، لاكىن تعىينلەرلە گئىشلىنديرىلىميش فورمالار دا زىنگىن، مۇمۇنچا رىنگارنگدىر: مەرە، ساسى دىنلى كافىر! مەرە، اىتىم كافىر!.. يە عاھى ملۇن!.. ايت كىبى گو-گو ائن چىركىن خىرسلى، كوچوك دونوز شولنى، بىر توربا سامان دؤشكىلى، يارىم كرپىچ ياستىقلى، يۇنما آجاج تانرىلى كئپگىم كافىر!..

قاراجوق چوبانىن (جمىتى نىن آشاغى طبقە سى نىن نومايندە سىنەن) كافىرلەر موراجىع فورمالارى اوغوز اىگىدلەرلى نىن - بىلىرى نىن موراجىع فورمالارىندا دەمك اولار كى، فرقىنمىز: اىتىم كافىر! اىتىملە بىر يالاقدا يوندوم اىچن، آزغىن كافىر! موردار كافىر! مەرە، دىنى يوق، عقلسىز كافىر، اوسو يوق، درنكسىز كافىر! مەرە، كافىر!..

كافىرە بوجور موناسىبىت اپوسون بوتؤو مضمۇنوا ايلە اساسلاندىرىلىر - " كىتاب " دان معلوم اولور كى، كافىرلەر نامىرە، قورخاھ، اخلاقسىز، معنوياتسىز، ايدئالسىز مخلوقلاردىر؛ بعض اونلارين آراسىندا

ائله آداملارا تصادوف ائدیلیر کی، ایسلامی قبول ائتمیش اوغوز ایگیدلری نین قودرتی، هونری قارشیسیندا دورا (دؤز) بیلمه بیب ایسلاما گیریرلر. البتته، مسله نین محضر بو جور قوبولوشو موعین ایدئولوژی تئندئسیسیایا مالیکدیر - حیس اولونور کی، قافقاز-آنادولو رئگیونوندا یئنیجە یاپیلماغا باشلامیش ایسلام خوصوصیلە اوغوز تورکلری نین شخصیندە هر جور غئیری-ایسلامی مانعه نی نینکى دفع ائدیر، حتی نین باهاسینا اولورسا-اولسون محو ائدیر، هر جور معنوباتسیزلىغا قارشى حرب ائلان ائتمکدن چكینمیر.

کافیرلر اوغوز ایگیدلرینه موختليف فورمالاردا موراجیعت ائدیرلر -مثىن، قازان خانا قازان بگا، بکیلین اوغلونا ایسه اوغلان! دئییرلر:
اوغلان، اوغلان، آى اوغلان،
حارامزادا اوغلان!

آل آيغیری آریق اوغلان،
قارا پولاد اوز قیلیجى گؤدک اوغلان،
الیندە کى سویوسو سینيق اوغلان،
آغ توزلو یابى گىدە اوغلان،
بیلگىننە دوقسان اوقو سئىرك اوغلان،
يانىنداکى يولداشلارى چىپلاق اوغلان،
قارانقولو جا گۆزلری چۈنگە اوغلان!..
قاداسى يئتمیش قاوات اوغلو قاوات!..

" کیتاب " ين (و عئینى زاماندا اپوسون) ایسلام تئندئسیسیالیلیغى اۇرۇنۇ بورادا دا گۆستەریر: کافیرلرده او جسارت " يوخدور " کى، اوغوز تورکلرینه (موسلمانلار!) تحقیرآمیز ایفادە لرلە موراجیعت ائتسىنلر - داها دوغروسو، اپوسون دینى-ايدئولوژى تئندئسیسیاسى بونا ايمکان وئرمىر. کافیرلر آراسیندا موراجیعت فورمالارى او قدر ده موختليف دئیيل - " سالور قازانىن ائوى ياغمالاندیغى بوي " دا کافیرلرین باشچىسى شۇكلۇ ملیك اوز " ایگیدلر " اینه بىگل دئىيە موراجیعت ائدیر، لاكىن کافیرلردىن بىرى دئىننە کى، قازان بىگدە بىر حئيفىمیز قالدى، شۇكلۇ ملیك سوروشۇر: مره، آزناور، نه حئيفىمیز قالدى؟.. و " کیتاب " ين دینى-ايدئولوژى تئندئسیسیاسى او حىدە چاتىر کى، شۇكلۇ ملیك آيدىر: -آلى يوز کافير وارسین قويونو گتىرسىن...
ياخود يئنە همین بويدا کافير، قاراجوق چوبانا

مره، چوبان، ایراقیندان-یاقینیندان برى گلگىل،
باش ائندىرىپ باغىر باسگىل،

بىز كافىرە سالام وئرگىل - دئىير. يىنى كافىر ده اۋزونە " كافىر " دئىير!..

معلوم اولدوغو كىمى، " كىتاب " دا داخىلى عادوتىن ان آيدىن اىفادە سىنى " اىچ اوغوزا دىش اوغوز عاصى اولوب بئيرك اولدويو بوى " دا گۈرۈرۈك اىچ اوغوزدان اولان اىگىدلە دىش اوغوزدان اولان اىگىدلەين (يعنى بىر-بىرىنە " عادوت باغلامىش " لارىن) بىر-بىرىنە موراجىعتلىرىنە موعىن تحقىر ماقاملارى اولسا دا، همین تحقىرلرده اوسلوبى موختلىفلىك موشاهىدە ائدىلىمېر:

آرۇز (دىش اوغوز) - مره، قىلىباش!

قىلىباش (ايچ اوغوز) - مره، قاوات!..

بئيرك (ايچ اوغوز) - آرۇز!.. قاوات!.. قاوات!..

آرۇز (دىش اوغوز) - مره!.. مره، قاوات!

قازان (يچ اوغوز) - قاوات!..

شخسى موناقىشە لر اسنانىندا دوشمنچىلىيە نومونە اولاراق بئيركىلە يالانچى اوغلو يالىنجىغىن موناسىتىنى گؤستىرمك مومكۇندور - بئيرك، يالانچى اوغلو يالىنجىغا هئى، دونوز اوغلو دونوز دئىيە سۇيوشلە موراجىعت ائدىر، يالانچى اوغلو يالىنجىق اىسە عوضىنە اونا مره، قاوات اوغلو دلى قاوات! دئىير.

۵. طبىعىتە موراجىعت

" كىتاب " دا طبىعىتە پۇئىك-مېفولۇزى بىر موناسىت وار - ائپوسون قەرمانلارى طبىعىتى آقىشلايىرلار، اونا قارغايىرلار، اوندان نە اىسە اومورلار... مىلەن، بوغاجىن آناسى قازلىق داغىندا اوز توتوب:

نە، قازلىق داغى، آخار سىنин سولارىن،

آفار اىكىن آقماز اولسون!

نە بىتىر سىنن اوتلارىن، قازلىق داغى،

بىتىر اىكىن بىتىمىز اولسون!

قاچار سىنن كېيىكلەين، قازلىق داغى،

فاقاچار ايکن قاچماز اولسون، داشا دونسون!...

- دئيبر.

" سالور قازانين ائوی یاغمالاندیغی بوی " دا قازان خان اوز یوردو، سو، قورد و کؤپکله
قارشیلاشیر. یاغمالانمیش یوردونا بئله موراجیعت ائدیر:
    قوم قوملاماییم قوما یوردو،
    قولانلا سیغین-کئیگە قوشو یوردو،
سنى یاغى نئرە دن دارامیش، گۆزل یوردو؟!
قازان خانین سویا موراجیعتیندە طبیعته ھم اسکى تورک ایناملارى، ھم ده اوغوز تورکلرى نىن
یئنیچە قبول ائتدیکلرى ایسلامى ایناملار، آنلاپشىلار اوز عکسینى تاپىر:
چىغناام-چىغناام قاپالاردان چىخان سو،
آغاج گمیلرى اوپىنادان سو!
    حسنلە حوسئىنین حسرتى سو،
    باغ و بوستانىن زىيىتى سو،
عايشە ايلە فاطىمە نىن نىگاھى سو!
    شاھباز آتلار ایچىدىگى سو،
    قىزىل دوه لر گلېپ كىچىدىگى سو،
آغ قويونلار گلېپ چئورە سىننە ياتدىغى سو!
قوردا موراجیعت ايسە بىلاواسىطە اسکى تورک ایناملارىندان (قورد اوزو موباركىدیر) گلېر، لاکىن
ائلە همین موراجیعتىن اوزوندە حقىقىدا صۇحبەت گىئدن اینامىن گوجدن دوشدوپۇنۇ گۆرۈرۈك (اگر
بئله اولماسايدى، قوردابو قدر رئال علامتلر آيد ائدىلمىزدى):
    قارانقو آخشام اولاندا گونو دوغان،
    قار ايلە یاغمور ياغاندا ار كىبى دوران،
    قارا قوج آتلارى كىشىنىشدىرن،
    قىزىل دوه گۆرۈپۈوندە بوزلاشدىران،
آغجا قويون گۆرۈپۈوندە قويروق
    چىرپىپ قامچىلایان،
آرخاسىنى اوروب بىرگ عاغىلىن آردىن سؤكىن،

قانلى قويروق اوزوب چاپ-چاپ يودان،
 آوازى قابا كۈپىكلەرە قووغا سالان،
 چاقماقلىجا چوبانلارى دونله يوگوردن!..
 اوردومون خبرىن بىليرميسىن، دئگىل مانا،
 قارا باشىم قوربان اولسون، قوردوم، سانا!

قازان خانىن قوردا موراجىعتى ايله كۆپه يه موراجىعتى آراسىندا تىپولۇزى باخىمدان ائله بىر فرق
 موشاھىدە اندىلەمىرى:

قارانقو آخشام اولاندا واف-واف اورن،
 آجي آيران تۈكۈلندە چاپ-چاپ اىچن،
 گلن ھىرسىزلارى قورخودان،
 قورقۇدوبان شماتە سىلە اوركودن!..
 اوردومون خبرىن بىليرميسىن، دئگىل مانا،
 قارا باشىم ساغلىغىندا ئىيلىگلر ائدم،
 كۆپك، سانا!..

كافىرلر اوروزو آغا جدان آسماق اىستركن گنج اىكىد آغا جا بئله موراجىعت ائدىر:
 آغا ج، آغا ج!.. دئرسىم سانا ارلنمه، آغا ج!
 مككە ايله مدينه نىن قاپىسى آغا ج،
 موسايى-كلىمەن عصاسى آغا ج!
 بۇ بۇك-بۇ بۇك سولارىن كۆرپۈسۈ آغا ج،
 قارا-قارا دىنizلەrin گمىسى آغا ج!
 شاهى-مەردان على نىن دولدولۇنۇن آيرى آغا ج،
 زولفوقارىن قىنيلەن قبضە سى آغا ج!
 شاه حسنىلە حوسئىنەن بىشىگى آغا ج،
 اگر اردىر، اگر اوورتدىر، قورخوسۇ آغا ج!
 باشىن آلا باقار اولسام، باشسىز آغا ج،
 دىبىن آلار باقار اولسام، دىبىسىز آغا ج!..

" دده قورقود " ائپوسوندا طبیعته موراجیعت، یوخاریداکی نومونه لردن ده گئوروندویو کیمی، عومومیلیکده هئچ ده میفولوژی مضموندا دئیل - ائپوسدا میفولوگییانین آرتیق داها چوخ مئتافوریک-پوئیک فونکسییا داشیدیغینی گئوروروک کی، بونون آشاغیداکی سبلىری اولموشدور:

(۱) ایبتدای ایناملارین (او جومله دن قدیم تورک میفولوگییاسینین) اول تانریچیلیق، سونرا ایسه داها کسکین شکیلده ایسلام دینی طرفیندن سیخیشیدیرلماسی؛

(۲) قدیم تورک ائپوس تفککوروندن فرقی اولاراق اورتا عصرلر تورک-اوغوز ائپوس تفککورو میفولوژی تصوورلردن، دئمک اولار کی، ایمتنانع ائدیر؛

(۳) ایجتماعی-کوتلوی تفککورده رئالیزم (بو و یا دیگر حادیثه نین حقیقی ماهیتینی گئرمه یه مئیل) گوجله نیر.

۶. سیلاحا موراجیعت

" دده قورقود " ائپوسوندا (و " کیتاب " دا) سیلاحا اورتا عصرلر سئوگیسی نین پارلاق تظاهورونو گئرمه مک مومکون دئیل - اوغوز ایگیدلری قیلینجلاری، جیدالاری، یای-اوخالاری، آتلاری ایله فخر ائدیرلر...

بامسی بئیرک اوز یایینا (سیلاحینا) بئله موراجیعت ائدیر:

...ایغیر وئریب آلديغیم توزلو قاتی یاییم،
بوغا وئریب آلديغیم بوغما کیریشیم!

سیلاحا سئوگی نین بو جور ایفاده سی یالنیز " دده قورقود " آ آید دئیل، اورتا عصرلر دونیا ائپوسلاری نین، دئمک اولار کی، هامیسی اوچون خاراكتریکدیر.

* * *

بئله لیکله:

۱. " دده قورقود " ائپوسو بوتؤولوکده دینلگیجییه (دینلگیجیلر) موراجیعت فورماسیندا یارادیلمیشdir کی، همین فونکسیونال فورما ائپوس یازیبا آلينارکن (و اوزو کوچورولرکن) اساسن موحافظه ائدیلمیشdir.
۲. " دده قورقود " ائپوسو ایسلام دینینی یئنیجه قبول ائتمیش اوغوز تورکلری نین داستانی اولدوغونا گئره دیر کی، بورادا الله (موسلمان اللهینا!) موراجیعت خوصوصی یئر توتور، لakin

موشاهىدە لر گۆستىر كى، همین موراجىعتلرده اىسلام ايدئولوگىياسى (و مىستيكانى!) ھله لازىمى سوپىيە دە عكىس اولۇنمور.

٣. " كىتاب " ين وئىدىگى ماتتىيالدان بئلە معلوم اولور كى، اتپوسدا موراجىعتلىرىن آشاغىداكى نۇولرى خوصوصى فونكسيونالىيغى، اىفادە زنگىنلىكى ايلە سەچىلىر:

— كىشى نىن قادىنا، قادىنин كىشىيە موراجىعتى;

— آنانىن اوغولا، اوغلۇن آتايا موراجىعتى;

— آنانىن اوغولا، اوغلۇن آنايا موراجىعتى;

— قارداشىن قارداشا موراجىعتى;

— يوكسک طبقة نىن آشاغى طبقة يە، آشاغى طبقة نىن يوكسک طبقة يە موراجىعتى;

— ايگىدىن ايگىيدە موراجىعتى;

— دوشمنىن دوشمنە موراجىعتى (موسلمان توركۈن كافىرە، كافىرین موسىلمان توركە موراجىعتى);

— طبىعتە موراجىعت.

٤. " كىتاب " دا موراجىتعىن، اساسن، آشاغىداكى فورمالارى اىشلە نىر:

— خوصوصى آدلارلا (تعىنلى، ياخود تعىينسىز) موراجىعت;

— قوهوملوق آنلايىشى و ياخود تعىينلى، ياخود تعىينسىز) موراجىعت;

— سۆيىشلە، ياخود يالوارىشلا موراجىعت.

٥. " كىتاب " دا موراجىعتلە باغلى آشاغىداكى كۆمكچى واسىطە لر (نيدالار) اىشلە نىر: آ، هئى، مره، ياخود تعىينلى، ياخود تعىينسىز) موراجىعت;

٦. " دە قورقۇد " اتپوسونون موراجىعتلر سىستېمى هم مضمونجا، هم ده فورماجا رنگارنگ سولطانىم!، بىيىم! و س) اىشلە نىر. همین فورمادان عزيزىلە مە موراجىعتلىرىنده دە اىستىفادە اولۇنور (مېلەن، گەلەنچىيگىم!).

٧. " دە قورقۇد " اتپوسونون موراجىعتلر سىستېمى هم مضمونجا، هم ده فورماجا رنگارنگ اولىپ، اورتا عصرلر تورك-اوغوز اتپوس تفکكۈرونون ايدئيا-ائىستىتىك زنگىنلىكىنى بىر داها تصدقىق ائدىر.

عومومتورک ادبیاتی تاریخی:

پروبلئملر، مولا حیظه لر ...

موعاصیر تورک ادبیاتی عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین بیلاواسیطه واریشیدیر – همین واریثلیگین دیالکتیکاسی گئنیش تدقیقات طلب ائدیر، حالبوقی قدیم و ائلجه ده اورتا عصرلر عومومتورک منبعلری نین، دئمک اوilar کی، آراشدیریلمااماسی، ياخود چوخ آز آراشدیریلمااماسی تدقیقاتی قئید اولونان گئنیشلیکدە آپارماغا ایمکان وئرمیر. عئینی زاماندا موعاصیر تورک ادبیاتی نین گئنیتیک – فونکسیونال وحدتی نین مئتدولوژی اولاراق اینکار ائدیلمه سی هر بیر موسقیل تورو ادبیاتی اوچون «موسقیل گئنیزیس» اویدورماغا گتیریب چیخارمیشیدیر. و اونا گئوره ده عومومتورک ادبیاتی تاریخی نین بوتؤو بیر حادیشہ کیمی تصوورده جانلاندیریلمااماسی بیر سیرا پروبلئملر دوغورور.

گئورونور، عومومتورک ادبیاتی (و عومومن مدنیتی) تاریخی نین ان مهم پروبلئمی اونون بیر سیرا مسله لرینی ایره لیجە دن دوزگون حل ائتمە يه ایمکان وئرن دئورلشیدیرمە پروبلئمیدیر. عومومتورک مدنیتی تاریخی نین دئورلشیدیریلمە سی ساحه سیندە او قدر ده چوخ جهدلر اولمامیشیدیر... عصریمیزین اوللریندە ضیا گئوك آلپ گئستریردی کی، «تورک مدنیتی نین تاریخی اوچ دئوره آیریلیر:

(١) اسکى دئور – تورک قوومى نین ظوهوروندان اعتیبارن تورکلرین ایسلام دینینه گیرمه سینه قدر؛

(٢) اورتا دئور – ایسلام دینینه گیرمه سیندن قرب مدنیتی نین قبول زامانینا قدر؛

(٣) یئنى دئور – قرب مدنیتی نین قبولوندان بوجونه قدر^{٤٧}.

قئید ائتمک لازیمدیر کی، عومومتورک مدنیتی تاریخی نین گئورکملی تدقیقاتچیسی و بؤیوک تورک ایدئولوقوندان سونرا، دئمک اوilar کی، تورکلوقلار، حاقیندا بحث اولونان بئلگونو بو و يا دیگر شکیلده تکرار ائتمیشلر.^{٤٨} و هر شئیدن اول، بو، اوندان ایره لى گلمیشیدیر کی، تورک مدنیتی (او جومله دن ادبیاتی) تاریخینه دوزگون مئتدولوگیيا ايله («داخیلدن»!) ياناشیلماامیشیدیر – مؤوجود يازىلى منبعلر فتیشلشیدیریلماش، اونلارین زنگین ائپوس تفککورونه موناسیبیتی ایسه، بیر قایدا اولاراق، اونودولموشدور و نظره آلینماامیشیدیر کی، تورک ائپوس تفککورو موعاصیر دئوره قدر تورک مدنیتی نین اساسیندا دورموش، همین مدنیتین هر هانسى دئورده کى و هر هانسى میقیاسداکى «تظاهور» و عومومتورک ائپوسوندان باشلانمیشیدیر. منبع نین اوز ائتتیک – کولتورلۇژى

کونتئکستیندن تجربه اندیشه سی چوخ زامان اونون باشقا جور آنالشیلماسینا گتیریب چیخارمیشیدیر کی، بو دا تورک ادبیاتلارى تاریخینه داير تدقیقاتلارین کئیفیتینه تاثیر گؤسترمیشیدیر. عومومتورک ادبیاتی تاریخى نین بىرینجى دؤورونو قدیم تورک ادبیاتی تشکیل ائدیر و اصلینده، قدیم تورک ادبیاتی داها چوخ «ومومتورک ادبیاتی» داير. قدیم (عوموم) ادبیاتی ا.ا. ۱ مین ایللىن اورتالاریندان اعتیبارن مرکزى آسیادا قدیم (عوموم) تورک ائپوسو اساسیندا تشککول تاپمیشیدیر. قدیم (عوموم) تورک ائپوس تفککورونون فورمالاشماسى ا.ا. ۱ مین ایللىن اورتالارینا آيدىدیر - همین دؤوردن ۱ مین ایللىن اورتالارینا قدر تورک ائپوس تفککورو اینکىشاف ائتمىش، حتى دئمك اولار کى، يئىىدىن فورمالاشمىشىدیر. كىفایت قدر موركىب اولان بو پروسئسى بوتون گئىشلىگى ايله تصور اتتمك نه قدر چتىن اولسا دا، هر حالدا مومكىندور: خوصوصىلە اونا گۆرە مومكىندور کى، قدیم (عوموم) تورک ائپوس تفککورونون تکامولونو عكس ائدىرين موختليف منبىل مۇوجىددور. لاکىن همین منبىلىرىن سىستئملى اوئىرە نىلەمە سى تجربىسى، دئمك اولار کى، موعىنلىشىمە مىشىدیر.

قدیم (عوموم) تورک ائپوسونون منشايى باره ده دانىشاركىن، هئچ شوبىھە سىز، بىرینجى نۇوبە ده قدیم (عوموم) تورک ميفولوگىياسىن، توركلىرىن اىيتىدای اينمالارينا دېقت يئتىرمك لازىمىدیر: بو، بوتۇۋ بىر سىستئمدىر و همین سىستئمین ندىن عىبارت اولدوغۇنو موعىنلىشىرىمە دن اونون اساسىندا تشکكول تاپان تورک ائپوس تفککورو باره ده آنالىتىك مولاھىظە لر سۈйىلە مك مومكۇن دئىيل. قدیم (عوموم) تورک ميفولوگىياسى نين سىستئمى بىر سىرا اساسلى تدقیقاتلاردا موعىن قدر آراشىرىلما مىشىدیر.^{۴۹} بونونلا بىلە چوخلو موباھىثە لى مىلە لر واردىر کى، قدیم تورک ائپوس تفککورونون منشايى ايله علاقە دار پىوبىئىلەر باخىش همین مىلە لرىن نىئەنەنەن آسلىيدىر... عومومىتىلە، قدیم تورک ميفولوگىياسى كونكىتلىكىن (ناتورالىزىمدىن) موجىردىلىيە (آنالىتىزم) دوغرو اينكىشاف ائتمىش و بو پروسئس تانرىچىلىغا قدر گلىب چىخىمىشىدیر؛ «تانرى» ايدئياسى فورمالاشانادىك ميفيك تفککورون ھانسى اينكىشاف مرحلە لرىنە مالىك اولماسى يوخارىدا بىت ائتدىگىمېز موباھىثە لى مىلە لردىن بىرىدىر - بونونلا بىلە «تانرى» ايدئياسىنین مەھىن قدیم تورک ميفولوگىياسى نين تکامولو اساسىندا فورمالاشدىغى هئچ بىر موباھىثە دوغورمۇر و بوراسى دا معلومدور كى، همین ايدئيا ائپوس تفککورونون مەھىنەلەر، عئىنى زاماندا اونون تکامول سوبىيە سىنى موعىن ائدېر.

قديم تورك ائپوس تفككورو ا.ا. ١ مين ايلليين اورتالاريندان ١٠-١٢ عصرلره قدر (و بير سيرا حاللاردا حتى سونرالار دا) موختليف تىپلى آبيده لرده ئاظاھور ائتمىشىدир: اونلاردان ان موكملى «اوغوز كاغان» ائپوسودور كى، موعين حىصە لرى ايندييە قدر گىلىپ چىخمىشىدیر.

... اوغوز كاغان تانرى منشالىدیر، مرکزلشمىش تورك دؤولتى نين مىفيك حؤكمدارىدیر و همين دؤولتىن ادبى ھامىسىدیر.

- منبىلر اوغوز كاغانين اوغولالارينا وصىتىنى بو گور موھافىظە ائتمىشىدیر: «اي اوغولالار، كۆپ مئن آشdom، اوروشقولار كۆپ مئن گۈرdom؛ چىدا بىلى اوک كۆپ آتدوم، آيقير بىرلىك كۆپ يورودوم؛ دوشمنلارىمىي ايقلاقورdom، دوستلارومنى مئن كولتوردوم، كۆك تئنرىقى مئن اۋەندىم؛ سئنئرقىع بىرئ مئن يورdom!...»

و.و.رادلۇوون آلتاي توركلىيندن يازىياالدىيغىنى «يارادىلەميش داستانى»ندا، موختليف دىللى منبىلرده موھافىظە اولونموش «آلپ ار تونقا»، «كۆگ تورك»، «كۆچ» داستانلاريندا قديم تورك ائپوس تفككىرۇنون مضمونو، ئاظاھور فورمالارى، فونكسيونال ايمكانلارى اۆز عكسىنى تاپىر. و همين آبيده لر او زامان فورمالاشمىشىدیر كى، ميفولۇزى سىستەم آرتىق ائپوس «منطىق»ى ايلە مۇئوجود ايدى. ائپوس تفككىرۇنون فورمالاشماسى ايلە اونا قدركى بوتون ائتىك ايدراك فورمالارى تدرىجىن ائپوسا تابع اولور، اونون پرىنسىپلەرنى قبول ائدىر.

قديم تورك ائپوس تفككىرۇنون تدقىقاتدان كناردا قالماسى اونا گىتىرىپ چىخارمىشىدیر كى:

آ) قديم تورك مدنىتى نين تىپولوگىياسى؛

ب) قديم تورك مدنىتى ايلە اورتا عصرلر و نهايت، مىللە تورك مدنىتلرى آراسىنداكى گئنئىتىك علاقە لرین خاراكتېرى؛

و) عوموم دونيا مدنىتى كوتئىكتىنinde عومومتورك مدنىتى نين تارىخى موقعيي، دئمك اولار كى، تصوور ائدىلمىر.

قديم تورك ائپوسونون «مېلىلىشىمەسى»، ياخود «رئگيوناللاشماسى» عومومتورك ادبىياتى تارىخى نين مەم پروبلىئملىيندن بىرىدىر كى، بو باره ده اساسلى بىر تدقىقاتا تصادوف اولونمور، لاكىن بىر سира اھمىتلى مولاھىظە لر مۇئوجوددور... معلومدور كى، ١٠-١٢ عصرلردن اعتىبارن تورك ائتىك- كولتورو لۇزى رئگيونلارى بىر- بىرىندىن تجريد اولونور و همين پروسېسىن نتىجە سىنده قديم (عوموم) تورك ائپوسو دا رئگيونال خوصوصىتلەر كىسب ائدىر: بو معنادا «آلتاي ائپوسو»، «قىرغىز ائپوسو»، «توركمىن ائپوسو» و س. آنجاق و آنجاق شرطى آنلايىشلاردىر... تورك

ائتیک- کولتورولوژی رئگیونلاری نین، تامامیله طبیعی اولاراق، تشكکولو، ياخود ائتیک- کولتورولوژی رئگیونلاشما، دیفیرئنسیاسیبا تورکولوگییانین اولدوقجا موباحیثه لى مسله لریندendir کى، تورک خالقلارینى عموموتورکلوكدن «تجريد ائتمك» سیاستى همین مسله نى داها دا موركىكىلشىرىمىش و بئله بىر فىلولوژى تىندىسىبا ياراتمىشىدیر کى، گويا، مثلن، آذربايچان ادبىاتى نين منبىلرى نىنکى قافقاز - كىچىك آسيبا، حتى آذربايچان رئگیونوندان كىاردا موجود دئىيل. و اونا گئرە ده آذربايچان ادبىاتى تارىخى نين ايلك منبىلرىنده کى يوكسک پروفېسسيونالىزمىن هارادان گلدىگى، دئمك اولار کى، اىضاھىزى قالمىشىدیر. اخاقانى، ن. گنجوى، ع. نسيمى ياراديجىلىغى نين قدىم تورک منبىلرى نين اوندولىمىسى اىسە اصليندە، آذربايچان ادبىاتى نين غئيرى- موعىن گئنئىزيس اوزرىنده «تدقيقى» نه گتىرىپ چىخارتمىشىدیر. عئينى «مئتدولوگىيى» بو و يا دىگر فورمادا، دئمك اولار کى، عمومىن تورکولوگىيادا كۆك سالمىشىدیر.

«قدىم تورک ادبىاتى نين اساسىندا قدىم (عموم) تورک ائپوسو دورور» - دئىيىكده تكجه قدىم تورک ائپوس تفكىكرونون بىلاواسىطە قدىم تورک ادبىاتى نين منشايىنى تشكيل ائتمە سى نظردە توپولمور، ھم ده او، نظردە توپولور کى، قدىم تورک ادبىاتى نين تكامولو بىلاواسىطە قدىم (عموم) تورک ائپوسونا اساسلانىر و حتى قدىم (عموم) تورک ائپوسونون تىززولو ايله عموموتورک ادبىاتى تارىخى نين قدىم دؤورو باشا چاتىر.

ايلك اورتا عصرلر تورک (رونىك) آيدىه لرى نين محض قدىم تورک ائپوس تفكىكرونون مەحصۇلۇ اولماسىنى تدقىقىتچىلار قىيد ائتمىشلر - «ئاپوسدان گلمك» ھم ايلك اورتا عصرلر دؤورونە قدركى، ھم ده اوندان سونراكى دؤورلرین ادبىاتىنى دا خاراكتېزىھ ائدىر. بونونلا بئله، ايلك اورتا عصرلر دؤورو آيدىه لرىنده قدىم (عموم) تورک ائپوس تفكىكورو كۆتىشكىت كىمى چىخىش ائدىر:

«اوزى گۆك تئقىرى، اسرا ياغىز بىر كىلىنديكدا اىكىن آرا كىسى اوغلو كىلىنمىش، كىسى اوغلىنتا اوزى ائچوم- آپام بومىن كاغان، اىستئمى كاغان اولورميس. اولوروپان تورک بودونونق ايلين، تۈرۈسىن توتا بىرمىس، ايتى بىرمىس...»^{۵۱}

نه قدر كونكرئت تارىخى شخصىتىلر، حادىتە لر بارە سىننە دانىشىلىرسا دانىشىلىسىن، موطلاق ھمین شخصىت و يا حادىتە لرىن غئيرى- كونكرئت، ائپىك منشايىنەن چىخىش ائدىلير، «تارىخە قدركى» تصوورە اىستىناد اولونور.

موشاهیده لر گؤستيرىر كى، قىدىم تورك ادبىاتى آشاغىدا كى اينكىشاف دؤورلرinden كىچمىشىدىر: هون دؤورو (ا.ا. ۱ مىن ايللىين اورتالاريندان ۵ عصره قدر)، ايلك اورتا عصرلر دؤورو (۵ عصردن ۱۰ عصره قدر و سون دؤور (۱۰-۱۲ عصرلر).

قدیم تورک ادبیاتی تاریخی نین بو جور دؤورلشدیریلمه سی هم ائتنیک- کولتورولوژی، هم ۵
ایجتماعی- سیاسی پروسئسلرین نظره آلینماسیندان ایره لی گلیر. معلوم اولدوغو کیمی، ا.ا. ۱ مین
ایلليين اورتالاريندان اعتیبارن هونلارین آپارديغى موباريزه نتيجه سينده بؤيوک تورک خاقانلىغى
مئيدانا چىخىر و بؤيوک اوكتاندان (ساكت اوكتاندان) شرقى اوروپا قدركى گئنيش اراضىدە مسكون
اولان توركلىرى (البىتى، اونلارين آراسىندا غئيرى- تورک منشالى ائنسوسلامدا مۇوجود ايدىلر)
بىرلشدیرىر. اى مين ايلليين اورتالاريندا بؤيوک تورک خاقانلىغى گؤى توركلىرى طرفىندە يئىينىن
تشكىيل اولونور، همين مين ايلليين سونلاريندا ايسە خاقانلىق تامامىلە داغىلىر و ائتنىك-
کولتورولوژى رئگيونلارا موافقىق اولان رئگيونال تورک دؤولتلارى فورمالاشىر. ^{۵۲} بونونلا بئله ا.ا. ۱
مین ايلليين اورتالاريندان ۲ مين ايلليين اوللىرىنە قدركى ائتنىك- کولتورولوژى و اىجتماعى- سیاسى
پروسئسلر عئىنى تىپولوگىيابا مالىكدىر.

هون دؤورو تورك ادبياتي نين اولدوچجا آز نومونه لرى موحافيظه اولونموشدور، لاکين همین نومونه لرین تحليلي گؤستيرىر كى، بو دؤورده كيفايت قدر زنگين ادبيات يارانميسىدىر... اىلک عصرلرده مئيدانا چىخىميش^{٥٣} بىر هون توركوسو معلومدور - چىن دىليينه ترجمەه اولوناراق موحافيظه ائدیلمىشىدىر، موعاصير دؤورده قدىم تورك دىليينه ترجمەه- رئكونستروكسييما اولونموشدور.

هون تورکوسوندە اوز تورپاقلارىنى ايتىرمىش، دوشمن طرفىينىن قارت اولۇنماش توركلىرىن بؤيوىك كىدرى اوز عىكسىنى تاپىر. و عومومىتىلە، هون دؤورو تورك ادبياتى اوچون ائپىك ناتوراللىغىن خاراكتېرىپك اولىماسى، دىققى، جىلىپ اندىرىر.

منجلرین (صوحبت یازیلی منجلردن گئدیر) آزلیغی، یا چین دیلیندە، یا چین هئروقلیفلری ايله یازیلیب قالماسى، تدقیقاتچیلارین قارشیسینا خیلی چتینلیکلر چیخاریر بونونلا بئله قىيد ائتمك لازىمدىر كى، ھون دئوروندە مۇوجود اولان اوزان پۇئزىياسى شىفاهى شكىلەدە يارانىب يايىلدىغىندان اونون بىر سىرا نومونە لرى زمانمىزە اولكى و سونراكى دئورلەرین پۇئزىياسينا قارىشىراق (مثلىن، م. كاشقارى نىن «ديوان»يندا) گلېپ چاتمىشدىر كى، بورادان ھون دئورو ماتئرالالارى نىن سېچىلە سى پروپلىكمى اورتايا چىخىر.

ایلک اورتا عصرلر دؤورو تورک ادبیاتی ھون دؤورونون بیلاواسیطه داومیدیر، بونونلا بئله ایلک اورتا عصرلدن داھا چوخ اثر قالمیشdir — بورایا، بیرینجى نؤوبه ده، قدیم تورک (رونيك) آبیده لرى آيدىدیر. همین آبیده لرین پوتئیکاسى ايله باغلى موبايىھە لر آبیده لرین بىدىعى ستروكتورونون نه قدر موركىك، عىينى زاماندا نه قدر «تارىخى» اولدوغۇنۇ گؤستریر. آرتىق قىيد ائتدىك كى، قدیم تورک (رونيك) آبیده لریندە قدیم تورک ائپىك تفکىكىرلەر، كونكرئەت حادىشە لر، احوالاتلار اىسە محض بى ائپىك «گئنئىشلىك» دە احتىوا ائدىلىر. ایلک اورتا عصرلر دؤورونون ايكىنچى اساس منبىعى مامۇمۇد كاشقارى نىن «ديوانى لوغت تورك» دەر كى، بورایا حاقىندا بىت اولونان دؤورون لىرىكاسىندا نومونە لر توپلانمىشdir... عومومىتىلە، قدیم تورک (رونيك) آبیده لرى ایلک اورتا عصرلر دؤورونون ائپىك ادبىاتىنى اوپىنەمك اوچون نه قدر ماتئریال وئريرسە، م. كاشقارى نىن «ديوان»دى لىرىك ادبىاتى اوپىنەمك اوچون، دئمك اوilar كى، او قدر ماتئریال وئرير. لاكىن بورادا دا محض دؤورون ادبىاتىنى سەچىب اورتايىا چىخارماق پىرىلەمى اوزۇنۇ گؤستریر، چونكى آرتىق قىيد اولوندۇغو كىمى، م. كاشقارى نىن «ديوان»يندا ان مۇختىلف دؤورلرین، زامانلارین ادبىاتى فاكتلاشىر.

ایلک اورتا عصرلر دؤورونون سونلارينا آيدى، اویغور توركلىرینه مخصوص ادبىاتىن تدقىقى ده مئتودولۇزى و تئكستولۇزى خاراكتېرلى موعىن چىتىلىكىلرلە باغلىدىر. اویغور توركلىرى موختليف دىنلىرى-مانوئيلىك، بوددىزم، خريستيانلىق و س، البتتە، تانرىچىلىق اساسىندا قبول ائتدىكىن سونرا بىر نئچە عصر عرضىيندە (۱۳-۱۴ عصره لر قدر) ھم دىنى ادبىاتى تورک دىلینە ترجمە ئىتمىش، ھم ده بى و يى دىيگەر مۇوضىعدا اورىزىنال نومونە لر ياراتمىشلار (مىلەن، آپرىن چور تىقى نىن شعرلىرى)... لىبتتە، اویغور تورک ادبىاتى اۇر تىپولۇزى اساسلارينا گۈرە الاهىدە بىر حادىشە دېلىلدیر و موقايىسە لر گؤستریر كى، حتى ترجمە اثرلىرىندە ده تورک اتىنىك تفکىكىر مدنىتى «كۆنتشىكست» كىمى عكس اولونور. مىلەن، سىنقو سئلى «سۇوارناپراپاھاسا»نى تورک دىلینە «آلتون ياروک» آدى ايلە ترجمە ائدرىن بوددىزم آنلايىش و اوبرا زىلارىنى يى بىلاواسىطە تانرىچىلىقىدان (عومومىن تورک ائپوسوندان) گلن آنلايىش و اوبرا زىلار ايلە وئرير، يى دا ھر حالدا اونلارلا موقايىسە ئىدىر. عىينى خوصوصىت دىيگەر ترجمە لرە (مىلەن، مانۇى منبىعى «خواستوانىفت») ده آيدىدیر.

اویغور تورک ادبىاتينا خوصوصى دېقىت يېتىرىلمە سى بىر ده اونا گۈرە لازىمدىر كى، اولدوغجا زنگىن يازىلى منبىلە مالىكىدىر و همین منبىلە اورتا عصرلر تورک ادبىاتلارى نىن اينكىشافىندا

موعنی رول اوینامیش، حتی مرکزی آسیانین غئیری- تورک منشالی مدنیتلرینه ده بو و یا دیگر درجه ده تاثیر گؤستر میشیدیر.

۱۰- ۱۲ عصرلر تورک ادبیاتی تورک، فارس و عربدیلی ادبیاتدیر، لakin دئمک لازیمیدیر کی، موختلیف دیللرده یارانماسی همین ادبیاتین تاریخی تیپولوگیاسینی پوزمور. قدیم تورک ادبیاتی نین سون دؤورو، عومومیتله، بیر سیرا کلاسیسیک اثرلرله تمثیل اولونور: یوسیف خاص حاجیب بالاساقنلونون «کوتادقو بیلیق» (۱۰ عصر)، احمد یسوی نین «دیوانی- حیکمت» (۱۲ عصر)، احمد یوقناکی نین «عتبه الحقایق» (۱۲- ۱۳ عصرلر) اثرلری بو باخیمدان دیقتی خوصوصیله جلب ائدیر... «کوتادقو بیلیق» و بوندان بیر قدر سونرا مئیدانا چیخان «عتبه الحقایق» دیداکتیک، «دیوانی- حیکمت» ایسه صوفی مضمونلو اثرلردیر و بونلارین هر اوچو ایسلام باخیمیندان «یئنیدن تشکیل اولونوش» تورک تفککورونون مخصوصلودور.

تازریچیلیقدان ایسلاما کئچید تورک تفککورو (ائلجه ده ادبیاتی) تاریخی نین ان قلوبال پروبلئملریندن بیری، بلکه بیرینجیسی اولسا دا، لازیمی سوییه ده آراشدیریلما میشیدیر؛ بو دا اونا گتیریب چیخارمیشیدیر کی، خی- ۱۲ عصرلرده یارانمیش تورک ادبیاتلاری نین گئنتریسیندە داها چوخ موسلمان (قئیری- تورک) منبعلری نین دایاندیغى یا بیلاواسیطه، یا دا دولايسى ایله قبول ائدیلمیشیدیر. تازریچیلیغا آید موقدس متنلرین (گؤرونور، بونلارین چوخ حیصە سى شیفاھى شکیلده مؤوجود اولموشدور) الده اولونماسی دا تازریچیلیقدا ایسلاما کئچیدین موختلیف باخیملاردان هر طرفلى تدقیقینه ایمکان وئرمە میش (و وئرمیر)، بونونلا بئله بیر سیرا ایستیناد نوقطه لری هر حالدا وار- قدیم تورک (رونیک) آبیده لریندن توتموش احمد یوقناکی نین «عتبه الحقایق» ينه قدر گلن تازری- الله اوبرازى نین تکامولو و گئیش معنادا دئفورما سیاسی همین پروسئسین نئجه گئنديگىنی، هارادا باشلايىب - هارادا قورتاردىيغىنى عكس ائتديرير.

قدیم تورک ادبیاتی، اساس اعتیبارىلە، ئئینى بیر ادبی دىلده یارانمیشیدیر- مؤوجود متنلرین تحلیلى بو دىلین بؤیوک ایفادە پوتئنسیالینا مالىك اولدوغو قناعتىنە گلمە يه ایمکان وئریر. و قىئيد ائتمك لازیمیدیر کی، قدیم تورک ادبی دىلی بیر سیرا دیللرله کونتاكتدا اولسا دا، كىفایت قدر «تمیز» دىلدیر - ۱۰- ۱۲ عصرلردن اعتیبارن مئیدانا چیخان تورکى و اونون رئگیونال فورمالارى قدیم تورک ادبی دىلی نین بیلاواسیطە وارىشیدیر.^{۵۴}

قدیم تورک ادبی دىلی چوخ گومان کی، هون دؤورونون ايلک عصرلریندە فورمالاشمیشیدیر، ۱ مین ايللىن سونو ۲ مین ايللىن اوللىرینه قدر بوتون تورک ائتنيك- کولتورولۇزى رئگیونلارينا

یا یلیمیش و حتی بیر سیرا رئگیونال خوصوصیتلر ده کسب ائتمیشیدیر. لakin هئچ زامان ادبی نورماتیولیکدن محروم اولمایشیدیر.

موختلیف (رئگیونال) تورک ادبیاتلاری نین دیفترئنسیاسیاسیندان میللی تورک ادبیاتلاری نین تشكکولونه قدرکی دئور (۱۲-۱۳ عصرلدن ۱۶-۱۷ عصرلره ده ک) عموموتورک ادبیاتی تاریخی نین ایکینجی دئورونو تشکیل ائدیر - اورتا عصرلر تورک ادبیاتلاری تورک ائپوسونون اورتا عصرلر ترانسفورمالارینا اساسلانیر کی، همین ترانسفورمالار قدیم تورک ائپوس تفککورونون ایسلاما موناسیبیتینی ایفاده ائدیر. ایسلامی قبول ائتمه ين تورک رئگیونلاری (خوصوصیله سیبیر) ایسه «قدیم دئور» ده قالیر، اورتا عصرلره داخل اولا بیلیمیر. بو اوندان ایره لی گلیر کی، ایسلامین قبولو مئخانیکی شکیلده دئیل، مورککب ائتنیک - کولتورولوژی ایدرال پروسئسلری ایله گئدیر و نتیجه اعتیباریله، تورک تفککورو ایسلامی اولدوغو کیمی يوخ، تاریچیلیغین طلب ائتدیگی تاریخی کئیفیتده قبول ائدیر.^{۵۶}

تورک ائتنیک - کولتورولوژی رئگیونلاری نین ۱۰-۱۳ عصرلره قدر موختلیف اینکیشاف سوییه سینه مالیک اولماسی، نتیجه اعتیباریله، اونا گتیریب چیخاریر کی، ایسلاما موناسیبیت، حتی اونون قبول ائدیلیدیگی رئگیونلاردا بئله موختلیف اولور.

اورتا عصرلر تورک ادبیاتلاری نین دیفترئنسیاسیاسی، پرینسیپ اعتیباریله، ۱۰-۱۲ عصرلرین محصولدار، لakin بو دئورون ادبیاتیندا هله عومومی جهتلر چوخدور و هئچ شوبه سیز، تورک جمعیتی نین داها درینده کی ائتنیک - رئگیونال عومومیلیگیندن ایره لی گلیر: بو و يا دیگر تورک ائتنوسونون بو و يا دیگر تورک خالقینا آید اولماسی هله شرطیدیر، ایلک تورک مسلمان دئولتلری (قاراخانلیلار، قزنویلر، سلجوقلار...) موختلیف تورک طایفالارینا اساسلانیر کی، اونلارین مدنیتی عموموتورک مدنیتینی تشکیل ائدیر.

عئینی زاماندا همین عومومیلیک ایسلاما موناسیبیتین (نه قدر موختلیف اولسا دا) تیبولوژی عئینیلیگی ایله مؤحکمله نیر و نئجه دئیرلر، نورماتیو عومومیلیگین یئنی سفتراسی مئیدانا چیخیر کی، بونو تورک ایسلام ادبیاتی (عومومن مدنیتی) آدلاندیرماق مومکوندور... اودور کی، ۱۳-۱۲ عصرلدن تورک ادبیاتلاری نین رئگیوناللاشماسی، حاقیندا بحث اولونان پروسئسله برابر گئدیر و همین پروسئسین رئگیونال مضمونا مالیک اولماسینا تاثیر گؤستریر.

اورتا عصرلر عموموتورک ادبیاتی نین دیفترئنسیاللیق سوییه سی باره ده موباحیثه ائتمک مومکوندور کی. بو، عئینی ائتنیک - کولتورولوژی رئگیونا موناسیبیتده خوصوصیله قاچیلمازدیر؛ آنجاق

حاقیندا دانیشیلان دیفئرنسیاسیبا، عومومیتلە، مۆوجوددۇر و اورتا عصرلەر عومومتۇرک ادبیاتى نىن كىيىفيتىنى دە محض همین دیفئرنسیاسیبا تشكىل ائدىر.

۱۰... ۱۲ عصرلەرن اعتىبارن تورك ائتنىك- كولتۇرلۇزى رئگيونلارдан مرکزى (ورتا) آسيبا اورال- وولقاپىو و قافقاز- كىچىك آسييانىن آوتونومىياسى گئتىكىچە داها آيدىن شكىلەدە ئۆزونو حىس ائتدىرىر. و بو رئگيونلاردا يارانان ادبىاتىن تىپولوگىياسى دئمك اولار كى، عئىنيدىر... مرکزى (ورتا) آسييادا مئىدانا چىخان توركدىلى ادبىاتلا عىنى زاماندا قافقاز- كىچىك آسييادا (آزربایجاندا) زنگىن فارسدىلى ادبىات يارانىر: ا.خاقانى، م.كىجۇى، ا.ل اوستاد، خوصوصىلەن. كىجۇى نىن يارادىجىلىي تصديق ائدىر كى، قافقاز- كىچىك آسييادا اولكى عصرلەرن بو جور بؤيوك ادبىات اوچون تارىخى شرایط اولمۇشدور. ۱۳- ۱۴ عصرلەدە، هئچ شوبىھە سىز، ھر شىئىن اول مرکزى (ورتا) آسييانىن تاثىرى ايلە اورال- وولقاپىو و قافقاز- كىچىك آسييادا ائتنىك- كولتۇرلۇزى رئگيونلاريندا توركدىلى ادبىات (بىرىنجى نۇوبە دە دىوان ادبىاتى) سورعتلە يايىلىر. اورتا عصرلەر عومومتۇرک ادبىاتى نىن اساس دىلى «توركى» دن (داها سونرالار، ۱۶- ۱۷ عصرلەر ياخىنلاشدىقجا اوونون رئگيونال تظاھور فورمالارىندان) عىبارتدىر.

عومومتۇرک ادبىاتى تارىخى نىن اىكىنجى دئورونون سونلارينا دوغرو سىبىر و شرقى آوروپا تورك ائتنىك- كولتۇرلۇزى رئگيونلارى تدرىجىن «اۆزۈنوايىفادە» ايمكانلارىنى ايتىرىر، عكسينى، مرکزى (ورتا) آسيبا، اورال- وولقاپىو و قافقاز- كىچىك آسييادا ادبىاتىن داخىلى رئگيوناللاشماسى گوجلە نىر، و ادبىاتىن «داخىلى» علاقە سى، «خارىجى» دیفئرنسىياسىياسىندان چوخ گوجلودور- بدېرى تىككىرۇن «پروفېسسىونال» تظاھورلىرى كوللى مىقداردا «قىئىرى- پروفېسسىونال» تظاھورلىرى (رئگيونال ائپوس تظاھورلىرى ايلە) تاماملانىر. اصليندە اىسە، مىللە تورك ادبىاتلارى نىن اساس ائئرژىسى همین «قىئىرى- پروفېسسىونال» تظاھوردىن چىخىر...

مىللە تورك ادبىاتلارى نىن تشككولو ايلە عومومى تورك ادبىاتى تارىخى نىن اوچونجو دئورو باشلايىر...

مرکزى (ورتا) آسييادا، اورال- وولقاپىوندا و قافقاز- كىچىك آسييادا تورك مىللە ادبىاتلارى تشككول تاپىر. موستقىل تورك ادبىاتلارى نىن تشككولو تدرىجىن گئىدىر، ۱۶- ۱۷ عصرلەدە رئگيونال ايجىمماعى- سىياسى پروسئىسلەرىن اينتەنسىيولىشىمە سى ايلە آوتونوملۇق گوجلە نىر، بونونلا بئلە همین موستقىللىشىمە حرکاتى دا ائپوس تىككىرۇنون چئويكىلشىمە سى ايلە موشايىعت اولونور و نتىجە اعتىبارىلە، مىللە تورك ادبىاتلارى قدىم تورك ائپوسوندان تؤرە يىن و اونا اىستىناد ائدن

«رئیسیونال» ایپوس تفککورونه اساسلایر. حتی «پروفیسیونال» ادبیاتا مالیک اولمايان تورک خالقلاریندا دا محض ۱۶-۱۷ عصرلرده قدیم تورک ایپوس تفککورونون دیفتریسیال مضموندا چئویکلشمہ سی اوزونو گؤستریر... و عومون، همین دئور عوموتورک مدنیتی تاریخیندہ ایتتیباھ دئورو کیمی مئیدانا چیخیر.

۱۶، خوصوصیله ۱۷-۱۸ عصرلر تورک ادبیاتلاری آشاغیداکی کیفیتله مالیکدیر:
 آ) قدیم تورک ایپوس تفککورو «اویانیر» و ادبی پروسئسین اتنیک- ائستیتیک اساسینی تشکیل ائدیر؛

ب) رئالیزمین - رئالیست تفککورون موختلیف فورمالاری دئورون ایجتماعی - ائستیتیک ایدراک «مئتدولوگییاسی» کیمی موغینلشیر؛
 و) ادبی پروسئس، پرینسیپ اعتمیاریله، میللی دیلده گئدیر.

موعاصیر عومومی تورک ادبیاتی باره ده دانیشماق نه قدر شرطی اولسا دا، او عقدر اساسلیدیر - هر شئیدن اول اونا گئرہ کی، موعاصیر تورک ادبیاتلاری اگر حقیقتن چوخ درین قاتلاردان گلن عومومی تاریخی پوتئنسیالا مالیکدیرلرسه (بیز بونا شوبهه اتمیریک!). دئمہ لى، طبیعی اولاراق همین پوتئنسیال موعاصیر ادبی پروسئسین اساسیندا دایانیر و حتی اونون پئرسپئکتیوینی موعینلشیدیریر... بو آنچاق نظری بیر مولاھیظه دئیل - موعاصیر تورک ادبیاتلاری نین بیر سیرا گئرکملی نومونه لری تصدیق ائدیر کی، قدیم تورک ایپوسوندان گلمه دن، قدیم تورک ادبیاتینی، اورتا عصرلر تورک ادبیاتلارینی منیمسمه دن و میللی تورک ادبیاتلاری نین تاریخی تجروبہ سینه ایستیناد ائمہ دن موعاصیر تورک ادبیاتی نین (و دئملى دونیا ادبیاتی نین!) حادیشہ سینی یاراتماق مومکون دئیل.

موعاصیر تورک ادبیاتلاری نین اساسیندا ۱۶-۱۷ عصرلرده فورمالاشان میللی تورک ادبیاتلاری دایانیر، بونونلا بئله ۱۹ عصرین سونو ۲۰ عصرین اوللریندن اعتمیارن تورک ادبیاتلاری نین محض همین دئورده «موعینلشن» عومومدونیا ادبی پروسئسینه داخلی اولماسی بیر سیرا کیفیتله مئیدانا چیخماسینی شرطلندیریر. و خوصوصیله ۲۰ عصرین اورتالاریندان سونرا تورک ادبیاتلارینی آرتیق موعاصیر ایجتماعی - ائستیتیک پروسئسلر کونتئسٹیندہ تدقیق ائمہ یه احتیاج دویولور.

موعاصیر تورک ادبیاتلاری زنگین عننه نین واریشی کیمی، بیزیم درین اینامیمیزا گئرہ، گوجلو اینکیشاف پوتئنسیالینا مالیکدیر، لاکین عوموتورک ادبیاتی نین تکامول تاریخی دوزگون مئتدولوگییا اساسیندا، دئمک اولار کی، تدقیق ائدیلمه دیگینه گئرہ موعاصیر تورک ادبیاتلاریندا

گئن پروسئسلرین مضمونون درک ائتمک، همین پروسئسلربو و یا دیگر درجه ده ایستیقامت وئرمک مومکون دئییل. بو ایسه ادبیاتدا وولیونتاریزمین هر واسیطه ایله گئنیشلنمه سینه سبب اولموشدور.

چینگیز آبتماتووون، اولژاس سولئیمانووون ... یارادیجیلیغى، گۇرۇنور، عومومتۇرک ادبیاتى نین تکجه موعاصىر سوپىيە سىنى دئییل، ھم ده ايمکانلارىنى، پېرسپېكتىيولرىنى موعىن ائدیر. عومومتۇرک ادبیاتى تارىخى نین سىستېملى تدقىقى موعاصىر تورک خالقلارى ادبیاتشوناسلارى نین قارشىسىندا دوران مەھم مىلە دىر - بو، او درجه ده مەھم مىلە دىر كى، حلل اولونمادان نورمال تورک فىلولۇزى تەتكىكورونون فورمالاشماسى مومکون دئییل.

عومومتورک ادبیاتی تاریخینین

ائتودلری

عومومتورک ادبیاتی نین تاریخی قدیم، اورتا، یئنى و ان یئنى اولماقلا دؤرد دؤوره بؤلۈنور. قدیم دؤور تورکلرین آلتاى بىرلىگىندىن (بو ائتنومىنى، ائتنوسوسىمال، ائتنوسىياسى... بىرلىك توركى، مونقولار و تونقوس - مانجورلاردان عىبارت اىدى) آيرىلدىقلارى زاماندان باشلاياراتق ائرمايىزىن ۲ مىنيللىگى نىن اوللىرىنە قدر داوام ائدىر. قدیم تورک ادبیاتى تورک خالقلارى نىن عومومى، اورتاق معنوی-مدىنى ژروتىدىر.

۲ مىن اىللىپىن اوللىرىنەن اعتىبارن تورکلرین ائتنوجوغرافى دېفەرئىسياسىياسى درىنلىشىر. و اونلار اساسن اوج گئىش (و دىنامىك!) جوغرافىيا اوزرە بؤلۈنۈرلە:

۱. شرق (كارلوق توركى)،
۲. شىمال-قرب (قىپچاق توركى)،
۳. جنوب-قرب (اوغوز توركى).

اورتا عصرلرین سونلارينا قدر داوام ائدن ھمین دؤورده يارانان ادبیات (اورتا دؤور تورک ادبیاتى) قدیم (عوموم) تورک ادبیاتى نىن اورتاق خوصوصىتلىرىنى قوروپوب ساخلاماقلا ياناشى بؤلۈندۈيچى جوغرافىيالار اوزرە موعىن فرقلى علامتلىر دە قازانىر.

تورکلرین اورتا عصرلرین سونو یئنى دؤورون اوللىرىنەن (۱۶-۱۷ عصرلردن) باشلايان يئنيدىن دېفەرئىسياسىياسى موعاصىر تورک خالقلارى نىن يارانماسى ايلە نتىجىلە نىر. تورک (عوشمانى توركى)، آذربايچان، اۆزبىك، اویغور، قازاخ، تاتار، باشقىرە، توركمن، قىرغىز، آلتاى... خالقلارى نىنلىكى اۆزلىرىنە مخصوص فرقلى سوسىمال-سياسى، مدىنى علامتلىر نومايىش ائتىرىمە يە، حتى داخلىي ايدىعالارلا اورتاق ژروتلرى دە بؤلۈشىدورمە يە تىشپىس گۆستەرىلر.

تورک خالقلارى ادبیاتى نىن یئنى دؤورو ۱۷ عصرىن ۲۰ عصرلردىن دئەر داوام ائدىر. یئنى دؤور تورک ادبیاتى اورتا دؤور تورک ادبىاتىندا داها چوخ "تورک خالقلارى ادبیاتى" دىر، يىنى ھەر بىر تورک خالقى نىن اۆزۈنۈن يارادىجىلىق مەھىسىلەر دە ئەملىك دەئىل كى، اورتاق خوصوصىتلىر، عومومى تىپپولوگىيا تامامىلە آرادان قالخىر... اصللىنە، یئنى دؤوردە اولدوغۇ كىمى، ۲۰ عصرىن اوللىرىنەن باشلايان ان یئنى دؤوردە دە تورک خالقلارى ادبیاتى "گەن" دن، يوز اىللەر، مىن اىللەر بويو داوام ائتمىش "عومومى تارىخ" دن گلن ائله اورتاق علامتلىر داشىيىر كى،

اونلارین تمامیله آرادان قالخماسی، " اتنیک یادداش " این پوزولماسی، پراکتیک اولاراق، مومکون دئیبل.

ان يئنی دؤور تورک ادبیاتی، ياخود ادبیاتلاری ايکى مین بئش يوز ايلليك عموموتورك ادبیاتی تاریخی نین ھم ایدئیا-مضمون، ھم ده فورما-ایفاده تئخنولوگیالاری باخیمیندان عوضوو ترکیب حیصه سیدیر.

عموموتورك، ياخود تورک خالقلاری ادبیاتی نین تاریخینی موعاصیر علمی-مئتدولوژی طلبلر سوییبیه سیندە تصور اتىمك ائتنومدنی احتیاجا چئورىلمکدە دىر. و اوخوجولا را تقدیم اولونان بو ائتدولر ھمین احتیاجدان يارانمیشدیر.

(۱)

تورکلرین موکمەل بىر ائتنوس - خالق اولاراق فورمالاشماسى ائرامىزدان اول ۱ مین ايللىين اورتالارينا تصادوف ائتسە ده، ھمین فورمالاشما پروسئى نین ائتنوکولتورولوژى، سوسیال-سیاسى باخیمدان زنگىن ايکى-اوج مین ايلليك بىر دؤورو احاطه ائلمە سى او قدر ده بؤیوک شوبەھ دوغورمور. لاکىن تاریخن " تۈرمك "، " قانون-قایدایا صاحب اولان (جمعیت) "، " گوجلو-قۇووتلى " معنالارینى وئرن " تورک " سۆزونە ايلك دفعە گۈپتۈرك دۈلتى نین (ایمپئاتورلۇغونون) آدیندا راست گلىنیر. ائرامىزىن ۱ مین ايللىگى نین اورتالاريندا تاریخ صحنه سينه چىخىميش ھمین ايمپئاتورلۇق قدىم تورک ايجىتماعى-سیاسى دوشونجە سىنى، مىللى دۈلت ايدارە چىلىگى تجربە سىنى پارلاق بىر شكىلە تظاھور ائندىرەمكەلە ياناشى اورتا عصرلر تورک دۈلتلىرى، ايمپئيرىالارى اوچون زنگىن بىر دوشونجە-ايدارە چىلىك عنعنه سى وئرمىشدیر.

قدىم تورکلرین وطنى ايلك اورتا عصرلردن بىر تورکوستان كىمي تانينان گئنيش چۈللەدیر. شىيمالدا كۈقمن (سايان) داغلارينا، سىيىر مئشە لرينه، جنوبدا تىيئتە، شرقده ساكيت اوكتان، سارى دىنizە، قربىدە ايسە آرال گۈلۈنە، خزر دىنizىنە، سونزالار ايسە قربى آوروپا يا قدر اوزانان بو چۈللەدە تورک آتلارى نين آياق سىلىرىنى قدىم دۈورلرین تارىخچىلرى هله ده اشىيدىرلر. آرخۇلۇزى آراشىدیرمالار گۈستەر كى، حاقىندا صۆحەت گىدن گئنيش جوغرافىيادا تورکلردن اۋىچە ھر ھانسى بىر ائتنوس-خالق طرفىنندن آردىجىل شكىلە يارادىلەمىش ماددى مەدىتىن اىزلىرىنە تصادوف ائدىلەمیر. و ھمین جوغرافىيائىن ايلك داستانلارينى تورکلر سۈپىلە دىكلىرى كىمى، ايلك نغمه لرينى ده تورکلر اوخوموش، ايلك يازىلارينى دا محض تورکلر يازمىشلار.

آلتای ایمپریاسیندان سونرا تورکلرین قوردوقلاری (و آلتایدان فرقی اولاراق، تاریخی اساسلاری بیزه، دئمک اولار کی، معلوم) سیاسی بیرلیک ھون-تورک ایمپریاسییدیر (ا.ا. ۳ عصردن ائرامیزین ۵ عصرینه قدر) کی، اونون بوز ایللرله مئوجود اولماسی، قدیم دونیانین ان بؤیوک سیاسی بیرلیکلری ایله اینتئنسیو علاقه لری تورکلرین تاریخی قودرتینی - ائتنوسوسیال، معنوی-ایدئولوژی ایمکانلارینی نومایش ائتدیریر. ھون-تورک ایمپریاسی نین تورک مدنیتی نین، او جومله دن ادبیاتی نین اینکیشافینا ھانسی سوییه ده تکان وئردىگینی گؤسترمک اوچون يالنیز بیر فاکتی يادا سالماق کیفایتدير کی، قدیم تورک ائپوسونون اساس قهرمانلاری نین پروتوتیپلری اسان هون-تورک خاقانلاریندان عیبارتدير. اونلارین موباریزه لری، ایجتماعی-سیاسی فعالیتلری، دوشونجه لری، معنوی عالمی قدیم تورک اوزانینا دایم بیتیب توکنمز ایلهام وئرمیشدیر. لاکین بو، او دئمک دئییل کی، قدیم تورک اوزانی مধیه جی ایدی (عکسینه، قدیم تورک ائپوسونون، دئمک اولار کی، بوتون نومونه لریندە اونلاری يارادان صنعتکارین ایدئیا موستقیلیگی، فيکیر-دوشونجه سربستلیگی اۋۇزۇن تام آچىقلىغى ایله گؤستریر: خاقان كىمى اوزان دا قطعى امیندیر کی، اۆز يارادىجىلەغىندا تانرى نین (و تانرى نین حىمایه سىنده اولان خالقىن، دؤولتىن) ایرادە سىنی عکس ائتدیریر.

ھون-تورک ایمپریاسیندان سونرا تورک دوشونجه سى نین، تورک مدنیتی نین تکامولونه، دونیانین گئىش بير جوغرافیاسیندا يايلىماسىنا سوسیال-سیاسى شرایط يارادان دؤولت گؤئيتورک ایمپریاسییدیر. همین دؤولتى يارادىب اینکىشاف ائتدىرنلرین فعالیتى، حربى قودرتى، سیاسى مودرىيكلىگى باره ده آرتىق اوزان (ائپوس!) دان داھا چوخ يازىلى آبىدە لر، كىتابە لر معلومات وئریر. لاکين ائپىك تارىخ عنونه سىنە اوغۇن اولاراق، بۇ يازى-كىتابە لرین ده اىفادە تئخنولوگىياسى، اینتنوساسىياسى خىلى درجه ده بدیعى-ائستئتكى تەتكىرلەر مەھىھلەر، داھا دوغۇرسو، اسانن ۷ عصرىن سونو ۸ عصرىن ايلك اون ايللىكلىرىنە آيد اولان بۇ ائىرلەدە آيدىن (كونكرئەت) خرونلۇكىياسى، ایله بدیعى-فلسفى عومومىلىشىرىمە عوضۇ وحدتە تظاھور ائدىر. بۇ وحدت او قدر موڭمەلدىر کی، بۇگۇنون اوخوجوسوندا تانرىدان گلن (توركجە!) كلام-موقدس كىتاب تصووراتىنى يارادىر.

گؤئيتورک دؤوروندە تورکلرین چىن، ایران، روم، عرب دونیاسى ایله چوخسېتكىتلەر لری داھا دا اینتئنسىولشىر، اونلار (تورکلر) دونیانین موختليف دينى دونياگۇرۇشلىرى، مدنىتلىرى ایله سونسوز بير ماراقلا تانىش اولور، ادبى-بدىعى يارادىجىلەق آرسەناللارينى داھا دا گئىشلىنىدىرىر، او زامانا قدر گۇرۇنمه مىش بير مىقىاسدا شىفاهى ادبىاتدان يازىلى ادبىاتا كىچىرلەر. تورکلرده يازىلى ادبىاتىن داھا گئىش ووسعت آلماسىندا مانىلىگى، بوددىزمى قبول ائدە رك شرقى تورکوستاندا بير نئچە عصر (۱

مین ایلیین سونو ۲ مین ایلیین اوللری) سورن حاکیمیت یارادان اویغورلار خوصوصی رول اویناییرلار. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، حاقیندا صوّحبت گئدن دینی-فلسفی گؤروشلر اساسن اویغور آریستوکراتییاسی آراسیندا یاپیلیدیغینا، خالق، بیر قایدا اولاراق، تاریچیلیغا اینانماقدا داوم ائتتىگىنه گۈرە، مانىچى، بوددیست ادبیاتى محض يوخارى طبقة نىن ماراق دايىرە سى ايله محدودلاشىر.

۱ مین ایلیین سونو ۲ مین ایلیین اوللرینه - اسلامى قبول ائدنه قدر توركى توركىستاندان كىناردا (چىنده، ھىندىستاندا، شرقى آوروپادا)، مؤحتشم دؤولتلر قورماقلار كىفايتلىنمه يىب قافقازا، ایرانا، عرب اولكە لرىنە، بىزانسا، قربى آوروپا يىرا سىرا بىرلەرلەنەن دۇرۇشلىرىنى نومايسىش ائتتىرىرلر. و " دونيابىن توركىلە دارلىق ائلە دىگى " همین دۇرۇلەدە تورك ادبیاتى نىن ھم ايدئىا-مضمون، ھم دە صنعتكارىق باخىمېندان نە قدر زنگىن اولاچاغىنى تصوور ائتمك چتىن دئىيل. سامى مدنىيتىندا، ھمین مدنىيتىن خىردار اولمايان يۇنانلاردان سورنرا اوچونجو بىن الخالق (عومومبىشى!) مدنىتى يارادان (ايىنچىلەرن، خوصوصىلە بىرىنچىلەرن، دونيابىن جوغرافىياسىنى احتىوا ائتمك معناسىندان، داها چوخمىقىاسلى اولان!) توركى قديم دۇرۇلەن اورتا عصرلەر كىچىدىن تارىخى (!) حؤكمونە اویغۇن اولاراق، ياراتدىقلارى مدنىتى كلاسىسىك اورتا عصرلەر بىرباشا اۇتۇرە بىلەمە دىلر. سامى خالقلارى عومومىتىلە " گىزىلندىلر " ؛ يۇنانلار روملۇار واسىطە سىلە دونيابىا بىر داها گلىب خىristian مدنىتى آدى آتىندا كلاسىسىك اورتا عصرلەر ئىستېتىك، يىئى دۇرۇن تئخنولوژى منظرە سىنى ياراتدىلار، توركى ايسە اۆز بىن الخالق ميقىاسلارىنى (ووجودلارىنى!) نە گىزىلە دە بىلدىلر، نە دە ايلك اورتا عصرلەردى كى شوجاتلىرىنى يىئى دۇرۇن تئخنولوگىياسىندا چئوپىرىدىلر. منبعىنى اورتا عصرلەردىن سورن يىئى دۇرۇن اوللرېندىن گۈتۈرن (?) آنقولساكسونلار ايسە داها بىن الخالق بىر مدنىتىن (!) تمىيلەچىلەر اولاراق موعاصىر دونيابىا اۆز (!!) ھارمونىيالارىنى گىتىرىدىلر. اودور كى، موعاصىر دونيادا آنقولساكسون مدنىتى ايله بىن الخالق تارىخى مدنىت پوتئنسىيالى اىچرىسىنە دىالوقا گىرن اوج گوج مۇوجىددور؛ سامى (يەھودى، داها سورنار عرب تظاھوروندە)، يۇنان-روم و تورك!..

تورك مدنىتى تارىخى نىن گۈركەملى تدقىقاتچىسى اى. كافئىس اوغلو " تورك مىللە كولتورو " اثىرىنده يازىر: " بوتون دىيگەر مىلتلر فردىلىرى توبىلۇ اولاراق بىر آرادا بولۇندوغۇ اوچون ھەنلىسى بىر زامانداكى دورومونو آچىقجا تىبىت و تدقىق مومكۇن اولدوغو حالدا داغىنېق شكىلە ياشايان تورك كوتلە لرى نىن بىر-بىرىنندىن فرقلى گلىشىمە يوللارى تعقىب ائتمە لرى سببى ايله تورك تارىخىنى

بلیرلی بیر زامان کسیمیندہ بوتون حالیندا دیرلندریمک آسان اولماماقدادیر " عومومیتله ماراقلی اولان بو مولاھیله ده موباخیله لی، حتی مئتدولوژی باخیمدان قبول ائدیلمه سی چتین اولان مقاملار واردیر: بیرینجیسی، بوتون دیگر میلتلرین فردلری نین توپلو اولاراق بیر آرادا بولونماسى علامتینی موطلقلشدیرمک دوزگون دئیل - دونیانین بؤیوک مدنیت تاریخی یاشامیش خالقلاری نین (مثلن، یهودیلرین، یونانلارین، عربلرین، فرانسیزلارین، آلمانلارین، اینگیلیسلرین) تاریخیندە ده آشاغى- یوخارى همین " داغینیقلیقلار " اۇزونو گۆستیر؛ ایکینجیسی، ان قدیم دۇورلردن باشلاياراق تورک جمعیتیندە گىدن تامامیله طبیعى سوسيال-سياسى، مدنى-معنوی دېقئرتسیاسىيما همین جمعیتین ائنتوتیپولوژی بوتۇلۇ گونو ھەچ زامان اساسلى شكىلده سارسيتمامىشىدیر؛ اوچونجوسو اىسە، تورکلرین ايلك باخىشدان داغینىق گۆرونن یاشام طرزى اونلارین ايجتماعى طبیعتىنە خاص اولان ائله بير بوتۇو كومپلئىكسىدیر كى، دونيابا آچىق اولماق، اونو اۆزوندە احتىوا ائتمك ماراغىندان اىرە لى گلىر (همين كومپلئىكس يوخارىدا آدلارينى چكىيگىمیز خالقلارين چوخوندا اولموشدور، اونا گۆرە ده تورکلر اىستىشنا دئیل). و اودور كى، بؤیوک علم آدامى نین " تارىخلىرى سىنيرى بلى بير جوغرافى چئورە اىچىنده جريان ائن دیگر میلتلرین يابىلماڭارى دا دېشىمە يىن وطن تورپاقلارى جيوارىندا ووقوعا گلىرکن چئشىتلى تورک كوتله لرى عصرلرجه يئنى اىقلىملر، يئنى يوردلار آراياراق تارىخلىرىنى چئشىدىلى بؤلگە لرده ياپمىشلار " فيكىرىنە ده تورک مدنىتى نين تارىخىنى آراشدىراركىن مئتدولوژى اساس كىمى اىستىناد ائتمك چوخ-چوخ چتىندير.

قديم تورک ادبىاتى نين اساس موضوعىسى قديم تورک اينسانى نين حياتى، اونون ايجتماعى- سياسى دونياگۇروشو، آرزو-ايدهاللارىدىر. ان قديم زامانلاردا باشلاياراق تورکلر عايىلە (اوغوش) ايله جمعىت (اوروغ، بوى...) آراسىندا نه اىسە (بوگون بىزىم درك ائتمە دىيگىمیز) بير ياخىنلىق، علاقە گۇرمۇش، عايىلە ده جمعىتىن، جمعىتىدە اىسە عايىلە نين قانونلارى ايله داورانمانىن خوشبختلىك گىتىرە جىگىنه اينانمىشلار. اونا گۆرە ده قديم تورک ادبىاتى اينسانىن ھم ائتىك، ھم ده سوسيال- سياسى بىرلىك (دؤولت) قارشىسىنداكى مسئولىتىنى سونسوز بير ماراقلا ترندۇم ائدە رك همین موناسىبىتى فردىن معنوياتى سوپىيە سىنە يو كىسلەدیر.

قديم تورکلرین خوصوصىلە ايلك دۇورلرده (1 مين ايللىين اورتالارينا قدر) داها چوخ آتلى-كۈچرى حيات ياشامالارى اونلارين دونياگۇروشونه اهمىتلى تاثير گۆستەردىش، يايدا يايلاغا، قىشدا قىشلاغا كۈچن اهالى نين تصروفات مشغولىتى نين اساسىنى اووجولوق، حيواندارلىق، صنعتكارلىق تشكيل ائتمىشىدیر. بو اىسە خالقى طبىعتىلە سىخ اونسىتىدە ياشاماغا، اونون شىلتاقلىقلارينا صىرلە دۆزىمە يە،

اونو ایلاهیلشیدیرمە يه گتیریب چیخارمیشدیر. خاراكتئری اعتیباریله بیر عسکردویوشچو کیمی بؤیوبن تورک اوغلونون طالعینی، بیرینجى نؤوبه ده، اوزونو، عایله سینى، طایفاسینى، داخلی اولدوغو سوسيال-سياسى بيرليگى قوروماق اينئرسىياسى معين ائدير. قدیم تورک ادبیاتى گؤستيرir کى، سوسيال-معنوی پروبولئملر اساسن محض فرد (شخصیت!) - عایله-طایفا-سوسيال-سياسى بيرليک ماراقلارى آراسىنداکى هارمونىيا پوزولاندا مئىدانا چىخىر.

قدیم تورکلرین تىجارتله گئىش ميقاسدا (و بىلاواسىطيه) مشغول اولدوقلارىنى دئمك چتىن اولسا دا، بير مسله تامامىلە تكذىب ائىلمىزدىر کى، دونيانىن اساس تىجارت يوللارى، خوصوصىلە مشهور "ايپك يولو" عصرلر بويو اونلارين سياسى-مدىنى نظارتى آتىندا اولموش، بونون دا نتىجە سىنده همین يوللار، دئمك اولار کى، همىشە مانعه سىز ايشلە مىشدیر. ائرامىزىن ايلك عصرلرinden، خوصوصىلە ۱ مىن ايللىين اورتالاريندان اعتىبارن تورکلرین يايىلىدىغى گئىش جوغرافىيادا شهر مدىنىتى نين سورعتلە اينكىشافى دا "ايپك يولو" نون ايقتصادى-تصروفات مەحصولدارلىغى سايىھ سىنده باش وئرمىشدىر. لاکىن قىيد ائتمك لازىمدىر کى، قدیم تورک شهرلرى ايقتصادى، سوسيال-سياسى حياتىن اىتنىنسىو دىيشكىنلىگى، موتحرىكلىگى اوجباتىندا تئز-تئز داغىلەميش، شهر اهالىسى واختاشىرى اولاراق اۆز آرخاسىندا زنگىن مدىنىتىن خارابالىقلارىنى بوراخاراق يىنى، داها موناسىب يئرلەر كۈچمۇشلر. البتته، قدیم تورک شهرلرى نين تئخىنلىكى موحافىيىتى سى نين او قدر اعتىبارلى اولماماسى، مودافيعە ايشى نين اساسن جانلى قوووه (و معين قدر ده طبىعى ايستىحکامالار) اوزرىنە دوشىمە سى و ايمپئریي، دئولت مرکزلرى نين موخلىف سېبلەر اوزوندن دىيشىدىرىلە سى ده شهر مدىنىتى نين سورعتلى اينكىشافينا اۆز منفى تايشىرىنى گؤستىرمە يه بىلەمدى. قدیم تورک دوشونجە سىنە، خوصوصىلە اونون داها موتشكىكىل آرىستوکراتىك سوبىيە سىنە خاص اولان دونيا نىظامى ياراتماق، دونيا دئولتى قورماق ايدئياسى بؤيوك تورک ايمپئريلارى دئوروندە فورمالاشسا دا، ۱ مىن ايللىين سونو ۲ مىن ايللىين اولىرىنە ائتنىسوسىيال، سياسى دېفەرئنسىياسىيا دئورونە قدر، حتى موعين اينئرسىيا ايله اوندان سونرا دا داوام ائتمىش، خالقا دونيانىن طالعىيندە ياخىنдан ايشتىراك ائتمك، اونا (دونيا) معنوی هارمونىيا گىنرىمك مىسىسىياسى آشىلامىشىدىر کى، بو دا اۆز نؤوبه سىنە داخلى ايجتماعى-روحى بيرلىگىن مەحکملەمە سىنە، دونيانىن بير-بىریندن اوزاق مدىنىت مرکزلرىنده، اوريئنتاسىيا گؤئتورمگىن چوخ چتىن اولدوغو گئىش چۈللەدە (و تخمين مىن يېش يوز ايللىك بير دئوردە) يارانمىش تورک ادبیاتى نين اساسن عئىنى بير ايدئيا-ائستىتكى منبعدن قايناقلانماسىنا سبب اولمۇشدور.

تورکلرین اوزونه مخصوص زنگین میفولوگیالاری، همین میفولوگیا اساسیندا فورمالاشمیش موکمل دینی دونیاگئروشلری (تاریچیلیق!) اولموشدور کی، قدیم تورک ادبیاتی ایدئیا-ائستیتیک ائنرژیسینی محضور بورادان گئتورموشدور. بونونلا بئله قدیم تورک ادبیاتی اونو يارادان خالقین، ائنتیک-مدنی سیستمین خاراكتئرینه اویغون اولاراق دونیاپا آچیق بیر ادبیاتدیر: ائرامیزدان اول ۱ مین ایللىن اورتالاریندان ائرامیزین ۱ مینیلیگی نین سونو ای مینیلیگی نین اوللرینه ده ک تورکلرین ياشادىقلارى گئنیش جوغرافیادا باش وئرمیش ایجتماعی-سیاسی حادیثه لر اونلارین ادبیاتیندا اوزونون کیفایت قدر درین ایزلىرینی قویموش، ئئینى زاماندا دونیانین موتختیف دینی دونیاگئروشلری نین، ایدئولوگیالاری نین تاثیری ايله يارانمیش اثرلر تورکجه يه ترجمەمە ائدله رک قدیم تورکلرین ادبیاتینی زنگینلشىرىمىش، دونیانین ان بین المیل، ان عومومبىشى ادبیاتلاریندان بىرى سوبىيە سینە قالدىرىمىشدىر.

قدیم تورک ادبیاتی، تامامىلە طبىعى اولاراق، ائتنوسون، خالقین عومومكوتلوی يارادىجىلىق مەھسۇلۇ اولان ائپوسلا باشلايىر. قدیم تورک ائپوسونون ایدئیا-ائستیتیک، پوئتیک-پوئتەخنولوژى دیفەرەتسیاسیسیاسى نتىجە سیندە قدیم تورک پوئریپاسى، سونرا لار (ائرامیزین ۱ مین ایللىگی نین اورتالاریندان) اىسە قدیم تورک نشى فورمالاشىر. و بو جور طبىعى-تارىخى دیفەرەتسیاسیسیا تدریجىن قدیم تورک ادبیاتی نین زنگین ایفادە - ژانر منظرە سینى ياراتماقلە فردى-پروفېسیونال اىستعدادىن (و يارادىجىلىق اوسلوبونون) فعالىتى اوچون ده گئنیش مئىدان آچىر.

عومومىتىلە، قدیم تورک ادبیاتی ایدئیا-ائستیتیک، ایفادە-ژانر اعتىبارىلە دونیانین ان موکمل ادبیاتلاریندان بىرى اولسا دا، لايق اولدۇغۇ سوبىيە ده آراشدىرىلىپ نشر ائدیلمە دىگىنдин اونون بارە سیندە نىنکى دونىادا، همین ادبیاتىن بىلاواسىطە وارىشى اولان تورک دونیاسیندا دا لازىمى گئنیشلىكىدە تصور يارادىلما مىشىدیر؛ حالبۇكى تورک ادبیاتى نین تارىخىنده خوصوصى دۇور اولان (و تورکلرین عومومى مدنى-معنوى كىچىميشىنى عكس ائتىرىن) قدیم تورک ادبیاتىنى بو و يا دىگر درجه ده بۇتۇو بىر شكىلە تقدىم اشىمك يالىز علمى دىئىل، عومومەن ایدئولوژى-معنوى بىر احتىاجىدیر. محضور بو احتىاجىن طلب اولونان سوبىيە ده ائدۇنلەمە مە سى نىن نتىجە سىدىرى كى، اىستەر اورتا عصرلرده، اىستەرسە ده يئنى دۇورىدە (ئلە موعاصلىر دۇورىدە دە!) تورک اىتتەللىكتۇوالى نين معنوى دونیاسى بىر سىرا حاللاردا غىرى-هارمونىك ایدئیالارین داغىدىجى تاثیرىنە، دوشونجە، مدنىت ائكلەكتىكاسىنا معروض قالمىشدىر.

قدیم تورک ادبیاتی نین اساسیندا ان قدیم دئورلردن فورمالاشیب گلن تورک میفولوگییاسی دایانیر دئیدیکده بیز میفولوگییانین ادبیاتین یارانماسینا ایلک تکانی ایله یاناشی سونراکی دئورلرده، آردیجیل اولاراق، ادبی پروسئسی ایدئیا-ائستیتیک باخیمدان قیدالاندیرماسینی دا نظرده تو توروق. و قیید ائتمک لازیمدیر کی، بو جور قیدالانما تورک ادبیاتی نین یالنیز تامامیله اورژینال اثرلرینه آید اولماقلات قالماییب، باشقا دینی دونیاگئوروشلری زمینیندە، تورک تانریچیلیغیندان موعین سوییه ده ایمتنیاع اولوندوغو موحیطلرده یارانمیش تورکجه اثرلرده ده بو و یا دیگر درجه ده اۇزونو گؤسترمکده دیر. بو دا اوندان ایره لى گلیر کی، تورکلر نه مانیلیگی، نه بوددیزمی، نه خریستیانلیغی، نه یهودیلیگی، نه ده ای مین ایللىن سونو ایی مین ایللىن اوللریندن اعتیبارن اونلارین اساس دینی دونیاگئوروشلرینه چئورىلن ایسلامى بیلاواسیطه دئیل، تورک میفولوگییاسی، خوصوصىلە اونون اینکىشافى نین کئیفیتچە ئئنى مرحلە سى اولان تانریچیلیق اساسیندا قبول ائدیرل.

قدیم تورک میفولوگییاسینا گئرە، يوخارىدا گئى، آشاغىدا ئېر یاراندیقدان سونرا اونلارین آراسیندا اینسان اوغلو عمله گلەمیشدىر. دونیانین دامى اولان ماوى گوپىدە دوغان گونش قدیم تورکلر آراسیندا خوصوصى ایلاھى مضمون داشیدیغیندان خاقانىن-تورک حؤكمدارى نین چادىرى همىشە اوزو شرقە قورو لارمیش. ئېر اینسانلارین مسکونلاشىغى دئورد طرفدن عبىارت، سونو دىنیزلرلە احاطە اولونموش كىفایت قدر گئىش بىر مکان كىمى تصوور اولونموشدور. گوندوغان - ایره لى، گونباتان - گئرى، بورادان ایره لى گله رك، جنوب - ساغ، شىمال اىسە سول طرف ساپىلمىشدىر کى، بو دا قدیم تورکلرین زنگىن جوغرافى ماراقلارى نین اولدوغونو گؤسترىر.

قدیم تورکلرە گئرە، دونيا اوج حىصە دن عبىارتىدىر: يوخارى دونيا، اورتا دونيا، آشاغى دونيا. لاكىن قىيد ائتمک لازیمدیر کى، همین تصور او قدر ده موڭممە اولمامیش، دونیانین گئى و يئردىن عبىارت اولماسى دوشونجە سى داها گئىش يايلىمىشدىر. دونیانین داغىلیب يئىدىن قورو لىماسى بارە دە كى عومومىشىرى ايدئيانىن مئىدانا چىخماسیندا تورک تفکىكورونون دە خىدىمىتى اولموشدور: ائله كى، " گئى يوخارىدان سىخىر، ئېر آيرىللىر " ، ياخود " ئېر-گئى لرزە يە گلیر " ، او زامان اىشىق چكىلىر، قارانلىق چۈكۈر، اينسانلار، حيوانلار، قوشلار " يولونو آزىر " ... اوج اىل سورن همین خاوس " گئيون رحمى " ايله آرادان قالخىر، دونیانین هارمونىياسى بىرپا اولونور. ائرامىزىن ۱ مین ايللىگى نين اورتالارىندان اعتىبارن تورک تفکىكوروندە آرتىق خوصوصى سىيىتىمى اولان دين سوییه سينه يوكسلن تانریچىلیغین اساس اوبرا زى - تانرى آنلايىشى مەمض تورک مىفيك دوشونجە سى نين مەھصولودور. و ماراقلىدىر کى، هله مىفین گوجلو اولدوغۇ دئورلرده

د تانری اوبرازی موعین موستقیلییه مالیک اولموش، گئی، یاخود یئر کیمی دونیانین (کوسموسون!) ترکیبینه داخلی ائدیلمه میش، ۱ مین ایلیین اورتالاریندان ایسه آرتیق دونیانین، اینسانلارین، حادیشه لرین محضر تانری طرفیندن ایداره اولونماسی باره د کی تصور تورک جمعیتینده، خوصوصیله اونون یوخاری طبقه سینده آپاریجی یئر توموشدور. لakin طبیعیدیر کی، تانری آنلایش-ایدیاسی تانریچیلیق دینی نین اساسی کیمی فورمالاشانا، یاخود موکمللشنه قدر خیلی درجه د کونکرئت، حتی آنتروپومورف سعجیبیه داشیمیشدیر. همین دؤورده تورکلر تانرینی هر شئیه قادر بیر قهرمان، یئنیلمز بیر ایگید سایمیش، اونون شرفینه مراسیملر کئچیرمیش، قوربانلار کسمیشلر. دوغوم ایلاھه سی اولان اومای ایسه تانری نین خانیمی ایمیش.

قدیم تورک منبعلری گؤستریر کی، خاقان، اونون قواردیاسی تانری ایله اومایا عادتن بیرلیکده عیبادت ائدر، آپاردیقلاری دؤبیشلدن قلبه ایله قایتماق اوچون اونلاردان یاردیم دیله برمیشلر. همین منبعلرده خاقانین واختاشیری تانری ایله صوحبتشمه سی، اوندان گؤستریشلر آلماسی، بو ایلاھی گؤستریشے عمل ائتمه دیکده ایسه جزالندیریلماسی باره ده تصوورلر ده ع کس اولونور. زامان کئچدیکجه تانری ایدیاسی نین گوجلنمە سی نین، میغدن دینه کئچیلمه سی نین نتیجه سیدیر کی، خاقان اوزونو تانری نین حیمایه سینده حیس ائدیر، خالقی محضر اونون ایراده سی ایله ایداره انتدیگینی ایناما بیلدیره رک اوزونون رئال ایجتماعی-سیاسی میسیسیاسینی روحانی-ایلاھی منبیعه باغلاپیر. و اعتیاف اولونمالیدیر کی، تانریچیلیغین بیر دین کیمی فورمالاشماسیندا، تانریچی روحانیلرین یئتیشیب مخختیف فورمالاردا فعالیت گؤسترمه لرینده، همین دینین خالق ایچریسیندە تبلیغینده تورک خاقانلاری، اونلاری احاطه ائتمیش آریستوکراتیا ایلک دؤورلردن ماراقلی اولموشلار. قدیم تورک میفولوگییاسیندا موقدس یئر - سو (ایدیک یئر-سو) اوبرازی دا مۆوجود اولموشدور - همین اوبرازین فونکسییاسی موعین قدر تانری - اومایین ایلاھی فونکسییاسینا اویغوندور. بونونلا بئله یئر - سو، گئرونور، داها چوخ یورد - وطن حیسی نین تظاھرودور. عمومیتلە، تورکلرده " وطن "، " وطن توتماق " تصوورو چوخ گوجلو اولموشدور کی، بو دا، هئچ شوبهه سیز، اونلارین میفولوگییاسینا یئنی ایدیالار گئیرمیشدیر.

قدیم تورکلرده یئرالى دونیا تصوورو نون اساس قهرمانی ائرلیکدیر. او، تانری نین غضبینه گلمیش اینسانلارین، اگر بئله دئمک مومکونسە، هامیسی، بد روحالارین حؤکمداریدیر.

قدیم تورک میفولوگییاسی نین ان چوخ ماراق دوغوران موضوع علاریندان بیری ائتنوسون اوز گئنئزیسینه موناسیبیتى، داها دوغروسو، ائتنیک منشاینە وئردىگى ایلکین بدیعی-فلسفى

اینتئرپرئاسییدیر. عومومیتله، قدیم تورکلر اینانمیشلار کی، اونلار قورددان تؤره میشلر، اجدادلاری محض بوز قورددور. بونونلا یاناشی داغدان (قایادان)، آغاچدان تؤرنمە تصوورلری ده واردیر کی، بو جور اینتئرپرئاسیا رنگارنگیلیگی قدیم تورک میفولوگییاسی نین دینامیک لیگینی، قدیم تورک اینسانی نین ایدراك ایمکانی نین گئنیشلیگینی گؤستریر.

آلای-پروتورک-تورک میفولوگییاسیندان تورک تانریچیلیغینا قدر گلیب چیخان پروسئسین تاریخى زنگینلیگی اوزونو اوندا دا گؤستریر کی، تورکلرین سونرالار قبول اشتدیکلری دینلرین آنلاشلار سیستئمی تانریچیلیق ئىكسىکونو ايله كیفایت قدر موکمەل ایفادە اولونور. و لاکین، طبیعى کی، ایستر مانیلیک، ایستر سە دە خوصوصىلە بوددیزم تورکدیللە مانیچى، ياخود بوددیست ادبييتا اوزونە مخصوص ایدئیالار، ایدراك تئخنولوگییاسى ايله یاناشى، اوز تئرمىنولوگییاسینى، سۆزون گئنیش معناسىندا ایفادە طرزىنى ده گتىریر.

قدیم تورک ادبیاتينا حىس ائدیله جك قدر تاثیر گؤستریمیش گلمە دینى دونياگۇروشلەردن بىرینجىسى، يقىن کی، مانیلیکدىر. اصلا ایرانلى اولان نققاش مانى نین اىسى عصردە شرق اولكە لریندە يايماغا باشلا迪غى مانیلیگىن اساسىندا زردوشتلوك - خىيرلە شرین، ايشيقلا قارانلىغىن موبارىزە سى دایانسا دا، بورادا قدیم دئورون موختلىف دینلریندن (زردوشتلوك، بوددیزم، خريستيانلىق و س.) اخز اولونمۇش ایدئیالار كومپلېكتىشىرىلىمېشىدیر. اوزونو " حقىقت اللەن نین ائلچىسى " سايان مانى دونيادا مۇ موجود اولان بوتون دینى دونياگۇروشلىرىنى بىرلەشىرىدە رك اونىيئر سال " دونيا دینى " ياراتماق ایديغاسى ايله چىخىش ائدیرىدى کی، بو دا " دونيا دئولتى " قورماق بارە دە دوشون تورکلر اوچون ماراقلى اولمايا بىلمىزدى. لاکين مانیلیگىن اسكتىزىمى - ايشىغى، خىيرى (روحۇ!) قارانلىقىدان، شىرىن (بىندىن!) قورتارماق بارە دە کى گؤسترىشى حىاتىسۇر تورکلر آراسىندا گئنیش يابىلماق، معنوى - ايدئولوژى داياق تاپماق ايمكانيينا مالىك دئىيلدى.

مانىنин تىلىمېنده قدیم تورک میفولوگییاسى، خوصوصىلە دونيائىن يارانماسى حاقىنداكى تصوورلرلە سىلىشىن مقامالار كیفایت قدردىر. تانرى نین قارانلىغىن، شرین، بىندىن دېيىل، محض ايشىغىن، خىيرىن، روحون يارادىجىسى اولماسى؛ اينسانىن ماھىتىنин بىندە يوخ، روحدا تظاھورو، دونيائىن (ماتىرىيائىن) خاوس، موکمەل اينسانىن (روحون) كوسموس سعجىيە سى داشىماسى قناعتىنە گلن مانى، گۇرۇنور، يالنىز موقدىس كىتابلارى اوېرىنملە كیفایتلەمە مىش، اوز تىلىمېنى ياراداركەن قدیم تصوورلەردن، مېفلەردن دە اىستىفادە ائتمىشىدیر.

مانیلیگین شرقی تورکوستاندا یاپیلماسی نین ان ایتئنسیو دئورو ۱ مین ایللىن سون عصرلرینه دوشدویوندن گومان ائتمک اولار کى، مانیچى تورک ادبیاتى دا اساسن ھمین عصرلرده يارانىب يايپىلمىشىدیر.

قديم تورک ادبیاتينا اهمىتلى تاثير گؤستردىمىش گلمه دينلردن بىرى ده بوددىزمىدىر. ان قديم دونيا دينى اولان بوددىزىم ۱. ۱ مين ايللىن اورتالاريندا يارانسا دا، توركىلر آراسىندا مين ايل سونرا يايپىلماغا باشلامىش، بوددىست تورک ادبیاتى ايسه تخمين مانىچى تورک ادبیاتى ايله عئىنى دئورىدە اينكىشاف ائتمىشىدیر.

بوددىزىمین يارادىجىسى اولان قاوتاما بوددا (" ايشيقلانمىش " معناسىندا)، ترجمە يى-حالى افسانە لره بورونموش اولسا دا، تارىخى شخصىتىدىر. منبىلر گؤسترىر كى، قاوتاما بوددانىن اصل آدى سىددىخار تىخادىر. او، شاك طاييفاسى نين ھۆكمدارى سوددۇخودانىن اوغلۇ، شاهزادە دىر. سارايدا ياشىيان، زنگىن، فيراوان حىات سونن شاهزادە يئىنېتىمە ايللىرىنده اينسانلارين موختليف سېبلىر اوزوندن چىكىلىرى عذبالارى گۈرۈپ اونلارا كۆمك ائتمك اوچۇن بىر چاره تاپماق اومىدىلە سارايدى ترک ائدىر. اوزون اذىتلە دۆزدۈكەن سونرا، قىرخ ياشلاريندا تانرىيدان ايشيق آلىب (ۋئرگى وئريلىب) بوددا اولور. و اينسانلارى خىلاص ائدن قوووه يە چئورىلىر. افسانە ده دئىيلير كى، بوددا روحن ثابىت، دايانيقلى اولسا دا، فورماسىنى-شىكلىنى دىيىشىرىپ موختليف طبقة لردىن اولان اينسانلارين، حتى موختليف حيوانلارين، قوشلارين جىلىدىنده ظۇھور ائتمىشىدیر.

بوددىزىمین ماهىتىنى اونون دئورد حقىقت بارە ده كى كانونلارى آيدىن گؤسترىر: ۱) اىضطيراب مۇوجىددور، ۲) هر بىر اىضطيرابىن سببى وار، ۳) اىضطيرابا سون قويماق اولار، ۴) عومومىتله، اىضطيرابلارين قارشىسىنى آلماق مومكىندور. بوددىزىمە گۈرە، اىضطيرابدان خىلاص اولماغان سىكىز يولو مۇوجىددور كى، بورا يا ۱) اىدراك-آنلامانىن، ۲) حركتىن، ۳) نىطقىن، ۴) داورانىشىن، ۵) حىات طرزى نىن، ۶) جەدلرىن، ۷) گۈرمە-سېرىن و ۸) دوشونجە ايله حرکت بىرلىگى نىن دوزگونلۇگو، دوغرو-دوروستلۇگو داخىلدىر.

ھر بىر اينسانىن خىلاص يولو ايسە محض " بوددانىن يولو " دور. گۈرۈندۈيو كىمى، ھم مانىچىلىكىدە، ھم ده اوندان داھا موكمىل بىر دينى-ايئولۇزى سىستئم اولان بوددىزىمە اينسان، طبىعتى اعтиيارىلە، غېرى-موكمىل سايىلىر، اونون تکامولو، اينتىباھى رئال دونيادان كناردا، روحون دىالىتكىتىكاسىندا آخтарىلىر. ھمین آخтарىشلارين ياراتدىغى توركىدىلى ادبىاتىن ايدئيا-مضمونو عومومىن مانىچى، ياخود بوددىست ادبىات كونتىكستىنده خوصوصى اورزىنالىغى ايله

فرقلنمه سه ده، بو ادبیاتلارین تورک ائستتیک تفککورونه میستیک خاراكتئلی یئنى ایدئیالار گتیردیگى شوبه سیزدیر. سونراکى اورتا عصرلرده تورک ادبیاتیندا گئنیش یاپیلمیش صوفیزمین کؤکلرینى ده محض بورادا آختمارماق لازیم گلیر.

قدیم تورک ادبیاتی نین سون مرحله سی ایسلامین تورکلر آراسیندا یاپیلماسى، اساس دینی-معنوی دونیاگؤروشو فورماسینا چوپیریلمه سی ایله باشلايیر. تانريچیلیقدان ایسلاما کئچید، عومومیتله، ایلکین اورتا عصرلر تورک تفککورو تاریخى نین ان قلوبال پروبلئملریندن بیریدیر. ۱۰-۱۳ عصرلر تورک ادبیاتی نین گئنیزیسى آراشدىریلاركىن داها چوخ غئیرى-تورک موسلمان منبعلرینه موراجیعت ائدیلدیگىنە گؤرە تانريچیلیقدان ایسلاما کئچیدین تیپولوگییاسى آیدینلاشدیریلمامىشىدیر. لاکىن " تانرى-الله " (" کیتابى دده قورقۇد ") آنلاپیش-ایدئیاسى ایسلامین قبول ائتدیكىلرى ایسلام خوصوصىلە معنوی-مدىنى ساھە ده، اوز ایدراكى مضمونونا گؤرە عربلىر، ياخود فارسلارين قبول ائتدیكىلرى ایسلامدان فرقەلە نىر؛ بو خالقلارىن هر بىرى دونيانىن ان موکمەل (و موترققى!) دىنинى اوز قدیم میفولوگییالارى، اپوسالارى اساسیندا قبول ائتمىشلر. و آراشدىرمالار گؤستریر کى، تورکلر ایسلاما کیفایت قدر کامیل معنوی-یدئولوژى تفککور، زنگىن ایدراك مدنیتى ایله گلمىشلر.

" کیتابى دده قورقۇد "، يوسىف. بالاساقونلونون " قوتادقوپىلیق " ادیب احمد. يوقناکى نین " عتبە الحقاقيق "ى، نیظامى نین " خمسە " سی تانريچیلیقدان ایسلاما کئچید دؤوروندە تورک بدیعى-فلسفى تفککورونون نه قدر بؤیوک قودرتە، انتئرژىيە مالىك اولدوغۇنۇ عكس ائتىرىر.

* * *

قدیم تورک اپوسو بىر نىچە مین ایللىك میفولوژى-اپىك دوشونجە آختمارىشلارى نین نتىجە سى اولاراق ائرامىزدان اول ۱ مین ایللىين اورتالاريندا فورمالاشمىشىدیر. خالقىن مدنىت تاریخىنيدە خوصوصى حادىشە اولان ھەمین دؤورە قدر تورک ادبى-فلسفى تفککوروندە ھانسى ايجتماعى-کولتورولوژى ایدراك پروسئىسلەر نین گئتىدىگى بارە دە معلوماتلار يا چوخ آزىز، يا دا يوخدور. لاکىن بىر مسلە معلومدور کى، قدیم تورک اپوسونون اساسیندا پروتورک-تورک میفولوگییاسى دايانيز. و آرتىق قىئيد ائتىدىگىمیز كىمى، پروتورک-تورک میفولوگییاسى كونكىتلىكىن عومومىلىيە (موجردىلى) دوغرو اينكىشاف ائتمىش، بو ایدئيا-معنوی تکامول پروسئى تورک تفککورونو، خوصوصىلە اونون قاباقجىل سوبىيە سىنى تانريچىلەغا گتىرىپ چىخارمىشىدیر. تانريچىلیق تورک اپوسونون اىفادە تئخنولوگییاسى نين زنگىنلشىمە سى ایله تكمىللشمىش، اونون (اپوسون) ایدئيا-

مضمون اساسلارینی موعينلشديرن گئنراتور اولموشدور. تانريچيلىق دونياگؤروشونون موعينلشىمە سى ايله اونا قدركى بوتون ائتنيك-ايدئولوژى ايدراك فورمالارى تانريچيلىغا تابع اولور، ميفولوگىيا بوندان سونرا محضر حاقيندا صؤحبت گئدن موكمىل دونياگؤروشونون (تانريچيلىغىن) " منطىقى " ايله ياشايىر، اونو تاماملايىر. موشاھىدە لر گوسترىر كى، قدىم تورك جمعىتىنده كوتلۇي دوشونجە دن فرقلى اولاق، " پروفېسیونال " دوشونجە (يوخارى سىلەكىن، جمعىتىن يوکسک طېقە لرى نىن دوشونجە سى) داھا چوخ تانريچيلىغا اساسلاني.

قديم تورك ائپوسو ايله تخمينى ئىينى دؤورده تشككول تاپان، توركچولوك تفككىرۇنون ايدئيا- مضمون اساسىنى تشكيل ائدن تانريچيلىق ائله بىر موكمىل ايدئولوژى-معنوى سىستئمىدىر كى، قدىم تورك مدنىتىنى (او جومله دن ادبىاتىنى) همین سىستئمىدىن كناردا اىضاح ائتمك مومكۇن دئىيل. چونكى قدىم تورك ايدراكى نىن ان بؤيوك اثرى همین ايدراكىن گلېپ چىخدىغى " تانرى " ايدئيا-اوبرا زىدىر كى، تورك وارلىغى اونو بوتون پوتئنسىال ايمكانى ايله ياراتمىش، ان آزى مين ايللىك (!). ۱ مين ايللىكين اورتالاريندان ائرامىزىن ۱ مينىلىكى نىن اورتالارينا قدر) ايجتماعى-معنوى حىيات تجروبە سى نىن ائتنيك (اونيئسال) ايدراك مئتدولوگىياسىنا چئورىلمىشدىر.

تانرى گئيلر عالمى ايله باغلىدىر: لاكىن توركون ياشادىغى تورپاگىن دا، جمعىتىن ده، قibile نىن ده طالعىنى تانرى موعينلشىرىپىر. اگر تانرى اىستىمە سە، كىمسە تورك جمعىتى نىن حؤكمدارى (كاغانى) اولا بىلەمز. اونا گۈرە ده توركىلدە هم ده حؤكمدار كولتو مۆوجود دلەمۇش، حتى تانريچيلىغىن تىززولوندن سونرا دا ياشامىشدىر.

اولا بىلىسىن كى، تانريچيلىق اۆزونە قدركى ميفولوژى دونياگؤروشونو تامامىلە اينكار ائتمك گوجوندە اولما مىشىدىر. لاكىن او، ماهىت اعтиبارىلە، تورك دوشونجە سىنە، ان آزى، تك الله لىغىن عرفە سى ايدى. توركوسستاندا گئنىش يايلىميش افسانە يە گۈرە، اللهين رسولو محمد مراجا چىخدىغى گىچە پئىغمېبرلەر آراسىندا تانيمادىغى بىر شخصى گۈرۈش و جبرايلدان اونون ھانسى پئىغمېبر اولدوغۇنۇ سوروشىمۇشدو. جبرايل جاواب وئرمىشدى كى، او، پئىغمېبر دئىيل، ۳۳۳ ايل سونرا توركوسستانى دىنەمىزە دؤندرە جك ساتىق بوغرا خانىن روحودور...

توركلىرىن اىسلامى قبول ائتدىگى دؤورون تارىخچىلىرى يازىردىلار كى، توركلىر ھمىشە تك بىر تانريبا اينانير، عىرلىرىن ده عئينىلە بىر اللهى اينانمالارى اونلارى اىسلاما ياخىنلاشىرىپىردى.

قديم تورك ميفولوگىياسى عمومىتۈر ك ائپوسوندا تانريچيلىق قدر بؤيوك رول اويناناما مىشىدىر و اوينانىدا ده بىلەمدى. موكمىل ائپوس تفككىرۇ اوچون تك بىر تانرى (تك بىر حؤكمدار، تك بىر

.....
قهرمان!..) لازیم ایدی. اونا گؤره ده قدیم تورک ائپوسونون (موختلیف منبعلرده بو و یا دیگر شکیلده موحافظه اولونموش داستانلارین) اساس قهرمانلاری " تانرى " اوپرازى نین ترانسفورمالاری اولان حؤكمدار-قهرمانلاردیر کی، اونلارین ایراده سی همین داستانی یارادان ائپوس تفککورونون (خالقین، ائتنوسون، ائتنیک-مدنی سیستمین و س.). بیلاواسیطه ایراده سیدیر. تانرى تورک اینسانینی، تورک جمعیتینی، تورک دؤولتینی (و تورک حؤكمدارینی) حیفظ ائدیر.

قربده اول خریستیانلیغین، سونرا ایسلامین، شرقده ایسلامین (اوغوزلار آراسیندا)، بوددیزمین و مانیچیلیگین (کارلوق-اوغورلار آراسیندا) یا ییلماسی قدیم (عوموم) تورک ائپوسونا همین دینلر - دونیاگؤروشلریله علاقه دار موعین موتیولر، ایدئیالار گتیریر. اساسن ۱۰-۵ عصرلرده باش وئرن بین الخالق معنوی-ایدئولوژی کونتاکتلارین نتیجه سینده تورک ائپوسو شرقده چین-تیبیت، هیند-ایران، عرب، قربده ایسه گترمان، اسکاندیناو، اسلامویان ائپوسلاری ایله قارشیلاشیر.

۹-۱۰ عصرلرده آشاغیداکی تورک ائتنیک-کولتورولوژی رئگیونلاری فورمالاشیر کی، بو دا قدیم (عوموم) تورک ائپوسونون دیفترئنسیاسیاسی اوچون ائتنیک-ایجتماعی زمین اولور: تورکوستان، ياخود مرکزی آسیا؛ شیمال-قرب، ياخود شرقی آوروپا؛ جنوب-قرب، ياخود قافقاز-کیچیک آسیا.

بئله لیکله، قدیم تورک ائپوسونون زنگینلیگی، ایدئیا-ائستتیک موکمملیگی تانریچیلیغین فلسفی ایدراک ایمکانلاری نین گئنیشلیگی ایله، تورکلرین تاریخی نین، ایقتیصادی، ایجتماعی و سیاسی حیاتلاری نین زنگینلیگی، چو خطرفلیلیگی، فعالیغی ایله، نهایت، اونلارین آتایدان آوروپانین ایچریلرینه قدر گئنیش بیر جوغرافیادا، موختلیف خالقلارلا، ائتنوسلارلا فعال علاقه ده اولوب عومومدونیا پروسئسلرینده آردیجیل ایشتیراک ائتمه لری ایله بیلاواسیطه باغليیدیر. محض بوتون بونلارین وحدتده تاثیری نین نتیجه سیدیر کی، قدیم تورک ائپیک عنونه سی هم شرق، هم ده قرب خالقلاری نین ائپوس تفککورونه، ادبیاتینا، مدنیتینه تاثیر گؤسترملکه ياناشی، خوصوصیله ۱ مین ایلilikده، شرق ائپیک-مدنی عنونه لری نین قربه داشینیماسیندا چوخ مهم رول اوینامیش، تخمین مین ایل عرضینده شرقله قرب آراسیندا اساس معنوی-کولتورولوژی او توروجو اولموشدور.

قدیم تورک ائپوس تفککورونون موختلیف منبعلرده زمانمیزه قدر گلیب چیخمیش اساس اثرلری متنشوناسلیق سجیبیه سینه، موحافظه اولونما اوسولونا گؤره بیر-بیرلریندن فرقله نیر: اونلارین چوخ آز بیر حیصه سی او زون زامان شیفاھی شکیلده خالق آراسیندا دولاشمیش، يالنیز سون دؤورلرده يازبیا آلینمیشdir؛ اکثر حیصه سی ایسه اورتا عصرلرده تورک و یا غئیری-تورک دیللى منبعلره سپلنیمیش، همین منبعلرده یا بیلاواسیطه اکس اولونموش، یا دا متنده " گیزله دیلمیش " (مثلن،

ا.فیردووسی نین " شاهنامه " سینده اولدوغو کیمی) دیر - تورک ائپوس تفککورونو (اونون متنلرینی) بربا ائتمک ایشی علمی وظیفه کیمی بو گون ده قارشیدا دایانماقدادیر . قدیم تورک داستانلاری ، اساسن ، ۱.۱ مین ایلیین اورتالاریندان مئیدانا چیخسا دا ، ائپوس عننه سینه اویغون اولاراق ، داها قدیم دئورلرین حادیثه لری ، ایجتماعی ، ائتیک - ائستئتیک احوال - روحبیه سی ده اونلاردا اوز عکسینی تاپمیشیدیر . آپاریجی اوقات ، دونیاگوروشو ، ائتیک - ایجتماعی ائموسیبا ایسه محض داستانلارین فورمالاشدیغی دئوره آیددیر .

" قدیم تورک ائپوسو " بیر آنالیش کیمی بیر ده اونا گئره شرطیدیر کی ، اونون تظاهر فورمالاری نین حجمی ، منظوم ، ياخود منثور فورمادا اولماسی ، دیل - اسلوب خوصوصیتلری باره ده کونکرئت معلومات يوخدور ؛ آرتیق قئید ائدیلیدیگی کیمی ، منبعلرده همین اثرلرین ، اساسن ، " قیسا مضمونو " و یا " سوئت " ئى موحافیظه اولونموشدور . بئله مضمون و سوئتلرین اوزو ده بیر سیرا حاللاردا يا تام دئییل ، يا دا " موعاصیرلشیرلیمیش " ، موئین مقامالاری تحریفه معروض قالمیشیدیر . چین و یا ایران منبعلرینده موحافیظه اولونموش قدیم تورک داستانلاریندا (اصلینده ، داستان سوئتلرینده) نینکی بیر سیرا موتیولر ، حتی آدلار بئله دیشیکلییه معروض قالمیش ، تورک آدلاری چین و یا ایران آدلاری ايله عوض ائدیلیمیشیدیر ... بوتون بونلارلا برابر ، قدیم تورک داستانلاری قدیم (عوموم) تورک ائپوسونو " رئکونستروکسیبا " ائتمک اوچون يئگانه مهم منبعلر دیر .

البته ، ائپوس (ائلجه ده قدیم تورک ائپوسو) سادجه داستان دئییل ، آپاریجی ائتیک - میللى ایدئیانین تضییقی ايله موختلیف سوئتلر ، موتیولر وئرن ، منسوب اولدوغو خالقین ایجتماعی - ائستئتیک تفککورونون اساسلارینی (و اینجه نوانسلارینی) بوئولوکده ایفاده اىدن مؤحتشم داستان پوتئنیسیادیر . اونو تام حالیندا بربا ائتمک اولماز ، مؤوجود منبعلر اساسیندا يالنیز تصوور ائتمک مومکوندور کی ، همین تصوور ایدئیا - ائستئتیک ، پوئیخنلولوگیا و س . کومپونئتلرین عوضو وحدتینی طلب ائدیر .

قدیم تورک میفولۇزى دونیاگوروشونون (و ائپوس تفککورونون) ايلك موکمل مەھسۇلالاریندان اولان دويانین يارانماسى حاقيندا تصوور - داستانى ۱۹ عصردە بئیوک تورکولوق و رادلوف آلتايدان يازبىا آلمیشیدیر . ياراندیغى دئوردن ایکى - اوچ مین ايل سونرا يازبىا آلینماسىنا باخما ياراق ، داستان قدیم ایدئیا - مضمون خوصوصیتلرینى ، دئمک اولار کى ، بوتونلوكده موحافیظه ائتمیشیدیر . بو ایسه ایسلامى (ائلجه ده باشقا دینلری كوتلۇ شکىلده) قبول ائتمە مىش آلتاى توركىلری نین يئنى

دؤورده ده هله قدیم زامانلارین ایدئولوژی " احوال-روحییه " سی ایله یاشامالاری نتیجه سینده مومکون اولموشدور.

میفیک دونیاگؤروشون تاثیری آلتیندا اولان داستاندا قدیم تورکلرین (حتى پروتوتورکلرین) دونیانین یارانماسی باره ده ائپیک تصوورو عکس اولونموشدور. " خاوسدان کوسموس " منطیقینه اساسلانان همین تصووره بو و یا دیگر شکیلده دونیا خالقلاری نین چوخونون دوشونجه تاریخینده تصادوف اولونور.

قدیم تورکلر اینانیر کی، دونیانین (کوسموسون) تشكکولونده تانری قارا خانین (ایدئیانین!) رولو آپاریجیدیر. آنحاق، گئونور، او، بو دونیانی یالنیز خئیرخاھ دوشونجه لر، عمللر دونیاسی کیمی یاراتماق ایقتیداریندا دئیل - تانری قارا خان حدیثه لره آنحاق او حالدا موداخیله اندیر کی، بدخواهیلیق خئیرخواهیلیدان یوکسە يه قالخماق، دونیانی ایداره ائتمک، " کوسموس " آ حؤکم ائلمک ایدیعاسینا دوشور. عومومیتلە ایسه، وارلیق آغ آنانین حؤکمو، تانری نین (ایدئیانین!) ایراده سی ایله یارانمیشdir.

تورکلرین تئرگیشی حاقینداکی تصوور-داستانلار (بوز قورد داستانلاری)، چوخ گومان کی، دونیانین یارانماسی حاقینداکی میفولوژی-فلسفی-بدیعی دوشونجه کونسیپسییادان سونرا فورمالاشمیشdir. ۱.۱. مین ایللىین اورتالاریندا تشكکول تاپدیغینى گومان ائتديگیمیز همین تصوور-داستان گؤئیتورک دؤورونده (ائرامیزین ۱ مینیللىگى نین اورتالاریندان سونرا)، تاریخى ایدئیا-مضمونونا جىدى خلل گلمه دن یئنیدن دیرچلمیشdir. داستانین ایکى واریانتى گئیتورک، اونلارдан داها فرقلى اوچونجو واریانتى ایسه اوینور دؤورونه آیدdir. هر اوج متن چین منبعلرینده ثبیت اولونسا دا، داستانلارین اساس موتیولرینه اورتا عصرلر تورک منبعلرینده ده تصادوف ائدیلir.

اوغوز کاغان داستانی قدیم تورک ائپوسونون ان موکممل تظاھورلریندن بیرى، بلکه ده بیرینجیسیدir. داستانین ۱.۱. اى مین ایللىین سونلاریندا فورمالاشدیغینى گومان ائتمک اولار. ائرامیزین بیرینجى مین ایللىیندە تورکلر آراسیندا گئیش يازىلماش، تخمینن همین مین ایللىین سونو ۲ مین ایللىین اوللریندن اعتیبارن داها چوخ اوغوز تورکلری نین ائپیک تاریخى فونکسییاسیندا چیخیش ائتسە ده، منشایی، تیپولوگییاسی باخیمیندان عومومتورک میقیاسلى حادیثه دیر.

اوغوز کاغان داستانی نین ایدئیا-مضمونو، پوئیک خوصوصیتلری باره ده کیفایت قدر تصوور یارادان آشاغیداکی اساس يازىلی منبعلر مئوجوددور: تخمینن ۱۳ عصردە اوینور اليقباسى ایله تورکوستاندا يازىلماش کیچیک بیر متن (وولدن ده، سوندان دا ناقیضdir)، ف.رشیدالدینن ۱۴

عصره آید فارسجا "جامع التواریخ" کیتابیندا بؤیوک بیر حیصه ، بیزه گلیب چیخان نوسخه سی ۱۶ عصره آید (۱۱ عصر منبعییندن اوزو موعین رئداکته ایله کوچورولن) "کیتابی دده قورقدو" ، ۱۷ عصرده ابولقازی خان خیوه لی نین یازدیغی "شجره ی تراکیمه" و س.

اوغوز کاغان تانری منشالیدیر، مرکزلشیش تورک جمعیتی نین (دؤولتینین) ائپیک یارادیجیسی، حؤکمداری و هامیسیدیر. اونون تانری منشایی ایله یاناشی تانری تیپولوگیاسی دا واردیر کی، بو دا اوژونو، هر شئیدن اول، گئی قیزلاری ایله اولنمه سینده گوئستریر. اوغوزا (اوونون خالقینا) یول گوئسترن، اونو دوشمن اوزرینده قلبه یه آپاران، تورکلرین دونیا دؤولتی یاراتماسینا کؤمک ائدن گئی (بوز) قورد دا اوغوزون بیلاواسیطه تانری حیمایه سینده اولدوغونون ایفاده سیدیر.

اوغوز کاغان داستانی نین تورک ائپیک عننه سینده هم ایدئیا-ائستئتیک، هم ده فورما-پوتئیک باخیمدان مؤحکم یئر توتماسی داستاندان بحث ائدن، دئمک اوilar کی، بوتون آراشدیرمالاردا قید اولونموشدور. تورک ائپوس تفککورونو، گورونور، اوغوز کاغان داستانی (یاخود داستانلاری) قدر سیستئملى عکس ائتديرن، بو درجه ده موکمبل بیر اثره تصادوف ائتمک چتیندیر.

تورک تئرگیش تصوور-داستانلاری نین، اوغوز کاغانین ایدئیا موتیولری اساسیندا ۱ مین ایللين اورتالارینا قدر فورمالاشدیغینی گومان ائتیگیمیز سیئنپی داستانی ۲ عصرده یاشامیش سیئنپی حؤکمداری تانشئه هوی یابقونون غئیری-عادی (ایلاھی!) دوغولوشو، قهرمانلاغی باره ده دیر. چین منبعلرینده قیسا مضمونو قورونوب ساخلانمیش بو داستانین بیر واریانتی نین دا ورادلوف طرفیندن آلتای تورکلریندن یازیبا آلینماسی گوئستریر کی، او، تورکلرین یادداشیندان اوزون زامان سیلینمه میشیدیر.

آلپ ار تونقا داستانی ان گئجی ۱. ۱ مین ایللين سونلاریندا فورمالاشمیش اولسا دا، همین داستاندان تورکجه چوخ آز شئی، یالنیز م. کاشقاری "دیوان" یندا قییده آلینمیش مشهور آغى قالمیشیدیر. آنحاق گومان ائدیلیر کی، توران حؤکمداری آلپ ار تونقا (آسسوریبا منبعلریندە مادووا، هئرودتون "تاریخ" یندا مادیئس، ایران منبعلریندە افراسییاب) حاقیندا هم تورانلیلار (اصلیندە، تورکلر)، هم ده ایرانلیلار آراسیندا خوصوصی داستان تشکیل ائدە جىڭ قدر افسانە لر، روایتلر دولاشمیش، افیردووسى "شاھنامە" نى یازارکن ایران منبعلری ایله یاناشی، تورک منبعلریندن ده ایستیفادە ائتمیشیدیر. افیردووسییه، حاقیندا صۆحبت گئدن موضوعدا اثر یازماگى سیفارىش وئرن تورک حؤکمداری سولطان ماحمود قزنوی همین موضوععنون تورکلر اوچون شرف گتىرن حادىشە

لردن بحث ائتدیگینی بیلیردی، " شاهنامه " مؤلیفی نین ایرقچی موقوع توتدوغونو گؤردوکده ایسه غضبلنمیش، شاعیری موکافاتلاندیرماقدان، تمامیله طبیعی اولاراق، ایمتبان ائتمیشدی. آلپ ار تونقا داستانی " شاهنامه " مؤلیفی طرفیندن " تحریف ائدیلسه " ده، بورادا تورک حؤكمداری آلپ ار تونقانین جاهانگیرلیک ائهتیراسلاری، وطنپورلیگی، حاق عدالت (دونیا نیظامی) اوغروندا موباریزه سی و س. هئچ ده سوناجان ایتیریلمه میشدیر. تانری نین ایراده سی ایله حرکت ائدن حؤكمدار، نتیجه اعتیباریله، طالعدن قاچا بیلیمیر، بدخواهیلیقا اولدورولور و " دونیا بییه سیز، صاحبیسیز قالیر " .

داستاندا قدیم تورکلرین گئنیش جوغرافی تفککورو، دونیادا گئدن میقیاسلى ایجتماعی-سیاسی پروسئسلرە نظارت ائدە بیلمک باجاریغى، دؤولتچیلیک تصوورلارى و س. عکس اولونور. م.کاشقارى " دیوان " نینداکى پارچالار گؤستریر کى، آلپ ار تونقا داستانی ایرى حجملى منظوم بىر اثر ایمیش، چوخ گومان کى، ۱ مین ایللىن سونو ۲ مین ایللىن اوللارینه قدر تورکلر آراسیندا اونون موعین حیصە لرینى، ياخود ھامیسینى ازبر بیلن اوزانلار اولموشدور. داستانین قیسا مضمونو افیردووسى نین " شاهنامه " سی، م.کاشقارى نین " دیوان " ى اساسیندا بىر پا ائدیلمیشدیر (بو زامان نهال.أتسیزین رئکونستروکسییاسیندان گئنیش ایستیفادە اولونمودىر).

شو داستانى ماکئدونیيالى ایسگندرین تورکوستان يوروش ائتدیگى دئورون حادىشە لریندن بحث ائدن، گۈرونور، ا.ا. ۱ مین ایللىن سونو ائرامیزین ایلک عصرلریندە عومومتۈرك ائپوسو اساسیندا فورمالاشمیش بىر اثردىر کى، اوندان روایتلەر شکلیندە موعین حادىشە لر م.کاشقارى " دیوان " ایندا اوز عکسینى تاپمیشدیر.

قدیم تورک داستانلاریندا، افسانە لریندە ماکئدونیيالى ایسگندرلە باغلى احوالاتلارا تصادوف اولونماسى دونیانین بؤیوک جاهانگیرى نین يوروشلرینه، يعنى كونكرئەت تارىخى حادىشە لرە تورک ائپوس تفککورونون رئاکسییاسینى گؤستریر: همین رئاکسییانین مضمونونو بو جور عومومیلشىدیرمك اولار کى، ماکئدونیيالى ایسگندر نه قدر مغلوب ائدیلمز سرکرده، نه قدر مودریک حؤكمدار اولسا دا، تورک دونیاسى اوچون " گلدى-گئردىر "، اونا گۈرە ده شو داستانى نین قهرمانى ایسگندرین گلىشىنى لاقىيد قارشىلايىر، خوصوصى بىر تىبىر گۈرمە بى معناسىز ساير. و عومومىتىلە ماراقلیدىر کى، قدیم دئورلردن گلن عنونه يه اوینون اولاراق، ایلک اورتا عصرلر تورک تفککوروندە (ائىجە ده

سونزالار) قدیم دونیانین بؤیوک جاھانگیرینه موناسیبیت کیفایت قدر موثب اولموش، داهی موتھککیر نیظامی گنجوی ده " ایسگندرنامه نی " همین عننه نین تاثیری آلتیندا ياراتمیشدير.

ارگنکون داستانی تخمین ۱ مین ایللىین اورتالاریندا فورمالاشمیشدير. داستانین مضمونونو ۱۴ عصرده ف.رشیدالدین، ۱۷ عصرده ایسه ابوالقاضی خان دانیشیر.

تورکلرده ارگنکوندن چىخماق يازىن گلىشى ايله علاقە لندىرىلىميش، بو تارىخى حادىشە ايله باغلى مۇحشىم مراسىم يارانمیشدير. همین مراسىمە دمیر دئىمك، يعنى دمیرچىلىگىن موقدس (خىلاص ائدىجى) بىر صنعت اولدوغۇنۇ نومايسىش ائتدىرمك عادتى زمانمۇزە قدر گلىپ چىخمىشدير.

اويعور تورکلرى نين مېغۇلۇزى، تارىخى-ائىتتىك دوشۇنجه سى نين مەحصۇلۇ اولان كۆچ داستانى اونلارىن اۆتكۈنەن تارىيم حوضە سىنە كۆچمە لرىنەن بىت ائدیر. داستانىن بىر واريانىتى چىن، دىگرى ایران مېنجلەرنىدە قورۇنوب ساخلانمیشدير.

* * *

قدیم تورک شعرى نين اساسىنى روحۇ، مضمون-موندرىجە سى اعتىبارىلە قدیم تورکلرین اۆزلىرینه مخصوص معنوی اووقاتىنى، سوسىال پسىخولۇزى ماراقلارىنى عکس ائتدىرن لېرىكا تشكىل ائتسە ده، موختليف دىنى-روحانى گۇرۇشلىرىن تاثیرى ايله يارانمیش، لاکىن تورک دىلى نين پۇئىك ايمكانلارىنى تظاھور ائتدىرن نومونە لر دە كیفایت قدر گئىش يايلىمیشدير. عومومىتىلە، قدیم تورک حؤكمدارلارى نين سارايلارىندا پۇئىيابىا نە قدر يوکسک قىيىمت وئريلىدىگى بارە دە اهمىتلى تارىخى معلوماتلار واردىر؛ مثلى، بىزازىس ائلچىسى پېرىسکوس ھون حؤكمدارى عاطىللانىن ضيافت وئردىگى زامان اىكى شاعيرىن مجلىسىه تشرىف بويوراراق ھون دىلىنە اونون قەھرمانلىقى شرفىنە حسر ائتدىكلىرى شعرلر اوخودوقلارىنى يازىر.

قدیم تورک خاقانلارى نين پۇئىيابىا خصوصى ماراغىنى گۇستەرن تارىخى فاكتلار كیفایت قىددىر. عومومىتىلە، تورک خالقى نين ان قدیم زامانلارдан باشلاياراتق شعرە محبىتى، شاعيرىن (و شعرىن) موقدىسىلىشىرىلە سى ثوبوتا احتىاجى اولمايان بىر گئرچىلىكىدىر. م.كاشقارى " دىوان " ئى نين گىرىشىنە تورکلرین موختليف احوال-روحىيە لرە اويعون شعرلر قوشوب اوخودوقلارىنى آيرىجا قىيد ائتمىشدير.

موشاهیده لر گؤستيرىر كى، قدىم تورك شعرى بىرى دىگرىندن حيات طرزى، معنوى-ائستىتىك دۇوقۇ، دىنى-ايدهلۇزى دوشونجە لرى اعتىيارىلە بولۇشىندا بىر تصنیفات آپارماق مومكۇندور:

- (۱) اوبالاردا ياراناراق كوتلە لرىن احوال-روحىيە سىنى عكس ائتىدىن خالق شعرى؛
  - (۲) سىياسى-مدىنى مركزىلەدە ياراناراق خاقانلارين، حرب-دۇولت خادىملرى نىن قەھرمانلىيغىنى، مودرىيكلېگىنى عكس ائتىدىن ساراى شعرى؛
  - (۳) سىياسى-مدىنى مركزىلەدە ياراناراق خالق آراسىندا تبلىغىنە چالىشىلان، اساسن، گلمە دونياگۇرۇشلىرىنى خالقا آنلاشىقلى بىر تەخنولوگىيا ايلە تقدىم ئىدىن دىنى-مېستىك شعر.
- همىن تصنیفات، پىرىنسىپ اعتىيارىلە، قدىم تورك شعرى نىن ايدئيا-مۇھىمە ئىمكانلارىنى دا عكس ائتىرىر.

قدىم تورك پۇئىياسى نىن يارادىجىلارىندان يالنىز آز بىر قىىسى نىن آدلارى ايلك اورتا عصرلەر منبىلىنده عكس اولۇنسا دا، همىن پۇئىيەنن ايدئيا-ائستىتىك زنگىنلىگى گؤستيرىر كى، اونلارين سايى بىزە معلوم اولانلارдан بىر نىچە دفعە چوخ ايمىش. لەكىن چوخ تأسوف كى، نە م. كاشقارى، نە اوندان اولكى، نە دە سونراكى توبلايىجىلار بو مسلە يە خوصوصى دېقت وئرمە مىش، توبلايىب تقدىم ائتىكلىرى پۇئىيەن نومونە لرىنى، بىر نۇو، مۇلېسىزلىشىرىلىميسىلر. هەچ اولا بىلەمدى كى، تورك ائللىرىنى قارىش-قارىش گىزىن م. كاشقارى تورك شاعىرلىرىنە راست گلىب اونلارلا گۇرۇشىمە مىش، يارادىجىلېقلارىنى بولۇشىندا بىر دىگەر درجه دە ئۆرىنەمە مىش اولسۇن. تانرىچىلىقىدان اىسلاما كىچىد دۇورۇنون بؤۈپكى شاعىر-مۇتكىكىرى اولان يوسيف خاص ھاسىب بالاساقۇنلو دا "كوتادقو بىلىق" اثرىنده اۆزونقە دەر كى تورك شاعىرلىرى نىن يارادىجىلېق تجرووبە سىنندىن فايدالانمىش اولماسىنا باخما ياراق، دئمك اولار كى، اونلارين هەچ بىرى حاقىندا معلومات وئرمە مىشىدیر. قدىم تورك شاعىرى نىن بولۇشىندا بىر ئۆزىنچە دەر كى تورك شاعىرلىرى نىن يارادىجىلېق فعالىيەتى نىن منسوب اولدوغو خالقىن پۇئىتىك دونياگۇرۇشوندە تامامىلە احتىوا اولۇنماسى، اگر بىلە دئمك مومكۇنسە، اوندا ارىمە سى ايلە باغلىيدىر. خالقلا روح ياخىنلىغى او سوپىيە يە چاتىر كى، فەدى اولسۇلۇ خالقىن عومومى يارادىجىلېق اولساپۇنون عوضۇو ترکىب حىصە سى كىيمى تظاھور ائدیر.

تورك پۇئىياسى نىن ھەلە لىك ھەم آدى، ھەم دە ائىلرى معلوم اولان ايلك شاعىرى مانى موحىطىنەن يېتىشمىش آپرىنچور تىكىنلىرىدەر. اونون اىكى شعرىنى تورفان يازىلارى اىچرىيىسىنە تاپاراق آلىئ كوك نشر ائتىرىمىشىدەر. شعرلاردىن ھەر اىكىسى اىلاھىدەر. مانىچى تورك پۇئىياسى نىن

یارادیجیلاری سیراسیندا منبعلر آپرینچور تیگینله یاناشی باشقا بیر شاعیرین -کول تارکانین دا آدینی چکیر. لاکین اونون معلوم شعرلدن هانسیلارین مؤلifi اولماسى گوستریلمیر. بوددیست تورک پوئزییاسی نین نوماینده لریندن ایسه کی - کی، پراتایا شعیری، آشیق توتونق، چیسوبا توتونق، بويان کایا کال، کونچوک ایدوک کوت، کامالا آنانتا شعیری، سیلیق تیگین، کالیم کئیشى، چوچو و ب. آدلاری معلوم اولسا دا (سونونجوسو آدى م. کاشقارى طرفیندن چکیلەن يئگانە شاعیردیر، لاکین " دیوان " دا اونون یارادیجیلیغى باره ده، دئمک اولار کى، هئچ بیر معلومات وئریلمیر)، همین شاعیرلر يا آپرینچور تیگین کىمى، بير نئچە شعرین مؤلیفیدىرلر، يا دا منبعلرده موعين موناسىبىتله سادجه آدلارى قالمیشدىر. و تامامىلە طبىیدىر کى، بو شاعیرلر خالق آراسىندا، دئمک اولار کى، تانىنامىش، اونلارین اثرلرى ده يالىز موعين موحىطىدە (و موعين مقصىلە) يازىلیب اوخونوش، ياخود موافق دىنى -میستىك موسىقى نین موشایتى ايلە اىفا اوخونوشدور.

ايلك اورتا عصرلر تورک منبعلرى تصديق ائدىر کى، عرب منشالى " شعر " سۆزوندن اول توركىل بى معنادا کوشوق / کوشما، تاکشوت / تاكماك، اير / بىر، کوق و س. سۆزلر ايشلتىمىشلر. همین سۆز-تەرمىنلر موعاصىر تورک دىللىرىنده ده، بىر و ياخود دىگر فونتىيک فرقىلە ايشلەنۈكىدە داوم ائدىر. تورک دىلى نين فونتىيک، لئكسيك، قرامماتىك پوتئنسىيالىندان اوستالىقلا اىستىفادە اىدىن قدىم تورک شاعيرلرى موختليف فونكسيونال پوئىيک مودئللىر ياراتمىشلار کى، بورادا اساس تەخنىكى دېقت، تامامىلە طبىعى اولاراق، آلىتئراسىيانيں، هئجا تناسوبونون، لئكسيك-قرامماتىك تكرارلارين، سينتاكтик پاراللېزمین (كونستروكسييا تكرارلارينىن) گئن-بول ايشلە دىلمە سىندىن آلينان بدىعى اينتوناسىيابا، رىتمە وئريلىر.

قديم تورک شعرى نين هم مضمون، هم ده فورما خوصوصىتلىرىنى عكس ائتدىرين ان اعتىيارلى منبع، هئچ شوبهه سىز، م. کاشقارى نين " دیوانى لوغت التورک " اودور. بورادا وئريلميس نومونه لردن گۇرۇنور کى، قديم تورک شعرى نين هئجا (نقتى) بۇلگوسو اساسن $4+4$ (ياخود ۳) دور. بىر- بىرى ايلە قافىيلن اوج مىصراع شعرىن اولكى و سونراكى بىندرلى نين سونونجو مىصراعلارىيلا قافىيلن " سربىست " -آپارىجى مىصراع ايلە تماملاناراق هم مضمون، هم ده فورماجا بوتۇۋ بىر پئرىيەد (بىند) تشكىل ائدىر. شعرىن پوئىتىخنولوژى سىستەمىنى (بۇتۇولۇيۇنۇ) ده محض سون مىصراعلارين هارمونىياسى تامىن ائدىر. م. کاشقارى " دیوان " يىندا پراكنىدە حالدا وئريلە رك، هانسىسا تورک سۆزونون متنىدە ايشلەنە خوصوصىتىنى نومايىش ائتدىرمىك اوچۇن نومونه

گتیریلمیش موختلیف بندلرین هانسی شعر متنینه آید اولماسی دا همین عومومی هارمونیا پرینسیپی اساسیندا موعنیلشیدیر یلمیشیدیر.

لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، قدیم تورک شعری نین تاریخن موعنیلشمشیش همین قورولوش تیپولوگیاسی اساس اوالسا دا، بورادا قافیلنه نین میصراع اوليندە ئاظاھورونه، بندین موختلیف سایدا میصراعلاردان تشكیلینه، هئجا (تقتی) بؤلگوسوندە موختلیف ایمپروویزاسیالارا، ياخود آز-چوخ ئاییتلشمشیش فرقى قىلبلە دە مئىدان وئریلیر.

قدیم تورک پوئزیاسی باره ده دانیشارکن اونون يارانماسیندا، ایفاسیندا موسیقى نین اهمیتینی آئریجا قئید ائتمک لازیمدیر. موختلیف يازىلی منبىرده قوروونوب ساخلانشیش شعر نومونه لرى نین پوئتىخنلولوگیاسی آیدىنجا گؤستریر کی، موسیقى اونلارین رىتمى نین، ایتنوناسییاسی نین قوروولماسیندا مهم رول اوینامیش، همین شعر نومونه لرى يازىبا آلینارکن موسیقى نین طلبى ايله موعنیلشمشیش فورما (مثلى، شعرین ایدئیا-مضمونو ايله او قدر ده باغلى اولمايان، حتى يازىدا بىر قدر ده غشیرى-پوئتیك، ياخود غئیرى-ائستتىك گۈرۈن میصراع، بند تکرارلارى) ايمکان داخيلىنده ساخلانلیمیشیدیر.

ا. ا. ۵ عصردە چارسکیفلر طرفىندين هئرودوتا سوپىلە نیلمیش (و اونون مشهور "تاریخ" يىنده قدیم يونانجا عکس اولونموش) قدیم تورک (اقوز-اوغوز) ائپوسوندان بىر پارچا-بندى گنج توركولوق زاور حسنوو قدیم توركجه يه ترجمە-رئکونستروکسیبا ائتمکله قدیم تورک ائپوسو ايله قدیم تورک شعری نین ایدئیا-ائستتىك (ولینقووپوتىك) علاقە سىنى ثوبوت ائتمە يه چالىشمىشیدیر.

هئرودوتون وئردىگى متنين سطرى ترجمەسى:

اگر سىز، قوشلار كىمى گؤيە اوچماسانىز،

اگر سىچانلار كىمى يئرە گىرمە سە نىز،

اگر قورباغا تك باتاقلىغا دوشىمە سە نىز،

اوندا بى اوخلارلا وورولا جاق و گئرى دئنە جىكىنiz

(هئرودوت، ۴، ۱۳۲).

زاور حسنووون ترجمە-رئکونستروكسيياسى:

قالى، قالى، قارغا قاليقا قاليماسانىز،

قالى، قاراقو قارىما كولىمە سە نىز،

قالى، قورباغا چولىمنه قالىماسانىز،

قالى، چوراملارلا قارتلانمىش قارشى بولماسىنىز.

قديم تورك شعرى نين زمانمىزه قدر چين منبىلىنىد (و چين دىلىنىد) گلىپ چىخان نومونه سى ده دوشىنىن قفىل هوچومونا معرض قالاراق يورد- يووالارىندان دىدرگىن دوشىمە يە مجبور اولموش ھون توركلىرى نين معنوى آغريسىنى اىفادە ائدىر. ائرامىزدان اول ۲ عصرە آيد توركۈنۈن سطرى ترجمە سى آشاغىداكى كىمىدىر:

يئنچى-شان داغىنى ايتىردىك،
قادىنلاريمىزىن گۈزلىگىنى اليمىزدىن آلدىلار،
سىلان-شان يايلارارىنى ايتىردىك،
حیوانلاريمىزى چوخالداجاق وسايطى اليمىزدىن آلدىلار.

آتسىز هemin توركۈنۈن پوئىك ترجمە-رئكۈنستروكسيياسىنى بو جور وئرمىشىدیر:

يئنچى تاغىق يىتوردىمىز،
كاتون كۈركىن آلتوردىمىز،
سىلان يىشىق كاپتوردىمىز،
آدقىر، كوچوق آلىپ باردى.

توركلىين سوسىال-سياسى حياتى نين عوضۇو تركىب حىصە سى اولان موختليف مىقىاسلى، موختليف خاراكتېرىلى موحارىبىه لر، دؤيوشلر، حرbi-ائتىوغرافىك موناقىشە لر اونلارىن ان قديم دۈورلەن بىرى خوصوصى دۈوقلە ياراندىقلارى مىفلەر، داستانلارلا ياناشى پوئىيانىن دا اساس مۇوصوعسونا چئورىلمىشىدیر. جسۇر اىكىدىلرىن دؤيوشلەرde گۈستەرىدىكلىرى قەرمانلىغىن تىرنىمۇ دىقىتى اىلک نؤوبە ده جلب ائتسە ده، دؤيوش، ياخود قەرمانلىق توركولرىنىدە حرbi موناقىشە لرىن دوغوردوغو غىيرى-عادى منظرە لر، دؤيوشچونون كىچىرىدىگى حىسلەر ده تصویر اولۇنماشىدۇر. تورك دؤيوش صنعتىنى بوتۇن اينجە لىكلرى ايلە عكس ائتدىرەن بو توركولرىن، آدى بىزە معلوم

اولمایان مؤلیفری نین، حاقیندا بحث ائتدیکلری حربی صحنه لرین بیلاواسیطه ایشتیراکچیسی اولدوغونو سویله مه يه، ائله بیلیریک کی، هر جور اساس واردیر.

دؤیوش، ياخود قهرمانلیق تورکولری م. کاشقاری نین " دیوان " يندا پراکنده حالدا وئریلمیش بند- نومونه لرین ایدئیا-مضمون، پوتئیک فورما با خیملاریندان آردیجیل دوزولمه سی يولو ايله ترتیب اندیلمیشدير. بو شعرلرین چوخوندا موضوع کونکرئت، يعني موناقیشه طرفلری اساسن معلوم اولسا دا، دؤیوشلرین تاریخی موعین دئیل، او دور کی، همین تورکولرین نه زامان ياراندیغینی يالنیز تخمین اتىمك مومکوندور کی، بو دا ۱ مین ايلليين ايکينجى يارىسىنى احاطه ائدن بئويك بير اىپوخانى تصوورىد جانلاندىرىر. بو و يا دىيگر درجه ده کونکرئىلىك اوزونو اونوماستىكادا: اشتۇنیم، ياخود اشتۇپونىم (تاقنۇت، باسمىل، چومول، اوغۇر و س.). هيدرونىم (ائرىتىش- بىرىتىش چايى، ايلا- ايلى چايى) و آنتروپونىملىدە (اوئار، كاتۇن سىنى، اوغراق و س.) ده گۆستەریر.

دؤيوش، ياخود قهرمانيلق توركولرى، بير قايدا اولاراق، دؤيوش قهرمانى نين ديليندن سؤيله نير كى، بو دا شعرىن ھم مضمونونا، ھم ده بديعى اينتوناسياسينا موعىن صممىيلىك گتىرير. و ھمين شعرلرده مؤىيىف-قهرمانىن خاراكتىرى آچىلىرى. گۈرۈنۈر كى، او يالىزى اۆز ائل-اواباسى نين قوروپوجوسو اولماقلار قالمير، عئىنى زاماندا آخىن- باسقىنلارا رهبرلىك ائدىر، قىيمت الله كىچىرير، بير قالىب كىمى مغۇلبو قابىلىتىسىزلىكىدە سوچلايىر، ياد دىنلىرى قول ائتمىش همتايفالارينا قارشى داها آمانسىز اولوب اونلارين تاپىناقلارينى داغىتىماقدان، موقىسىلىنى تحقىر ائتمىكدىن چىكىنمير... و بو جور حادىتە - احوالات بوللۇغو ھمىن توركولره آيدىنحا سئچىلىن (شعرلىرىن رىتىم-اينتوناسياسينا تايشر ائدىن) بير آخار سوژىت گتىرير.

قدیم تورک پوئزییاسی نین ھم کمیت، ھم ده کئیفیت-صنعتکارلیق باخیمیندان اھمیتلى بیر حیصه سی قهرمانلارین اولومونه حسر اولونموش عاغیلاردید. بونلاردان توران حؤکمداری آلپ ار تونقا، ھون خاقانی آتیلا دئیلیمیش آغیلار قدیم تورکلرین میللى دؤولتچیلیک حیصه لرى نین نه قدر گوجلو اولدوغونو بیر داھا تصدیق ائدیر. همین شعرلرده حؤکمدار-قهرمانین تاریخى قودرتیندن دانیشیلیر، اونون اولومو ایله دونیانین بىيە سیز-صاحبیسیز قالماسى، ایجتماعی نیظامین پوزولا جاغى گؤستریلیر.

آلپ ار تونقا آغیسى بؤيوک توران حؤكمدارى نىن شرفينه يارادىلىميش داستانىن داومى (بىلە دە، سونلۇغو) اولوب م.كاشخارى " دىوان " ئى نىن موختليف صحيفە لرىنە بند-بند سېلىنىشىدیر. بؤيوک ھون-تۈرك حؤكمدارى آتىلانىن اولومونە حسر اولۇنۇمۇش آغى يارە دە معلوماتى ايسە ئە

عصر تاریخچیسی یوردانس وئیر. گئرمان-قوت دیلیندە موحافیظە اولونموش ھمین آغى نىن سطرى ترجمە سىنى بؤیوک تورك ادبىاتشوناسى فواد كۈپرولو آشاغىداكى شكىلە تقدىم ائدیر: هونلارىن ان بؤیوک حؤكمدارى، مونجوكون اوغلو، ان جسور طايفالارين باشىندا دوران آتىلا اوزونە قدر گۈرولمە مىش بىر قوووه ايلە اسكتىتىيا، گئرمانىيا كىمى بؤیوک اولكە لره بىيە لندى. او، بو بؤیوک اولكە لرىن بىر چوخ شەھىرىنى توتوب رومانى قورخويا سالدى. باشقا يئرلرىن دە اونون پنچە سىنه كىچە جىگىنەن قورخان روما آتىلانى يالنىز يالوار-ياخارلا، هر ايل وئردىگى وئرگىلە ساكتىلشىدىرە بىلدى. بوتون بو قەھرمانلىقلاردان سونرا او، طالعىن خوصوصى بىر ياردىمپىلا دونيادان گىتدى. لاکىن دوشمنلىرى نىن هوچومو، ياخود اوز آداملارى نىن خيانىتىلە دئىل، توى-دوپۇن نشە لرى اىچرىسىنە، گوجونە هئچ بىر خل گلەمە يىن خالقى آراسىندا، ان كىچىك بىر آغرى-آجى بئلە دويمىدان دونيادان گىتدى. هئچ بىر كىسەن اينتىقام طلب ائدە بىلەمە جىگى بىر اولومو تصویر ائتمىگى كىم باجارا جاقدىر؟..

قديم توركلىرىن طبىعتلە، خوصوصىلە يازىن گلىشى ايلە باغلى حىسىلردى، دويغولارى، اساسن ايلين بو چاغىندا كىچىرىدىكلىرى موختلىف مراسىملىر دؤورون پۇئىياسىندا كىفایت قدر گئىش عكس اولونموشدور. اوميدىنى طبىعتە، اونون نعمتلىرىنە باغلايان، طبىعت آچىلاندا آچىلىپ، توتولاندا توتولان تورك جمعىتى اوچون داغلارين قارى نىن ارىمە سى، او جسوز-بوجاقسىز چۆللرىن ياشىلاشىمىسى، اطرافدا اوو حيوانلارى نىن چو خالماسى، آت يوروپىن، كاروان كىچىن يوللارين آچىلىماسى سوپۇق، اينسانلارى ان موختلىف باخىملارдан ايمىتاخانا چكىن قىشىدان سونرا اىچىدىن گلن بىر بايرام طنطەنە سى، دونيابا يېنىدىن دوغولما اىدى. قديم تورك شعرى تورك اينسانى نىن بىر طبىعى ھىجانىنى، هر ايل عئىنى ھوسلە كۆكىرە يىن اشتەرىزىسىنى اوزونە مخصوص مهارتە تقدىم ائدیر.

يازىن گلىشى ايلە علاقە دار كىچىرىلىن مراسىملىر ھله ان قديم زامانلارдан موعىن دونيا گۈرۈشۈ عكس ائتىرىمكىلە خالقىن اطراف عالمى، ائلچە دە اوزونون بىر عالمە كى يېرىنى درك ائتمىك اوچون اهمىتلى اىجتماىي سەتيمول اولموشدور. چو خلو سايدا اينسانلارى بىرلشىدىرن، موختلىف يارىشمالارلا، عومومن قارشىلىقلى علاقە لرلە، صىنعتكارلىق ائلىمئنتلەرلى ايلە زنگىن اولان (و باشلىجاسى، طبىعى آخىنلا يارانسا دا بؤىوک ايدئيا-ائستەتىك مضمون داشىيان) مراسىملىر تورك جمعىتى نىن معنوى-روحى بىرلىگى نىن مۇحكىملەمە سىنه اهمىتلى تاثير گۈستەردى.

دونيا پۇئىياسى نىن اساس مۇوضۇعىلارىندان بىرى (بلكە دە، بىرىنچىسى!) اولان سئوگى بىر كىشى نىن بىر قادينا (ياخود عكسىن) جىنسى اىستەگىنەن باشلايىپ اىلاھى سوپىيە يە قدر قالخان

ائله بیر معنوی ائئرژیدیر کی، اونسوز ادبیاتی، صنعتی تصور ائتمک، دئمک اولار کی، مومکون دئییل. تورک پوئتیک تفکر و نون ایلک گنجیلیک دؤوروندە سئوگی تورکولری، هئچ شوبهه سیز، زمانمیزه قدر گلیب چیخانلار دان موقاییسە ائدیلمیه جک قدر چوخ اولموشدور. لاکین م. کاشقاری " دیوان " یندا اوز عکسینی تاپان شعر پارچالاری دا گؤستیر کی، سئوگی قدیم (و ایلک اورتا عصرلر) تورکونون زنگین معنوی عالمی نین عوضوو ترکیب حیصە سیدیر.

قدیم تورکلری بیر آز دوست، بیر آز دا دوشمنجه سینه سجییلندیرن مؤلیفلر اونلارین خاراكتئریندە اوج جهته ظارافاتیانا اوئنم وئیرلرلە: ات یئمک، آت مینمک و قادین سئومک... نظردن كئچیرمک ایمکانیمیز اولان نومونه لر تصدیق ائدیر کی، سونونجو جهت يالنیز طبیعی-جینسی احتیاجین اؤدنبیلمه سی معناسیندا دئییل، عئینی زاماندا يوکسک ائستتیک حیسلرین، دوشونجه لرین تظاهورو کیمی ده درک ائدیلمه لیدیر. و اونوتماق اولماز کی، اورتا عصرلرین زنگین تورک صوفی ادبیاتی نین، محبت داستانلاری نین ایدئیا-ائستتیک منبعیندە محض قدیم سئوگی تورکولری دایانیر.

قدیم تورک شعری نین م. کاشقاری " دیوان " یندا بو و يا دیگر درجه ده اوز ایفادە سینی تاپمیش مودریکلیک لیریکاسی، ياخود فلسفی لیریکا ایستر-ایسته مز بو باره ده آیریجا دانیشیلماسینی طلب ائدیر. همین شعرلر قدیم تورک ادبیاتی نین اساسن سون دؤورلرینه آيد اوlsa دا، دئمک لازیمدیر کی، تورک پوئزیاسیندا فلسفی دوشونج (مودریکلیک عونصورلری ایلک مرحلە لردن کیفایت قدر اهمیتلى یئر توتموشدور. یوسیف خاص حاجیب بالاساقونلۇنۇن مشهور " قوتادقو بیلیق " ى (11 عصر) ده همین موکمەل عنونه لرین بیلاواسیطە داومیدیر.

قدیم تورک شعری نین ۱ مین ایللىن اورتالاریندان باشلایان، لاکین داها چوخ ۱ مین ایللىن سونو ۲ مین ایللىن اوللاریندە گئنیش میقیاس آلان ایکینچى قولو دینى-میستیک پوئزیادیر. و آرتیق قئید ائدیلدىگى کیمی، همین پوئزیانى يارادانلارین آدلاری دا بو و يا دیگر شکیلده زمانمیزه قدر گلیب چیخمیشدىر. تورک دینى-میستیک پوئزیاسى ایکى ایستیقامتىدە -مانیچى و بوددیست شعر ایستیقامتلىرىنده اینکىشاف ائتمىشدىر. بو شعرلر اصل تورک شعرلریندن (تورکولردن) يالنیز ایدئیا-مضمونونا گۈرە دئییل، پوئتیک فورماسینا گۈرە ده اساسلى فرقىلە نىر. ان مهم فرقىلر اوندان عىبارتدىر کی، ایکینجىلر ده ۱) حجم بؤیوکدور، ۲) بىنلر بعضن دئرەد يوخ، سكىز مىصراعەدان تشكىل اولۇنور، ۳) مىصراعەلار اوزوندور، ۴) قافىلئىمە عادتن مىصراعەنین سونوندا دئییل اولىنده دىر و س.

قدیم تورک دینی-میستیک شعرلری نین متنلری ۲۰ عصرین اوللریندە شرقى تورکوستاندا (اساسن تورفاندا) تاپیلمیش مجموعه لردن گؤتۈرولرک آ. لى كوك، و.بانق، آ.فون. قابئن، ر.ر. آرات طرفیندن نشر ائدیلمیشdir. تورک مانیچى، ياخود بوددیست روحانى-میرزە لرین اویغور (سوغۇد) الیفاسى ايلە ترتیب ائتىيگى بىو مجموعه لر مىن ایل عرضىنده نه قدر ياخشى قورونسا دا، موعىن صحىفە لرى دوشوش، بىر سىرا حاللاردا متنلر پۇزولوب اوخونماز اولمۇشدور. اوナ گئرە ده قدیم تورک دینی-میستیک شعرلری نین بىر قىيىمى تام دئىيل.

حاقىندا صۆحىت گىدىن شعرلرین نه درجه ده اورژىنال اولوب-اولماماسى تورک فىلولوگىياسى نين موبايىشە لى مسلە لریندن بىرىدىر. و بورادا بىر-بىرىندىن اساسلى شىكىلە فرقىن اوج مولاھىظە مۇوجوددور:

۱. قدیم تورک دینی-میستیک پۇئزىياسى مانیچى، ياخود بوددیست دینی-ايدئولۇزى گۇرۇشلىرى بىلاواسىطيه تبلىغ ائدىن اورژىنال اثرلردىر.

۲. قدیم تورک دینی-میستیک پۇئزىياسى مانیچى، ياخود بوددیست دینی-ايدئولۇزى گۇرۇشلىرىنى تبلىغ ائدىن قدیم ھىيند-سانسکريت، ایران، چىن، تىبىت و س. دىللرده يارانمیش زنگىن پۇئزىيَا نومونە لرى نين قدیم تورک دىلىنە بىلاواسىطيه ترجمە سىدىر.

۳. قدیم تورک دینی-میستیک پۇئزىياسى اورژىنال مانیچى، ياخود بوددیست پۇئزىيائىن ايدئيا-مضمون، پۇئتىك-فورما تىپولوگىياسى نين تىپىقى ايلە توركىچە يارانمیش، بىر نؤو، ھىېرىد بىر دوشونجە نين مەھسۇلۇ اولان اثرلردىر. اونلارى نه تام ترجمە، نه ده تام اورژىنال حساب ائتمىك اولمازدى.

لاكىن بىر مسلە تامامىلە آيدىندىر كى، قدیم تورک دینی-میستیک شعرى كونكىرەت ايدئولۇزى-تبلىغى مقصىلە مانىچىلىگى، ياخود بوددېزىمى يايماق مقصىلە قىلمە آىينمیش اولسا دا، ھەمین اثرلر سادىجە نظم دئىيل، يوکسک ادبى-بىدېمى كىئيفىتە مالىك اولوب قدیم توركلىرىن بىدېمى-ائىستىتىك مەنىتى نين يوکسک سوپىيە سىنى بىر داها نوماپىش ائتىرىرىر.

قدیم تورک ادبیاتیندا شعردن فرقلى او لاراق نشین ایلک نومونه لری خئیلی گئچ ۱ مین ایللين اورتالاریندان سونرا مئیدانا چیخیر. و موشاھیده لر گؤستیرىر کى، همین نومونه لر اؤز ایدئيا-مضمون، پوئىك تئخنولوگىيا قايناغىنى قدیم تورک ائپوسوندان آلير.

قدیم تورک نشى نىن شاه اثرلىرى گؤپىرک ايمپئيرىياسى نىن سون دئورلریندە ۷ عصرىن سون ۸ عصرىن ایلک اونىلىكلىرىنده اورخون چايى حوضه سىنده " بنقو تاشلار " (" ابى داشلار ") اوزىزىنە حك اولۇنۇش كىتابه لردىر. قدیم تورک (رون) اليفاسى ايله يازىلەميش همین كىتابه لردىن تارىخ اعتىبارىلە بىرىنچىسى اونگىن (۷ عصرىن ۸۰-جى ايللىرى نىن سونو ۹۰-جى ايللىرى نىن اولى)، اىكىنچىسى تونىكىك (۸ عصرىن ایلک اون ايللىگى نىن سونو اىكىنچى اون ايللىگى نىن اوللرى)، اوچونجوسو كول تىقىن (۷۳۲)، دئردونجوسو ايسە بىلگە خاقان (۷۳۴) دىر. يوكسک دئولتچىلىك دوشونجە سى نىن اىفادە سى اولان بو كىتابه-اثرلر قدیم تورک ائپوسوندان گلن موكمەل ادبى- بدیعى تفکىكىرۇن يئنى تارىخى دئوردە كى داۋامى-اينكىشافىدىر. كىتابه لرده نە قدر كونكىرەت تارىخى شخصىتلەر، حادىثە لر بارە سىنە دانىشىلىپرسا دانىشىلىسىن، موطلق ھمین شخصىت و يا حادىثە لرىن غىيرى-كونكىرەت ائپىك منشاينىن چىخىش ائدىلىر، " تارىخە قدركى " تصوورلە اىستىناد اولۇنۇر. مىلن، كول تىقى نىن شرفينە يازىلەميش آبىدە ده گؤپىرک دئولتى نىن يارانىب فورمالاشماسى تارىخى بارە ده صۆحبت گىتىسە ده، متن قدیم تورک داستانلارى نىن ائپىك تەكىيە سىنە، بدیعى اىنتوناسىياسىنى موحافىيەتە ئەدىر. گؤپىرک دئولتى ۶ عصرىن اورتالاریندا فورمالاشدىغى حالدا ھمین آبىدە ده اونون (گؤپىرک دئولتىنин) تارىخى نىن آز قالا دونيانىن يارانماسىندا باشلادىغى گؤسترىلىر كى، بو دا ائپوس تفکىكىرۇنون " تضييق " ئى نىن نتىجە سىدېر. و ھمین " تضييق " اوزۇنۇ گؤپىرک دئولتىنى ياراتمىش كاغانلاردا، اونلارين گۈردو يو بؤيۈك اىشلەرن، موختىلif خالقلارىن، طايفالارين اونلارين (كاغانلارين) بو دونياندان گىتمە سىنە كىرنىمە سىنەن -پرىنسىپ اعтиبارىلە، اولۇش تارىخى حادىثە لردىن دانىشىلەندا دا گؤستىرىر.

قدیم تورک (رون) كىتابه لرىندىكى قەرمانلار تارىخى شخصىت اولسالار دا، اونلارين ايدئيا- بدیعى تقدىماتى قدیم تورک ائپوسونداكى قەرمانلارين تقدىم اوسولونو خاطىرلا دىر. اىلتريس كاغان دا، اىلىبىلە خاتون دا، بىلگە كاغان دا، تونىكىوك دا، كول تىقىن ده رئال تارىخى خىدەتلىرى ايله تصویر اولۇنما لارينا باخما ياراق سانكى ائپىك قەرمان طالعىي ياشامىشلار، اونلار (ئىلچە ده اونلارين اوبرازىنى يارادان گؤپىرک يازىچىسى) قدیم تورک ائپوسوندا اولدوغو كىمى يالنىز بىر تانرىيما اينانىر، هر بىر حادىثە نىن مەھىن تانرى نىن اىرادە سى ايله باش وئرىدىگىنە قطعىيەن شوبەھە ائتمىرلە.

لاکین گؤیتورك کاغانلارى، قىھىمانلارى آپاردىقلارى موقدس موبارىزه لرىن مئخانىكى اىشتىراكچىلارى دا دئىللر، اونلار تئز-تئز درىن سىياسى-ايىئولۇزى دوشونجە لرە دالىر، خالقىن، دؤولتىن طالعىنى دوشونور، مورككىب وضعىتلاردن چىخىش يولو آراماقلە حادىشە لرە اىستيقامت وئرمىدىن چكىنمىيرلر. و او دا حىس اولۇنور كى، گؤیتورك حؤكمدار-قىھىمانى تانرىچىلىغى دىنى-مىستىك (فاتالىست) مضموندا قىبول اشتمكە ياناشى اونو كونكىرەت تارىخى فعالىتى نىن، سىياسى اىستكلىرى نىن ايدئولوگىياسىنَا چئورىمك گوجوندە دىر.

امىنلىككە دئمك اولار كى، گؤیتورك نىرى نىن، ياخود گؤیتورك دۇورو تورك نىرى نىن اساس قىھىمانى تانرى (و موقدس يئ، سو) طرفىندەن موحافىظە اولۇنان، منسوب اولدوغۇ خالقىن، ياخود خالقلار بىرلىگى نىن (دؤولتىن!) اىجىتماعى-سىياسى، معنۇي ايدئاللارىنى موداھىعە ئىدىن تورك كاغانى حؤكمدارىدیر (ياخود شاھزادە دىر). اونون مۇوجىدلوغۇ خالقىن خوشبختىلىگى، اولومو ايسە بئىوک كدرى كىمى تقدىم اولۇنور.

گؤیتورك نىرى نىن يارادىجىلارى بارە دە معلوماتلار يوخ درجه سىىنە آزدىر: تونىكوك كىتابە سىنى يا تونىكوكون اۇزو، يا دا اونون شخصى كاتىب-يازىچىسى؛ كول تىقىن، بىلگە خاقان كىتابە لرىنى ايسە، مىتلرىن اۇزوندە قىيد اولوندۇغۇ كىمى، اونلارىن نىلىنдин اولان يوللىغۇ تىقىن يازمىشدىر. كول تىقىن، بىلگە كاغان كىتابە لرى نىن عئىنى مۇئىلە (محض يوللىغۇ تىقىن) طرفىندەن يازىلماسىنى او دا گؤئستىر كى، هر ايکى كىتابە اوچۇن عمومى اولان بوتۇو متن پارچالارى، اىفادە-ابرازلار مۇوجىددور.

قىديم تورك نىرى نىن اىكىنچى قولونو مانىچى و بوددىست دىنى-مىستىك اثرلر تشكىل ائدىر. قىديم شرق (ايران، سانسکريت، چىن، تىبەت) دىللرىنдин ترجمە-تىبەل ائدىلەمىش هەمین اثرلەدە تورك ايدئولۇزى-بىدېمى تىفكىكىرۇنون نە درجه دە، هانسى سوپىيە دە اىشتىراكى موباحىشە لى اولسا دا، قىديم تورك مانىچى، ياخود بوددىست نىرى نىن يالنىز مئخانىكى چئورىمە اولدوغۇنۇ قىبول ائدە رك يوزىرلە يازىلى آبىدە دن ادبى-بىدېمى حادىشە كىمى ايمتىناع اشتمك دوزگون اولمازدى. و اونو دا نظرە آلاق كى، حاقىندا صۆحەت گىئن اثرلىرىن بىر قىىسى نىن اورزىنالى الدە ائدىلەمە دىگىنەن اونلارىن چوخۇ عمومىتىلە مانىچىلىگىن، ياخود بوددىزىمەن تارىخىنى ئويىنەمك اوچۇن اورزىنالى عوض ائدە جك منبىلدىر.

تورك مانىچى نىرىنده ان چوخ ماراق دوغوران اثر ۸ عصرە آيد اولدوغۇ گومان ائدىلەن "خواستوانىيەت" (مانىچىلىرىن تۆۋەبە دوعاسى) دىر. ایران دىللەرلى نىن بىرىنەن ترجمە تىبەل ائدىلەمىش

اثرین موختليف اليفبالارلا بير نئچه نوسخه سى نين زمانمизه قدر گلېب چاتماسى اونون تورك مانيچيليك موحيطينىدە موعين قدر گئىش يايىلدىغىنى گؤسترىر. "نورلو تانرى مانى" نين شرفينه يازىلماش توركجه نثر اثرلىرى اىچرىسىنندە تام متننرلە ياناشى چوخلۇ ناتامام پارچالار، فراقەنتلر واردىر كى، بو دا تورك مانيچى نثرى نين هم ايدئا-مضمون، هم ده اىفادە-فورما آختابىشلارى نين شعرده اولدوغو كىمى اينتئنسىبو گئتىدىگىنى تصديق ائدىر.

قديم تورك بوددىست نثرى نين ان مەشور آبىدە سى شرقى توركوسنانين بئشمالىق شەھرىندن اولان سينقىكىو سئلى توتونقۇن ۱۰ عصردە چىن دىلىنندن ترجمە-تبديل ائتىدىگى "آلتون ياروک" (قىزىل ايشيق)دىر. اثرین چوخلۇ نوسخه لرى مۇوجوددور. بوددىزىمەن اساسلارىنى تبليغ ائتمك مقصدىلە قلمە آلىنماش "آلتون ياروک" ادبى-بديعى باخىمدان دا دىققى چكىر. قديم تورك بوددىست نثرى نين اونلارلا، حتى يوزلولە اورزىيال، ياخود غىبرى-اورزىيال نومونە لرى دونيانىن موختليف كىتابخانالارينا سېلنىمىشىدیر.

* * *

"كىتابىي-دده قورقۇد" (۱۱ عصر) ۱ مىن اىليلىين سونلارينا دوغرو فورمالاشمىش (البىتتە، داها قديم سوژئتلر اساسىندا!) "دده قورقۇد" ائپوسونون يازىلى فورماسىدیر، كىتابدىر.

"دده قورقۇد" ائپوسو قديم (عوموم) تورك ائپوسو ايلە اورتا عصرلە آذربایجان، تورك و توركمەن ائپوسالارى آراسىندا كىچىدە تشکىل ائدىر. لاكىن قىيد ائتمك لازىمدىر كى، "دده قورقۇد" ائپوسو توركلىرىن شرقىن قربە (مرکىي آسىيادان كىچىك آسىيابا) آخىنى-حركتى دۇوروندە آذربایجان اراضىسىنندە فورمالاشمىشىدیر. همین دۇورده (و همین اراضىدە) گلمە موسىلمان توركler (اوغۇزلار) يېرىلى كافىرلە: آ) قىيچاقلار، ب) اىيئر-قاققازارا، ج) بىزانسا-يۇنانلارا قارشى ووروشور، ايسلاەمەن جوغرافى حودودلارىنى گئنېشلىدىرىدىلەر.

ائپوسون تشككولو (هم داها قديم سوژئتلرین ايدئيا-بديعى باخىمدان بىرلشىمە سى، هم ده همین ايدئيا-بديعى طبلەرە اوغۇن يئنى سوژئتلرین يارادىلماسى) بىرىنچى نؤوبە ده ايسلاەما كىچىدە باغلى ايدى.

"کیتابی-ده ده قورقود" دا (داها گئیش میقیاسدا اپوسدا!) تصویر ائدیلمیش ایجتماعی-سیاسی حادیشه لر، عایله-معیشت موناسیتلىرى و س. تورك اپوس تفککوروندە "میفولوگیبا دئورو" نون آرتىق چوخدان بىتىب "تارىخى دئور" اون باشلاندىغىنى تصديق ائدىر. و موشاهىدە لر گۆستىرير كى، "دده قورقود" اپوسونداكى آذربايچان توركلىرى نين يادداشىندان توركوسстан، دئمك اولار كى، سيلينميش، كىچىك آسييا (آنادولو) ايسه هله مسكونلاشىرىلاراق اونلارين (توركلىرىن) فعال جوغرافىياسينا داخلل اولمامىشدىر. كیتابىن اولىنده "عوثمان نسلى" نين خاطيرلەنماسى، ياخود كىچىك آسييانىن قرب اوچقارى اولان ايستانبولون آدینىن چكىلمەسى، هەنچ شوبەھە سىز، سونراكى علاوه لردىر.

"دده قورقود" اپوسونون فورمالاشماسى بىش عصره قدر چكدىگى كىمى يازىيا آلينماسى پروسئىسى ده تخمىن بىش عصر داوم ائتمىشدىر.

* * *

يوسيف خاص حاجىب بالاساقونلۇن (1069-1077-1017) كاشقاردا يازىب بىتىردىگى "كوتاتقۇ بىلىك" ("خوشبختلىك علمى نين اساسلارى") مىنۋىسى تورك اىسلام ادبىاتى نين ايلك بؤيوك اثىرىدىر. قاراخانلى، ياخود كاشقار توركجە سىنده قلمە آلينميش اثر عروض وزنى نين موتقاراپ بحرىنده دىر. "كوتاتقۇ بىلىك" يىن مىيدانا چىخىماسى گۆستىرى كى، اىسلامى قبول ائدن تورك تفککورو (و دىلى) موسىلمان دونياسى نين بؤيوك معنوى مدنىت آبىدە لرىنى ياراتماغا قادىردىر.

عومومىتىلە، توركوسستاندا بىر نىچە عصر داوم ائدن قاراخانلىلار حاكمىتى دئوروندە (1212-840) توركلىرىن اىسلام دىنинى قبول ائتمە سى كوتلۇى حال آلمىش، ايلك بؤيوك تورك-اىسلام موتىكىرىلىرى ده مەھىپ بو دئوردە يېتىشمىشلەر. و تصادوفى دېلىلىدىر كى، ئى بالاساقونلۇ دا اۆز مۇحتشم اثىرىنى قاراخانلى حؤكمدارى ساتوق بوجرا خانا تقدىم ائتمىش، اىستىدادى موقابىلىنده خاص اونوانى ايله ياناشى حاجىب روتە سىنە لايىق گۈرولەمۇشدور.

ئى بالاساقونلۇنون "كوتاتقۇ بىلىك" ائرى تورك-موسىلمان دوشونجە سى نين دئولتچىلىك، ايدارە چىلىك مهارتى، قايدا-قانۇنلارلا ياشاماق احتىاجى بارە ده ايلك سۆزۈدۇر.

* * *

ادیب احمد یوقناکی (یوقکلی) قاراخانلیلار دؤورونده یاشاییب یاراتمیش موتفسککیر تورک-ایسلام شاعیرلریندendir. اونون تورک دیلی ایله یاناشی عرب، فارس دیللرینی دریندن بیلمه سی، ایسلام علملرینه واقیف اولماسی معلومدور. گۆزلری گۆرمە سه ده، داخیلی عالمی، روحو نورلو اولان بو موقدس شخصیت حاقیندا داها چوخ دینی-افسانوی متنلر-منبعلر دانیشیر.

ایوقناکی نین قورونوب ساخلانمیش یئگانه اثری "عتبه الحقایق" ، یاخود "هیبتوول-حاقایق" ، اصلیندە، اخلاق کیتابیدir. ۱۲ عصرین بیرینجى یاریسیندا یازیلمیش اثر دؤورون حؤكمدارلاریندان امیرى-اعظم محمد دادای سپسالار بە يە حسر ائدیلمیشdir.

"شاھنامە" دن گلن عنعنه يە اویغون اولاراق، ى. بالاساقنونون "کوتاتقو بىللى" ئى کىمى، "عتبه الحقایق" ده عروض وزنى نین موتقارىب بحرىنده يازىمیشdir. ایوقناکى وزنى، بحرى ساخلاماقلا تورک شعرى نین اساس فورماسی ساپىلان دئىرلەتكىردن ده گئىش اىستىفادە ائتمىشdir. بونونلا یاناشى "عتبه الحقایق" پۇئىك كىئيفىتلەرنە گۆرە "کوتاتقو بىللىق" قدر موکمەل دئىيل.

ر.ر.آراتىن فيكىنچە، ایوقناکى نین اثرى نین موختليف نوسخە لرى نین مۇوجىدلوغۇ گؤستىریر كى، "عتبه الحقایق" تورک-موسلمان ضىاليلارى آراسىندا كىفایت قدر مشهور اولموش، اورتا يوزىللىرىن اخلاق كىتابى كىمى ماراقلا اوخونمۇش، اوزوندن سونراكى تورک ادبىاتينا اھمیتلى تاثىر ائتمىشdir.

* * *

تورکلرین اسلامى قبول ائتدىكلىرى ايلك عصرلرده زنگىن تورک تفکكىر و ايله اسلام دونياگۇرۇشونون تماسىنдан يارانان (و اورتا عصرلرین سونو يئنى دؤورون اوللىرىنە قدر تورک ادبىاتى نين اساس يارادىجىلىق منبعىي اولان) تصوووف (صوفىلىك) اوزونون ايلك موکمەل تظاھورونو توركىستان مودرييکى احمد يسويده تاپدى. بؤيوک موتفسککير (و ايلك بؤيوک موقدس تورک

موسلمانی!) حاقینداکی روایت-منبعلر تزلیکله بوتون تورک ائلرینى دولاشاراق اوナ هئچ كىمىن ايدىعا ائده بىلەمەيىھى جىگى قدر گئىش شۋەرت گىتىرىدى. يوزىرلە مورىد-درويشلر ائل-ائل، او با-او با گزىب احمد يسوى اىلاھىلەرینى، ياخود حىكمتلىرىنى توركىلر آراسىندا يايدىلار. و اۋەز مورشىدلرى نىن نە قدر بؤيۈك فضىلىت صاحىبى اولدوغۇنۇ گؤستىرمك اوچۇن اوئۇن دئمە دىيگى سۆزلىرى بئلە اوئۇن آدىندان سوئىلە مىكىن چكىنەمە دىلر. بئلە لىكىلە، ھەم مورشىد احمد يسوبىيە، ھەم دە اوئۇن مۆختىلىف يوزايللىكىلرده ياشامىش مورىدلرىنە (يسوى درويشلرىن) آيد صوفى شعرلىرى سونراكى دۆورلرده تامامىلە طبىعىي اولاراق " توركىستان مودرىيکى " نىن اثرلارى، تورك مۇسلمان ادبىياتى نىن اوک اوج اينجىسىنەن (يوسىف خاص حاجىب بالاساقۇنلۇنون " قوتادقۇ بىلىق " ئى، احمد يسوى نىن " ديوانى-حىكمت " ئى، احمد يوقناكى نىن " عتبە الحقاقيق " ئى) يېرى كىمى تىقىدىم اولونماغا باشلادى.

احمد يسوى ۱۱ عصرىن اىكىنچى يارىسىندا توركىستاندا-يسىيە شەھرىنده شىيخ اىپراھىم آدلى موقدس بىر كىشى نىن عايىلە سىنەدە دونىيا گلەمىشىدى. آتاسىنى، اوئۇن آردىنجا آناسى عايىشە خاتۇنۇ ايتىرىدىكەن سونرا بؤيۈك باجىسى گۇوھر شاھنازلا يېتىم قالاندا گەلە جىگىن مشھور طریقت صاحىبى نىن ھەلە يېندىي ياشى وار ايدى.

احمد يسوى او زامان يىسە دە مشھور اولان تورك شىيخى آرسلان بابانى چوخ گنج ياشلارىندا اوزونە مورشىد سەچىرى. و روایتە گۇرە، بىر نىتچە يوز اىل ياشى اولان آرسلان بابا پېيغىملىرىن اونا وئرىدىگى امانتى يوز اىللەردىن سونرا احمد يسوبىيە تىقىدىم ائتمىكە اوئۇن (احمد يسوبىنەن) موقدىلىگىنى ھەلە گەنجلىگىنەن تصدىق ائلمىشىدى. ھەمین روایت-منبۇز نىن تفصىلاتى بئلە دىر كى، آچ قالان اطرافى محمد پېيغىملىرىن يانىنا گەلە رك اوندان يېمك اىستە يېرى. پېيغىم دۇعا ائدىر. و اوئۇن دۇعاسى اىلە جبرايل جىتنىن بىر تاباق خورما گىتىرىر. خورما يېئىلىكىن بىرى تاباقدان يېرە دوشۇر. جبرايل دئىير كى، بو خورما سىزىن اوممىتىنېزىن احمد آدلى يېرى نىن قىسمىتىدىر. پېيغىم اطرافىندا كىلارا ھەمین خورمانى كىمىن اۋەز صاحىبىنە چاتدىرا بىلە جىگىنى سوروشۇر. هئچ كىسىن دىنەمە دىيگىنى گۇرن آرسلان بابا بىو اىشى عەھەدھەسېنە گۇتۇرۇر. پېيغىم خورمانى آرسلان بابا يەنەن بىلە جىلەندا كىلارا ھارادا تاپاچاغىنى سوئىلە يېرى، تعلیم-تربييە سى اىلە مشغۇل اولماقى دا اوئى حوالە ائدىر. آرسلان بابا يىسىيە گلىپ احمدى اوشاقلارلا اوينادىنەن يېرە تاپىر. و اوزونو تانىتىدىقىدا (ھەلە خورمادان بىح اتىمە مىش) اوشاق اوئى چاتاچاق امانتى اىستە يېرى. آرسلان بابا بېش يوز اىل آغزىندا ساخالادىغى خورمانى چىخارىپ صاحىبىنە وئرىر.

پئیغمبرین اطرافیندان (صحابه لریندن) اولان آرسلان بابا تخمین بیر ایل اوز موریدینین تعییم- تربییه سی ایله مشقول اولوب (یعنی ایلاھی میسیسیاسینی حیاتا کئچیریب) وفات ائتدیکدن سونرا احمد یسوى بوتون تور کیستاندا مشهور لاشماغا باشلاییر.

لakin بوندان اول اونو شؤھر تلندیره جك باشقا بیر حادیثه ده اولوبموش... قىشى سمرقندده کئچیریب يازدا، يايدا تور كیستان داغلارينا اووا چىخان يسوى آدلی حؤكمدار بير دفعه امر وئریر كى، ايداره سى آلتىندا اولان اراضىدە مسکونلاشمىش بوتون درويشلر توپلاشىپ اووا گىندنده اونون يولونو كىن قاراچوک داغمىن آرادان گۇئتۈرۈلمە سى اوچون دوعا اتتىنلر. درويشلر نه قدر دوعا ائتسە لر ده بىر نتىجە حاصل اولمور. حؤكمدار سوروشور كى، اولكە ده دوعا ييا قاتىلمايان درویش قالىبىمى. شئىخ اىبراهىمین اوغلو احمدىن هله اوشاق اولدوغونا گۈرە دعوت ائدىلمە دىيگىنى دئىيرلر. حؤكمدار احمدىن آردىنجا آدام گۇئندرir.

احمد احوالاتى بؤيوک باجىسىنا سؤيلە دىكىدە او دئىير كى، آتامىزىن وصىتى وار... سنين ظوهور مقامى نين گلىپ-گلمە دىيگىنى آتامىزىن توربە سىنده كى باغلى سوفره دن بىلە جىگىك. اگر او سوفره نى آچا بىلسن، دئمك زامانىن گلىپ، دعوتى قبول ائده بىلرسن... احمد آتاسى نين توربە سىنده كى باغلى سوفره نى تاپىپ آچىر، اونو دا اوزۇ ايلە گۇئتۈرۈپ يىسييھ گئىر. گلىپ گۈرۈر كى، درويشلر اونو گۈزىلە بىر. سوفره نى آچىپ اورادانى بىر پارچا چۈرگى جاماعات آراسىندا ائله بؤلور كى، هامىيا لازىمى قدر چاتىر. اونون بو كرامتىنى گۈرنەر موقعيي نين او جالىغىنى آنلايىلار.

احمد آتاسىنдан قالمىش خىرقە يە بورونر ك ائله بىر دوعا ائدىر كى، بىردىن-بىرە گۈيدن قاراچوک داغى نين او زىرىنە تۈكۈلە سئىل-سو اطرافدا بؤيوک بىر درىيا يارادىر. درويشلرین سججادە لرى سو او زىرىنە اوزورمۇش. احمد باشىنى خىرقە دن چىخاران كىمى سو چىكىلىر، گونش چىخىر. و اورادا كىلار باخىپ گۈرۈرلر كى، قاراچوک داغىندا بىر نىشانە ده قالمايىب.

حؤكمدار احمدىن رىجا ائدىر كى، اونون آدىنین ابى قالماسى اوچون دوعا اتتىسىن. احمد حؤكمدارا "دونيادا هر كىم بىزى سئورسە، قوى سنين آدىنلا ياد ائلىسىن" دئىير. و او زاماندان باشلایاراق هر اىكىسى نين -هم حؤكمدارىن، هم ده اونون آدى "احمد یسوى" او لاراق ياد اولونور.

احمد یسوى اىسلامىن اساسلارىنى داها درىنندن اوپىرنىمك اوچون بؤيوک علم-مدىنتىت مركزلىرىنندن اولان بوخارا يىگىنى دئىيپ بورادا دئورون مشهور صوفى عالىمى شىخ يوسىف همدانىدىن (١٠٤٨-١١٤٠) تعلیم-تربىيە آلىر. گومان ائدىلىر كى، احمد یسوى ١١٤٠-جو ايلدن ١١١٠-جى ايلە، يعنى بؤيوک مورشىدىن وفاتينا قدر اونا موريدلىك ائلمىش، هم اىسلامىن اساسلارىنى، هم ده صوفىلىگىن اينجە

لیکلرینی اویرنرک شئیخ یوسیف همدانی نین اوچونجو خلیفه سی موقعيینه يوکسلمیشدی. شئیخ یوسیف همدانی نین وفاتیندان سونرا اونون يئرینه اول بیرینجى خلیفه سی شئیخ عابدوللاه بىنى، سونرا ایکینجى خلیفه سی شئیخ حسن انداكى، اوندان سونرا ايسه (۱۱۶۰-جى ايلده) اوچونجو خلیفه سی احمد يسوي كئچير. لا كين چوخ چكمىر كى، اوز يئرینى دوردونجو خلیفه شئیخ عبدالخالق قوجدووانىيە وئریب يسييە دئۇنور. و توركوسستانىن گئنىش چۈللىرىنده مسكونلاشمىش خالق آراسىندا سورعتله مشهورلاشماغا باشلايىر. تورك، عرب و فارس دىللرىنى، اىسلامىن اساسلارىنى درىندن بىلەمە سى، بؤيووك فضيلت صاحبىي اولماسى، خالقىن آنلاياجاغى بىر دىلە سؤيلە دىگى حىكىمت- ايلاھىلر تئزلىكە " توركوسستان مودىرىكى " نين آدینى يسويلىك طریقىتى نين يارادىجىسى كىمى هر يئرە يايىر.

روايتە گۈرە، احمد يسوي آلتىميش اوج ياشىينا چاتدىقدا مورىدلرىنە بىر قويى قازدېرىپ اونون دىبىنده يالىز بىر اينسانىن سىغا بىلە جى گئنىشلىكىدە هوجرە دوزلتىرىپ. ئۇمرۇنۇن سونۇنا قدر ھەمین هوجرە دە عىيادتله مشغۇل اولان بؤيووك مورشىد ۱۱۶۶-جى ايلده ائلە بورادا جا وفات ائدىر. احمد يسوي نين اىبراهيم آدیندا اوغلو، گۇوهەر شاھناز و گۇوهەر خوشناز آدلارىندا اىكى قىزى اولموش، اوغلو آتاسى نين ساغلىغىندا دونيادان كۈچمۇشدور.

روايتە گۈرە، بؤيووك مورشىدین دوخسان دوقۇز مىن مورىدى، اوزۇنۇن حىاتدا اىكى تعىين ائتدىگى چوخلۇ خلیفه لرى مۇوجودد ايمىش. اىلك خلیفه سى نين آرسلان بابانىن اوغلو منصور آتا، ایکينجى خلیفە سى نين خوارزملى سيد آتا، اوچونجو خلیفە سى نين ايسه توركىلر آراسىندا چوخ مشهور سولئىمان حاكىم آتا اولدوغو گۈستەرىلىر.

...روايتىدە دئىيلير كى، وفافىندان اىكى يوز ايل سونرا احمد يسوي بؤيووك تورك حؤكمدارى امير تئيمورون يوخوسونا گىرە رك اونا قارشىداكى موحارىبە لرده ظفر قازاناجاغى بارە دە مۇزىدە وئرير. دوشمنلىرىنى مغلوب ائدن حؤكمدار يسە يە گلىب احمد يسوي نين مزارمى زىارت ائلە دىكىن سونرا گۈستەرىش وئرير كى، اونون اوزرىنندە مۇحتىشم بىر تورىيە تىكىلىسىن. و امير تئيمورون تىكىدىرىدىگى هەمین تورىيە سونرالار داغىلسا دا، تورك حؤكمدارلارى طرفىنند زامان-زامان بىرپا اولۇنۇمۇشدور.

اصل حياتى، ترجمە يى-حالى چوخلۇ سايدا موقدس روايتلر اىچرىسىنە گۈرۈنۈز اولموش احمد يسوي نين تورك دونياسىنین ان بؤيووك دوشونجە ارنلىرىنندن اولدوغو تامامىلە شىكسىز-شوبەھە سىزدىر كى، بونو " توركىستان مودىرىكى " نين مشهور - " ديوانى-حىكىمت " ئى دە ثوبوت ائدىر. لاكىن تورك صوفىليگى نين اىلك موکمەل اثرلىرىنندن بىرى (ابلە دە، بىرینجىسى) اولان " ديوانى-

حیکمت " احمد یسوسی طرفیندن کلاسیک دیوان یارادیجیلیغی عنونه لرینه موافق بیر شکیلده ترتیب اولونموش اثر دئیلیدیر. موتککیر صنعتکارین موختلیف واختلاردا (گئرونور، داها چوخ آهیل یاشلاریندا) سؤیله دیگی تصووف مضمونلو شعرلری اونون موریدلری بوتون تورکوستانی دولاشاراق اوخوموش، همین شعرلره زامان-زامان موعین علاوه لر ائتمیش، ایلک مؤلیفی نین ترجمهه بی- حالیندان آینمیش موتیولله " دیوان " ی داها دا زنگینلشیدیرمیشلر. و تدقیقاتچیلار شوبهه ائتمیرلر کی، سونرالار " دیوان " آ داخیل اولونان حیکمترین موعین حیصه سی بیلاواسیطه اونون اولکی مؤلیفینه آید دئیل.

" دیوانی-حیکمت " نین ان موکمل نشرینی حاضیرلامیش پروف. کمال اراسلان گؤستیر کی، " دیوان " نین احمد یسوسی نین بوتون حیکمترینی احاطه ائدن اساسلى بیر نوسخه سی یوخدور. الیمیزده کی نوسخه لرین ان قدیمی ۱۶ و یا ۱۷ عصره آیدیدیر. موختلیف بؤلگه لرده آیری-آیری شخصلر طرفیندن توپلانیب یازیبا آلينان حیکمتر بیر مجموعه سجیبیه سی داشیماقله یاناشی، همین مجموعه لرده کی حیکمترین سایی فرقلیدیر. و " دیوانی-حیکمت " آدینی داشیان الیازمالارینداکی شعرلرین چوخو احمد یسوبیه مخصوص اولسا دا، یسوسی درویشلرینه آید اولانلار دا واردیر.

* * *

قدیم تورک ادبیاتی تاریخی نین سون بؤیوک حادیثه سی نیظامی گنجوی نین (۱۱۴۱-۱۲۰۹) یارادیجیلیغیدیر. " خمسه " مؤلیفی کیمی مسلمان شرقینده مشهور اولان نیظامی فارسدیللى اولدوغو قدر ده تورکدور (و سؤزون درین معناسیندا تورکدیلیدیر).

ن. گنجویه قدر کی تورک ادبیاتی بوتون تاریخی تکامول منطیقی ایله محض " خمسه " یه گتیریب چیخاریر: قدیم تورک ائپوسو، ی. بالاساقونلونون " قوتاتقو بیلی "، ایوقناکی نین " عتبه الحقایق " یسوسی نین " دیوانی-حیکمت " ی... و نیظامی نین " خمسه " سی!... ایدئال دؤولت ایداره چیلیگی آختاریشلاری... و ایسکندر!...

نظامی ایدئیالاری نین، باشقا سؤزله، مئتا فیزیکاسی نین دا کؤکو ال-فرابی التورکیدن گلیر و داهی تورک شاعیری نین یاراتدیغى، دئمک او لار کى، بوتون پوتىك او برازلارين فلسفى سخئمى داهى تورک فيلوسوفوندا مئوجوددور: حؤكمدارين کاميلىگى، ايدئال ایداره سىستىمى، انتىك اينتئلەكتوتالىزم، قنو سئولۇرى اوپتىمېزم و س.

اگر نظره آلساق كى، نظامى نين دئونه-دئونه موراجىعت انتىك فلسفه نين شرقده ان مو كممل شرحچىسى الفرابى التوركىدىر، اوندا آيدىن او لور كى، داهى تورک فيلوسوفونون داهى تورک شاعيرىنە موعىلىملىگى گئىش ميقىاسلىدىر. الفرابى دئىيردى كى، اينسان او غلو " ايلاھى اينتئلەكت " اين فعالىيت سەغىراسىنا نو فۇز ائتمك ايمكانىنا مالىكىدىر بىو اينقىلاپى موقعييى نظامى ده مودافىعه ائتمىشدىر.

" خمسە " نين اساس قەرمانى ايدئال (تىرىجىن ايدئاللاشان!) حؤكمدارىدىر. " سىرلەر خزىنە سى " ندن " ايسكىدرنامە " يە قدر نىظامىنى گئىدىكچە داها درىندن و شوبىھە سىز، داها گئىش پروېلەمەر كونتىكستىنده دوشۇندورن بىو ايدئيا قدىم تورک ائپوسونون مرکزىيىنده دايانيپ. خوسروو، بەرام و خوصوصىلە ايسكىدر او برازلارى قدىم تورک ائپوسوندا موركىب تارىخى تکامولون فاكتى كىمى موعىنلىشمىش " ائپىك قەرمان " يەن وارسىدىرى... هم قدىم تورک ائپوسونون، هم ده " خمسە " نين " ائپىك قەرمان " ئى دونيادا اونيوئرسال نىظام ياراتماق جەھدىنин ايفادە سىدىر.

(۲)

تورک ادبىياتى تارىخى نين اورتا دئورو (۱۳ عصرىن ۱۶ عصرىن سونو ۱۷ عصرىن اوللىرىنە قدر) تورک خالقلارى نين حياتىندا اشتو جوغرافى پارچالانمالار، سولالە دئولتلىرى نين، ايمپېرىالارى نين يارانماسى، اىسلام دىنى نين اشتو سوسىال تفکىكىرده مۇحكملەمە سى، كوتلۇيلىشىمە سى ايلە علامىتداردىر. ۲- مىن اىلىلىن اوللىرىنده توركوسستاندان (مرکزى آسيا دان) توركلىرىن (اوغوز- سلجوقلارىن) قربە دوغرو آخىنلارى آذربايچانى، كىچىك آسيا نى بوتونلۇكە توركلىشىدەردى. سلجوقلارىن، اونلارىن آردىنچا ايسە عوثمانلىلارىن قوردو قلارى مۇحتىشىم تورک دئولتلىرىنده مەدىتىن، او جوملە دن ادبىياتىن (تورک مۇسلمان ادبىياتىن) اينكىشافى اوچۇن گئىش شرایط ياراندى. و بئله لىكىلە، تورک دونياسى اشتو جوغرافى باخىمدا انچ بؤبۈك رئگىيونا بۈلۈندۇ:

۱. شرق، ياخود توركوسستان؛

۲. شیمال-قرب؛
۳. جنوب-قرب.

شرق، یاخود تورکوستان تورک دونیاسی نین ائتنوسوسیال باخیمدان ان رنگارنگ رئگیونو ایدی. آتایدان خزر دنیزینه قدر اوزانان رئگیوندا قدیم دئورلردن گلن عننه ایله ان موختليف تورک ائتنوسلارى، (اوغوزلار، قیچیقلار، کارلوق-اویغورلار و س.). ياشاماقدا داوم اندىردىلر. بؤیوک تورک، یاخود گئی تورک (۸-۱۰ عصرلر)، اوینور (۱۰-۸ عصرلر) خاقانلیقلاریندان سونرا بورادا ایلک تورک موسلمان ایمپئریاسی اولان قاراخانلى دئولتى (۱۰-۱۳ عصرلر) ياراندى. ۱۳ عصرین اوللریندن همین دئولتچىلىك عننه لرینى تورک-مونقول ایمپئریاسی داوم ائتدىرمه يه باشلادى. ایمپئریاسىنین خودودلارى تدریجىن خزر دنیزىنەن شیمال-قربە و جنوب-قربە دوغرو گئىشلەنەر کە دئمک اولار کى، بوتون تورک دونیاسىنى احاطە ائتدى. اول چىنگىز خانىن، سونرا اونون تؤرمە لرى نین قوروب ایدارە ائلە دیكلەر تورک-مونقول ایمپئریاسی پارچالانىب ضعىيەلە دىكە شرقىن-تورکوستاندان داها بىر بؤیوک فاتىح تئيمور چىخدى. چىنگىز خانىن تؤرمە لرى نین پوزدوقلارى ایدارە چىلىك هارمونىاسىنى بىرپا ائلمە يە چالىشان امير تئيمور ۱۵ عصرین سونلارينا دوغرو قودرتلى بىر تورک ایمپئریاسى ياراتدى. لاکىن چىنگىز خان كىمى امير تئيمورون اساسىنى قويدوغو دئولت دە ايدعا ائدىلەيدىگى قدر داوملى اولمادى. بوتون تورکلەر بىر دئولت، یاخود ایمپئریيا، واحد ایدارە چىلىك اطرافىندا بىرلەشىرىمك جەھلەر اۇزونو دوغرولتىمادى. ھم شرقىدە، یاخود تورکوستاندا، ھم دە شیمال-قرب و جنوب-قربىدە رئگیونال تورک دئولتلەر يارانماغا باشلادى.

شیمال-قربىدە (وولقاپىو، شرقى آوروپا و شیمالى قافقازدا) تورکلەر نین قوردوقلارى موختليف سیاسى بىرلىكلى اورتا عصرلرین سونو يېنى دئورون اوللرینە قدر ياشاسا دا تدریجىن اسلاويانلارين نظارىتى آلتىنا كىچىپ محو اولدو.

جنوب-قربىدە اوغوز تورکلەر سلجوقلاردان سونرا (۱۱-۱۳ عصرلر) رئگیونون ان مۇحتىشم دئولتى اولان عوثمانلى ایمپئریاسىنى ياراتدىلار. كىچىك آسىيا يارىماداسىنى احاطە ائدن، سونرا ار خودودلارىنى داھا دا گئىشلەنەن ایمپئریيا اورتا عصرلرین سونلاریندان باشلا ياراق تورکلۈيون اساس سیاسى اۇزونويفادە سى اولدو. ۱۶ عصرین اوللرینە عوثمانلى ایمپئریاسىنەن شرقىدە (آزربایجاندا) داھا بىر مۇحتىشم تورک دئولتى-صفويلەر ياراندى.

شرق، ياخود تورکوستان رئگيونو قدیم دؤورده اولدوغو کیمی اورتا دؤورده ده تورک ادبیاتی نین ائتنيک باخیمدان ان رنگارنگ، تاریخی کؤکلره ان چوخ باغلی جوغرافیاسینی تشکیل ائدیر. آلتايلارين " ماداي قارا " سی، قیرغیزلارين " ماناس " سی، اوزبکلرین " آلپامیش " سی محضر بول دؤورده (و بول رئگيوندا) يارانیر. اوغوز، قىپچاق، خوصوصىلە کارلوق تورکلری نین بىر سىرا يازىلى ادبیات نومونه لرى مىدانا چىخسا دا، عومومىتلە اورتا دؤور شرق، ياخود تورکوستان رئگيونو ادبیاتی نین ان بؤيوک حادىشە سی عىشىر نواى نین ياردىجىلىغىدىر.

شىمال-قرب (قىپچاق) رئگيونوندان فرقلى اولاراق جنوب-قرب (اوغوز) رئگيونوندا خالق ادبیاتى ايلە ياناشى يازىلى ادبیاتىندا سورعتلە اينكىشافى موشاهىدە ائدىلىر. يونوس امرە، عەمالەددىن نسىمى... دن باشلامىش باقى، فوضولىيە... قدر اونلارلا بؤيوک تورک شاعيرى تورک ادبیاتى تارىخى نين اورتا دؤوروندە يازىب ياراتمىشلار.

١٤-١٣ عصرلەرن باشلاياراق تورک ادبیاتى نين نىنکى شىمال-قرب (قىپچاق)، حتى شرق (تورکوستان) رئگيونو ايلە موقايىسى ده داها چوخ محضر جنوب-قرب (اوغوز) رئگيونوندا اينكىشافى آشاغىداكى عامىللەرلە باغلى ايدى:

١. ادبى موحىطىن وارىشلىكىنى مودافىعە ائدن موڭممەل (و آردىجىل) دەولتچىلىك مدنىتى نين مۇوجىدلوغۇ؛

٢. تورک دوشونجە سى ايلە اىسلام ايدئالوگىياسى نين قارشىلىقلى علاقە لرى نين اينتئنسىيولىگى؛

٣. عرب، فارس، يونان و س. خالقلارلا ادبى-مدنى موناسىيتلەر.

اورتا دؤورده شرق (تورکوستان) يازىلى ادبیاتى نين دىلى اساسن جىغاتاي، شىمال-قرب ادبیاتى نين دىلى قىپچاق، جنوب-قرب ادبیاتى نين دىلى ايسە اوغوز توركىجە سىنده اولسا دا، بول توركىجە لرى بىر- بىرىندەن او قدر دە فرقلىنىمىرىدى.

ایلک سوژئتلری نین، بیر سیرا موتیولری نین قدیم دئورده یاراندیغی شوبهه دوغورمايان " ماناس " ائپوسو تورک ادبیاتی تاریخی نین اورتا دئوروندە فورمالاشسا دا، ان يئنى دئورون اوللرینه قدر يئنى ایدئیالارلا، سوژئتلرله زنگینلشمیش، آكىن-ايچىلار (ماناسچىلار) طرفیندن يوکسک صنعتكارلېقلە اىفا اولۇنۇشدور. صەرە " ايلىادا " سى (چ.ولىخانوو) كىمى تانىنان " ماناس " قىرغىز توركلىرى نين شىفاهى ادبى تارىخى اولاراق مشهوردور.

ائپوس اوج حىصە دن عىبارتدىر. بىرىنجى حىصە ده ماناسدان، اىكىنچىدە اوغلو سەئىتىيەن، اوچۇنچوودە اىسە نوھ سى سەئىتىكەن بىحث اولۇنۇر. و هر اوج قەرمانىن حىاتى، فعالىتى كونتىكىستىنە قىرغىز خالقى نين سوسىال-سياسى ھارمونىيا اوغرۇندا موبارىزە سى تصویر ائدىلir. عومومى حجمى قىرخ مىن مىصراعيا چاتان " ماناس " يىن ان موكىمەل متنى مشهور ماناسچى ساقىمىبى اوروزباڭ اوغلۇندان يازىيا آلىتاراق نشر اولۇنۇشدور.

* * *

احمد يسويىدىن سۇنرا تورک دونياسى نين توركىجە يازان اىكىنچى بؤيوک صوفى شاعيرى يونوس امرە نين (۱۲۴۱-۱۳۲۱) حىاتى دا " توركستان مودريكى " نين (ايسوينىن) عۆمۈر يولو كىمى باشدان-باشا افسانە لرە غرق اولۇشدور. آنادولۇنون ان آزى بئش يئرىنەدە اونون مزارى واردىر. يونوس امرە نين خالق آراسىندا مشهور " دیوان " ئى اوزوندن سۇنرا يارانان تورک تصووف پۇئزىياسىنا يوز ايللر بويو تاثير گۈستەرمىشدىر.

* * *

تصووف پۇئزىياسى نين مودئرن دوشۇنچە طرزى سوپىيە سىنە قالدىرىلماسىندا، اىجتىماعى-سياسى مضمۇن كىسب ائتمە سىنەدە، عوصىانكار اىتنۇناسىيە قازانماسىندا بؤيوک رول اوینامىش عمادالدەن نىسيمى (۱۴۱۷-۱۳۶۹) تورک ادبیاتى تارىخىنە ان بؤيوک شاعير-شخصىتىلەن بىرى كىمى داخىل اولۇشدور. موعىلىمى فض الله نعيمىدىن (۱۳۹۶-۱۳۳۹) سۇنرا صوفىزمىن ان موعاھىر قولو اولان حروفىزم جريانىنا باشچىلىق ائدىن موتقىكىر صنعتكار تورک دونياسى نين جنوب-قىرىنە (آزربایجان، كىچىك آسيا) داها چوخ تانىنمىشدىر. نىسيمى اوز ایدئىالارى، مسلە كى اوغرۇندا قوربان گئتمىگىن سىمۇولو كىمى مشهوردور.

اونون "اینسان کامیلیگی" ، یارادیلیمیشین یارادان سوییه سینه قالخماق ایمکانی باره ده کی دوشونجه لری دونیا ایجتماعی-فلسفی فیکرینده اینقیلاپ ایدی.

بؤیوک شاعیر-موفککیر مودئرنیست ایدئیالارینا گؤره موحافظه کار قوووه لرین تضییقینه معروض قالمیش، دیری-دیری دریسی سویولموشدور. آذربایجاندا (شاماخیدا) دوغولسا دا، مزاری اعدام اولوندوغو حلب شهرینده دیر.

ع.نسیمی نین مودئرنیست گؤروشلری، شریعتده آپارماق ایسته دیگی سوسیال-فلسفی رئفورماسیا کسکین موقاویمته قارشیلاشدیغیندان اونون یارادیجیلیغی دا عصرلر بوبو تعقیب اولونموش، یالنیز عوصیانکار، طریقتچی موفکککیرلر سایه سینده قورونوب ساخلانمیش، نسیلدن نسله اوتورو لموشدور.

* * *

شرق، یاخود تورکوستان رئگیونونون اورتا دؤورده بئیردیگی ان بؤیوک ادبی حادیه علیشیر نوای نین (۱۴۴۱-۱۵۰۱) یارادیجیلیغیدیر. تورک ادبیاتی نین امیر تئیمورو اولان نوای یالنیز تورکوستاندا دئیل، شیمال-قرب و جنوب-قرب رئگیونلاریندا دا ادبی پروئیسه تاثیر گؤسترمیش، تورک دیلینه شوهرت گتیرمیشدیر.

او، سادجه، موفکککیر شاعیر دئیل، بؤیوک علم آدامی، دؤولت خادیمی کیمی ده مشهور اولموشدور. حوسین بايقارانین حاکیمیتی دؤوروند گئنیش فعالیت ایمکانی قازانان نوایی عومومیتله ادبیات، خوصوصیله تورکدیلی ادبیاتا حامیلیک ائتمیش، وطنی هئراتدا (خوراساندا) بؤیوک ادبی مكتب یاراتمیشدی.

او، نظامیدن سونرا "خمسه" یازمیش ایکینجی بؤیوک تورکدور.

نوایی نین موعاصیرلری اولان گئرکملی تورک شاعیرلری اونون محورینده دولانمیش، قودرتلرینی گؤسترمک اوچون اوزلرینی اونونلا موقاییسه ائتمیشلر.

* * *

تورک ادبیاتی نین ان بؤیوک شاعیرلریندن بیری، بلکه ده، بیرینجیسی اولان محمد فوضولی (۱۴۹۴-۱۵۵۶) اوج دیلده (تورک، فارس، عرب دیللرینده) یازیب یاراتسا دا، محض تورک دیلی نین داهی صنعتکاری کیمی مشهوردور.

نظامینی اوز اوستادی سایان فوضولی اورکجه "لئیلی و مجنون" پوئماسینی یاراتمیشدیر.

فوضولی یارادیجیلیغی صوفی-پانتیست پوئزیانین زیروه سی، موفککیر ادبیاتین بؤیوک حادیثه سیدیر.

....اصلن بایات بويوندان اولان شاعیر ايراقدا(عراق) ياشاميش، "باغدادى" تخلوصو ايله تانينيمىشدير. كربلادا وفات ائميشدير.

فوضولی بير نئچه عصرلىك پوئتكى-فلسفى يارادیجیلیق تئخنولوگيياسى نين نتيجه سى، يئكۈنۈدۈر....

* * *

باقى آى ايله مشهور اولان ماحمود عبدالباقي ١٦ عصرده ايستانبولدا، سولطان سولئيمان قانونى نين حىمايىه سىنده ياشاميش، حؤكمدارىن احتىشامىنى مىح ائميشدير. كىچىردىگى دىبىه لى حيات عوثمانلى نين بؤيوک شاعيرىنە نىشە لى، جوشقۇن عشقلە دولو قىللر يازدىرىمىشدير.

سولطان سولئيمان قانونى اوئلدوكتىن سونرا چىتىلىكلىرلە قارشىلاشمىش، آرزو سوندا اوئلدوغۇ شىيخ السلاطىلیق منصبىنە چاتا بىلەمە دىيگىنەن مأيوس اولمۇشدور.

باقى تورك قزل (ديوان) ادبىاتى نين ان بؤيوک اوستالاريندان بىرىدىر.

(٣)

اورتا عصرلىرىن سونو يىنى دؤورون اوللاريندن (١٦-١٧ عصرلەرن) تورك خالقلارى نين ائتىورئىگىونال ديفئرئنسىياسىياسى اوزونو داها آيدىن شىكىلدە گؤسترمە يە باشلايىر. شرق، ياخود توركوسناندا كارلوق توركلىرى اوزبىك و اوينور؛ قىپچاق توركلىرى - قازاخ، قىرغىز و آلتاي خالقلارى اولماقلالا آيرىلىلار؛ اوغوز توركلىرى ايسە توركمەن خالقىنى يارادىر. شىمال-قرىبىدە قىپچاق توركلىرى تاتار، باشقىرە، قوموق، قاراچاي، بالكار، نوقاي و س. خالقلارا بؤلۈنۈرلر.

جنوب-قرىبىدە اوغوز توركلىرى-آنادولو (عوثمانلى) و آذربایجان توركلىرى اولاراق فرقە نىزىلر. ...بئلە ليكىلە، يىنى دؤور اوز ائتنىسىياسى مۇستقىلىيگىنە چالىشان، بۇ و دىيگر سوپىيە دە مىللە بوتؤولوك كومپلەكسى نومايسىش ائتدىرن تورك خالقلارى نين فورمالا شىماسى دؤورودور. آنچاق مىللە (و تورك خالقلارى تارىخى نين پارودو كسو!) بوندا ايدى كى، مىكرو بوتؤولوك ماكرودىفئرئنسىياسىيا ايله موشايىيت اولونوردو. تورك جوغرافىياسى نين گىنىشلىگى (و عكسيئنە، تورك اينسانى نين

ائنتوجوغرافى تفككىرونون محدودلوغۇ! توركچولوك ايدئياسى نين ميقىاسىنى دارالدىر، اوزونه مخصوصىلوغون حودودلارينى ماكسىموم كىچىلدىرىدى.

اورتا عصرلرین مؤحتشم تورك دؤولتلرى آرتىق يوخ ايدى. يالىز عوثمانلى ايمپېرىياسى قالمىشدى كى، او دا يئنى دئورون گوجلو بىنالخالق تضيقلرى نين اوبيئتكىتىنە چئورىلىميشدى. تەخنولوگىيا باخىمىندان اىرە لى گەتمىش قربىن شرقە مودا خىلە سىنەدە ئۆن جىبەھە عوثمانلى ايدى.

١٧- ١٨ عصرلرده گئت-گئدە گوجلەن روسىيە تدرىجىن تورك تورپاقلارىنى اىستىلا ائدىر، خرىستيانلىقى يايير، قربىن اۋېرنىدىگى ايدارە چىلىك اوصولالارىنى تطبيق ائتمىلە توركلىرىن حسابىنا بئييوك بىر ايمپېرىيما يارادىرىدى. سولالە لر، طايفالار آراسىندا عصرلرلە داوام ائتمىش سىياسى ايتىريقاalar " كافىرلر " يىن ايناملا اىرە لىلە مە سىنە، توركوسستانىن شرق اوچقارلارينا قدر گئدib چىخىماسىنا ايمكان وئريردى.

يئنى دئورون اوللارىندن اعتىبارن تورك خالقلارى اۆز مىللى منلىكلىرىنى سىياسى اۆزونوتىسىدىقىدن چوخ مدنى-ادبى اۆزونوايقادە دە گۈستەرىدىلەر. خاقانلىق سولالە سى نين دئورو بىتمىش، حؤكمدارلىق كولتو ايتىشىدى. ادبىاتا گۈرۈنەم مىش بىر ميقىاسدا خالق كوتلە لرى نين اىستىكلىرى، آرزو لارى، عادى تورك اينسانى نين ھەننسى " نوفۇز كومپلئىكسى " ندن اوزاق حىسلرى گلىرىدى. يئرلى لەھە لر ادبى نورما يىا چئورىلىر، اورتا عصرلر عومومتورك ادبى دىلى (توركى) سوقوط دئورونو ياشاسىپىرىدى.

" گئن " دن گلن اورتاق كەكلەر اوزرىنده ھەر بىر موستقىل، ياخود يارىم موستقىل تورك خالقى نين " اۆز " ائپوسو، ادبى-بىدىعى تفككىورو، ائستىتىك دونيا گۈرۈشۈ فورمالاشىردى.

١٧- ١٨ عصرلردن آنادولو (عوثمانلى) و آذربايجان توركلىرى نين، توركمەنلىرىن، ١٩ عصردىن تاتارلارىن، قازاخلارىن، اۆزبىكلىرىن و س. ادبىاتى يئنى دئورون ايدئولوژى طبللىرىنە جاواب وئرمە يە باشلاادى. رئالىزم، تنقىدى تفككىرون اينكىشىفلى، اىجىتماعى-سىياسى موتىولرىن گوجلەنە سى ... و نهايىت، قربە ماراق تورك ادبىاتلارينا يئنە كىييفيت، ميقىاس گتىردى.

اعتىراف ائتمىك لازىمىدىر كى، اورتا دئور تورك ادبىاتى قديم تورك ادبىاتىندان (خوصوصىلە اىسلاما قدركى ادبىاتدان) داها " نوفۇذلۇ " ايدى. اونون اۆزونە مخصوص " دىپلوماتىيا " سى اىسلام حودودونداكى ايدئيا آخтарىشلارى قديم تورك ادبىاتى نين " سادلۇوح " پوئىخنولوگىياسى ايلە اىفادە اولۇنا بىلەرىدى... لاكىن مەھىن موسىلمان مدنىتى كونتەكستىنەدە اعتىراف اولۇنماق اوچون گۈستەرەلىميش غئيرى-طبعىي تارىخى جەھەللىرىن دە سونو اولمالى ايدى.

و طبیعی یوکسه لیش خالق ادبیاتیندان باشلادی...

* * *

"کوراوغلو" داستانی عومومن موخنلیف تورک (و بیر سیرا غیری-تورک) خالقلاری آراسیندا بو و یا دیگر درجه ده یا بیلسا دا، موکمل ائپیک یارادیجیلیق آکتی اولماق اعتیباریله تاریخن آذربایجان خالقینا، آذربایجان تورکلرینه منسوبدور. آذربایجان "کوراوغلو" سو منسوب اولدوغو خالقین شیفاهی ادبیاتی نین (بوتوولوکده مدنیتینین) اینتیباھی دؤوروندھ بؤیوک میلی-ایجتماعی تفککور ائنئزیسی نین ماحصلو کیمی مئیدانا چیخمیش، همین خالقین بیر نئچه عصرلیک تاریخی ماراغینی، سوسیال-سیاسی، ایدئولوژی و معنوی-ائستیتیک دونیاگؤروشونو، مئتالیتینی، میلی ائهتیراسلارینی عکس ائتدیرمیشدیر.

"کوراوغلو" نو آذربایجان ایجتماعی-ائستیتیک تفککور تاریخیندھ کی موقعيینه گؤر، آنچاق "کیتابی-دده قورقود" لا موقاییسه ائتمک مومکوندور. "کیتابی-دده قورقود" آذربایجان خالقی نین، "کوراوغلو" ایسە آذربایجان میلتی نین فورمالاشدیغی دؤورون اووقاتین، سوسیال-سیاسی، ائتنوغرافیک پروسئسلرین ھر دؤوردھ کی اوزونه مخصوص تظاھرودور. و هئچ ده تصادوفی دئییل کی، "کوراوغلو" ایله "کیتابی-دده قورقود" آراسیندا قیریلماز سئماتیک-ستروکتور (پوئتیک) علاقه واردیر کی، همین علاقە نی اعتراف ائتمە دن آذربایجان "کوراوغلو" سونون نینکی گئنئزیسینی، هئچ تیپولوگیاسینی دا موغینلشیرمک مومکون دئییل - "کیتابی-دده قورقود" دان "کوراوغلو" یا قدر تورک-اوغوز اوزانی آذربایجان آشیغینا ترانسفورماسییا اولونور...

"کوراوغلو" نون قرب و شرق واریانتلاری، تدقیقاتچیلارین قىید ائندىگى کیمی، ھم مضمون، ھم ده فورماجا بىری دیگریندن کیفایت قدر فرقلە نیر، - قرب واریانتلاری آذربایجان، تورک، ائرمنى، گورجو، کورد، لزگى و س. شرق واریانتلارى ایسە تورکمن ("گوراوغلو")، اوزبىك، قازاخ (ھر ایکیسیندە "کوراوغلو")، تاجیک ("کوراوقلى" ، ياخود "کوراوقولى") واریانت و یا وئرسییالاریندان عیبارتىدیر. ائپوسون قرب واریانتلارى، دئمک اوЛАر کى، بوتونلوكله رئال، تاریخى حادىشە لردن، احوالاتلارдан بحث ائتدىگى حالدا، شرق واریانتلارى افسانوی-میفیک اوبرازلار، سوژىتلە زنگىنلەر، - قرب واریانتلارى اساسن نشرلە، شرق واریانتلارى ایسە شعرلە دىر.

"کوراوغلو" نون موخنلیف واریانت، ياخود وئرسییالار اوزرىنندە کى موشاھیدە لر گۆستەریر کى، ھمین واریانت، ياخود وئرسییالار، آرالارینداکى مضمون فرقلىرى نین بؤیوکلۇگوندن و یا کیچىکلیگىنندن آسیلى اولماياراق، بىر منبعدىن - آذربایجان "کوراوغلو" سوندان تؤرە مىشلە؛ ھر

شئیدن اول اونا گؤره کى، تىپولوژى باخيمدان بو واريانت داها موکمم، داها تاريخى و داها رئالىستىدير، اونا گؤره ده داها چوخ تۈرمە-آرتما، ايمپروويزاسييا پوتئنسىيالىنا مالىكىدىر. و كوراوغلوشوناس خ. كوراوغلوونون بئله بىر فيكىرى تمامىلە دوغرودور كى، اوندان آرتىق موختلىف ائتىك منشالى خالقدا "كوراوغلو" يازىلى شكىلەدە فيكىساسييا اولونسا دا، "اساس سوژت، گۈرونور، آذربايچاندا موعىنلشمىشىدير".

"كوراوغلو" نون قربىن شرقە دوغرو يايىلىغىنى گومان ائتمك اوچون ھەر جور اساس واردىر، - آذربايچانى، آنادولونون شرقىنى احاطە ئىن جلالىلر (16 عصرىن سونو 17 عصرىن اوللىرى) حرкатى "كوراوغلو" نون ايلك سوژتلىرىنى، ياخود ائپىزودلارىنى بو اراضىدە (قربىدە) مئيدانا چىخارمالى، سونرا ھەمین سوژت و يا ائپىزودلار اوغۇز-تۈركىمنلەر واسىطە سىلە شرقە نقل اولونمالى اىدى. دىگر طرفدىن 17 عصرىدە تۈرك دونياسى نىن ائتىك-سياسى باخيمدان ان گىرگىن نوقطە سى مەھىن قافاقاز (آزربايچان) اىدى كى، بورادا يالىز تارىخ صىنە سىنە چىخىماغا حاضىرلاشان بىر مىلتىن- آذربايچان مىلتى نىن طالعىي حل اولونمۇردو، دىگر اوغۇز تۈركىلەرى نىن (تۈركىيە تۈركىلەرى نىن، تۈركىمنلەرىن) مىللەي اۆزۈنوتشىكىلى پروسئى دە آز و يا چوخ درجه دە ھەمین رئگىونلا باغلى اىدى.

لاكىن شرق "كوراوغلو" سو آنچاق منشايى، بىر سىرا اوبراز، ائپىزود-سوژت و موتىولرىنە گۈرە قرب "كوراوغلو" سو ايلە عىينىدىر، عومومىتىلە ايسە اورىزىنال واريانت و يا وئرسىيالاردان عىيارتىدير - ھەر بىر تۈرك خالقى (تۈركىمن، اۆزىك، قازاخ و س.). "كوراوغلو" ياخوخ تارىخى- ائتىك ماراغىنى، معنۇي ائتنوقرافىك خاراكتېرىنى، ايجىتماعى-سياسى پروبلېملىرىنى گىتىرمىش، اونو ("كوراوغلو" نو) هانسى ائپىك، بدىعى-ائتىك سوپىيە قالدىرىپ-قالدىرىماماسىندان آسىلى اولمايراق، اۆزۈنونكە ائتمىشىدير (ب.ا. كاررىيئۇ).

آذربايچان "كوراوغلو" سو قرب واريانتلارىن، قىيد اولوندۇغو كىمى، اساسىنى تشكىل ائدىر - " اىستەر حىصە لرىنин آيرى - آيرى ، قوللارى نىن ايلك يارانماسىندا، اىستەرسە دە ياشادىغى عصرلەر بويو داھا دا زنگىنلشىمە سىنەدە، جىلالانماسىندا بىزە مەلumat اولمايان سايسىز-حسابسىز سوژ صنعتكارلارى نىن ايشتىيراك ائتمىش اولدوغۇ ان عظمتلى داستانلارىمىزدان بىرى (م.ح.تەماسىب) "كوراوغلو" مىللە تشكىكول دئوروندە منسوب اولدوغۇ خالقىن، مىلتىن هانسى يارادىجىلىق (و گىنىش معنادا اۆزۈنوتشىكىل!) ايمكانلارينا مالىك اولدوغۇنۇ گۈستەرپ. موتشىكىلىيگىنە، خالقىن ايجىتماعى-سياسى پروبلېملىرىنى عكس اىتدىرمه ايمكانىنا، ائتىك-پوتئيك سوپىيە سىنە گۈرە نە تۈركىيە تۈركىلەرى نىن "كوراوغلو" سو، نە دە ائرمى، گورجو، كورد، لىگى و س. "كوراوغلو" سو

آذربایجان "کوراوغلو" سو ایله موقاییسه اولونا بیلمز - عئینی زاماندا قئید ائدک کی، قافقازادا یاشایان غئیری-تورک منشالی خالقلارین "کوراوغلو" سو اساسن آذربایجان "کوراوغلو" سونون آیری-آیری سوژئتلری نین واریاسییاسی، بیر سیرا حاللاردا ایسه بیلاواسیطه ترجمه سیدیر. هئنج ده تصادوفی دئییل کی، واختیله غئیری-تورک منشالی قونشو خالقلارین ایفاچی-آشیقلاری موختليف مجلیسlerde "کوراوغلو" نون سوژئتینی آذربایجان تورکجه سیندن چئویره رک اوز دیللرینده (ارمنیجeh، گورجوجه، لرگیجeh و س.) دانیشمیش، داستانداکی قوشمالاری ایسه محضر آذربایجان تورکجه سینده اوخوموشلار (۱۷-۱۹ عصرلره آید بیر سیرا الیازمالاری دا بونو گؤستیرir). یعنی قافقاز - کیچیک آسیا رئگیونوندا "کوراوغلو" نون آپاریجی دیلی آذربایجان تورنجه سی، تمثیل و تبلیغ ائتدیگی ایدئیا-ائستتیک مدنیت آذربایجان مدنیتی اولموشدور.

* * *

ئئى دؤورون اوللرینده عوثمانلى تورکلری، نین يئىشىدىرىدىگى ان بؤبىك شاعير احمد نديم مودىرلىكىدىن اىبراهىم پاشانىن كىتابخاناسى نين مودىرى وظيفه سينه قدر يو كسلمىشىدىر. لاله دؤورو ادبياتى نين اساس نوماينىدە سى اولان شاعير خالق دىلىنىدە، رئالىست اوسلوپدا (و حیات عشقى ایله دولوا) شعرلر يازمىشىدىر. اونو يارادىجىلىق تىپولوگىياسينا گؤره آذربایجان شاعيرلىرىنىن واقيف، توركمىن شاعيرلىرىنىن مختومقولو ایله موقاییسه ائتمك اوilar...

* * *

۱۶ عصرىن اوللریندن اعтиبارن آذربایجان مىللی ائستتیک تفكىكورونون فورمالاشماسى پروسئسى گئىدیر؛ كلاسسىك ائستتیكا (ايچتىماعى وارلىغا فوضولى موناسىبىتى) تدرىجىن فونكسيونال نورماتيولىكىنى ايتىرىر، عوضىنىدە ایسه شىفاهى خالق ادبىاتىندان گلن اينعىكاس اوصولو نورماتيولىك الده ائدىر، نتيجە اعتىبارىلە، ۱۸ عصرىن سونو ۱۹ عصرىن اوللریندە مىللی ائستتیک تفكىكور فاكتلاشىر. ۱۷ عصردە آذربایجان مدنیتى نين دئموكراتىكىلشىمە سى بو پروسئسى خوصوصىلە گوجلندىرىرىر. ۱۸ عصر بوتؤولو كده اينتىباھ مدنیتى نين تاثيرى آتىندا اولور؛ ادبى- بدیعى فيكىرده گئرچىكلىك كىييفىت حدىنە چاتىر، اينتىباھ ايدئيالارى صنعتى بىلاواسىطە حیات ماتئریالى اوزرىنىدە دوشونمە يە تحرىك ائدىر.

۱۸ عصر آذربایجان ادبیاتی نین ماتئریاللاری ژانر پوئیکاسی نین دیالئکتیکاسینی موعین ائتمک اوچون کونتئکستوال اهمیته مالیکدیر، لakin بو ائله بیر کونتئکستدیر کی، موخنخیف میکروکونتئکستلرین ائکلئکتیکاسینی وئریر؛ یعنی بیر طرفه کلاسیسیک ادبی- بدیعی تفککور ياشاماقدا داوم ائدیر (شوبهه سیز، موخنخیف مرحله لره آید مئیللرین بعضن سیستئمسیز علاقه لری حالیندا، - ائکلئکتیکا)، بیر طرفه کلاسیسیک ادبی- بدیعی تفککورون میللی ادبی- بدیعی تفککورون کئچیدینی عکس ائتدیرن صنعت مۇوجود اوولور، بیر طرفه ایسه میللی ادبی- بدیعی تفککورون نومونه لری مئیدانا چىخیر.

۱۸ عصرده ادبی- بدیعی تفککورون اینکیشاف منطیقینی ایفاده ائدن اساس کونتئکست م.و.ویدادی م.پ.واقیف کونتئکستیدیر؛ م.و.ویدادی ایله م.پ.واقیفین پوئیک تفککورونون تیپولوگیاسی ئئینی اولدوغونا گۆره اونلارین عئینی بیر کونتئکستدە نظردن کئچیریلمە سى دوزگوندور، لakin او زامان دوزگوندور کی، بو دیالئکتیک حادیشە کیمی قبول ائدیلسین. م.پ.واقیفین پوئیک تفککورو م.و.ویدادینین پوئیک تفککورونون بىلاواسیطە داومیدیر. م.و.ویدادیدە دە، م.پ.واقیفە دە ايجتماعى وارلىغا ائستىتىك موناسىبىت كىفایت قدر آكتىوالىر؛ بو آكتىوالىق ائستىتىك موناسىبىتىن پوئىتەخنولوژى ایفادە سىنە دە آيدىدیر. م.و.ویدادى دە قزل يازىر، م.پ.واقیف دە، م.و.ویدادى دە قوشما يازىر، م.پ.واقیف دە، - قز لىن آرخايىكلەشىدىگىنى، قوشمانىن ایسه ادبی- بدیعی تفککورون آپارىجى ایفادە فورماسىنا چئورىلمە مئىلىنى ھەر اىكىسى عکس ائتدیرر.

۱۶ عصرىن اوللاريندە ش.اى.ختايى ادبى- بدیعی تفککورون پوئىتەخنولوژى ایفادە اوسولالارينى (کلاسیسیک استاندارتلارى) ساخلاماقلا ياناشى فولكلور ایفادە طرزىندن اىستىفادە ائدیر. لakin کلاسیسیک ژانرلار ش.اى.ختايى نین پوئیک تفککورو اوچون نە قدر نورماتىيودىرسە، فولكلور ژانرلارى بىر او قدر غئيرى- نورماتىيودىر، داها دوغروسو، ائکزوتىك تاثير باغىشلايىر؛ ش.اى.ختايى خالقىن تكجه ماددى گوجونه دېيىل، عئینى زاماندا معنوى گوجونه اىستىناد ائدیرىدە، اونا گۆره دە فولكلور ایفادە طرزىنە موراجىعەت ائتمە لى اوولور، - کلاسیسیک ژانرلارдан قوپا بىلىمیر، فولكلور ژانرلارى ایسه اونون تقدىمىنە لازىمى سوبىيە يە قالخمير... خوى عصرىن سونو ۱۷ عصرىن اوللاريندە م.مانى ش.اى.ختايى نین گۆرددويو اىشى داوم ائتدیرر.

۱۶ عصرىن اورتالارينا دوغرو م.فوضولى کلاسیسیک ژانرلارдан ان آپارىجى اولانى قىلىن پوئیک ایفادە پوئەنسىيالىنى بوتۇنلوكله صرف ائدیر، بئله دئمک مومكۈندور کى، اۋزوندن سونرا يا

«اینصافسیز جاسیننا» هنچ نه قویمور... ۱۷ عصرده اینتیباه تفککورو ایجتماعی وارلیغین ائستیتیک درکینه فولکلور ژانرلاری راکورسوندان یاناشیر، ۱۸ عصر ایسه بو راکورسون اوژونو ادبی- بدیعی تفککورون نورماسی کیمی تصدیق ائدیر... م.و.ویدادی یئتیشیر...

م.و.ویدادینین قرلی ایله قوشماسی آراسیندا، ش.ای.ختاییده کی قدر اولماسا دا، هر حالدا هم مضمون، هم ده ایفاده پلانیندا قارشی- قارشیا دورما وار، او اوبرازی کی، قزلده وئریر، قوشما اوچون عادتن موناسیب حساب ائتمیر. داها دوغروسو، ژانر پوتیکاسی نین طبیعی گلیشی بو جور طلب ائدیر؛ قزه لین قزل، قوشمانینسا قوشما استاندارتلاری (لبتته، صؤحبت بیرینجی نؤوبه ده مضمون استاندارتلاریندان گئدیر، فورمادا سیتئزشمه پروسئسی خیلی درجه ده حودودلودور) اساسن فونکسیوناللیغیندا قالیر.

ش.ای.ختاییده قوشما پوتیکاسی قزل پوتیکاسیندان قیدالانیردی؛ شوبهه سیز قوشما استاندارتلاری نین بیلاواسیطه خالقدان گلن جهتلری اساس ایدی، لakin شاعیرین بدیعی تفککورونده قوشما همیشه قزله تابع ایدی، باشقا سوزله، ش.ای.ختایی نین بدیعی سیماسی قزلده گئرورنوردو، قوشما هاراداسا عومومن دئورون ادبی- بدیعی تفککورو کونتکستینده «فاکولتیو» حادیشه ایدی. م.و.ویدادیده ایسه، عکسینه، قزل پوتیکاسی قوشما پوتیکاسیندان آسیلیدیر؛ او معنادا یوخ کی، ۱۸ عصرده قوشمانین ائستیتیک- قنوسئولوژی ایمکانلاری قزه لین ۱۶ عصرده کی فوضولی سوییه سینی کتچیر، بو جور موقاییسه دوروست دئیل (قزلین ۱۶ عصرده کی اینعیکاس ایمکانی، قنوسئولوژی- پوتیک توتومو قوشمانین آنجاق ۱۸ عصرده م.پ.واقیف تقدیمی نین موافقیق پارامئترلری ایله تو تو شدورو لا، حتی تیپولوژی باخیمدان قارشی- قارشیا قوبولا بیلر)، مسله بوراسیندادیر کی، ایجتماعی- ائستیتیک اینکیشافی نین اوزو قزه لی ادبی نورما اولماق باخیمیندان ترکسیلاح ائدیر، ۱۷ عصردن سونرا ایجتماعی وارلیغین ائستیتیک درکی کلاسییک ژانرلار اوزره گئتمیر. اونا گئرہ ده کلاسییک ژانرلار تدریجین ساتیریک تفککورون پوتئخنولوژی ماتئریالینا چئوریلیبر (۲۰ عصرین اوللریندہ م.ع.صابیر یئتیشیر).

* * *

مختومقولو فراقی (۱۷۳۰-۱۷۸۰) یئنى دؤور توركمىن ادبىاتى نىن ان بؤيوک نومايندە سىدىر. عوثمانلى ادبىاتىندا ندىم، آذربايچان ادبىاتىندا واقيف كىمدىرسە، توركمىن ادبىاتىندا دا مختومقولو اودور...

لاكىن یئنى دؤور توركمىن شاعيرى نىن بدىعى تفكىكىرونده مىلى اىجتماعى موتىولر داها گوجلودور...

* * *

یئنى دؤور تورك خالقلارى ادبىاتى نىن ان بؤيوک نومايندە لرىندىن بىرى اولان مىرزە فتحلى آخوندزادە (۱۸۱۲-۱۸۷۸)، هر شئىدىن اول، قرب مدنىتىنى، بدىعى فيكىر (و اىفادە) تىخنولوگىيالارىنى شرقە گتىرمە سى ايلە مشهوردور.

كومىدىيالارى، یئنى دؤورون فلسفە سىنى، سوسيال-كولتورولوژى اووقاتىنى عكس ائتدىرىن چوخسايلى مكتوبلارى (خوصوصىلە "كمال الددوولە مكتوبلارى ")، ادبى-تقىدى مقالە لرى، یئنى اليغا لايحە لرى، اىسلام سخولاستىكاسىينا قارشى آپاردىغى آردىجىل موبارىزە و س. م.ف. آخوندزادىن اونىيورسال بىر دوشونجە صاحبىي اولدوغۇنۇ گؤسترەكە ياناشى دونياگۇرۇشونون اينقىلابى ميقايسىنى موعىن ائدىر.

طيفلىسىدە، مملكتىنى اىشغال ائتمىش روسىيى ايمپئريياسى نىن جانىشىنلىيىنده چالىشان موتتفىكىر صنعتكار، ضيالى شرق خالقلارى نىن موعاصير (اونىيورسال!) مدنى دىرلر سوبييە سينه قالخىمىسى اوچون اليندىن گله نى اسىرگەمە مىشىدىر.

* * *

آباي كونانبائىو (۱۸۴۵-۱۹۰۴) قازاخ ادبىاتى تارىخىنە رئالىيست دوشونجە نىن اساسىنى قويان، درين اىجتماعى پروبلئملر قالدىران وطنداش شاعير كىمى دوشموشدور.

اونون معاريفچىلىك گۇرۇشلىرى، پاتريارخال حيات طرزىينه قارشى موبارىزە سى چوخصرلىك قازاخ پۇئزىياسىينا یئنى ايدئىالار، موتىولر گتىرمىشىدىر. ھم شرقى، ھم دە قربى ياخشى بىلەن آباي قرب دوشونجە سى نىن شرقە موترققى تاثيرىنى اعتيراف ائتمىش، گئىش قازاخ چۈللەرىنده قرب مدنىتى نىن، معاريفى نىن يايىلماسىنا چالىشمىشىدىر.

او ياخشى بىلىرىدى كى، دده-باالاردان گلن كۈچرىلىك اۋز دۇرۇنۇ آرتىق چوخدان كئچىرىمىشىدىر...

* * *

عوثمانلی تورکلری نین ادبیاتینا قربین ایدئیا-مضمون، پوئیکا-فورما تاثیری ۱۹ عصرین اور تالاریندان باشладی... ضیا پاشا (۱۸۴۰-۱۸۲۹)، نامیق کامال (۱۸۸۸-۱۸۸۰)، عبدالحاق حمید (۱۸۵۲-۱۹۳۷)... خطی ایله گلن ینیلشمه سیلسلیه سینده توفیق فیکرین (۱۹۱۵-۱۸۶۷) یارادیجیلیغی خوصوصی یئرلدن بیرینی توتور. " ثروتی-فونون " ادبی-مدنی جریانی نین یارادیجیلاریندان (و باشچیلاریندان) اولان شاعیر تورک پوئزیاسینا بؤیوک فیکیر و ایفاده ینیلیکلری گتیرمیشدیر...

* * *

ینى دئورده تورک خالقلارى نین ان بؤووك ساتیریک شاعیرى اولان میزه علی اکبر صابر (۱۸۶۲-۱۹۱۱) اوز کئچمیشیندن گوله-گوله آیریلماگین ان بؤیوک ادبی تجربه سینى وئرمیشدیر. اونون " هوپ هوپ نامه " آدى ایله مشهور ساتیریک شعرلر " دیوان " ى ميلى دوشونجە نین ینیلیک اوغروندا ائهتیراسلى عوصیانى نین، موباریزه سى نین تظاھورودور.

* * *

مشهور " موللا نصرالدین " ژورنالى نین (و ادبی مكتبینین) یارادیجیسی جلیل ممدوحولوزاده (۱۸۶۹-۱۹۳۲) ميلى دئموکراتیک ادبیاتین بؤیوک سیماalarیندان اولموشدور.

حکایه لریندە، تراگى كومئدیالاریندا، پوبليسيستىك مقالە لریندە آذربایجان ايجتماعى حیاتى نین گئنیش (او اوبىئكتىو) منظرە سینى وئرمىش، داهى خالق مودربىكى موللا نصرالدین كىمى جمعىتىن گئریچى، ئىيىجر جەتلرىنە گولمکله ياناشى ميلى تىصوبكىشلىگىنى هئچ زامان گىزلتىمە مىشدیر.

(۴)

ان ینى دئور تورک خالقلارى نین تاریخیندە ميلى ايدئولوگىيا آختارىشلارى، سیاسى اوزونودرک، رئىپوبليكا ايدارە چىلىگى دئورودور. آنجاق بو ايستيقامتىدە كى موبارىزه لر، موجادىلە لر نە قدر آرديجىل اولسا دا، يالىز بىر تورک خالقى - آنادولو (عوثمانلی) تورکلری بؤیوک آتاتوركۇن باشچىلیغى آلتىندا (واختىندا!) سۆزۈن اصل معناسىندا مۇستقىل دئولەت قورماغا نايل اولورلار. تورک خالقلارى نين چوخو (اوزبىكلر، قازاخلار، قىرغىزلار، توركمىنلر، آذربایجانلىلارين بئشىن بىرى،

تاتارلار، باشقىردارلار و س.) كوممونىست حركاتى نىن مەھصولو اولان سوۋەتلەر بىرلىگى نىن ترکىيىنەدە يارىم مۇستقىيل رئىسپوبلىكالارينى ياراتماقلە كىفايىتله نىر، موعىن حىصە سى غىرى-موسقىيل اولاراق چىنин (اوىغۇرلار)، ایرانىن (آزىزبايجانلىلارين بئشىن دۆردو) و س. دۆولتلىرىن ترکىيىنە قاتىلىلار.

سوۋەتلەر بىرلىگى داغىلىقدا اۆزبىكلەر، قازاخلار، قىرغىزلار، توركىمنلەر و آزىزبايجانلىلار اۆز مۇستقىيل رئىسپوبلىكالارينى يارادىرلار.

ان يېنى دۆور تورك خالقلارى ادبياتى اۆز ايدئيا-مضمون، ايفادە- تەخنلۇغىيىا آختارىشلارينا گۈرە مۇعاصرى دۇنيا ادبى پروسئى نىن عوضۇ ترکىب حىصە سى اولسا دا، مۇحكم تارىخى اساسلارдан دوغان اۆزونە مخصوصلۇقلارا مالىكىدەر. و مەھىنە بىرلىكلىكىدەر (ھەر شىئىن اول، زىنگىن ائپوس عنعنه لرى) تورك ادبياتلارى نىن اىستەر بۇتۇولۇكىدە، اىستەرسە دە دېفەرئىسىياسىيە حالىندا دۇنيا ادبياتى نىن عومومى سوبىيە سىينە قالخماسىندا تakan وئرمىكە دىر. مۇستقىيل، ياخود يارىم مۇستقىيل دۆولتلىرىنى (رئىسپوبلىكالارينى) ياراتمىش توركلىرىن مۇعاصرى ادبى- اىجتىماعى تەتكىرۈنە آشاغىدا كى ايدئىالارين اساس يېر توتىمىسى تامامىلە طبىيەدىر:

(١) مىللەي مەلۇك، وطنپورلىك؛

(٢) مىللەي دۆولتچىلىك؛

(٣) توركچىلەك، تورك خالقلارى نىن ائتتىك-مەدلى بىرلىگى؛

(٤) معنۇي-روحى صافلىق، اىسلام تعصوبكئشلىگى، دىنىي-روحانى آختارىشلار؛

(٥) دونيويلىك، مۇعاصرىلىك، دەمەكراپىزىم، عومومىشىرىلىك، اىنسانلىق حاقلارى و س.

دونيانيڭ ان بۇيىك كوممونىست ايمپېرىياسى نىن ترکىيىنە ياشامىش تورك خالقلارىنى نىن ادبى-اىجتىماعى تەتكىرۈنە سوۋەت-كوممونىست ايدئولوگىياسى دا كىفایت قدر بۇيىك نۇفۇز قازانمىشىدۇ.

ان يېنى دۆوردە تورك خالقلارى ادبياتلاريندا پۇئىيەن ئاپارىجى تايىرىخى نوفوذو قالماقلە ياناشى نىڭىزىن، دراماتورگىيىانىن دا مۇوقۇمىي يوكلەملىشىدىر.

* * *

بۇيىك قازاخ آكىنى، "شەرىمەزىن آغساقالى" (صەد وورغۇن) جامبۇل جابايدۇ (١٨٤٦-١٩٤٥) كىچمەش يوزايللىكلىرىن قىپچاق خالق (ائپوس) پۇئىيەسەنلىنى ان يېنى دۆوره گىتىرىپ چىخاران، تارىخى مۇعاصرىلىشىدىرىن بىر صىنعتكار اولمۇشدور.

اونون يارادىجىلىغى تىماثلىندا "قدىم" تورك آكىنин موعاصلير سووئت "شاعير- نغمكار" نا چئورىلمە سى ان يېنى دەۋورون ان بېئىك ادبى پارودو كىسلارىندان ايدى.

* * *

آذربایجان بديعى، علمى و فلسفى دوشونجه سى تارىخيينده صمد وورغونون يارديجيلigi، عومومى چوخشاخه لى، چوخ ميقىاسلى فعالىتى، دفعه لرله قىئيد ائدىلدىيگى كىمى، خوصوصى بير حادىشە دير. لاكىن بى خوصوصىلىك، ايلك باخىشدان نه قدر پارادوكسال گئورونسە ده، غئيرى-عادى فردى اىستعدادىن تكراراولونماز ويرتىوزلوغوندان داها چوخ، منسوب اولدوغو خالقين عومومى معنوى ائتىرژىسىنى هانسىسا ايلاھى قىووه نىن تاثىرى ايله اوزوندە ئاظاھور اشتىرىمك قابىلىتىندىن ايره لى گلەمىشىدیر. اونا گئورە ده صمد وورغون يارديجيلigi (و شخصىتى!) نه قدر خوصوصى، غئيرى-عادىدىرسە، او قدر ده عومومى، سۈزۈن بؤيوك معناسىندا، عادىدىرسە. صمد وورغون يالنېز دىلى، اىفادە طرزى، اولسلوبو اعتىبارىلە دېيىل، دوشونجه سى، تفتكورو اعتىبارىلە ده مەحضر آذربايچان شاعيرىدىرسە. موعاصىر آذربايچان پۇئىياسى نىن ايدئيا-ائىتتىك اساسلارنى موعىنلىشىدىن بؤيوك شاعير-مۇتفككىر، ئىينى زاماندا آذربايچانچىلىق ايدئولوگىياسى نىن تكمىللشىب اينكىشاف ائتمە سىنه، آذربايچان خالقى نىن مىلى دوشونجه مدنىتى نىن فورمالاشماسىنا اهمىتلى تakan وئرمىشىدیر. و ۲۰ عصرىن ۳۰-جو ايللىرىندىن يوكلەك سورعتله قورولماغا باشلايىب، ۵۰-جي ايللرده ايلك مرحلە اوچون اساس كونتورلارى موعىنلىشىن آذربايچانچىلىق مفکورە سى نىن يالنېز اوغورلارى دېيىل، پۇبلەملىرى ده صمد وورغونون يارديجيلىغىندا اوز آيدىن اىفادە سىنى تاپمىشىدیر.

صمد وورغونون ميللى موضوع علاردا يازديغى اثرلرله ياناشى، كوممونىست ايدئولوگىياسى نين تبليغىينه حسر اولونموش اونلارلا اثرلرى ده آذربايچان پوئرىياسى نين گۆزل نومونه لرى، اصل صنعت اثرلرېدىر. و هئچ نه ايله ثوبوت اشتمك مومكۇن دېيىل كى، بئويك شاعير، مىلن، «آزربايچان» شعرىيندە، «واقىف» ده چوخ، «كۆمسومول پوئماسى» ندا، «خانلار» دا، آذربايچان سىر- بىن ھىمەننەدە، «رامانىن بايراقدارى» ندا آز صىميمىدىر. بىر نئۇ ميللى كوممونىست اولان مونتكىكىر صىتكارلىن ووستۇلى رومانتىكاسى اونون، دئمك اوЛАر كى، بوتون اثرلرى نين بىدىعى اىتنوناسىياسىنى عىينى درجه ده موعىن اشتمىشىدىر. حتى صمد وورغونون ائلە پوئىخنولوژى كشفلرى واردىر كى، مەحضر كوممونىست ايدئولوگىياسىنى، ترندۇم ائدىن شعرلرلەدە ائزۇنۇ گۆستەرىر.

لakin bo da doowron (o shauyir-motfekkire, ideelwuc hiatinien) bier parado-kssodur ki, eyster 30-jo, eyster 40-ji, eysterse de 50-ji ayillradh chmd worguno sowwet hakimiyti nien, kommoniyst

ایدئولوگیاسی نین دوشنی کیمی تقيیب ائتمیش، حبسله، سورگونله حله میش، اثرلرینده (مثلن، «آیگون»دە) سووئت گئرچکلیگینی تحریف ائدن مقاملار آختارمیشلار. رسمي موناسیتین واخت آشیری دیشمه سینه، شاعیرین دایم حؤكمدار حضوروندا حسابات وئرمە يە مجبور ائدیلمە سینه باخماياراق، آذربایجان خالقى صمد وورغونا (اونون ھم يارادىجىلىغىنا، ھم دە شخصىتىن) سونسوز محبتىنى هىچ زامان گىزلىتمە مىشىدیر.

* * *

۱۹ عصرىن اورتالاريندان اعتىبارن قربىن شرقە ايدئيا- ائستىتىك موداخىلە سى نين گوجلنىمە سى عوثمانلى توركلى نين ادبىاتىندا اۆزونو ھم مضمون، ھم دە فورماجا گؤسترمه يە باشلادى. قربلشىمە، ياخود يئىلىشىمە آدلاندىرىيالان ھمین پروسىئىن ان مەھم نتىجە لرىندىن بىرى رومان ژانرى نين «ئىكسپورت» ائدیلمە سى اىدى. لاکىن عوثمانلى ايمپېرىياسى نين دوشدويو موركىب ايجتماعى- سىاسى وضعىت، عوثمانلى توركىنون سوسىال- معنۇي پروبىئىلەرى، جومھورىت قورو جولوغۇ ھمین ژانر ميقايسىندا دوشونىحە (و يارادىجىلىق!) اوچون زنگىن ماتئرالا وئريردى. شمس الددين سامى نين (۱۸۵۰- ۱۹۰۴) «تشىشىقى- طلعت و بىتنت» (۱۸۷۲)؛ نامىق كامالىن (۱۸۴۰- ۱۸۸۸، «ايتنىباھ»)، (۱۸۷۶)، «جزمى» (۱۸۸۰)؛ احمد ميدحت افدىنин (۱۸۴۴- ۱۹۱۲) «حسن فلاح» (۱۸۷۵)، «حسىئين فلاح» (۱۸۷۵)، «افلاتون بى و راحيم افندى» (۱۸۷۶)، «سولئيمان موسى» (۱۸۷۸)، «ھله اون يئدى ياشىندا» (۱۸۸۲)، «دوردانه خانىم» (۱۸۸۲)، «زۇئن تورك» (۱۹۱۰)؛ رسايزادە محمود اکرمىن (۱۸۴۷- ۱۹۱۴) «ارابا سئوداسى» (۱۸۹۶)؛ سامى پاشازادە سرای نين (۱۸۶۰- ۱۹۳۶) «سرگۈذشت» (۱۸۸۹)؛ حوسىئين رحمى گورپىنارىن (۱۸۶۴- ۱۹۴۴) «موربىيغ» (۱۸۹۹)، «تصادوف» (۱۹۰۰)، «قويروقلو اولدوز آلتىندا بىر اىزدىواج» (۱۹۱۲)، «قولىلابانى» (۱۹۱۲)، «من دلىميمى؟» (۱۹۲۵)، «مزارىنдан قالخان شەھىد» (۱۹۲۸)، «شەيىطان اىشى» (۱۹۳۳)، «اوتانماز آدام» (۱۹۳۴)، «كىسيك باش» (۱۹۴۲) و س؛ خالىد ضيا اوشاقلىكىلىن (۱۸۶۹- ۱۹۴۵)، «نمىدە» (۱۸۸۹)، «بىر اۇلونون دفترى» (۱۸۸۹)، «ماوى و سىياد» (۱۸۹۷)، «قىرىق حىاتلار» (۱۹۲۴) و س؛ محمد رائوفون (۱۸۷۵- ۱۸۳۱) «سەنتىپىر» (۱۹۰۱)، «گنج قىز قلىبى» (۱۹۲۵)، «دەفيئە» (۱۹۲۷) و س؛ خالىدە ادیب آدیوارىن (۱۸۸۲- ۱۸۶۴) «ھېيولە» (۱۹۰۹)، «خندان» (۱۹۱۰)، «يېنى توران» (۱۹۱۲)، «آتسىدىن كؤينك» (۱۹۲۲)، «اورۇن قەھىي» (۱۹۲۳)، «قلب آغريسى» (۱۹۲۴)، «تاتارجىق» (۱۹۳۸)، «كريم اوستانىن اوغلو» (۱۹۵۸)، «چارە سىز» (۱۹۶۱)، «حىات پارچالارى» (۱۹۶۳) و س؛ مەدۇو شۇوكت اسندالىن (۱۸۸۳- ۱۹۵۲) «ميراس» (۱۹۲۵)؛ عبدالحاق شىناسى

حیصارین (۱۸۸۳ - ۱۹۶۳) «فهیم بی و بیز» (۱۹۴۱)، «چاملیجاداکی دامادیمیز» (۱۹۴۴)؛ رفیق خالید کارایین (۱۸۸۸ - ۱۹۶۵) «ایستانبولون ایچ اوزو» (۱۹۲۰)، «قولدور» (۱۹۲۹)، «یئزیدین قیزی» (۱۹۳۹)، «سورگون» (۱۹۴۱)، «۲۰۰۰ - جی ایلین سئوگیلیسی» (۱۹۵۴)، «قارلی داغداکی آتش» (۱۹۵۶)، «سونونجو قدح» (۱۹۶۵) و س؛ یاقوب قدری قارعوثمان اوغلونون (۱۸۸۹ - ۱۹۷۴) «کیره لیک ائو» (۱۹۲۲)، «حؤکم گئجه سی» (۱۹۲۷)، «جنیبه» (۱۹۳۲)، «آنکارا» (۱۹۳۴)، «پانوراما» (۱۹۵۳)، «زورن دیپلومات» (۱۹۵۵)، «وطن یولوندا» (۱۹۵۸) و س. اونلارلا یازیچیلارین یوزلرلە اثرلری ۲۰ عصرین اورتالارینا دوغرو تورک رومانی نین تیپولوگییاسینی موعینلشیدیردی. حیاتین ان درین قاتلارینا نوفوذ ائدن، مورککب سوسیال - معنوی پروبلئملىر قالدیران، «کؤھنە لیک» لە «ینئیلیک» آراسینداکى موجادىلە نین دوغوردوغو پسیخولوژى گرگینلیگى اۋزونمخصوص بىر ائھىتىراسلا ادبىاتا گىرەن تورک رومانى نە قىر رومانتىك ايدىسى، بىر او قدر ده رئالىست، گئرچىكچى ايدى... بورادا موضوع (حيات!) يالىز بوتون گئنىش پانورامى ايلە تصویر اولۇنماقلا قالمېرىدى، همین تصویر گئنىش خالق كوتلە لرى نین آنلاياجاغى بىر دىل ايلە تىدىم اندىليردى كى، يوز ايللە بويو يازىلى ادبىاتين بىلەتىن يورولمۇش تورک اوخوجوسو اوچون بونون نە قدر اھىتىلى اولدوغۇنۇ تصوور اتىمك او قدر ده چتىن دېيىل.

رشاد نورى گونتكىن تورک رومانى نین فورمالاشىغى دئورىدە ياشايىب ياراتمىش، ژانرىن مىللە خاراكتىرى نىن يارانماسىندا بئييوك رول اوينامىشدى.

او، ۱۸۸۹ - جو ايلدە اىستانبولدا حربى حكيم عايىلە سىنە دوغولمۇش، اوشاقلىق ايللىرىنى آتاسى نىن خىدەتى ايلە باغلى اولاراق، آنادولودا كئچىرمىش، اىزمىردا فرانسيزجا اورتا تحصىل آدىقىدان سۇنرا اىستانبول اونىيۇرۇسىتى نىن ادبىات فاكولتە سىنە داخىل اولمۇش، ۱۹۱۲ - جى ايلدە همین فاكولتە نى بىتىرىپ موعىلەملىيە باشلامىشدى. اىستانبولون موختلىف اورتا مكتىبىرىنە درس دئىن گنج موعىلەم ادبىاتچى فرانسيزجادان ترجمە لرى، اورىزىنال يازىلارى، مطبوعاتىداكى فعالىتى ايلە تدرىجىن ادبى عالىدە مشهورلاشمىشدى.

ى.ن. گونتكىنин ايلك حكايىه لرى اۋز مۇمۇقۇسۇنۇ ھله اوشاقلىق ايللىرىنەن اونا ياخشى تانىش اولان آنادولو موحىطىينىن آلمىشدى. ۱۹۲۲ - جى ايلدە «واكىت قىزىتى» نە نشر ائتدىرمە يە باشلايدىغى مشهور «چالىقوشۇ» رومانى دا همین موحىطىن دانىشىردى... رومانىن قازاندىغى بئييوك اوغۇر يازىچىنى يئنى رومانلار يازماغا سۈوق اتىدى. و بئلە لىكلە، «دامغا» (۱۹۲۴)، «دوداقدان قىلە»

(١٩٢٥)، «آخشام گونشى» (١٩٢٦)، «بىر قادىن دوشمى» (١٩٢٧)، «آجىماق» (١٩٢٨)، «ياشىل گئجه» (١٩٢٨)، «يارپاق تؤكومو» (١٩٣٠) رومانلارى ياراندى.

آتاتورك اينقىلابلارى و جومهورىت قورو جولوغۇ پروسئسى نىن دوغوردوغو گئنىش مىقىاسلى حركاتدا اىشتىراك ائدىن يازىچى اون اىلدىن آرتىق معاريف ناظيرلىگى نىن موفتىشى كىمى توركىيە نىن شەھىرىنى، كىندرىنى دولاشمىش، تىپ دن وطنداشا چۈرۈلن تورك اينسانى نىن حىاتىنى درىندىن اوپىرنەم يە مۇوفق اولمۇشدو. ٢٠- جى اىللاردە كى اوغۇرلۇ رومانچىلىق فعالىيتنى داوام ائتتىرين يازىچى ٣٠- جو اىللاردە «زو غال چىيىقلارى» (١٩٣٢)، «كۆئى ازو» (١٩٣٥)، «كۆئەنە خىستە لىك» (١٩٣٨)، ٤٠- جى اىللاردە «دىيىرمان» (١٩٤٤)، «مېسىكىنلەر تىكىنە سى» (١٩٤٦) و س. رومانلارىنى، ٥٠- جى اىللاردە ايسە بىر سىرا درام اثرلرىنى قىلمە آلدىر. لاكىن اعتىراف اتىمك لازىمدىر كى، يازىچى نىن نە ٣٠- جو، نە ٤٠- جى، نە ٥٠- جى اىللاردە يازىدىغى اثرلر توركىيە ده (و دونيادا) ايلك رومانلارى (خوصوصىلە «چالىقوشۇ»، «دامغا» و «دوداقدان قىلە») قدر مشهور اولمamىشدىر.

١٩٣٨- جى اىلده مىلت و كىلىي سەنچىلەن ئ.ن. گونتكىن ١٩٤٣- جو ايله قدر ايجتماعى- سىاسى فعالىيته مشغول اولمۇش، بىر مودت «مملكت» قىزتى نىن باش رئداكتورو اىشلە دىكىن سونرا پارىسىدە مدنىيت آتاشىسى وظيفە سىنە چالىشمىشدىر. تقاودە چىخاراق وطنە قايدان يازىچى خىستە لنمىش، عۆمۇرۇنون سون اىكى ايلىنى مەحصولدار اىشلە يە بىلەمە مىش، موعالىيجه اوچۇن گىنلىگى لوندوندا ٧ دئكابر ١٩٥٦- جى اىلده وفات اتىميشدىر.

ئ.ن. گونتكىنinin حكايىه لرى، پىئىلىرى، رومانلارى ايله ياناشى «آنادولو قىيدىرى» آدىلى اىكى جىلدلىك پوبلىسيستىك اثىرى ده نشر اولۇنۇشدور.

٢٠ عصرىن اورتالاريندان سونرا تورك رومانىندا سىاسى- ايدئولوژى موتىولرىن گوجىنە سىنە، يېنى ايدئيا- ائستىتىك مئىllerin، اوسلوبلارىن يارانماسىنا باخما ياراق كلاسىك لىرىك- پسىخولوژى رومانچىلىق انسىي داوام ائدىر كى، همىن عنونە نىن فورمالاشماسىندا ر.ن. گونتە كى نىن ٢٠- جى اىللار يارادىجىلىغى، شوبەھ سىز، اھمىتلى رول اوينامىشدىر. اورخان سئيفى اورخانىن (١٨٩٠- ١٩٧٢) «و، بىياض بىر قوشدو» (١٩٤١)؛ يوسىف ضىا اورتاجىن (١٨٩٥- ١٨٩٧) «وچمرتبە لى ائو» (١٩٥٣)، «كۆچ» (١٩٥١)؛ پىيامى صفائىن (١٨٩٩- ١٩٦١) «يالىزلىق» (١٩٥١)؛ احمدى هەمى تانپىنارىن (١٩٠١- ١٩٦٢) «حضرور» (١٩٤٩)، «صەنە نىن خارىجىنە كى لر» (١٩٧٣)، «ماھور بسط» (١٩٧٥)؛ حوسئىن نىيەھال آتسىزىن (١٩٥٥- ١٩٧٥) «دە لى قوردى» (١٩٥٨)، «روھ

آدام» (۱۹۷۳)؛ سید فایق آباسیبیغین (۱۹۰۶-۱۹۵۴) «قئیب آختاریلیر» (۱۹۵۳)؛ یاشار نبی ناییرین (۱۹۰۸-۱۹۸۱) «آدم و حوا» (۱۹۵۲)؛ کمال طاهیرین (۱۹۱۰-۱۹۷۳) «کار در» (۱۹۵۵) «ئىدىچىنار يىيالاسى» (۱۹۵۸)، «يورغون ساواشچى» (۱۹۶۵)، «قورد قانونو» (۱۹۶۷)، «يول آيرىمى» (۱۹۷۱) و س؛ اورخان کامالىن (۱۹۱۴-۱۹۷۰) «بابا ئوى» (۱۹۴۹)، «اوارا ايللر» (۱۹۵۰)، «جميل» (۱۹۵۲)، «سوچلو» (۱۹۵۷)، «دؤولت قوشو» (۱۹۵۸)، «قوربىت قوشلارى» (۱۹۶۲)، «يالانچى دونيا» (۱۹۶۶) و س؛ عزيز نئسى نين (۱۹۱۵-۱۹۹۶) «ساج قيران» (۱۹۵۹)، «بىر سورگونون خاطىرە لرى» (۱۹۵۷)، «يوخوشون باشلانقىجى» (۱۹۸۲) و س؛ مليح جئودت آندايىن (۱۹۱۵) «سرسىريلر» (۱۹۶۵)، «گىزلى امر» (۱۹۷۰)، «رازىسى» (۱۹۷۵) و س؛ تاريق بوغانىن (۱۹۹۴-۱۹۱۸) «كىچىك آغا» (۱۹۶۴)، «بىيىشىن رؤياسى» (۱۹۷۰)، «ياغىشىش گۆزلرلەن» (۱۹۸۱)، «يالىزىلار» (۱۹۸۱)، «دونيانيڭ ان پىس كوچە سى» (۱۹۹۶) و س؛ چىنگىز داغچى نين (۱۹۱۹) «قورخونچ ايللر» (۱۹۵۶)، «يوردونو ايتىرن آدام» (۱۹۵۷)، «ونلار دا اينساندى» (۱۹۵۸)، «دۇنۇش» (۱۹۶۸)، «وشوين كوچ» (۱۹۷۲) و س؛ نىجاتى جومالى نين (۱۹۲۱) «ياغىشلار و تورپاقلار» (۱۹۷۳)، «ويiran داغلار» (۱۹۸۹)؛ یاشار کامالىن (۱۹۲۲) «ينجه مەممە» (۱۹۵۵)، «ورتا دىرك» (۱۹۶۰)، «وج آنادولو افسانە سى» (۱۹۶۷)، «اللهىن عسگىرلەر» (۱۹۷۸) و س؛ موصطاۋا نىجاتى سېتچىوغلۇنون (۱۹۳۲) «قاپى» (۱۹۷۳)، «دار آغاچى» (۱۹۷۹)؛ «گۆئى قورشاڭى» (۱۹۸۰) و س؛ سئوينچ چوکومون (۱۹۴۳) «بىزىم دىيار» (۱۹۷۹)، «اي چىخىنچا» (۱۹۸۴)؛ يىھىي آكىنگى نين (۱۹۴۶) «دۇنۇش آجيلارى» (۱۹۸۳)؛ اورخان پاموكون (۱۹۵۲) «جۈودەت بى و اوغوللارى» (۱۹۸۲)، «سىسىز ئۇ» (۱۹۸۳)، «بىاز قالا» (۱۹۸۵)، «قارا كىتاب» (۱۹۹۰)، «يىئى حىات» (۱۹۹۶) و س. رومانلاريندا ر.ن. گونته کى نين «چالىقوشۇ»ندان، «دامغا»سىندان، «دوداقدان قىلە»سىندن گلن موتىولرى، اوسلوب مانعرا لارينى بو و يا دىيگر درجه ده گۈرمە مك مومكۇن دئىيل. ... ر.ن. گونتكىن تورك اينسانى نين داخili عالمى نين تصویرىيندە نه قدر ناسىر ايديسه، بىر او قدر ده شاعير ايدى ...

ان يئنى دؤور تورك ادبىاتى نىن ان بؤيوك نومايندە لرىندن بىرى اولان ناظىم حىكىت تورك شعرىنە يئنى ايدئىالار، يئنى اينتوناسىيا گتىرىمىش، توپرىكىيە دن سووئتلر بىرلىكىنە موهاجىرت ائتدىكىن سونرا سووئت توركلىرى نىن پۇئزىياسىنَا اهمىتلى تاثير گۇستەرمىشدىر. تورك كوممونىست-سوسىالىيەت ادبىاتى نىن ان نۇفوذلۇ سىمالارينداندىر.

* * *

موستاي كرييم باشقىردى توركلىرى نىن ان يئنى دؤوردە يئتىرىدىگى ان بؤيوك شاعيردىر.

* * *

تاتار پۇئزىياسى نىن گۇرکىلى نومايندە سى موسا جليل (۱۹۰۶-۱۹۴۴) تورك خالقلارى ادبىاتى تارىخىنەن فاشىزمە قارشى يازدىغى " ماوبىت Maobit (دفترى " شعرلر مجموعە سى ايلە مشھوردور.

جىسخانادا يازىلدىش بۇ شعىرلرده اسىر دوشوش عسگرىن وطنپور حىسلارى عكس اولۇنور.

* * *

قافور قولام اوزبىك توركلىرى نىن ان يئنى دؤوردە يئتىشىدىرىدىگى ان گۇرکىلى سۆز صىنعتكارىدۇر. سووئت ادبىاتى نىن تاثيرى (و تضييقى) آلتىندا يازىب ياراتمىش، سووئت حاكىمەتى طرفىنەن ان يوکسک موکافاتلارلا تلطيف اولۇنۇشىدۇر. دوغما اوزبکىستانى ترنتۇم اتتىمىشدىر.

* * *

شىمالى قافقاز توركلىرى نىن (بالكارلارىن) بؤيوك شاعيرى قايسىن قولىيئۇ، ھەرىشىدەن اول، وطنپور بىر صىنعتكار اولۇشىدۇر. اوز خالقى نىن تارىخى كىچىمىشىنەن، مودرىكلىكىنەن يازان شاعير ان يئنى دؤورون " سووئت گئرچەكلىكى " نى دە ترنتۇم اتتىمىشدىر.

* * *

عوثمانلی ایمپریاسی نین خارابالیقلاری (و چو خمیقیاسلى تاریخی اوغورلاری!) اوزریندە یوکسلن، تورک اینسانى نین میللی دؤولت، دئموکراتیک جمعیت قورماق، موعاصیر مدنیت یاراتماق ایستعدادینین یالیز کتچمیش دؤورلرده قالماذیغینی دونیایا نوماییش ائتديرن تورکیه جومهوریتى آتاتورکون وفاتیندان سونرا دا اولو اوئدرین درین (وھ چو خمیقیاسلى) ایصلاحاتلار یولونو بو و یا دیگر شکیلده داوم ائتديره رک ایجتماعی تفککورده موختلیف ایدئالارین، ماراقلارین موکالیمه سینه گئشیش مئیدان آچدى. و ائله بیر ایجتماعی-ایدئولوژی شرایط یاراندی کى، تورک یازیچیسی تورکیه ده یاشایا-یاشایا نینکى کتچمیشین تجروبه سینه، حتى گله جگین پئرسپئکتیولرینه ده کوتلۇی- توتال دوشونجە نین رادیکال پرینسیپلری فۇوقۇنن دئییل، گونون طبللری سوییه سیندن (عادى اینسانین موقعيتىن) باخمامىندان لذتىنى حىس انتدى. آتاتورک تورکیه سى نین یاراتدىغى دئموکراتیيانىن (میللی دئموکراتیيانىن) ایمکانلارینى قىیمتلىنديرمگى باجارمايان بئیوک تورک یازیچیسى ناظيم حىكمتىن سوۋئتلر بىرلىگىنده "اوزونه يئر تاپا بىلمە مە سى" ده گؤستردى کى، ادیباتىن (و ادیبات آدامىنین) وطنىنى ھر ھانسى ایدئولوگىيى دئییل، اشتوقرافىك طالع موعىن ائدىر. ناظيم حىكمت سوۋئتلر بىرلىگىنده یاشادىغى ھر گون تورکیه (و تورک دىلى) اوچون دارىخدى... اونون گنج ھمكارى عزيز نئسین ايسه تورکیه ده یاشایا-یاشایا گونون حادىشە لرىنه یازىچى- پوبليسيست موخالىقىتى نین وئرىدىگى ایجتماعى- ائستئتك لذتى بوتون روحو ايلە دويماغىن كلاسسىك تجروبه سينى وئرىدى. ناظيم حىكمت شاعير- رومانтик، عزيز نئسین ايسه ناھىر- رئالىست ايدى...

۱۹۱۵-جى ايلين ۲۰ دئكايىر مدا اىستانبولا، ھئىيە لى آدادا دونيایا گلن، سولئىمانىيە ده کى سولطان سولئىمان قانونى مكتبىنى بىتىرىدىكىن سونرا حرbi تىحصىل آلان، ۲ دونيا موحارىيە سى نين سونونا قدر حرbi خىدمتە اولان عزيز نئسین ۱۹۴۵-جى ايلدن یازىچى-پوبليسيست كىمىي فعالىت گؤسترمه يە باشلايىر. "قاراگۆز"، "تان" و س. قىزىتلەر، "يىددى گون" ژورنالىندا چالىشان یازىچى-پوبليسيستىن "پارتىيا قورماق، پارتىيا وورماق" آدىلى كىچىك بىر كىتابى نشر اولونور. و یازىلارى چىخدىغى ايلك اىللاردىن اعتىباران عزيز نئسینىن سورگون، حبس، اوزریندە پوليس نظارىتى آيالارى باشلايىر. ۱۹۴۸-جى ايلده نشر اولونان "عزيزناخ" ھجو كىتابىنا گۈرە محكمە يە وئرىلە رک آيالارلا ائوه بوراخىلىمەر. بىر ايل سونرا اينگىلترە شاھزادە سى ائلizائىت، ايران شاهى رضا پهلوى و مىصىر كرالى فاروق بىر یازىسىندا اونلارى تىحقىر ائتدىگىنە گۈرە یازىچى-پوبليسيست يئىنيدن محكمە يە وئرىرلە، يارىم ايل حبس جزايسىنا مەحکوم اولونور.

۵۰-جى ايللردن عزيز نئسينين آدى دونيا شؤهرتى قازانмагا باشلايىر، ۱۹۵۶-جى ايللرده ايتالىيادا كىچىرىلن گولمه جه اثرلىرى يارىشمالارمدا بىرىنجى يئرلىرى توتان يازىچى ۱۹۶۵-جى ايلده اللى ياشيندا ايلك دفعه پاسپورت آلماغا موفق اولاقاق آتى آى داوم اىدن خاريجى سفره چىخىر: آلمانىيادا، پولشادا، سووئىر بىرلىگىننده، رومينىيادا، بولقارىستاندا اولور. ۷۰-جى ايللرده توركىيە دە، بولقارىستاندا، موسكودا كىچىرىلن موتختىف موسايىقە لرده ايشتىراك ائده رك بؤيوك اوغورلار قازانىر.

عزيز نئسين يازىچى-پوليسىيست كىمى شؤهرتلندىكجە اولكە نين ايجتماعى-سياسى حياتىندا دا بىلاواسىطە ايزىنى قويىماق ايمكانىي الدە ائدىر. ۱۹۷۲-جى ايلده يئتىم اوشاقلارا كۆمك اوچون نئسين فوندونو يارادىر، ۱۹۷۷-جى ايلده توركىيە يازارلار سىئىدىكاسى باشقانى سىچىلىر، ۱۹۸۹-جو ايلده دئموكراتىيا قورولتايى كىچىرىن كومىتە نين رهبرلىيندن بىرى اولور. و ۱۹۹۰-جى ايلين مارت آىي نين ۱۹-دا آنقارادا صنعت قوروموندا بؤيوك يازىچى نين آنادان اولماسى نين ۷۵ ايللىگى گئنىش قىيد ائدىلىر. ۱۹۹۵-جى ايلده دونياسىنى دىيшиشىر.

عزيز نئسين موعىن ايللرده تعقىبە معروض قالسا دا، اونون ساتيرىك يازىچى اىستىدادى ھم توركىيە دە، ھم دە توركىيە دن اوذاقلاردا يوكسک قىيمتلەنديرىلەمىشدىر. آتاتوركىن سونرا توركىيە نين پېئزىدئىتى اولموش عىصىمت اينئۇن ھله ۶۰-جى ايللرین سونلاريندا عزيز نئسىنین ھر بىر يازىسىنى يئنى توركجە نين قاباقجىل اثرى كىمى گۇرمك اىستە دىگىنى، بو ايناملا، ذۇوقلە اوخودوغونو بىلدىرىميش، يازىچى نين دىل اينقىلايىندا خوصوصى خىدمتلىرىنى قىيد ائتمىشدى. اينئۇن اونو دا سؤيلە مىشىدى كى، ھر ھانسى بىر اثرى سىاسى باخىمدان منىم علئىھ مە اولسا بئلە، اونو دا تورك ادبىاتى نين حادىشە سى سايداردىم.

۷۰-جى ايللرده "عزيز نئسينين بوتون اوزللىكلىرى، داها چوخ موباريزە گوجو اونو دؤوروموزون گولوش يازىچىسى ائتمىشدىر. گولمگى باجاران بىر وارلىق سئومە يى دە، دوشونمە يى دە باجارىر. عزيز دە عئينىلە نصرالدەن خوجا كىمى گولدوركىن دوشوندورور" دئين ياشار كامال، اصليندە، بؤيوك يازىچى نين يارادىجىلىق تىبى نين زنگىن مىلى عىنە لر اوزرىننە فورمالاشىغىنى، تورك ادبىاتى اوچون غئيرى-طبعى اولمادىغىنى گۆستەرىدىسە، جامال سورىيا "عزيز نئسىنین چاغداشلارى آراسىندا تك قالدىغى" قناعتىنە گلەمىشدى.

موسکوانين ان شؤهرتلى مطبوعات اورقانلاريندان اولان "لئىراتورناريا قازئتا" ايسە عزيز نئسىنى "اولكە سى نين شرفى" آدلاندىرىميشىدى (۱۶ مارت ۱۹۸۳-جو ايل).

عزیز نئینی آذربایجاندا دا اوخوماقدان، سئومکدن هئچ زامان اوسانمامايشلار... و هميشه اوخوياجاق، هميشه سئوه جکلر...

* * *

محمد حوسین شهربيار (۱۹۰۶-۱۹۸۸) آذربایجان تورکلری نين ايراندا يئيشميش ان بؤيوك شاعيرلريندندير. ياراديچيلغا فارسجا باشلاسا دا، سونرالار دوغما توركجه نين ان گۆزل شعرلرينى يازميشدير.

* * *

" قاطارلار بو يئرلده شرقدن قربه، قربدن ده شرقه گئديرديلر... دمير يولونون هر ايکي طرفى ايله اينتهاسىز سارى تورىاق چۈللرین گۆبگى حساب ائدىلەن سارى اوزك دوزنلىگى اوزانىردى. جوغرافىيادا هر شئى قرينيوچ مئريدييانينا گۈرە اۇلچولوپىو كىمى، بو يئرلده ده بۇتون مسافە لر دمير يولو ايله حسابلانىردى. قاطارلار ايسە شرقدن قربه، قربدن ده شرقه گئديرديلر..."

شرقلىق قربه، قربدن ده شرقه چاپان هون آتلارى نين آياق سىلىرىنى اشىيدىرسىنىزىمى؟.. ائنин داخيلينىزىدە كى قدىملىكى، ائنин و دىنلگىن، - سىز او سىلىرى موطلق اشىيدە جىكىنىزى...

چ. آبتماتوو اونا گۈرە نەنگ صنعتكاردیر كى، مىن ايللرین زنگىن تورك مدنىتىنى اوزوندە مەمض تارىخى اينكىشاف منطىقى ايله احتىوا ائدير، - اونون تفکكۈروننە بودىزمىن ده، ايدايزمىن ده، خريستيانلىغىندا، اىسلامىندا فلسفى-ائستىتىك آنالايشلارى آردىجىل شكىلە تورك مدنىتى نين ايدراك پرينسىپلىرىنە تابع اولور، همین پرينسىپلىر باخىمېنداش ايشلە نير، - بو معنادا چ. آبتماتوو مدنى- تارىخى مۇوجىدلوغۇمۇزون آرخئولوژى اىيتىداسىنداش گلىر... تورك مدنىتى نين قدىمدىن برى عومومدونيا مدنىتى سەئراسىندا (و اونون عوضۇ ترکىب حىصەسى كىمى) تقدىم اولۇنماق تەجرووبە سى مۇوجىد دور. ۱۰-۵ عصرلرین تورك اىپوسونو - آلپ ار تونقا بارە دە كى نغەمە لرى خاطىرلاين، - اىنسانىن دونيادا كى يئرى حاقىندا فلسفى عومومىلىشىرىمە لر تورك اىپوسوندا محللى حودودلارى يارىر، تك بىر مدنىتىن يقىين فاكتى اولاق قالمىر، عومومدونيا مدنىتى نين گئنىش فضاسينا چىخىر، ياخود موسىلمان اينتىباھى دۈورونو يادا سالىن. تورك مدنىتى نين ياراندىغى نە وارسا - " اوغۇزناھە " لىدىن توتۇمۇش " خمسە " لرە قدر، دئمك اولاڭ كى، ھامىسى عومومدونيا اىستىتىك تفکكۈرونون طبلرى سوبىيە سىنە دىرى، - بو ائرلە قاپالىلىق يادىدىر، مىللەي مدنىتلىرىن تشكىلۇ ده

تورک مدنیتینی دونیا مدنیتی اولماق ستیپاسیندان محروم اتمیر. ۱۷-۱۸ عصرلردن اعتیبارن ایستر عومومتورک، ایسترسه ده عومومدونیا میقیاسیندا میللى مدنیتلرین قارشیلیقلی موناسیبی نین تیپولوگییاسی، دیشیسه ده، بیر قانوناویغونلوق قالیر؛ بو اوندان عیبارتدير کی، هر هانسی تورک مدنیتی عومومدونیا میقیاسینا تجرید اولونموش شکیلده دئیل، عومومتورک کونتئکستی ایله قالخیر، اونو اوزونده احتیوا ائده بیلیرسە قالخیر، اونون عومومى فاكتى اولا بیلیرسە قالخیر. چ. ابتماتووون يارادیجیلیغى بونو ثوبوت ائدیر.

آغ گمی" ، "ائرکن دورنالار" ، "دیز کناری ایله قاچان آلاباش" اثرلری ایله چ. آبتماتوو پوئست حودودونو آشمادان نوواتورلوق ائدیر، - بو، او زامان ایدی کی، ا. حوسئینوو دا، ا. ایلیسلى ده آختارىشدا ایدىلر. ٤٠-جى ايللىرين سوپىيە سى اونلارى دا قانع ائتمىردى. نىرين اينكىشاف سىتىياسىنى هرھ بىر جور آنلادى، اونا گۈرە ده هرھ بىر يوللا گىئدى، - داھا "مشھر" نە چ. آبتماتووون، نە ده ا. ایلیسلى نىن اثرى ایدى، بونو ا. حوسئینوو باز مىشىدى؛ "کور قىراغى نىن مئشە

لری " نی ده ا.یلیسلی تک یازدی... لakin تورک نتری نین آختاریشلاری گئیش میقیاسدا گوتورنده پارچالانمادی؛ ۷۰-جی ایلرده چ.آبتماتووو دوشوندورن مطلبler عئینی زاماندا آناری، ائلچینی، م.سولئیمانلینی، ص.آزربایجانی... ده دوشوندوروردو، - اونلارین بو ایلرده کی اثرلرینده بیر اووقات اویغونلوغو گئرونمکده دیر. عئینی اووقات ۷۰-جی ایلرلرین اوېبک، قازاخ نتیرینده ده موشاھیده ائدیلیر (و.وماریبیو، آ.کئکیلابایئو...).

چ.آبتماتووون دا، ا.حوسینیووون دا، ا.ایلیسلی نین ده ۵۰-جی ایلرلرین سونو، ۶۰-جی ایلرلرین اوللرینده یازدیقلاری اثرلرینده موخاربیه آغريلاری قابارىقدیر، لakin بو آغريلارین کوکونون بىر قدر ده درینده اولدوغونو حىس ائتمە مك مومکون دئىل. ۳۰-جو ایلرلرین - رئپرئىسىيا دئورونون دردلرى ده بو دئورده موخاربیه دردى آدینا چكىلير، بئله لىكىلە، درد موجىردىشىردى، پوپلىسىستىك كونكىرەتلىكىن خىلاص اولوردو، صنعتىن حاقيقى فاكتىنا چئورىلىرىدى.

چ.آبتماتوو " گون وار عصره برابر "، خوصوصىلە " جلالد گوتوبىو " رومانلارى ايله ۷۰-جى ایلرده کى آختاریشلارینى تاماملادى، - عومومتۈرک نش تىكىكۈرۈنۈن اىكى نەنگ آبىدە سى قارشىسىندا دونيا مات قالدى، اونا گۈرە عومومتۈرک دئىرىيىك کى، بو رومانلار نه پروبلىمائىتىكاسىنە، نه ده پوئىتىكاسىنە گۈرە تك دئىيلدیر، اونلارلا عئینى زاماندا اى.حوسینیووون " ايدئال "، " ابدىت "، ى.صمدوغلۇنون " قتل گونو " رومانلارى دا يارانمىشىدی؛ البتتە، همین اثرلرى موقايىسە ائتمك فيكىرىنده دئىيلىك. لakin فاكت فاكتىلەنەندا قالىر کى، چ.آبتماتووون ياردىجىلىغى اينكىشافى نىن ان قودرتلى واختىندا دا تورک نش تىكىكۈرۈ كونتىكىستىنە دىر، اوندان كنارا چىخىمیر، عكسىنە، اونون كىييفيتىنى موعىن ائدیر، پوتئنسىياسىنى آشكارلايىر، - اونو دونيا نشى میقیاسىندا قالدىرىر.

" گون وار عصره برابر " رومانىندا يازىچى، پرىنسىپ اعтиبارىلە، " دىزى كنارى ايله قاچان آلاباش " پوئىستىنەن گلدى، - هر اىكى اثردە دونيا مىفولۇزى-فانتاستىك منطىقلە درك اولونور، لakin پوئىستىدە فانتاستىك مىفولۇگىيىا، روماندا اىسە مىفولۇگىيىا فانتاستىكىيا تابعدىر. هم پوئىستىدە، هم ده روماندا ائتنوقرافىك ناتورالىق گۆزلە نىلىر، رئال اىجىتماعى موناسىيتلر نه مىفيك، نه ده فانتاستىك مىتافورالار آرخاسىندا سرت سىماسىنى ايتىرىپ ائستىتىكلىشمىر. " گون وار عصره برابر " رومانىندا تارىخىلىك، تارىخى دىرلر اىجىتماعى مۇوجىدلوغۇن شرطى كىمى وئرىلىر، تصدىق اولونور كى، تارىخىنى ايتىرن خالق مەنلىگىنى ايتىرمىش كىمىدىر، بو گونوندن محروم ائدیلمىش كىمىدىر؛ تصدىق اولونور كى، وطن حىسىنى ايتىرن كىس اينسانلارنى ايتىرمىش كىمىدىر، گله جىگىنەن محروم

اىدىلىميش كىمىدىر، - خالق اونا گۈرە خالقىرى كى، تارىخى وار؛ اينسان اونا گۈرە اينساندىر كى، وطنى وار...

"جلالاد كۈتۈيو" نده ان عادى رئاللىقلار مئتافورالاشىر، ان غىيرى-عادى مئتافورالار رئاللاشىر، - اينسان اۆز مىفيك ھامىسى نىن - اىچىنин قاتىلینه چئورىلىر و اونون فاجىعه سى باشلايىر... ج.آبىماتوو خريستيان فلسفه سىنە موراجىعت ائدىر، اونا گۈرە كى، گوناھكارلىغىن، اىسطيرابىن و نهایت، اعتيرافىن پسىخولوژى منطىقىنى آچماق اوچون خريستيانلىغىن آنلايىشلارى داها گىنىش ايمكان وئرير، - او، منشايى اعتىيارىلە كۆلە لرىن فلسفە سىدىر، حياندان، گىرچىلىكىدىن الينى اوزوب اىچى ايلە تك قالميش آدامىن ياشاماق ائھىتىرىسىنى ايفادە ائدىر... "جلالاد كۈتۈيو" نده خريستيان فلسفە سى ائستىتىك ايدراكىن اساس پرىيىمو دئىيل، تورك ميفولوژى تفكىكورو كونتىكىستىنەدە مۇوجود اوlobe اونون تىپولوگىياسىنى داشىيىر. م.بولقاکوون ايسوسو ايلە ج.آبىماتووون ايسوسونو، ياخود هر ايکى صنعتكارىن پونتى پىلاتىنى موقايىسە ئىدك؟ م.بولقاکوو سىمۇوللاشىرىر، ميفولوژى اوبرازىن ائستىتىك منطىقىنە وارىر، ج.آبىماتوو ايسە فئۇمۇنولوژى شرح وئرير، حيات عالمتى آخтарىر... شوبەھە سىز، بو، تورك ميفولوگىياسى نىن منطىقى ايلە دوشۇنماكىدىن اىرە لى گلىر؛ "جلالاد كۈتۈيو" نده خريستيان فلسفە سى نىن آنلايىشلارى وار، منطىقى ايسە يوخدۇر.

"گون وار عصرە برابر" دە مانكورتلوغۇن ميفولوژى تقدىمى ايلە رئال تقدىمى آراسىندا مسافە وار، "جلالاد كۈتۈيو" نده همین مسافە ايتىر... ج.آبىماتوو بو مقامدان اعتىيارن آرتىق يازىچى كىمى، يوخ فيلوسوف كىمى دوشۇنور، بوتون گوجونو اينسانىن اۆزونو اۆزوندن خىلاص ائتمە يە يۈئىدىرىر؛ اونون شرحىنە گۈرە، اينسان - جمعىت موناسىتىي ابسىردى سىنخرون موناسىت (ائىكىيىتىنىسىالىيىستلىرىن قبۇل اتىدىكى كىمى) دئىيل، اينسان اىجتماعى وارلىغى بوتون تارىخى ايلە اۆزوندە احتىوا ائدىر، اودور كى، اونون اىجتماعى ايدراكى، ھە شىئىن اول، داخلىيندە گىدىر؛ اينسان داخلىينه ائندىكىجە جمعىتىن، اخلاقدان اوزاقلاشمىر، بلکە، اونا دا ياخىنلاشىر؛ ج.آبىماتووون فلسفە سى نىن ھومانىزمى بوندادرىر...

ج.آبىماتووون ائله اوبرازلارى وار كى، كومپوزىسىيادان يارانىر، ائله اوبرازلارى دا وار كى، كومپوزىسىياني يارادىر؛ "جلالاد كۈتۈيو" نده كى آغبۇرۇ كومپوزىسىيَا قورولانا قدر دە يازىچى نىن تفكىكوروندە مۇوجود اولور. ايسوس ايسە آنالوژى منطىقلە متنە داخلىل ائدىلىر (اغبۇرۇنون رئال قارشىلىغى يوخدۇر، ايسوسون رئال قارشىلىغى وار، - بو، آودىدىر)، - عومومىتىلە، بئله دىر كى، تورك ميفولوگىياسىندا اوبراز سوۋەتىن گوجلو اولور، سوۋەت اوندوتسا دا، اوبراز قالىر و تكجە آنلايىشى

دئییل هم ده منطیقی ایشارله بیر. او اوپراز کی، باشقان مدنتین فاکتیدیر، تورک کونتئکستینه اوزونون، سوژئت، هئچ اولماسا، موتيو موعينلیگی ايله گلیر.

"جلالد کؤتوبو" ايله "قتل گونو" آراسیندا پوتیک ستروکتورجا اویغونلوق اولدوغونو قئید ائتیدیك، لاكین ظاهیرن اویغون اولمایان ائله بیر مقام دا وار کی، اوونون اوزیریندە دایانماغا احتیاج دوبوروق: "قتل گونو" نده هر زامن خطى اوز اوسلوبو ايله، "جلالد کؤتوبو" نده ايسه بوتون زامانلار بير اوسلوبلا تقدیم اولونور، - سببى اودور کی "قتل گونو" نده يازىچى زامان موختلیفلىقى فونكسييالارين تارىخى مضمونوندا يوخ، فورمالاردا گۈرۈر، فورما مئتافورلاشىر. "جلالد کؤتوبو" نده ايسه فورما فولكلوردا اولدوغۇ كىمى، زامانا موناسىبىتىدە نئىتاللاشىر... مئتافورالاشما ايله نئىتاللاشمانى ايسه اصليندە عئىنى ائستىتىك پرينسىپ ايداره ائدیر.

چ.آبتماتوون منطیقى ايله سینتاكسيسى آراسینداك علاقە هانسىسا "آكادئمىك" استىيا ايله نيزىاما سالىنير - همین استىيا تورک داستانلارى نين ھامىسىندا وار چ.آبتماتوو بو مُنادا دا تورک مدنتى نين فئۇمئىندير.

"قاطارلار بو يئرلرده شرقدن قربە، قربدن ده شرقە گىتىردىلر... بو يئرلرده دمير يولونون ھر ايکى طرفى ايله اىنتماسىز سارى تورپاق چۈللرین گۈبگى حساب ائدىلەن سارى اوزك دوزنلىگى اوزانىردى. جوغرافىيادا ھر شئى قىرىنويچ مئريديانينا گۈرە اۈلچۈلۈدۈبۈ كىمى، بو يئرلرده ده بوتون مسافە لر دمير يولو ايله حسابلانىردى. قاطارلار ايسه شرقدن قربە، قربدن ايسه شرقە گىتىردىلر..."

اينىن داخلىينىزدە كى قدىملىيە... اينىن داخلىينىزدە كى حقىقته... اثنىن و دىنلىين، - حقىقت اينساندان باشلامىر، اينسان حقىقتىن باشلانىر.

* * *

موعاصير عومومتورك ادبىياتى دونيا ميقىاسىندا ان چوخ ايکى گۈركىلىلىقى ايله تمثيل اولونور: نىزدە چىنگىز آبتماتوو، پۇئىيادا ايسه هئچ شوبەھە سىز، اولىاس سولئىمئننۇو - ھر ايکى صنعتكار تورک تارىخى-مدىنى رئگيونلارىندان ان زنگىنى اولان اورتا آسييادا دوغولمۇش، ھر ايکىسى، تأسوفلە قئيد ائدىرىيک كى، اساسن روس دىلىننە يازىر، (تاصوف ائتمىكىلە ياناشى، حادىشە نىن تارىخى منطىقىنى ده اعتىراف ائدىرىيک). بونونلا بئله، ھر ايکىسى نىن ائستىتىك تفكىكىر قديم تارىخە مالىك تورک مدنتى نين بىلاواسيطە تظاھورودور...

او.سولئىمئننۇو دونيانىن بىزە معلوم اولان، بلک ده، يىگانە شاعيرىدىر كى، تفكىكىر عئىنى زاماندا هئم زنگىن اشتوغرافىك پوتئنسىالا، ھم ده موعاصير پوتىك " دېلىماتىيا " يا مالىكدىر -

ناتورالیزمله آنالیزیزمین بو جور عوضوو وحدتینى وئرن ایکینجى بىر شاعيرى تصووره گتىرمك
غىيرى-مومكىندور...

او کاڙڏوقو -
وئکا سوویخ دئسانتوو.
لئوپوی ایز ناس بیل سیلینیم، ائسلی موق
او کاڙڏوقو آلالاخا -
ولادیزپاپاد،
او کاڙڏوقو خریستا -
ولادیووستوک
می وسیع - تاتاری، وارواری، آلالاه!

او، آز قالا ایلاھی ایدراکلا بو گوندە تاریخی گئورور، بو گونو تاریخین کونتئکسٹیندە درک ائدیر و بو گونو تاریخین میقیاسی ایله اوچجور:

نه دوروژی، روسسیه،
ائرماکامی
دا زدراوستووؤت ولا دیمیری
توروو!
پوگتی شلی پودالیشئ
دزیخانقیروو،
ای ائسلی گتوت پوتخ نئوبخود
تو پوستخ، کلنوسخ،
اوئنی ولا دئوت میروم،
کاک سئردچئم چئللوئنچئسکی
موپیه.

او. سولئیمئنovo ٦-جی ایلرین اوللریندن بو جور "دوشونوردو" و بو، او زامان اوچون یاساق اولونموش "دوشونجه" ایدی - ائقنوقرافیک تفککورله موعاصیر پوئییک "دیپلوماتییا" اونون یارادیجیلیغیندا ائله ایلک ایلردن اوزونو گؤستریر، بئله بیر تصور یارادیر کی، او. سولئیمئنovo تورک ایجتماعی-ائستئتیک تفککورونون خاصیرلادیغى پوتensiالا کلاسیکلر کیمی ترددودسوز گلیب چیخیر - اونو تاریخى تکامول منطیقى ایله قاواراییر و بو قاوارایشدا محضر آنالیتیک کیمی چیخیش ائدیر:

اولژاس گئنئتیک-تاریخى (او نیوئر سال) مئتافورانین منطیقینه تابع اولور - همین منطیق اساسیندا پوئییک ایدراک ایمپرو-ویزاسیبلاارى ائدیر و بونلار ائپوس ایمپرو-ویزاسیبلاارى خاطیرلادیر. "گل چات" ، "قاراگاج" ، "قرود بالالارى" ، "کومان ماھنیسى" ، "صحرادا گئجه" كیمی ٦-جی ایلرین اوللریندە يازیلمىش شعرلرده اولژاس اوز ایچىنده كىچىمىشى آخтарیر، "چوئ قانونلارى ایله" پوئییک اخلاقىنى موعىنلشدیریر:

محض ٦-جی ایلرین اوللریندە اوزونو چوخ-چوخ قدیملردن گلن و زامان-زامان موختليف رئگيونال علاقە لرده کامىللشىن بىر مدنىتىن داشىيىجىسى كیمی حىس ائدیر - تدرىجن بو حىس اينكارولونماز منطیقىنى فورمالاشدیریر...

هەمین منطیق فورمالاشانا قدر شاعير قىسا، لakin گرگىن داخىلى ضىدېتىلر، اۆزو-اۆزو ایله موبارىزە دئورو كىچىریر - تبلىغ اولونان سىنخرون "دونيا" ایله اوندولماقدا اولان تارىخى "دونيا" نىن "راضىلاشىرىيىلماسى" آنچاق ھر اىكى دونىيا ياخشى بلد اولان شاعيرىن پوئییک تفککوروندە مومكۇن ایدى و بو ناتورال "راضىلاشىرىيىلما" ، هئچ شوبىھە سىز، ھاچانسا اوز آنالىتىك فورماسىنى تقدىم ائتمە لى ایدى... بىزىم موشاهىدە لرىمېزه گۈرە، اولژاسىن ٦-جی ایلرین اىكىنجى يارىسىنداكى يارادىجىلىغى هەمین اونىلىكىن بىرىنجى يارىسىنداكى يارادىجىلىغىندا نىسبىن داھا آنالىتىك مضمونا مالىكدىر - آنالىتىزمى اوندا گۈرۈرۈك كى، اول شاعير سوبىئىكتى اوز ائتنىك مدنى سىستېمىنندە احتىوا اولونور، اونون ائمۇسىياسىندا ايتىر، سونراكى ایلرددە اىسى، عكسيئىنە، داھا چوخ ائتنىك مدنى سىستېم شاعير سوبىئىكتىنندە، اونون بو كونكۇ منطیقىنندە احتىوا اولونور. و اولژاس "تارىخ" دن اېرە لى گئدیر...

تورکون اتنیک حسرتینی اونون قدر گؤزل دویان باشقا بیر تورک شاعیرینی تصووره گتیرمک، سادجه او لاراق، مومکون دئیل، - بو، صحراء، چؤل - یازى حسرتیدیر و بو حسرت ایتتیم بیر خاراكتئره مالیکدیر: او لىس قديم تورک چۈللەر يو يو شرقدن قربە چاپان بير آتلييا ينzech بير...

٦-جى ايللرین شعيرلریندە سۆزۈ " كىشى كىمى " دئمك - كىشى منطىقى (او اينتوناسىياسى) موعىنلىشىر و بو منطىق (اينتوناسىياسى) سونراكى ايللرده آرتىق او لىس يارادىجىلىغى نىن پوئىك (حتى دئمك اولار كى، عومومى ھومانىسىت) خاراكتئرىنە چئورىلىر. بونون سبى اوندادىر كى، او لىسین پوئىك تفتكىرورو چوخ قديم منبىلەرن گلىر - ١٢-١١ عصرلەرن اعтиباران تورك پوئىزىياسىندا: ھم مركزى آسيا، ھم اورال - ولقابىي، ھم دە قافقاز - كىچىك آسيا رئگىيۇنۇندا عئىنى وانخدا ایران موتىپولرى، مئتافورالارى، اينتوناسىياسى و س. قوووتلىنى، تورك شئىرى اپوس سرىستلىگىنى، نفس گىنىشلىگىنى ايتىرىدى و پوئىك اۇزونىيغادە اروز سىناندارتالارينا تابع اولدو. او لىس اروزاقىرلى دئورلە اروزدان - سونراكى دئور آراسىندا كۈرپو سالدى...

ائىلى ب زوالسى، دوراڭ، خايىموم،
ائىلى ب، پروكلتىي، بىل خافىزوم،
ائىلى ب بىل اى ماخامىتوم، ھ بى!..
تولكۇ وسى ستىخى اوزى ناپىسانى،
تاك و قوراخ لؤبىلى اى و ستىپخ،
تاك لؤبىلى - اى سەئىخ اى پلاچا.
رازوئ مۇژۇ پولشىيىغ ايناچى!
ا لۇبلۇ تىبە، كاك
ا - تىبە...

خايىما، حافىظە قدر مۇجۇد اولان مدنىيت، معنويات ائمۇسىياسى بىلگۈنكۈ تورك شعيرىنە ھم آنالىتىك دركى، ھم دە ناتوراللىغى ايله گلىر؛ " آنجاق بوتون شعيرلر يازىلىپ آرتىق " مىصراعىسىنى، ائله بىلىرىك كى، كىفایت قدر گىنىش تارىخى مضمۇنۇندا آنلاماق لازىمىدىر...
او سولئىمئنۇوون ٦-جى ايللرده كى پوئىك تفتكىرورو ٧-جى ايللر اوچون كونتىكىست اولور -
٦-جى ايللرده كى آختارىشلارى او قدر زنگىن مئتافورىك پوتئنسىيالا مالىكدىر كى، ھمىن

پوتئنسیال ۷۰-جی ایلرین پوئیک " دیپلوماتیبا " سی اوچون تامامیله کیفایت ائدیر: نینکی بیلاواسیطه نومونه گؤستریلمه لی، حتی، مثلن، " آزبکی وئدی... " کیمی شعیرلرده ده حاقیندا بحث اولونان " دیپلوماتیبا " نی موشاھیده ائتمک چتین دئیل...

بونو تلا بئله، ۷۰-جی ایلرده اولژاس، اساسن، ائكسپریمئنتچیدیر - محض بو ایلرده پوئیک ائكسپریمئنت اوچون مومکون اولان بوتون مقبول اوصوللاری تجروبه دن کئچیریر؛ او ائكسپریمئنلر کی، ۲۰-۳۰-جو، ۵۰-جی ایلرده اساسن قافقاز - کیچیک آسیبا، موعین قدر ایسه دیگر تورک مدنی-تاریخی رئگیونلاریندا وولقار شکیلده مئیدانا چیخیر، عئینی وولقارلیقلا اینکار اولونور و ائله بیر نتیجه وئرمیر (بیز حتی بؤیوک ناظیم حیکمین یارادیجیلیغینی دا نظرده تو توروق). اولژاس همین ائكسپریمئنلری يئنی (و مقبول!) سوییه دن تقدیم ائدیر.

" بیز - کؤچریگیک " تیپلی شئیرلر شاعیرین یارادیجیلیغى نین حاقیندا بحث اولونان دؤورو اوچون خاراكتئریک اولماقلالا ياناشى، سونراکى اونیلیگین یارادیجیلیق پئسپئکتیوینى ده موعین ائدیر.

زنگین ائپوس مدنیتىنдин گلمک شاعیرین ۷۰-جی ایلرده کى شئیرلری (ومومن پوئیک تفککورو) اوچون داھا چوخ خاراكتئریکدیر - " آکین سمتىن سون سؤزو " بورادا اولژاسىن ایستعدادى ميللى ائپوسا موناسىبىتى، اونو درک ائتمە سى ايله همین ائپوسو یارادان معنوى-مدنى گوج سوییه سىنده دىر - بورادا اولژاس اوزاندیر، آکىندير، اونون " سون سؤز " او آز قالا اوغوزنامە پارچاسىدیر..

۷۰-جی ایلرین شعیرلریندە او سولئیمئننۇوون درین ائتتىك كؤكلەری و موعاصىر مضمۇنۇ اولان فيلولۇزى تفککورو اوزونو عكس ائتدىریر - همین تفککور شاعیرین ائكسپریمئنلرینى علمى اساسلا تامىن ائدیر... اولژاس ائتتىك ائمسىيامىزى - اینتئلئكتىمېزىن، حىسلەرمىزىن موختليف رئاكسىيالارىنى " رئكونستروكسيبا " ائتمىلە، اونون تاریخى منطىقىنى آشكارلاماقلا بو گونون و صاباحىن هم ميللى ايجتماعى، هم ده فرىد ائمسىياسىنى عكس ائتدىریر. رئكونستروكسيبا اونون شئیرلرینى تكجه بو جور مضمۇن باخىمیندان سجىيىلدىرىمیر، همچى نين فورما، قورولوش، تئخىنیكا باخىمیندان دا شاعیر قدىم تورك پوئزىياسى نين بوتۇو پوتئنسىيالىنдан فايدالانماق ايمکانىنا مالىكدىر. و اصلىنده، قدىم تورك پوئزىياسى ائله بير " قاداغان " اولونمۇش " آرخىو " دىر کى، موعاصىر تورك شاعیرلریندن، دئمک اوЛАر کى، آنچاق اولژاس سولئیمئننۇ او را يا " گىرە بىلىر " - حالبىكى او، " آرخىو " دن خېرسىز قالان كىفایت قدر گوجلو سؤز اوستالارىمېز

قلم چالىر و صاباحا يا هئچ نه، يا دا ايستعدادلارى موقايىلىنinde چوخ آز شئى قوبوب گدىرلر. بو باخيمدان اولژاسىن شئىلرلى عومومتورك پوئزىياسى مكتىبىدیر - بوگونكۇ تورك شاعيرلرى همین مكتىبى كىچمه لىدىر...

مى سېپوكىينى،
مى اوستىالى،
نام پريوچىنىيم وئرخوم،
نادوئلا ژىزىخ بئقۇم؛
مى كۆنئى و سېبىء زاقنالى،
ووزوراشائىمسە پېشكوم...

۷۰-جى ايللرین سونوندا يازىلماشىش بو مىصراعلار بوتؤو بير اشتوسون، خالقىن اينتىلەكتوال، ائمۇسىونال و فيزىولۇزى آغرييسينى عكس ائتدىرير - يئنه ده عادى تارىخى ناتورالىزم و غئيرى - عادى موعاصير " دىپلوماتىيا " ...

۷۰-جى ايللرین سونو ۸۰-جى ايللر... او.سوئىمئنۇو محضر بىلەر موعاصير عومومتورك پوئزىياسى نىن ان گۆركىلى نومايندە سى كىمى دۇنيا شۇھەرتى قازانىر: " اينقىلاپچى " دان " تکامولچو " يە چئورىلىر. و محضر بىلەر اونون ايستعدادىنин نورماتىو آكادئمىك مضمۇنۇ اعتراف اولونور. او، ۷۰-جى ايللرین ائكسپىرىيەنتلر مكتىبىنى كىچدىكىن (و ئىنى زاماندا همین ائكسپىرىيەنتلر يە موعاصير روس پوئزىياسى و روس دىلىنى زىنگىلشىرىدىكىن) سونرا يىنيدىن ۶۰-جى ايللرە - اوز " كۈك " اونە قايدىر.

دۇنيانىن تارىخى مضمۇنۇ، اينسانىن ائتىك-كولتۇرلۇزى طالعىي، سىيولىزاسىيائىن گله جىڭى كىمى مسلە لر اولژاسىن ۸۰-جى ايللرده كى يارادىجىلىيغى نىن اساس مۇوضۇسۇدور - او.سوئىمئنۇو دۇنيانى، اينسانى ائتىك موعىنلىگىنinde گۇرۇر و گۇستىر، اوندان كىarda هئچ بىر سىيولىزاسىيە ئاظاھورونو، دئمك اولار كى، قبول ائتمىر. و بو باخيمدان او.سوئىمئنۇو حتى بئيوىك س. وورغۇنۇ بىلە كىچىر...

۸۰-جى ايللرین عادى محبت شئىلرېنده ده او، غئيرى-عادى ايستعداد صاحىبىدیر...

اولزاسین " محبت " ينده نه ايسه فوّوق الاینسان بير كييفيت وار - بو، هر شئين اول، همين " محبت " ين فوّوق الفيزيولوژيلىيىنده و فوّوق الزامانلىيغىندا اورتاييا چىخىر، عىنى زاماندا ايسه غريبه بير " اييتىدالىلىك " بوتون بو فوّوق الكئيفيتلىرى ناتوراللاشدىرىرى.

او.سوئلئيمئننوه نه ٦٠-جى، نه ده ٧٠-جى، نه ده ٨٠-جى ايللىرين شاعيرىدىر - اوز منطىقى و ائمسيسياسى ايله عومومن دئوروموزون شاعيرىدىر و دئمە لى، هم كئچمىشىن. هم ده گله جگىن شاعيرىدىر. اونون شعيرلىرى، اونون يارادىجىلىيغىندا مئيدانما چىخان تارىخى اوزونودر كين منطىقى و موعاصير اوزونوتسىدىقىن ائمسيسياسى اولماسىيدى، ان آزى تورك پوئرىياسى اوز تارىخى (و منشايى) ايله پراكتىك علاقە سىنى ايتىرە جىكدى - بىز بونو بوتون تدقيقاتچى مسئولىتى ايله دئىيرىك: تجرويه گؤسترىرى كى، موعاصير تورك شاعيرلىرىنە مۇسلمان پوئرىياسى بارىئرىنى كئچمك، داها درىن قاتلاردان گلمك چوخ چتىندير. اللهين مەدھىنەن گۈزە لىن مەدھىنە، گۈزە لىن مەدھىنەن گۈزلى دونيانين مەدھىنە... اورادان دا مضمونو معلوم اولان و اولمايان هر هانسى آبىسوردون مەدھىنە قدر " ائنه-ائنه " گلمىش مۇسلمان تورك پوئرىياسى نىن " خىلاص " ئى اوچون موعىن جەدلرىن اولماسىنا باخماياراق، ان بؤيوك آددىمى اولزاس آتدى و صاباحين تورك پوئرىياسىنا گئنىش فعالىت مئيدانى آچدى.

آذربایجان تورکجه سینین تشککولو: دیففرئنسیاسیبا، یوخسا اینتئقراسیبا؟

آذربایجان تورکجه سی نین، عومون تورک دیللری نین تشککولو مسله سی بیر سیرا تئورئیک- مئتدولوژی پروبئملرین حلینی طلب ائدیر. اونلاردان بیری ده همین تشککول پروسئسی نین دیففرئنسیاسیبا، یوخسا اینتئقراسیبا پروسئسی اولدوغونو موعين ائتمکدن عیبارتدير.

آذربایجان دیلچیلری نین بعضیلری بو فیکیرده دیرلر کی، آذربایجان دیلی آذربایجان اراضیسیندە چوخ- چوخ قدیم زامانلارдан اونجه و مین ایلیکدن باشلایاراق (یاشایان تورک) و اولا بیلسین کی، بیر سیرا غئیری- تورک (طایفالارین اینتئقراسیاسی، بېرلشمە سی نتیجه سیندە ان گئجی میلادا قدر فورمالاشمیشدير. بیر سیرا دیللر ایسه ھم قدیم دؤورلرده کی اینتئقراسیاسیانی، ھم ده سونراکی دؤورلرده کی (میلادین الک عصرلریندن باشلایاراق ۱۱- ۱۲ عصرلره، ينى اوغوزلارین- سلجوق تورکلری نین آذربایجانا آخینينا قدر) اینتئقراسیاسیالاری نظر الاراق، آذربایجان تورکجه سی نین تشککولونو بیر نئچە مین ایل داوم ائدن بیر پروسئس کیمی باشا دوشورلر.

نهايت، ائله دیلچیلر وار کی، اونلار تورکلرین محض آذربایجاندان یا بیلماسى فيکرینى مودافیعه ائدیر، آذربایجان تورکجه سینى ان قدیم تورکجه سایپلار. اونلاری شرطى اولاراق آذربایجانسئترالیستلر آدلاندیرماق مومکوندور. تورکولوگىيایا آذربایجان دیلچیلیگىنдин گلنلردن، ياخود ائله آذربایجان دیلچىسى کیمی قالانلاردان فرقلى اولاراق عومومى تورکولوگىيایا موتخصىصلرى تورک دیللری نین تشککولونو بیر دیففرئنسیاسیبا پروسئسی کیمی تقديم (و تحلیل!) ائدیرلر. بیز ده همین تئندئسیاسیانین، مسله يه محض بو جور باخىشىن طرفدارىيق. آذربایجاندا (اونون ھم شیمالیندا، ھم ده جنوبوندا) داها قدیم دؤورلرده (یعنی میلادا قدر) پروتورک، ياخود تورک اشتوسلارى اولا بیلسین کی، ياشامىشلار. «تاریخه قدر کی دئور» آدلانان همین دؤورلر آذربایجانين ائتنولیقویستیک تاریخى بیزىم اوچون، دئمک اولار کی، قارانلىقدىر. لاکىن حاقىندا صؤجىت گئدن دؤورلر آذربایجاندا تورکلر ياشامىشلارسا دا، اونلارین دیللری آذربایجان تورکجه سی اولما مىشىدير، قدیم تورکجه نین بیر دیالىكتى، ياخود لهجه سی اولموشدور. آذربایجان تورکجه سی ایسه میلادین ۱۲-۵ عصرلرینده «ئئىل» قىچاق تورکلری ايله «گلن» اوغوز تورکلری نین قابنایىب- قارىشماسى نتیجه سیندە تشککول تاپمیشدير.

یعنی آذربایجان تورکجه سی نین تشكکولوندہ آپاریجی پروسئس- دیفئرنسیاسیبا، ایکینجی درجه لی پروسئس- اینتئقراسیبا اولموشدور. بئله کی، آذربایجان تورکجه سی، بیر طرفدن، عومومتورکجه دن آیریلمیش؛ دیگر طرفدن، ایکی تورک طایفا دیلی نین (قیچاق دیلی ایله اوغوز دیلینین) بیرلشمہ سیندن یارانمیشدیر. «کیتابی- دده قورقود» دان (۱۱ عصر) ۱۶- ۱۷ عصرلره قدر آذربایجان یازی دیلیندہ اوغوز خوصوصیتلری آپاریجی اولسا دا، قیچاق خوصوصیتلری موعین چکییه مالیک ایدی، حتّی اوغوز خوصوصیتلری ایله «موباریزه آپارمیش»، مموازی، یاخود پارالل ایشلنیشدیر. بئله لیکله:

۱. آذربایجان تورکجه سی میلادین ایلک ایللریندن باشلایاراق تورک دیلی نین دیفئرنسیاسیاسی نین (بؤلونمه سینین) نتیجه سی اولاراق ایلک اورتا عصرلدن تشكکول تاپمیشدیر.

۲. آذربایجان تورکجه سی نین تشكکولو موختلیف دؤورلده (ساسن، ۵- ۱۲ عصرلده) آذربایجانا گلن تورک طایفالاری نین تمرکوزلشمہ سی، یعنی داخیلی اینتئقراسیبا ایله گئتمیشدیر.

۳. آذربایجاندا یاشایان غئیری- تورک منشالی ائتنوسلامارین دیللری آذربایجان تورکجه سی نین تشكکولو پروسئسیندن اول کناردا قالمیش، سون اورتا عصرلدن باشلایاراق همین غئیری- تورک ائتنوسلاماری آذربایجان تورکجه سینی بین الخالق دیل کیمی منیمسه میشلر.

تورک مسلمان مدنیتى

هر شئیدن اول، قىيد ائدیم کى، "عومومىتىه مسلمان مدنىتى" كىمى اولدوچا موركىب، موباحىشە لى بىر حادىشە باره ده دانىشمىرام، آنجاق و آنجاق توركلىرىن اىسلامى قبول ائتدىكىن سونرا (و هله اوزون زامان داوام ائدن قبولئىتمە پروسئىنەدە) ياراتمىش اولدوقلارى مدنىيىتىن: محضر بوجور كونكىرەت معنادا "مسلمان مدنىتى" نىن فونكسيونال خوصوصىتلىرى ايلە علاقە دار و گۇرۇنور، بىر سىرا حاللاردا بوجور بىر باخىمدان اتتىراض دوغوراجاق مولاھىظە لرىمى حۇرمەتلى اوخوجولارىن نظرىنە چاتدىرماقداش باشقا بىر مقصدىم يوخدۇر.

*

* *

آلتايدان آوروپانىن اىچرىلىرىنە قدر گىنىش بىر جوغرافىيىا تىرىجىن ھم فيزىيى، ھم ده معنۇي باخىمدان صاحب اولان توركلى قىdim تارىخىن سونو، اورتا عصرلر تارىخى نىن اوللىرىنە (۳-۶ عصرلرە) موعاصىر تىپلى موكمىل دينى-سياسى باخىشلار سىستېمەنە احتىاج دوپوردولار و تصادوفى دئىيل كى، ھمىن باخىشلار سىستېمى اۋز ائتىك كۆكۈ (زىنگىن مېفولوگىيىا) اوزرىنەدە نە قدر سورعتلە اينكىشاف ائدىرىدىسە، عومومدونيا دينى-ايئەلۈزى تاثىرلىرى دە او قدر سورعتلە اونو تاماملايىرىدى. اورتا عصرلر تارىخ مئيدانىنا چىخار-چىخماز توركىلە تانرىچىلىق حاكىم معنۇي-ايئەلۈزى، دينى دونيا گۆروشۇ كىمى قرارلاشماغا باشلادى و تىيىجە اعтиيارىلە، توركون ائتىك-مدنى اۋزونويفادە سى اوچون ماكسىموم تارىخى شرایط يېتىشىدى... وى عصرىن اورتالارىندا كۆك (گۆئى-تانرى) تورك كاغانلىقى ياراندى مرکزى آلتايدا يېرلىشىن بوجاغانلىق زامان-زامان اۋز اىرادە سىنى شىملا، جنوبا، شرقە، خوصوصىلە قربە دېقته ائتمە يە باشلادى و وېي عصردن اعтиيارىن، بىر ائرمىنی تارىخچىسى نىن اعتراف ائتمە يە مجبور اولدوغو كىمى، "دونيا توركلى داشىماغا كافى گلمىرىدى" ... تورك كاغانلىقى نىن مرکزى آلتايدان اورتا آسييابا كېچىر و بوجقىتن موركىب تارىخى پروسئىس ۱۱-۱۲ عصرلەدە عئىنى زاماندا كاغانلىقىن "پارچالانماسى" (اصلىنە، موستقىل تورك دؤولتلىرى نىن تشككولو) ايلە موشايعت اندىلىرى.

تورك، او جومله دن آذربايچانلىلار اىسلامى نئىجە قبول ائتىيلەر، كۆنوللو، ياكۆنولسوز؟... بىز باره دە چوخ آز فيكىرلشمىشىك و تأسوف كى، اىسلاما كېچىد دۇورونون فلسەھ سىنى عكس ائتدىرەن مىللە منبىلەر ھمىن مسلە نى موعىنلىشىدىرمك باخىمەندان آراشدىريلما مىشىدىر - مىلەن، "كىتابىي-دە

قورقود " اون ایسلام آنلایشلاری ايله " زنگینلشمه سی " نی آنجاق و آنجاق " ایسلامین علاوه سی " کیمی باشا دوشمکده داوم ائدیریک. " کیتابی دده قورقود " اوچون بیلاواسیطه کونتئکست اولان اوغوزنامه مدنیتی نین قئید ائدیلن " کئچید دئوروندہ " هانسی تاریخی-ایدراکی تبادلاتا معرض قالدیغینی ایسه دئمک اوilar کی، دیقندن کنارا بوراخمیشیق. بئله بیر " غلطی-مشهور " مئوجوددور کی، گویا بیز (?) ایسلامی قیلینج گوجونه قبول ائلمیشیک... حالبوکی یوخاریدا وئردىگیمیز قیسا تاریخی معلوماتدان دا معلوم اولور کی، تورکلر بیر دسته کوچرى دئییلدیلر، ياخود بو و یا دیگر قالادا دالدالاتیب خیلافته قارشی ووروشان اونلارلا، لاپ اولسون يوزلرلە جنگاور ده دئییلدیلر، صوحبت مین کیلومئترلە ئولچولن اراضیلرده مسکون اولوب، بیر نئچە مین ایللىك مدنیتە (همچینن ایمپئریبا ياراتماق تجروبە سین) مالیک بیر خالقدان گئدیر- تورکلر ایسلامی بیر ايله، بیر عصرە يوخ، بیر نئچە عصرە تەرىجىن قبول ائله دیلر. ایسلامین قبولونا قدر موختليف تورک خالق و طایفا بیرلیکلری موختليف دینلری ايجتماعی ایدراک سیناغیندان چىخارمیشلار — مثلن، اویغورلار مانوی لىگى، بوددیزمى قبول ائدیب، دینى کیتابلارى تورک دیلینه چئوپىرمىش، حتى تورک فيلولوگیاسیندا مانوی و بوددیست پوئزیاسى آدى ايله مشهور اولان زنگین اوریئىنال ادبیات ياراتمیشلار (تخمینن ۹ عصرین اوللریندن ۱۲ عصرە قدر، بیر سیرا يئرلرده، هله سونراکى عصرلرده ده)، خزرلر يهودىلیگى، خريستيانلىغى قبول ائلمیشلر و س. گئوروندويو كىمى، ایسلامین قبولو تورکلر آراسیندا، اينديكى تعبيرلە دئسک، آلتئرناٽيوا شكىلده گىدىردى.

ایسلامین تورکلر آراسیندا، خوصوصىلە، اورتا آسييادا كوتلۇي شكىلده يايىلدىغى معلومدور. بير سیرا گوركملى تدقیقاتچیلارین قئيد (و يازىلى منبعلىرىن تصديق) ائتدىگى كىمى، ۱۱-۹ عصرلرده اورتا آسييما گئنئىش معنادا توركوستانىن معنوى-مدىنى جىبخاناسى اولوب؛ اساس دينلىرین، او جومله دن ده ایسلامین تورک تفككورو طرفىنдин نئچە قبول ائتىلدىلە ئىگىنى، اونون هانسى دىيىشىكلىكىلرە معرض قالدیغىنى، هانسى طریقتلە رواج وئردىگىنى، هئچ شوبىھە سىز، بىرىنجى نۇوبە ده اورتا آسييما رئگىونو عكس ائتدىرير و گئورونور، نه وولقاپىو، نه قافقاز، نه ده كىچىك آسييما تورک ایسلام مدنیتى نين منشىي اورتا آسييادان کناردا اوپىرە نىلە بىلمز-ايلىك تورک موسىمانلارى، ايلىك طریقىچى-صوفىلر، قورانا ايلىك تورک تفسىرلرى بورادان چىخىر...

تورکلرین ایسلامى قبول ائتمە سى تاریخى ايله اونلارین ایسلامى مودافىعە ائدیب يايىماسى تاریخى بىر-بىرى نين منطىقى داومى اولسا دا، همین مسلە لر آنالىتىك شكىلده تدقیق اولونمادىقدا تاریخ مئيدانىندا تورکە " ایسلامین سیراوى عسگرى " اولماقدان باشقا بىر شئى قالمير.

ى. اپئرسیان آدلی بیر مؤلیف " عوثمان ایمپریاسی " (موسکوا، ۱۹۹۰) کیتابیندا محضر بوجور حركت ائتمیشdir: اونون تقدیماتیندان بئله چیخیر کی، ان مؤحتشم تورک دؤولتی اولان عوثمانلی ایمپریاسی اونا گؤرە يارانمیشدی و اونا گؤرە مئوجود ایدی کی، ایسلام دینینی يایسین - بس خالقین، میلتین موقتیل دؤولت قورماق ایستعدادی (و احتیاجی)، بس همین ایمپریاسین ممحض او لموش بوجویدا مدنیت؟.. سونلاری کیمین آیاغینا يازاق؟

تورکلرده " تانرى " تدریجىن " الله " لا عوض ائدیلدی. ایلک دفعه ۱۱ عصرده کۈچورولویو شوبهه دوغورمايان " کیتابى دده قورقۇد " دینین عالى آنلایشىنى ائله بوجور ده فاكتلاشىدیردى: تانرى-الله و ائله همین " کیتاب " دا آلپ-آلپ-ارن، يوكىت-ناماز، يازوق-گوناھ کىمى درك اولونماغا باشلادى. كافىرین شهرى آليندى، كلیساسى داغىدیلدی و يئریندە مسجىد ياپىلدی... تارىخىن ده معلومدور کى، قوتالمايش اوغلو سولتىمان بى ۱۱ عصرىن سونلارينا دوغرو آناتاکيا قالاسىنى فتح ائدیب، كىلسە نى مسجىدە چئورىميش و يوزايىگىرمى موزىنە بىردىن اذان او خوتىدور موشدو.

بو معنادا پروفېسسور توفيق حاجىئوين بئله بير قناعتى ايله راضىلاشما ماق مومكۇن دېیيل کى، " کیتابى دده قورقۇد " دا مىلىي ايدراكىن هضم ائتمىش اولدوغو كونسېپتوال تارىخ ايدئياسى مئوجوددور — بوراسىنى دا من علاوه ائدیرم کى، بو ايدئيا اساس اعтиبارىلە، تورکون ایسلام دونياسىنا (داها دوغروسو، دېیىك کى، ایسلامىن تورک دونياسىنا) داخىل اولماسى فاكتى، ماتىريالى ايله علاقە دار اولوب، اوندان چىخىر و عئىنى زاماندا اونو اىضاح ائدیر.

۱۳-۹ عصرلرده آذربايچاندا چوخلۇ مكتىبلەر، مدرسه لە، كىتابخانالار تاسىس اولۇنور کى، بو دا ایسلامىندا درىندن اوپىرە نىلىپ مىنیسىنلەم سى اوچۇن ايدى: محضر بودۇر دە اوج دىلەدە نەنگ مدنىت يارانىب — همین مدنىتىن تىپولوگىياسى ايندىيە قدر آيدىنلاشىرىلما مامىش قالىر، آنجاق بىر جەت معلومدور کى، آذربايچان توركى ایسلامى موركىب ايدراك تىددولاتلارى، آختارىشلارى اساسىندا قبول ائتمىشلەر. ایسلام تورك تفکىكىرۇنده تارىخىن نە وار ايدىسە، ھامىسىنى پوزوب، اونا صاحىب اولما مىشىدیر، عكسيئىنە، بىر سىرا حاللاردا ايدراك (و فعالىيەت) رئزونانسى وئرمىشىدیر - همین رئزونانس، مثلن، ۱۱-۱۲ عصرلرده آذربايچاندا او قدر گوجلو اولمۇشدور کى، بىر سىرا تدقىقاتچىلار حىسە قاپىلاراق نىنکى بودۇرۇ، حتى بىر نىچە عصر اولى و سونرانى دا آذربايچان مدنىتى نىن تارىخىنده اينتىباھ دۇرۇ حساب ائتمىشلەر.

اورتا عصرلرده نینکی مسلمانلار، حتی یهودیلر و خریستیانلار اینانمیشلار کی، الله تورکلری هارادا قایدا-قانون پوزولسا، اورا گؤندریر کی، اینتیظام یاراتسینلار. ۱۱-۱۲ عصرلردن اعتیبارن ایسلام، حقیقتن، تورکلرین تفککورو و قیلینجی ایله یاییلیب، لاکین بو، عمومیتله ایسلام یوخ، آرتیق، نئجه دئیلرلر، بیر قدر تورک ایسلامی ایدی... تأسوف کی، اکثر تدقیقاتچیلار همین تورک ایسلامینی، یومشاق دئسک، گؤرمه مزليیه وورولار و نتیجه اعتیباریله، آذربایجان مدنیشنوناسلیغی نین بیر سیرا تاریخی پروبلئملری ایضا حسیز قالمالی اولور، مثلن، ممم داداشزادین بو تؤولوکده ماراقلی اولان " آذربایجان خالقی نین اورتا عصر معنوی مدنیتی " (باکی، ۱۹۸۵) کیتابی بو باخیمدان دیقتی جلب ائدیر. مداداشزاده موختلیف دیللرده اولان منبىلردن چوخلو فاكت آشكارا چیخاریر، لاکین همین فاكتلار آیدین مئتدولولوگیبا اساسیندا ایشلنمە دیگینه، آذربایجانین اتنیک-تاریخی جوغرافیاسی کونسیتروکتیو شکیلده نظرده تو تولمادیغینا گؤره (ونون تحلیل ائندیگی حادیثه لر سانکی غئیری- موعین بیر آذربایجاندا باش وئریر) اورتا عصرلر معنوی مدنیتیمیز باره ده، دئمک اولار کی، چوخ آز شئی دئییر و خوصوصیله محضر " تاریخی-ائتنوغرافیک تدقیقات " سوییه سینه قالخا بیلمیر. علاوه ائدیم کی، اتنیک خوصوصیتلرین، موعینلیگین، بیر قایدا اولاراق نظره آلينماماسی بیزیم ائتنوغرافیا و آرخیولوگیبا حصر اولونموش ان یاخشی تدقیقاتلاریمیزین بئله آز قالا هامیسیندا اوزونو گؤستریر.

*

* * *

آذربایجان میللی مدنیتی نین تشککولو پروسئسیندە (۱۶ عصرین اوللریندن ۱۸ عصرین سونو ۱۹ عصرین اوللرینه قدر) عموموتورک مسلمان مدنیتی و خوصوصیله اونون رئگیونال (آذربایجان) تظاهورو میللی اینتیباھ طرفیندن یئنیدن درک ائدیلیر- میللیلیبیه قدرکی آذربایجان مدنیتی کلاسیسیک مدنیت و فولکلور مدنیتی اولماقلالا ایکی ایستیقامتده اینکیشاف ائدیر: کلاسیسیک مدنیت داھا چوخ رئگیونال (" عمومومسلمان ")، فولکلور مدنیتی ایسه اتنیک (عموموتورک) کونتئکستدە مؤوجود اولور. اورتا عصرلرده کلاسیسیک مدنیتین آپاریجی مؤوقییه مالیک اولماسى عموممن آذربایجان مدنیتی نین ستروکتوروندا ایسلام کومپلکسی نین چئویکلیبینی شرطلنديریر، یئنى دؤورون باشلانغىچينا دوغرو فولکلور مدنیتی میللی اینتیباھین تاثیری ایله نورماتیولشیر و همین پروسئسده

کلاسیک مدنیتین بیر سیرا خوصوصیتلرینی ده اوزوندہ احتیوا ائدیر (عکس حالدا نورماتیولشه بیلمزدی). بئله لیکله، مسلمان مدنیتی بیر داها "منیمسنیلیر" ، رئگیونال حودودو موغینلشمیش میللى تفککور عمومتورک ایسلام کومپلئکسینی بیر داها اوزوندن کېچیریر و نتیجه اعتیباریله، میللى آذربایجان مدنیستی نین ستروکتوروندا مسلمان "فاکتورو" اوزونه مخصوص شکیلده مئوجود اولور.

میللى مدنیتین تشککولو پروسئسینده ایسلام دنیاگۇروشۇ پوتیک تفککورون اساس منبعلریندن بیرى اولماقدا داوم ائدیر: مؤحتشم آشيق صنعتى او زامان تشککول تاپیر کى، تورك اوزان مدنیتى ايله ایسلام دنیاگۇروشۇ آراسىندا، البىته، بىرىنجى نین اوستونلۇگۇ شرایطىنده و بازاسىندا تارىخى تىپولۇزى باغلىلېق يارانسىن. آشيق صنعتى ايسه میللى آذربایجان مدنیتى نین اساسلارىنى تشکیل ائدیر و يا بئله بیر پوتنسىيالا مالىك اولور.

ش.اى.ختابىدە، اينكىشاف ئىلمىش شکىلده م.و.ويدادىدە، داها اينكىشاف ئىلمىش شکىلده م.پ.واقىفە ایسلام دنیاگۇروشونون اوبرازلاشدىغىنى، دينى-فلسفى "ماتئریالىن" ائستئتىك "ماتئریالا" چئورىلەيگىنى گۇرۇرۇك، مثلن:

واقىفە، گۇرمۇشىم بىر طورفە دىدار،
چىرم گۇرمە يە بىر دە اىنتىيەtar
ھر كسىن دۇنيادا بىر قىبلە سى وار،
من دە يئنوم سىنин سارى توتموشام.

اعتىراض ائدە بىلرلر كى، ایسلام دنیاگۇروشونون "اوبرازلاشماسى" ع.نسىمىدە ده، كىشىریدە ده، م.فۇضولىدە ده وار. آنجاق مسلە بوراسىندا دىر كى، میللى مدنیتین تشککولونه قدر كى دئورىدە "اوبرازلاشما" ایسلام دنیاگۇروشونون اىختىيارىندا اولوب، اونون ايدراك اوصولو كىمى چىخىش ائدیر، میللى مدنیتین تشککولو گەدىشىنده ايسه ایسلام دنیاگۇروشۇ میللى تفککورون اوبرازلاشدىرما "ماتئریالىنا" چئورىلەر.

ھر ھانسى دين اوزونه مخصوص اوبرازلار سىستېمىدەر - موڭمەل دىنلرده اوبرازلىلېق دا كاميل اولور. ایسلام موڭمەل دىنلر سىراسىنا داخىلدىر و اونون اوبرازلىلېق سوپىيە سى او قدر يوڭىسىدىر كى، اورتودوكسال تفککورلە ياناشى، بىر-بىرى ايله موركىب علاقە لرده بىرلەشىن چوخلۇ طریقتلرین

تفککور ائنترزیسینی ده احتیوا ائدیر. ایسلاما قدرکی تورک مدنیتلری، خوصوصیله ادبیاتلاری اوز ائستیتیک کامیلیگینه گؤره تورک میفولوگییاسینا و تانریچیلیغینا، ایسلامدان سونرا ایسه عئینی زاماندا بو اساسدا هضم اولونموش مولسلمان دونیاگؤروشونه میننتدار اولمالیدیر، چونکی همین مدنییتلىرىن فلسفى اساسلارى، نومونوی ستروکتور مودئللرى، ان عادى اوبرا زلارى اونلاردان گلير.

ائى جانانىم، سىن بزه نىب گلنده
آى و گون قارشينا پىشوازا گئدر،
كىبعه يى-كويىنە گوندە مىن كرە
ملکلر يېغىلېب نامازا گىدر...

و هنج شوبىھە سىز، ایسلام دونیاگؤروشۇ، عومومىتىلە، ايجىتماعى تفککوردە " اوبرا زللىغا " موقاوبىت گؤسترمە لى ايدى (گؤستردى دە)، بونونلا بئله همین موقاوبىت دئمۇكراٽىك، يئنى دؤوردە ايسە مىللى مضمونا مالىك اولمادىغينا گؤره، دئمك اولار كى، همىشە سىندىرىلەمىشدىر. اورتا عصرلرده موغامات (اۆزونون بوتون ائستىتىك-فلسفى اساسلارى ايلە)، يئنى دؤوردە ايسە همین سوپىيە ده آشىق موسىقىسى ایسلام دونیاگؤروشونو منىمسى يە-منىمسى يە، ایسلاملا بو و دىگر درجه ده باغلى اولان طرىقتلىرىن ايدئىالارىنى صاف-چوروک ائدە-اىدە مىللى ايجىتماعى تفککوردە ایسلامى دينى-فلسفى دونیاگؤروشۇ كىمى سىخىشىدىرىر، ایسلام " ائستىتىكلاشىر " .

البته، بو، او دئمك دئىيلدیر كى، آذربایجان مىللى مدنىتى نىن تشككولو ايلە آذربایجان ایسلامى اۆز نورماتىبى دينى صلاحىتىنى ايتىرىر، بئله دئىيل. ۱۹ عصرىن اورتالاريندان اعтиيارن حتى مولسلمان مراسىيملرى نىن كىچىرىلمە سىنەدە، كوتلۇى ايجراسىندا اينتئنسىولىلىن گوجلنمە سى موشاھىدە ائدىلىر. بونون نە اوچون بئله اولدوغۇنو گئنىش شرح ائتمك چىندىرىر، آنچاق منه بئله گلير كى، بو روس ائستىلاسىنا قارشى داخىلى، عئىنى زاماندا، آذربایجاندا ياشايىان اساس خالقلارىن، ائتنو سالارىن ھامىسى نىن اىرادە سىنى اىفادە ائدن نارا ضىلېق ايدى- مىللى ايدراكىن موسىقىلىگىنەن يوخ، محض غئيرى-موسىقىلىگىنەن، وضعىتىن عادىلىيىنەن يوخ، محض غئيرى-عادىلىيىنەن اىرە لى گلىرىدى.

* *

میلی مدنی تفککوروموزده کی " مسلمان کومپلکسی " بیر سیرا حاللاردا ایمکان وئریر کی، تامامیله کنار تاثیرلر آلتیندا و تامامیله سیاسی-ایدئولوژی آوانتورانین فاكتی اولاراق ایجتماعی معیشتیمیزه اورتودوکسال ایدئیالار، مراسیملر یئریدیلیسین و نتیجه اعتیباریله، میلی-دئموکراتیک اینتیباھیمیز مسلمان فوندامئنتالیزمی نین اینتیباھی کیمی تقدیم و تلیغ اولونسون... آذربایجان خالقی نین دوشمنلری بورادا مسلمان فوندامئنتالیزمی نین یاپیلماسیندان نینکی قورخمورلار، عکسینه، بیر سیرا حاللاردا همین پروسیسین رئال اساسلارا مالیک اولماسینا جان آتیرلار-اونلار یاخشی بیلیرلر کی، مسلمان فوندامئنتالیزمی تورک ایدراکی نین هضم ائتدیگی، رئگیوناللاشیدیردیغی و نهایت، میلیلیشدیردیسی مسلمان مدنیتینه قارشی دورور. و موعاصیر آذربایجان مدنیتی اورتودوکسال ایسلاما یوخ، میلی تاریخی یادداشدا اولان، هضم ائدیلمیش (تورکلشیش، آذربایجانلاشمیش...) ایسلام، میلی تفککوروموزده کی " اسلام کومپلکسینه " ایستیناد ائتدیکده اوز منبیریندن بیری ایله علاقه سینی بربا ائتمیش اولور.

*

* *

هر دؤورون، هر مرحله نین مدنیتی همین دؤورون، مرحله نین ایجتماعی پراکتیکاسینی عکس ائتدیریر، لakin مدنیتین تاریخینه بو جور موناسیبیتی موطلقلشیدیرمک دوزگون دئیل، چونکی هر هانسی دؤورون، مرحله نین مدنیتی عئینی بیر ائتنوسون، خالقین، میلتین بدیعی تفککورونون ائئرژیسی کیمی چوخ-چوخ قدیم دؤورلردن نشت ائدیر. و مدنیتین کئیفیتی ایله زامانین کئیفیتی آراسینداکی دیالئکتیک (یاخود غئیری-دیالئکتیک) موناسیبیتی آیدینلاشیدیرماغا هئچ ده همیشه اینسان ایدراکی نین گوجو چاتمیر- مدنیت هئچ ده همیشه اوندان (و اینسان فردیتیندن) کنارداکی دونیانین جارییه سی دئیل، اونون ائپوس موستقلل-لیگی وار- بو ایسه او دئمکدیر کی، بؤیوک مدنیتین اساسیندا، هاچان ياران-ماسیندان آسیلی اولماياراق، " ایلاھی " بیر سیممئتریبا دورور و همین سیممئترییانین " صینفیلیگی " يوخدور، چونکی سوسیال تفککور اورایا داخلیل اولا بیلمیر.

موعاصیر مدنی-ایجتماعی (او جومله دن ادبی) پرسئسین فلسفه سینی اونون اوز تاریخی موعین ائتمیشدلیر (بیز بونو قبول ائلساک ده، ائلمسک ده...) و اونا گؤره ده بو گونه تاریخدن گلمک هم تاریخین، هم ده بو گونون درکی اوچون ان اوغورلو بولدور - مدنی-ایجتماعی تفککورون ائتنیک اساسلار اوزرینده یئنیدن تشکیلی (و درکی!) ایسه تاریخدن گلیشی موطلق و موطلق ضروری ائدیر. لاکین تاریخدن گلیش هر هانسی حالدا سوبیئکتیو پرسئسیدیر، اونا گؤره ده من بورادا سحو ائتمک حقوقونا مالیکم "ایلهاملى" "روحومو" "کامیل" روها چئویرمک ایستسم ده، بو "موجادیله" ده آبجاق "مقام" لارین صاحبییم.
لالة الله...

تورک میفولوگییاسی نین گؤركملی تدقیقاتچیلاری اوندا دونیا و اینسان حاقیندا موکمل معلومات اولدوغونو تصدیق ائدیر و گؤستریبلر کی، سونرالار ائتنیک تفککورده مئیدانا چیخمیش ائله بیر حدیثه يو خدور کی، تورک میفولوگییاسی زمینینده ایضاھی مومکون اولماسین - "اوزئ گؤگ تئنری، عسرا یاغیز بیر کیلیندیکدا ائکین آرا کیسی اوغلو کیلینمیس" (یوخاریدا گؤئی-تانری، آشاغیداکی سرت يئر ياراندیقدا ایکیسی نین آراسیندا اینسان اوولادی ياراندی) ایله باشلايان تورک ایدراکی بو جور اونیوئرساللیغینی (و پراکتیکلیینی) آخیراجان داوم ائتدیریر. تورک ائپوسو همین اونیوئرساللیغینی (و پراکتیکلی) بوتون دیفڑئنسیال کئیفیتلری ایله فاکتلاشديریب (تاریخه قدر!) تورک تفککورونون سونراکی (تاریخی!) اینکیشافی اوچون توکنمز پوتئنسییا چئویریر...

فاکتلار گؤستریبر کی، تخمینن ۱۱ عصره قدر (م. کاشقاری نین "دیوانی-لوغت-ایت تورک" او مئیدانا چیخانا قدر) تورکلر ایسلام دینینی، دئمک او لار کی، منیسممه میشدلیر و ایسلامین فاکتیک قبولو دا مئخانیکی مضموندا (مثلن، "کیتابی-دده قورقود" اون ایسلاما اویغونلاشديریلماسی کیمی) ایدی. ایسلام آنچاق رئداکته ایشی گؤروردو، اونو دا نورماتیو سوبییه ده گؤروردو.

ایسلام دینی نین تورک تورپاقلاریندا یاپیلماسی اونا گؤره آغیر گئدیر کی، تورک تفککورو اونون قارشیسینا محض موکمل ایدراک سیستئمی ایله چیخمیشدى - ایسلام فلسفه سی بوشلугا دوشموردو و نه قدر موعاصیر، پئرسپئنکتیوی اولسا دا (چونکی عومومدونیا تفککورونون تاریخی مجموعسو کیمی مئیدانا چیخمیشدى — عومومدونیا پرسئسلرینی حاضیرلایردی) تورک تفککورو اونو طبیعی اولاراق منیمسه دی. و اوزو ده، شوبهه سیز، تاریخه قدر کی میفولوژی پوتئنسییاسی اساسیندا منیمسه دی. ایسلام دینی نین شرقده موختلیف خالقلار طرفیندن قبول اولونماسی "باشا چاتدیقجا" صوفی ایدئیالار دا تشكکول تاپماغا باشلادى و اصلینده صوفیلیک عرب، فارس و

تورك ميفولوگىيالارى آراسىنداكى فرقدن ياراندى ھر ميفولوگىيابا موناسىيتىدە ايسە فرقلىرىن موختىفلىكى صوفىلىپىن عومومى (تىپولۇزى) جەھتلرى ايلە ياناشى، خوصوصى (ائتىك) جەھتلرىنى دە فاكتلاشىدیردى.

صوفىلىك -ايىسانلا الله آراسىنداكى بىرباشا اونسىت " يول " اونون مۇوجىدلوغو ايدئياسىنا اساسالاپىر و بو " يول " او، بىر قايدا اولاراق، اينتىويسىيا ايلە كىچمگى نظردە توتور؛ بو باخىمدان اورتودوكسال اىسلاملا صوفىلىك آراسىندا ضىدەت دە اۇرۇنۇ گۆستەریر — بو معنادا دا كى، صوفىلىر " حقىقت " اين دركىنده، پئىغمىر دە داخىل اولماقلار، هەنچ بىر واسىطە نى قبول ائتمىرلر. و اونا گۇرە دە تدرىجىن " منشىبى اعтиيارىلە موسىلمانلىغا دخلى اولمايان (!) صوفىزم اىسلامىن حاقيقى روحونو دىشىدیردى... " (م.ع.لەپابى).

تورك صوفىلىكى ۱۲-۱۱ عصرلرده (ايىسلامىن مەنیم سىنلىمە سى گەندىشىنده) تشككول تاپدى و ج.س.تىريمىنچەمەن گۆستەردىكى كىيمى، اونون ايلك ان گۇرکەلى نومايندە سى " دىوانى-حىكىمت " مۇلifiي احمد يسوى اولدو. توركوسنانلى مودرىك اىسلام كونتىكستىنده مىستىك ايدراكىن تورك " يول " ونو موعىن اتتى. و صوفىلىك تدرىجىن توركلىرىن آياغىلا دين بوتون تورپاقلارا يابىلدى... يسويلىپىن ۱۳، ۱۴ عصرلرده كى داۋامچىلارى هەمین طریقىتىن اساسىنى قويانى " حضرتى- توركوسنان " آدلاندىريردىلار. اىسۇي نىن نۇفوذو او قدر بؤيۈك ايدى كى، تىئىمۇرنىڭ ۱۴ عصرىن سونلارىندا اونون مزارى اوزىرىنده گۇنبىز تىكىدىرىمىشدى.

يسويلىك ايلك تورك صوفى طریقىتى اولاراق قالىمادى، اونون تجرووبە سى باشقۇ طریقىتلرىن تشككول و اينتىشارىنا تakan وئردى: تورك تفکكۈرونەن " حقىقت " آختارىشلارى نىن اوزونتۇلو يوللارى باشلاندى... بوتون يوللار ايسە اصلىنده يئدى مىرھە نى نظردە توتوردو: شريعت (الله ا دوغرو حرکت)، طریقت (الله يىن كۆمگى ايلە حرکت)، معريفت (الله يىن آلتىندا حرکت)، حقىقت (الله ا ايلە حرکت)، ويلات (اللهدا حرکت)، زات-اش شريعت (الله دان حرکت) و نهايىت زات الكوئله (الله ا قوووشماق) - روحون دا بو مرحلە لرە مووافيق اينكىشاف ائتىكى قبول اولۇنوردو: جىسمانى روح، قىناقلى (مزىمەتلىنىمىش) روح، ايلەمەللى روح، دويموش (ساكىتلىشمىش) روح، حىلى (حى آلان) روح، قبول اولۇنمورش (بىه نىلىميش) روح و نهايىت، كامىل روح.

ايلك اوچ مرحلە — " مقام " دىر و اىنساندان آسىلىدىر، قالان مرحلە لر — " احوال " دىر و الله يىن مرحىتىنەن آسىلىدىر.

و بو آنالایشلار، اونلارین بیر-بیرینه موناسیبیتی، بوتؤو بیر سیستم کیمی تدریجن شرق (خوصوصی شکيلده تورک) پوئزیاسی نین بدیعی ستروکتورونو تشکيل ائتمه يه باشلادى.

*

* *

جالل الدین اورتا آسیادا دونیایا گلミشىدى، لاکىن طالع اونو کيچىك آسیايا (روم) گتىريپ چىخاردى و مؤوللاويىيە طریقىنى نين باشچىسى ائتدى. مؤولانە ج.رومى نين مشهور "مثنوی" سى "حقیقت" يىن پوئىكى دركىنه خىدەت ائدن اثر کیمی مئيدانا چىخمىشىدى، - فارسجا يازىلەمىش بو اثرى اجمامى "فارس قرائى" آدلاندىرىمىشىدى.

ج.رومى توركىجه ده يازىردى و عومومىتىلە، "صوفى دىلى" نى خوصوصى دىل - "دىلىسىز دىل" حساب ائدىرىدى:

اگر تاتسان و گر رومسان

و گر تورك،

زبانى بى زبانانرا بىاموز.

مؤوللاويلىك اىسلام ايله خريستيان دينىنى بىرلشدىرمه يه چالىشىرىدى - بونو او زامان آذربایجاندا، كىچىك آسیادا مؤوجود اولان اىجتماعى، ايدئولوژى و ائتنىك شرایط طلب ائدىرىدى. تورك تفکكىرلار اوئلامىزىن اوللارىندا اكتىپارن موعىنلىشىن و تخمين ائرامىزىن بىرىنچى مىن اىللىگى نين سونلارىنا قدر اينكىشافدا اولان بىزانس مدنىتىنە لاقىيد قالا بىلمىزدى، - بو مدنىت ايسە خريستيان مدنىتى ايدى. ئىننى زاماندا ج.رومى يونان قىزى ايله ائولنەمىشىدى، مؤوللاويلىكىن اىكىنچى رهبرى سولطان ولد ده بو اىزدىواجدان دونیایا گلەمىشىدى.

بىر سира تدقىقاتچىلار (مثنى، و.س.قاربوزووا) ص.ولد سحون ايلك توركدىلى (ج.رومى نين بىر سира مىصراعلارىنى چىخماق شرطىلە) صوفى شاعيرى حساب ائدىر، حالبوکى ص.ولد بؤيوك بىر عنونە نى داوام ائتدىرىرىدى.

بىر نېچە عصر عرضىنده صوفىلىكىن هم پراكتىكاسى، هم ده نظرىيە سى موختلىف طریقىلىرىن تجرويە سى اساسىندا اينكىشاف ائدىب تكمىللەشىدى و او ھمچىنин ائتىك-ائستەتىك پرینسىپلىرىن مجموعسو كىمى موعىنلىشىدى، - صوفىلىكىن بو سونونجو فونكسيياسى ۱۴ عصرىن سونو ۱۵ عصرىن

اوللریندن باشلاياراق تورك دونياسيندا داها گئنيش ياييلدى. ھم خالق پوئزىياسيندا، ھم ده كلاسيك پوئزىيادا - يونيس ايمره دن نسيمييە قدر صوفيليك بؤيووك پوئيىك ايمكانلارينى نومايىش ائتديريردى.

ى.ايمره فولكلورلا باغلى ايدى و تورك صوفيلينين قديم تورك تفككرونون آسيلىيغىنى داها آشكار شكىلده عكس ائتديريردى:

گاه اسىرم يئللر كىيى،
گاه توزارام يوللار كىيى
تاشقىن آفان سئللر كىيى
گل گۇر بىنى عشق نئيلە دى،
بو، اوزان شعرى نومونە سى ايدى.

ع.نسىيمىدە ايسە كلاسيك بير موبىھملىك واردى " هئچ كىيمىسى سۆزونو كشف ائدە بىلەم... " بىر موبىھملىك ئىينى زاماندا موكمىل بىر سىستەمەن منطىقىنى احتىوا ائتديرىدى - ع.نسىيمى صوفىزىمەن ايدئولوقو و تبلىغاتچىسى ايدى، او، صوفىليگى " اوزو اوچون "، " اوزونون خىلاصى اوچون " دېيىل، " جمعىتىن خىلاصى اوچون " قبول ائتديرىدى. و بىر، عومومەن تورك تفككرونون ايلكىن ايجىتماعىلىي ايلە باغلى ايدى. عرب حرفلىرى نىن سىموموللاشدىرىلماسىنا گلدىكەدە ايسە دئمك لازىمىدىر كى، نە قدر پارادو كىسال اولسا دا، حروفىزىم تورك-اوغۇز تفككرونون مەحصۇلۇ كىمى مئيدانا چىخمىشىدى و صوفىزىمەن اوز دۇورو اوچون ان فونكسيونال قوللارىندان ايدى.

حروفىزىم خوصوصى طریقت اولماقдан چوخ اونىيۋەرسال ايدىيالار سىستەمى ايدى، هئچ بىر صوفى مكتب اينسانى حروفىزىمە اولدوغو قدر الله ا ياخىن حساب ائتمە مىشىدى و اونا بىر قدر اينانما مىشىدى: عرشلە فرش و كافونون مندە بولۇندۇ جوملە چون
كىس سۆزۈنۈوو ابسم اول، شرح و بىانە سېغمازام.

صوفىليك شريعتىن معرفىتە قدر اولان بولۇ ھم ع.نسىيمى، ھم ده ق.بورهان الدىينىن تفككرونە، يىنى فلسفى-پوئىتك و بولۇندۇ جوملە چون
ايستيقامت اون پلانا كىچىدى: نە ى.ايمره، نە ده نسيمى " تجرويە سى " گئنيش ياييلمادى، لاكىن ق.بورهان الدىين — ش.اي.حقيقى — ش.اي.حقيقى داها اونىيۋەرسال شكىلده ايسە ع.حسن

اوغلو — ن.کیشوری — م.فوضولی خطی ایله صوفیزم بیلاواسیطه پوئیک تفککورون ماتئریالینا (و منطیقینه!) چئوریلدی.

۱۳-۱۶ عصرلر کلاسییک آذربایجان ادبیاتی نین پوئیکاسی تورک-اوغوز صوفی تفککورونون ستروکتورونا، پرینسیپلرینه اساسلانیر، لاکین محض اساسلانیر و او دئمک دئیل کی، " صوفیزم تبلیغ اولونور " (اونو آنچاق ع.نسیمیده گئرمک اولار) — هر هانسی اوسلوبون موعینلشمه سی اوچون فلسفی-ائستئتیک اساس اولمالدیر و صوفیزم (اونون تورک-اوغوز یولو) بو جور اساس کیمی اوزونو گئستریر.

ق.بورهان الدین - م.ج.حقیقی - ش.ای.ختایی خطی صوفیزمه موناسیبیتده نه قدر درینه گئتسه ده، ایجتماعی رئاللیقدان تجربید اولونمودو، " الله دا اریمیردی "، بیر آیاغی بو دونیادا ایدی، اونا گئرە ده همین خط قدیم تورک فولکلورونون صوفیزم اساسیندا یئیلدن تشكیلیندە، نورماتیولشمه سیندە موبین ایش گئردو و نتیجه اعتیباریله، اوزو ده یاراتدیغى نورماتیولیکدە اریدی.

عز الدین.حسن اوغلو - ن.کیشوری - م.فوضولی خطی صوفیزم اونیوئرالالاشدیرمادی، سیموولالارا چئوپردى و سیموولیکادا دونیانین، اینسانین ھر طرفلى درکى نین " کلاسییک مئتدولوگییاسینى " حاضیرلادى.

اتسزم ترکى طریقی عشق کیم،
بو فضیلت داخیلی اهلی کامال ائیلر منى.

(م.فوضولی).

*

* * *

صوفی تفککورونون اوزان-آشیق ادبیاتینا نوفودو (داها دوغروسو، بورادا اویادیلماسى) ى.ایمە دن باشلادى، ع.نسیمی و ق.بورهان الدینین توبیوغلاریندان کئچیب ش.ای.ختایی نین قوشمالاریندا متنین عوضوی تركیب حیصە سینه چئوریلدی و ۱۶-۱۷ عصرلر آشیق ادبیاتی نین (عومومن آشیق پوئیکاسینین) گئنئیزیسیندە خالق-فولکلور تفککورونون منیمسە دیگى صوفیزم دایانیر؛ اونا گئرە صوفیزم آشیق ادبیاتی اوچون اساس اولدو کى، او شامان-اوزان عنونه لری کؤکوندە یارانمیشىدی و

صوفیلیگین گوئه‌رینده کی همین شامان-اوزان خاراكتئینی ۱۶-۱۷ عصرلرده آذربایجان اینتیاهی قارشیسی آلينماز بیر ماراقلا آشکارلاماغا باشلادی... اوزان بيرباشا دئیيل، آنجاق و آنجاق صوفی- عاشیق کیمی درک اولوندوقدان سونرا آشیغا چئوریلدی، اونا گؤره ده " من عاشیقم..." ایفاده سی درین فلسفی-تاریخی مضمونا مالیک بیر ایفاده کیمی مئیدانا چیخدی و " حاق " عاشیقی نین " حاق آشیغی " نا چئوریلمه سی منطیقینی قرارلاشدیردی.

۱۶-۱۷ و ۱۸ عصرلرده يارانمیش داستانلارین تحلیلی و صوفیلیگین قدیم تورک مدنیتی (میفولوگییاسی) ایله آذربایجان میللى مدنیتی آراسیندا اوْتورو جو رول اوینادیغینی تصدیق ائدیر...

ياتمیشدیم، اوستومه گلدی ارنلر،
قاپیل، نه ياتمیسان، اویان دئدیلر...

آذربایجان داستانلاریندا صوفیلیک ایدئیاسی بو جور آیدین منطیقی (و تئرمینولوگییاسی) ایله عکس اولونور. و بوتا وئریلمیش (آشیق اولموش) گنج، اصلیندە، معشوقونا چاتانا قدر صوفی-درویشدن باشقا بیر کس دئیيل...

— اوغول، هاردان گلیب، هارا گئدیرسن?
— کاندان گلیب، مکانا گئدیرم!...

دئدی:

— سن بیر تیکه اوشاقسان، نه بیلیرسن کان ندی، مکان ندی?
قوربانی جواب وئردی:

— نیبیه بیلمیرم، کان بو دونیادی، مکان او دونیادی... " شوبه سیز، قوربانی " کان ندی، مکان ندی؟ " سوالینا دوزگون جواب وئرمیر، آنجاق طبیعی- تاریخی ستيخيا ایله حقیقتن " کاندان گلیب مکانا گئدیر... " و پوتئنسیال اولاراق، صوفی تفککورونون ایفاده چیسی کیمی چیخیش ائدیر.

آذربایجان داستانلاریندا عاشیق ده، معشوق دا عادتن درویشین وئردیگی آلمادان دوغولور و آلما وئرن درویش عاشیق ایله معشوق قوووشانا قدر اونلارین موحافیظه چیسی کیمی اوْز ایراده سینی حیاتا کئچیریر: کوللدن آیریلانلاری کوڭله قوووشدورور و داستان بیتیر

— بو، او دئمکدیر کی، خالق داستانی نین ستروکتور اساسیندا دونیا و اینسان حاقینداکی صوفی تصوورون منطیقی دایانیر. داستان او یئرده قورتاریر کی، عاشیقلر یا بیلاواسیطه (" عابیاس و گولگز " ده اولدوغو کیمی)، یا دا بیلااسیطه (" اصلی و کرم " دکی کیمی) ووصالا چاتیرلار و بوتون مطلب اینسانی احتیاجدان (بلکه بو، " نفس " علامتیدیر) آیریلانلارین (آتا، آنا اوولاد ایسته بیر!) ایلاھی احتیاجلا بیرلشمہ سی ضرورتیندن عیبارتدير. و بیز بو ضرورتی آنجاق و آنجاق ١٦-١٧ و ١٨ عصرلرده یارانمیش داستانلاردا گئوروک،

— نه قدیم دؤورون داستانلاریندا (" کیتابی-دده قورقود " دا)، نه ده ١٩ عصرده و ٢٠ عصرین اوللرینده یارانمیش داستانلاردا بو یوخدور. اونا گؤره ده خوصوصیله ١٦-١٧ عصرلرده صوفی تفککورونون اویانماسینی (آشیق مکتبی نین بیر سیسٹئم کیمی یارانماسینی) میللى تفککورون تشكکولو عرفه سینده اوینوئریسال اینتیباھ اویانیشی نین فاکتی حساب اتتمک اوچون هر جور اساس واردیر.

من عاشیق... و عزیزیم... ایفاده لری بوتونلوکله صوفی آنلایشلاریدیر — بونلارین خوصوصی آدلارلا هئچ بیر علاقه سی یوخدور: " من عاشیق " ین صوفی مضمونو اوز-اوزلوبوندہ آیدیندیر، " عزیزیم " ھ گلديکده ایسه، بئله بیر فاکتی قئید ائدک کی، نقشبندی طریقیندہ عوضولر بیر-بیرینه " عزیزان " دئیه موراجیعت ائتمیشلر (ج.س. تریمینتئمین اورتا آسییا منبعلری اساسیندا معلوماتی). اعتیاض ائده بیلرلر کی، صوفیلیین کلاسیسیک پوئریبیادا یا ییلماسینی " اونون مؤوجود قورولوشدان میستیک فورمادا ناراضیلیق " ایفاده ائتمه سی کیمی باشا دوشمک اولا، بس صوفیلیین بو بویدا آشیق ادبیاتی نین اساسیندا دورماسی نه دئمکدیر، آخى، بیز آشیق ادبیاتیندا همیشه " رئالیزم " آختارمیش و گئرموشوک؟

نظره آماق لازیمدیر کی، صوفیزم-دین دئیل، صوفیزم-فلسفه دیر و اونون اساسیندا میفولۇزى رئالیق دایانیر؛ صوفیلرین اسلام شریعتینه رعایت ائتملرینه گلديکده ایسه، بورادا ایکى جهتى فرقىنلەر مک لازیمدیر، بیرینجىسى، صوفیلر اسلام شریعتینى " اوزلرینه مخصوص " شکىلەدە قبول ائتمیشلر، ایکىنچىسى، آنجاق ایلک مرحلە کیمی قبول ائتمیشلر (چونکى صوفیزمین ایلک مرحلە سیندە ائروتیزم، اخلاقسیزلىق قورخوسو وار).

آشیق ادبیاتی آذربایجانین او ویلايتلریندە داھا گئنیش یا ییلماشىدیر کی، محض همین ویلايتلر ئىئینى زاماندا پراکتیک (!) صوفیلیین یا بیلەنگى (و اىجتماعیلشىدیگى) ارااضیلر اولموشدور بو ایسه آشیق ادبیاتی نین صوفی تفککورلە گئننەتیک باغلىلېغىنى رئگىيونال دقىقىلکلە ایفاده ائدیر.

بیر سира تدقیقاتچیلار تورک صوفی تفککوروندہ زردوشتلوبیون تاثیرینی آختاریلار، لاکین بئله تاثیری تاپماق چتین کی، مومکون اولسون زردوشتلوك عومومن تورک تفککورونه فارس مدنیتی واسیطه سیله کئچمیش و هئچ واخت تورک تفککوروندہ جیدی رول اویناما میشیدیر، چونکی او، قدیم تورک میفولوگیاسی نین منطیقینی بیر سира جیدی مقاملاردا اینکار ائدیر.

صوفیلیک ۱۶-۱۷، خوصوصیله ۱۸ عصرلرده فولکلور تفککورو (و اولسوبو) ایله کلاسیک تفککورون (و اولسوبون) دیالکتیک علاقه سینی تامین ائتدی م. فوضولیدن م. پ. واقیفه قدر لیریک قهرمانین اینکیشاف منطیقینی حاضیرلادی و همین منطیقی حاضیرلا-یا-حاضیرلا-یا دا میلیلیشدی میللى تفککورون پوئیک فورمالاری نین موعنیشمه سینده اساس رول اوینادی.

۱۸— عصرلرده آذربایجان اینتیباھی ایجتماعی (او جومله دن پوئیک) تفککورده کی صوفیلیک ایدئیالارینی مدنیتین میللى اساسلار اوزیندە یئیدن تشكیلی گئدیشیدن میستیکادان تمیزله دی، "نیقابی-غئیب" دن چیخاردی.

فورمال باخیمدان یاناشساق، واقیفین دیلیندە صوفی تئرمینولوگیانین بوتؤو سیستئمی اؤزونو گؤستریر (یول، ارکان، حال، احوال، ذیکر، نفسی عماره و س.) لاکین بو، صوفیزم دئیل و واقیفین "درویشلیبی" فوضولی نین "درویشلیبندن" اساسلى شکیلده فرقله نیر. ... فوضولی ایله واقیف آراسیندا ویدادی وار ویدادی فوضولی نین قورتاریب، واقیفین باشلادیغى مقامدیر.

ائى ویدادى، عدناصوفت دونیا يا مئیل ائتمە،
قىل عقلين وارىشە ترکىن، بو دونيادان نه اىسترسن...

— بو دا همین مقامین سۆزودور: ویدادى "بو دونيا" نین شاعيرى اولماغا "محکوم ائدیلمیشیدیر"
"

م. پ. واقیف ایسه آرتیق "بو دونيا" نین شاعيریدیر.
نئچە کى، میللى مدنیتیمیزدە صوفیزمى نئچە وار ائله گئرموروک، موعاصیر مدنیتیمیزین پئرسپئکتیولرینى گؤرمک ده چتین اولا جاقدیر، چونکى موعاصیر مدنى-ایجتماعی (او جومله دن ادبى) پروسئسین فلسفە سینى تاریخ موعین ائتمیشیدیر (بىز بونو قبول ائلسک ده، ائلمىسک ده).
لا الله !

اون سؤز

ياخود

بیر داها تور کلويوموز حاقيinda

(حسن عزيزاوغلونون «تورکلويوموز» كيتابينا اون سؤز)

تورکلويگييا بير علم اولاراق تشككولونون و تکامولونون هئچ بير مرحله سينده تورک ائتنوسونون ستراتئري ماراقلاريني ايفاده ائتمه ميشدير. و تنززولونده ده تورک اينتللئكتى نين هئچ بير گوناهى او لميا جيقيدير...

دونيايا تورک كيمى گلميش هر بير اينتللئكت صاحبىي كلاسيك تورکلويگييا ايله ماراقلانسا، هئچ اولماسا يعنى ميرزه كاظليم بى، وو. بارتولد، پ. م. مئليورانسکى، س.ى. مالوو، و. م. ژيرمونسکى. ل. قوميليوو، آ.ن. كونوكوو، ب.ا. سئرئيرئينيكاو، آ.م. شرباك، كيمى تورکلوقلارى دريندن «اوخوسا» تورک ديلچيلرىنин، ادبىاتچيلارينين، تارىخچيلرىنин... گونوموزه قدر داوم ائدن «تورکلوق» چاغرىلماق احتياب (واحتيواسى نين!) نه قدر موتحريك، نه قدر اساسسيز دياقلارا، نه قدر كونيوكتور تئخنولوگيالارا سؤيكتىدىنى ايسىر - اىسته مز گورمه لى او لا جاقدىر.

هله كىچن عصرىن ٢٠- جى، ٣٠- جو ايللىرىنده تورک خالقلارى نين، اونلارين ديل، ادبىات و مدنىتلىرى نين چوخسا يلى پروبلئملرى ايله ماراقلانان تورکلوق بو و يا دىگر خسته ليكله مشغول اولان پروفئسيونال حكيم ايله دئيل، هر جور خسته ليكىن باش چىخارماغا مەحکوم فعلدىشىرلە موقايىسىه ائدىرىدىلر.

غئيرى-تورک «ميسىسيونئرلر» ين تورکلرى اوئيرنە سى «ايپئريالار» دۇورونون طبىيى طلباتى ايدى. و بو پروسئسە تورک اينتللئكتووالارى نين جلب اولونماسىنا دا عئينى درجه ده طبىيى باخماق لازىم گلىرىدى...

ميرزه كاظليم بىين اينتللئكتى كيمە ايشلە مە لى ايدى؟... عثمانلى سولطانلارينا، يوخسا سىياسى تىيىباتىنى، دؤولتسيز يادداشىنى ايتيرميش، هئچ بير علمى- مدنى مرکزى قالمايان آذربايجانا و يا تورکوستان؟...

سۈۋەت حوكومتى ١٩٢٦- جى ايلده تارىخىدە ايلك دفعە تورکلۇزى قورولتاي كىچيردى و بو قورولتايىن قرارلارى نين نه قدر «اوغورلۇ» حىاتا كىچيرىلدىگىنى آنلاماق اوچون يالنىز بير فاكتى

بیلەمک کیفایتىدىر کى، ھەمین قورولتايىن نومايىنده لرى نىن، دئمك اولار کى، ھەچ بىرى ۳۰-جو ايللەرین كوممونىست رئپرئىسىيالاريندان ساغ چىخىمادى... توركىرى ئويزىنلىرى... سونرا ايسە تورك آدىنى چىڭى قاداغان ائتدىلىر... نىيە؟... نە اوچۇن؟...

توركىرى ئىنى دئورە بى قىدرى تەھلوكە لى بىر كىمى گلىپ چىخىمىشىدىلار؟...

... تورك تەتكۈرۈنۈن توركولوگىيا ايلە بىر علم كىمى مشغۇل اولماسى تارىخى تضادلى، موباحىشە لى مقامالارلا دولودور - نۇفوڈۇلۇ ايسوئچ، دانىماركا، اينگلەيس، فرانسيز، آلمان، روس توركولوگىيالارى نىن سطىرى ئەتىندا ھەر دفعە «يارانما» نۇفوڈۇزۇ تورك توركولوگىياسى ان ياخشى حالدا توركلىيە آتىلمىش يوزلەلە بؤھتەنداڭ بېشىنە - اونونا جاواب وئە بىلەرىدى.

ائتىوقرافىيىا، دىلچىلىيە قدر قۇوولمۇش توركولوگىيابىنин (و توركولوپۈرمۈزۈن!) ايدراك اوفوقلەرىنى دوزگۇن مئتودولوگىيا ايلە گئنىشلىندىرىمك، قانىمىز - روحومۇزلا گلن تارىخى اولدوغو كىمى يازماق، تورك دونياسى نىن بىوسېئرائىنى اينتەلەكتووال سەئرايا چۈپىرمك و بئلە لىكە، توركۈن توركولوگىياسىنى ياراتماق واختى گلىپ چاتمىشىدىر... بۇنۇ ايلك درك اندىنلەرن بىرى «توركولوپۈرمۈز» اون مۇلەفيتىدىر...

حسن عزيزاوغلو (حسنۇو) كلاسسىك توركولوگىيابىنى يالنىز ياخشى «اوخوماق»، اونونلا (كلاسسىك توركولوگىيا ايلە) موعاصىر سوپىيە دن قاچىلماز پۈلەمكىكايى آردىجىل جەدلر گۆستەرمكىلە كیفایتلىنىم، ھەم دە (و داھا چوخ!) توركىر (منسوب اولدوغو ائتىنوس!) حاقىندا مىللە علمى - مئتودولوژى سىستەم ياراتماغا چىلىشىر. «توركولوپۈرمۈز» ون ان اوستۇن جەھتلەرىنىن بىرى اونون زنگىن فاكتلارا، موكىمەل آنالىتىك تەتكۈر - موحاكىمە لرە اساسلانماسىدىرىسا، اىكىنچىسى ئىئرەزىلى علمى - پۇبلىكىسىتىك دىلى اىفادە ئەدىر.

مۇلەف عومومىتىلە توركولوق يوخ، توركولوق - آذربايچانشوناس، توركولوق - قافقازشوناس اولدوغۇنا گۈرە، اونون تەدقىقات اوپىئىكتى قافقاز، خوصوصىلە آذربايچاندىرىر. توركولوگىيابىنин (و تورك خالقلارىنин) نۇفوڈۇنا قارشى ايدئولوژى هوچوملارىن ان چوخ مەحضر قافقازدا، خوصوصىلە آذربايچاندا باش وئردىگىنى، ئىئىنى زاماندا بونا مىللە علمى - مئتودولوژى مۇوقدەن مۇقاويمىتىن دە ان چوخ مەحضر بورادا گۆستەرىلىدىگىنى نظرە آلساق، حسن عزيزاوغلونا (حسنۇوا) حاق قازاندارماق لازىم گلىپ...

و من امینم کی، «تورکلوبیوموز» تکجه موبایحیه سیز قبول اندیله جک مودعالاری ایله بوخ، حتی ان موبایحیه لى ایدیعالاری ایله ده تورکچولوک دوشونجه سی نین، تورکشوناسلیق تفککورونون حرکاتینا تکان وئرە جىدىر....

٢٠٠٧

پروین ممدووانین

«آتاتورکون دیل سییاستی» کیتابینا اون سؤز

آذربایجان آتاتورکشوناسیلی ۲۰ عصرین ۲۰-جی ایللریندə - بؤیوک دؤولت خادیمی نین، گئرکملی موتفسکیرین ایجتماعی-سیاسی، ایدئولوژی فعالیتی نین میقیاسی نین گئنیشلندیگی ایللرده فورمالاشسا دا، همین عصرین ۳۰-جو ایللریندə تدريجىن آنتى-آتاتورکشوناسیلیغا (و آنتى-آتاتورکچولویه!) چئورىلدى. سونراکى ایللرده ایسه سوۋەت ایدئولوگییاسى آتاتورکون آدینى آذربایجان خالقى نین (عومومن تورك خالقلارینىن) يادداشىندان سىلمە يە چالىشىدигينا گئرە اونون (وھ آتاتورکون شاھ اثرى اولان توركىھ نین) حاقىندا آپارىلان آراشدىرمالارى سونى شكىلده محدودلاشىرىدى کى، بۇ، سوۋەت دؤولتى نین داغىلماسىنا، اونون ایدئولوگییاسى نین سوقوطۇندا قدر، تخمىن ۵۰ ایل داوم ائتدى. موستقىل آذربایجان رئسپوبليکاسى نین يارانماسى، اينكىشافى ايلە باغلى اولاراق مىللە دؤولت قورو جولوغۇ تجروبلرىنە موراجىعت ائدرىكن ايلك يادا دوشن منبىلەرن بىرى، بلکە دە بىرىنجىسى بؤیوک آتاتورکون ۲۰ عصرین ۲۰-جى، ۳۰-جو ایللریندە وئرمىش اولدوغو مۇحتىشم تجروبە اولدو. آذربایجان پرئىدئىتى، آذربایجان رئسپوبليکاسى نین قورو جوسو خىدر علیئو ھله ۱۰ ایل بوندان اول دئمىشىدیر: «آزربایجان خالقى اوز مىللە آزادلىغى اوغرۇندا موبارىزە آپاراركىن، مىللە اىستيقلالىتىنە نايىل اولماغا، مىللە دؤولتچىلىگىنى ياراتماغا چالىشاركىن دايىم توركىھ خالقى نین دستگىنە، داياغىندا آرخالانمىش، موصطافا كامال آتاتورکون قويىدوغو يوللا گئىن توركىھ جومھورىيىتى نین تجروبە-سیندن بىرلەنمىشىدیر».

بىتتە، باشقۇ مىللە (وھ عومومىتىپولوژى) تجروبە لە دە واردىر. لاکىن اعتىراف ائتمك لازىمدىر کى، آتاتورکون (وھ توركىھ نین) تجروبە سى آذربایجانا داھا ياخىن، داھا دوغىمادىر... ائتمك لازىمدىر کى،

«آتاتورك توركىھ جومھورىيىتىنى ياراتمىشىدیر» دئىكىدە بؤیوک ائندرىن گۆرموش اولدوغو گئنیشمىقىياسلى، چوخسېئكتىلى كومپىلىكس بىر ايش نظردە توتولور كى، بورايا دىل مىلە لرى، داھا دقىق دئىسک، آتاتورکون دىل سیياستى دە داخىلدىر. موستقىل آذربایجان دؤولتى نین قورو جوسو خىدر علیئو تامامىلە دوغرو اولاراق گۆئىتىرىر كى، «توركىھ دە تورك دىلى نین يارانماسى بؤیوک آتاتورکون سى بؤیوک آتاتورکون آدى ايلە باغلىدىر. بۇگونكى تورك دىلى نین يارانماسى بؤیوک آتاتورکون خىدمىتلىرىدىر». و آذربایجان پرئىدئىتى همین سۈزلىردىن سونرا بئلە بىر اينامىنى دا اىفادە ائدىر كى،

آذربایجاندا اونون تشببوسو ایله یارادیلمیش آتاتورک مرکزی بؤیوک اؤندرین بو ساحه ده کی فعالیتینی ده دریندن آراشدیرا جاقدیر.

آتاتورک مرکزی نین دیل، ادبیات و مدنیت شؤعبه سی نین مودیری، باکی دؤولت اونیوئرستیتی عومومی دیلچیلیک کافئدراسی نین دیسیسٹرانتی پروین ممدووانین «آتاتورکون دیل سییاستی» اثری گنج دیلچی-تورکولوقون ایلک مونوغرافیک اثری اولماسینا باخما یاراق، بو ساحه ده کیفایت قدر سانباللی علمی آراشدیرما ساییلا بیلر. پ.ممدووا آتاتورکون دیللە باغلی مولا حیظه لرینی، دیل قورو جولوغو فعالیتینی دؤورون گئیش علمی-ایئولوژی، سوسیال-سیاسی کونتکسٹیندە تحلیل ائمیش، تورکیه جومهوریتی نین مؤلیفی اولدوغو «دیل اینقیلابی» نین تاریخی اهمیتینی موعینلشديرمه يه چالیشمیش، همین اینقیلابین نتیجه لرینی نظردن کئچیرمیشدیر.

بیز امینیک کی، «آتاتورکون دیل سییاستی» اوز فعالیتینی کئفیتیجه یئنی علمی-مئتدولوژی اساسلار اوزریندە بپا ائدن آذربایجان آتاتورکشوناسلیغى نین ان ياخشى اثرلریندن بیرى کیمی موتخصیصلرین ماراغینا سبب اولا جاقدیر.

آذربایجان خالقینین تاریخی و یا ترجمه‌ی - حالی

اون سوئز

آذربایجان خالقی نین هامی اوچون آنلاشیقلی اولان، تاریخین ان عومومی کونتورلارینی اوزوندە عکس انتدیرن آز- چوخ موکمەل بیر «ترجمه‌ی - حال»ی نین تصوورلرده جانلاندیریلماسینا بئیوک احتیاج آرتیق خیلی زاماندیر کی، اوزونو گؤسترمکدە دیر. نینکی بیر خالقین، حتی بیر اینسانین دا «ترجمه‌ی - حال»یندا کیفایت قدر مورککب، موباحیثە لى مقامالارین اولماسی مومکوندور. آنجاق همین «ترجمه‌ی - حال»ین، ياخود «تاریخ»ین ائله کونتورلارى و یا گؤستریجیلری واردیر کی، هر کس اوно قبول ائتمە يه مجبوردور. مثلن، کیمینسە آذربایجان خالقی نین محض تورک منشالى، يعنی تورکلرین تاریخن بؤلۈنمه سیندن يارانمیش بیر خالق اولدوغونا شوبهه ائتمە سى او دئمکدیر کی، نظامى گنجوی نین، محمد فوضولى نین، موللا پناھ واقیفین، حتی میرزە علی اکبر صابیر، حوسئین جاويد و صمد وورغۇنون دا تورک - آذربایجانلى اولماسی شوبهه آلتىنا آلینير... ياخود ان قدیم دؤورلردن اعتیبارن آذربایجاندا مسکونلاشمیش، تدریجىن تورک كؤكىنى آذربایجان خالقی نین ترکىيىنە داخلیل اولموش بیر سیرا قافقاز و يا ایران منشالى ائتنوسلامارین آذربایجان خالقی نین ترکىب حىصە سى اولدوغونو اینكار ائتمک، ان آزىزىدان، خالقلارین فورمالاشماسى تاریخی نین ان عومومى پرینسیپلرینى بىلەمك و يا بىلەب قبول ائتمە مك دئمکدیر. يعنی او دئمکدیر کی، مثلن، اوکراینالىلار يالىز اسلامويانلاردان عىبارتىدير و بو خالقين فورمالاشماسىندا باشقا ائتنوسلامارین، مثلن، تورک ائتنوسوونون هئچ بیر رولو اولمامیشىدير.

هر بیر خالق کىمی آذربایجان خالقی نین تشکكول - فورمالاشما تاریخى ده يوزايللر بويو داوم ائتمىشىدير. ائرامىزىن ايلك عصرلریندن باشلايان بو پروسئس اورتا عصرلرین سونو يئنى دؤورون اوللارىندە، يعنى ۱۶-۱۷ عصرلرده باشا چاتمىشىدير. هر هانسى خالقين، ائلجه ده آذربایجان خالقی نین تشکكول - فورمالاشما تاریخى نین گئدىشىينى (اصلىنده، ماھىتىنى!) داها آيدىن درك ائتمك اوچون بىرى دىگرى ايله باغلى اولان دىفەرئىسياسىي - اىتتەقراسىي (بؤلۈنمه - بىرلەشمە) پروسئىسلەرىنى همین تاریخین موختليف مرحلە لریندە نظرە آلماق اولدوچا اهمىتلىدىر بؤلۈنمه او دئمکدیر کی، مثلن، اينگىلىسلەر گئرمان، فرانسيزلار رومان، روسلار اسلامويان بىرلىگى نين بؤلۈنمه سیندن ياراندىقلارى

کیمی آذربایجانلیلار دا تورک بیرلیگی نین بؤلوننمه سیندن یارانمیشلار. آنجاق بیر داها تکرار ائدیریک کی، بو، بوتون حاللاردا طبیعی - جوغرافی، ایجتیماعی - سیاسی و س. خاراكتئرلی بیر سیرا مقامالاردان آسیلی اولاراق گئدن بیر پروسئسیدیر. مسله نین مورکبیلیگینی آنلاماق اوچون یالنیز اونو تصوور ائتمک کیفایتیدیر کی، تورک ائتنوسونون اوغوز، قیچاق و کارلوقلارا بؤلوننمه سی ایله یاناشی، گله جک تورک خالقلاری نین اساسینی تشکیل ائده جک طایفا و یا طایفا بیرلیکلرینه بؤلوننمه سی پروسئسی ده گندير. اونا گئرده، مثلن، آذربایجان خالقی نین اوغوز منشالی اولماسی او دئمک دئییل کی، اونون ترکیبینده قیچاق و یا کارلوق طایفالاری نین؛ یاخود اوزبک خالقی نین کارلوق منشالی اولماسی او دئمک دئییل کی، اونون ترکیبینده اوغوز و یا قیچاق طایفالاری نین ایزلری م مؤوجود دئییل.

بیرلشمه پروسئسی داها مورکبیدیر. بئله کی، بؤلوننمه اولدوقدا درینلشه، «مرکزدن قاچما» اینئرسییاسی اولدوقدا گئنیش میقیاس آلا بیلیر. و بونون نتیجه سینده، بیرلشمه نین حتی عئینی ائتنوسا آید طایفالارا موناسیتیده بئله کیفایت قدر قاریشیق منظره سی مئیدانا چیخیر. هر بیر تورک خالقی نین ترکیبینده آز و یا چوخ درجه ده بوتون اساس تورک طایفالاری نین ایشتیراکی مومکون اولدوغو کیمی، حتی بؤلوننمه و یا بیرلشمه پروسئسی نین اساسن باشا چاتدیغینی، موقتیل تورک خالقلاری نین فورمالاشدیغینی ایدعا ائتدیگیمیز بیزیم گونلرده بئله بو و یا دیگر تورک خالقینا آید ائدیلمه سی موباحیثه دوغوران تورک طایفالاری م مؤوجوددور. مثلن، قاراپاپاق، آوشار (افشار)، بایات، قاجار، تورکمان کیمی بیر سیرا طایفالار آذربایجان خالقی نین هم عوضو ترکیب حیصه سیدیرلر، هم ده ائتنیک موقتیلیک ایدعا سیندادیرلار... تورک منشالی اولماسیب، اوزونو هم تورک خالقلاریندان هر هانسی بیری نین ترکیب حیصه سی سایان، هم ده ائتنیک موقتیلیگینی ایدعا ائدن ائتنوسالارا گلديکده ایسه، بو دا تامامیله طبیعیدیر.

آنچاق بیز ایکینجی، اوچونجو و یا دئردونجو درجه لى مسله لره خوصوصی دیقت یئتیرمیه جیک. چالیشاجاغیق کی، آذربایجان خالقی نین تاریخینی «ترجموھە ئى - حال» یعنی ان عومومی، ان مهم کونتورلارى، گؤستريجىلری ایله نظردن كېچىرک.

۱. آذربایجان خالقی نین تشكکلولو

آذربایجان خالقی دونیانین بؤیوک بیر جوغرافییاسینی احاته ائدن تورک خالقلاریندان بیریدیر. اودور کی، آذربایجان خالقی نین تشكکلولو تاریخی تورک ائتنوسونون بؤلونمه سی تاریخی نین عوضوو ترکیب حیصه سیدیر. و اونا گؤرە ده بعضى تاریخچیلرین بو «تاریخ»لری بیر- بیریندن تجرید اولونموش شکیلده اویره نیلەم سینه جهد ائتمە لری، حتیٰ داها «ایرە لى» گىدە رک تورکلری آذربایجان تاریخی نین «قوناغى» سوسييە سینه ائندىرە جك بير «مئتدولوگىيا» ايشله يىب حاضيرلاماغا چالىشمالارى يالنىز تأسوف دوغورور. عومومىتىله، خالقىن تشكکلولو اوچون اوج شرط واجىدىر:

1- ائتىك پوتەنسىيال؛

2- مونبىت جوغرافىيا، ياخود اراضى؛

3- سوسيال- سىاسى تشكىلاتلانما ايمكانى.

آذربایجان خالقی نین ائتىك پوتەنسىيالىنى، ياخود اساسلارىنى تورک منبىيى موعىن (تامىن!) ائتمىشدىر. جوغرافى، ياخود اراضى تامىناتىنا گلدىكەدە ايسە بورايا زامان- زامان مسكونلاشمىش گونئى قافقاز، تارىخى آذربایجان (قوزئى ایران) و شرقى آنادولو داخىلدىر. قدىم دئورلاردىن كىفایت قدر جانلى، قاينار حىات ياشايان بو جوغرافىيادا اوزون زامان داوام ائدە جك سوسيال- سىاسى بىرلىكلىر قورماق ھمىشە چىن اولمۇشدور. رئگيونون مو العاصىر ائتىك- كولتۇرلۇزى منظرە سى ده گۇستىرير كى، بورايا تارىخ بويو موختليف ائتنوسىلار، بىرى دىگرىنەن كىكىن شکىلە فرقلىن دىنلە، دۇنیاگۇرۇشلار، مەدىنەتلىر آردىجىل مودا خىلە ائتمىشدىر.

تورک ائتنوسونون بؤلونمه سى پروسىسى نين يوزايىللر بويو داوام ائتمە سى، جوغرافىيابىنин گىنىشلىكى، ائتىك- سىاسى حادىثە لرلە زنگىنلىكى آذربایجان خالقی نین تشكکلول- فورمالاشما پروسىينە جىدى (حلل ائدىجى!) تاثير گۇستىرمىشدىر. بئلە كى،

(آ) ائرامىزىن ايلك عصرلىرىن بىشلايان بىرسىس خىلى اوزانمىش، اورتا اعصرلىرىن سونو يېنى دئورون اوللىرىنە (16-17 عصرلار) قدر داوام ائتمىشدىر؛

(ب) جوغرافىيادان كىنارا آز- چوخ دېقىتى جلب ائدە جك كۈچلر اولمادىغى حالدا، جوغرافىيابىا آردىجىل (ايىتەنسىيە!) كۈچۈپ مسكونلاشمالار اولمۇشدور؛

ج) خالقین موتشککیلیگینی تامین ائمه لی اولان سوسیال- سیاسی، ائلجه ده معنوی- ایدئولوژی گوج مرکزلری تئز- تئز دیشیدیگیندن همیشه ناتاماملیق کومپلکسی اوزونو گوئستر میشیدیر و س. «آذربایجان» توپونیمی یونان منشالی «آتروپاتئنا» دان تؤره میشیدیر. ایران منبعلریندە «آدورباداقان» شکلیندە اولان بو سؤز عرب- مولسلمان تلفظوندە «آذربایجان» ا چئوریلمیشیدیر. «آتروپاتین اولکه سی» ندن «اودلار يوردو» نا قدر معناسینی دیشیمیش «آذربایجان»ی آذربایجان تورکلری مضمونجا گئنیشلندیرە رک بوتۇو آذربایجانین (و اونون خالقى نىن!) ادی سوپییه سینه يو كسلتمیشلر.

۱. تورکلر. اونلارین بؤلۈنمه سى. و يىئىدىن بؤلۈنمه سى.

تورکلرین آز- چوخ موستقیل بىر ائنسوس اولاراق مئيدانا چىخماسى ائرامىزدان اول ۴- مىنیللىگىن سونو ۳- مىنیللىگىن اوللىرىنە آيدىدیر. همین دۇورە قدر تورکلر نىچە مىن اىللر مونقوللار و تونقوس- مانجورلارلا آلتاى بىرلىگى نىن ترکىيىنده اولموشلار.

زنگىن ميفولۇزى دۇنياگۇرۇشۇ اساسىندا تانرىيچىلىغا (تک تانرى تصوورونە) قدر گلىپ چىخان تورکلرین آتا يوردو مرکزى آسيياداکى تانرى داغلارى نىن اتكىلرى ايدى. اونلار تدرىجىن جنوبا، قربە و جنوب- قربە دوغرو مونبىيت چۈللەر يايىلماغا باشلا迪لار. تورک آخىنلارى خوصوصىلە ائرامىزىن اىلک عصرلىرىنده اوزونو داها آردىجىل، داها مەھصولدار و آسيي، ائلجه ده آوروپا خالقلارى نىن تارىخىنە حلل ائدىجى تاثىرلەر گوئسترمه يە باشلادى. دوغرو دور، بىر سира تارىخچىلر تورکلرین هله داها قدىم دۈورلەرde قربە - آتىنایا، روما ياروشلىرى، بورادا مسكونلاشمالارى بارە ده دانىشىپلار. ائلجه ده «تارىخىن باشلاندىغى» قدىم شومئىرە تورک اىزلىرى نىن مۇوجىدۇلۇغۇ چوخ آز موتخىصىلردا شوبىھە دوغورۇرۇ... آنچاق بو «حادىثە لر» او قدر قدىمە قالمیشىدیر كى، موعاصىر خالقلارىن كىچمیشىنى تصوور ائتمك اوچۇن بو و يادىگە درجه ده موباحىيە سىز قبول ائدىلە بىلە جك چوخ آز شئى وئرپىر.

قربە آخىن اىدن تورکلر (ھونلار) قدىم دۈورون سونو اورتا عصرلر دۈورونون اوللىرىنە آرتىق شرقى آوروپانى مسكونلاشدىرىمىشىلار. اونلارین «باربار» آدلاندىرىيالان گئرمان و اسلامويانلارلا ايتتىفاقي روما ايمپېرىياسىنا سون قوبىب قوجالمىش آوروپانى جاوانلاشدىرىدى. خرىستيانلىق و اونون تبلىغ ائتدىگى مدنىت مانعه سىز يايىلماغا باشلادى. آتىلانىن حؤكمدارلىق ائله دىبىي اىللەرde همین پروسەس داها سورعتلە گئدە رک تورکلرین دۇنيا تارىخىنە كى پروقرئىسىيۇ رولونو تثبىت ائتدى. بو گون

نینکی شرقی، ائلجه ده قربی آوروپانین بیر سیرا خالقلاری نین ائتنیک ترکیبیندە تورکلرین دانیلماز ایزىلرى واردىر. اونو دا نظرە آلماق لازىمدىر كى، تورکلرین قربى آوروپا ياخىنلارى ھەچ زامان دايامامىش، اورتا عصرلرین سونلارينا قدر داوم ائتمىشدىر.

آلتاي داغلارى نين اتكلىرىندە تىرىجىن جنوبا، قربە و جنوب- قربە يايىلان تورکلر ۱۱-۱۰ عصرلرده اوج بؤيوك طايغا ايتتىفاقيينا، ياخود ائتنوجوغرافى بىرلىك بؤلۈنۈرلر:

- (۱) اوغۇزلار،
- (۲) قىيچاقلار،
- (۳) كارلوقلار.

بو، تورکلرین ايلك بؤلۈنە سى ايدى كى، همین بؤلۈنە تخمينن مىن ايللىك بىر تارىخە مالىك ايدى.

مرکزى آسيا - آلتاي داغلارى چىخىش نؤقطە سى كىمى آلينارسا، اوغۇزلار جنوب- قرب، قىيچاقلار شىمال- قرب اىستيقاتىنىدە خىلى اوزاقلارا گىئىب چىخمىش، كارلوقلار ايسە جنوبا دوغرو يايىلمىشلار. تورکلرین اوغۇز، قىيچاقدا كارلوق طايفالارينا بؤلۈنە سى ايله ياناشى، يعنى همین بؤلۈنە ھله باشا چاتمامىش بو طايفالار داخىلىنە ده بؤلۈنە پروسئسى باشلانمىشدىر كى، حاقيىندا صۆحبت گىئىن پروسئىس اورتا عصرلرین سونلارينا قدر داوم ائتمىشدىر.

بئله ليكىلە، ۱۱-۱۰ عصرلر تورکلرین تارىخىنە ائلە بىر دؤوردور كى، ھم ايلكىن بؤلۈنە باشا چاتىر، ھم ده اىكىنچى بؤلۈنە نين كونتۇرلارى موعىنلىشىر. يعنى بىر طرفدن اوغۇزلار، قىيچاقلار و كارلوقلار وار، دىيگر طرفدن موعاصىر تورك خالقلارى نين «روشئىملەر»ى گۈرۈنور.

اوغۇزلار، اساسن، توركمىنلە، آذربايچان و آنادولو تورکلرینە، قىيچاقلار آلتاي، قىرغىز، قازاخ، تاتار و باشقىردىلار، كارلوقلار ايسە اۆزىكىلە و اوغۇرلارا بؤلۈنۈرلر. بونونلا بئله تورکلر آلتاي بىرلىگىنندە آيرىلاركەن بعضى عومومى جەتلىرى ساخلادىقلارى كىمى تورك خالقلارى دا عومومىتۈر كخوصوصىتلەرنى موحىفىظە ائتمىكە داوم ائدىرلر.

و بئله ليكىلە، آذربايچان خالقى، اساسن، اوغۇز تورکلرینە آيد اولسادا، عومومىتۈر ك(و عوموم آلتاي!) ائتنىك- مدنى كودونون داشىيىجىسىدەر.

۲. آذربایجانین تورکلشمه سی.

و آذربایجان خالقی نین تشککولونون باشلانماسی.

آذربایجانین قدیم ائتنیک منظره سی باره ده، دئمک اولار کی، معلومات یوخدور. و آذربایجان تاریخشوناسلیغیندا آراتتا، ماننا، میدیا، آتروپاتتنا، آلبانیا کیمی چوخ سسلن آدلار همین دوورلرده اولکه ده هانسی ائتنوسلارين مسکونلاشديغى باره ده، تأسوف کی، هئچ نه دئمير. تاریخچىلر قدیم آذربایجاندا قافقاز، ایران و یا تورک ائتنوسلارى نین مۇوجىدلوغۇ باره ده تخمىنن عئىنى مۇوفقىتىله (ياخود مۇوفقىت سىزلىكىله!) دانىشا بىلرلر... اونا گۇرە ده بوتون موباحىثە لرى «تاریخە قدرکى دئور» ده قویوب تاریخى گىرچىلىكىدن - آذربایجانین تورکلشمه سىندىن دانىشماق داها موناسىب اوЛАردى.

«تاریخە قدرکى دئور» دئىيىكده آذربایجان تاریخى نین بىزىم ائرانىن حودودونا قدر گىلىپ چىخان (و كىفaiت قدر زنگىن!) تارىخىنى نظرده توتوروق كى، مىليون اىللرى احاته ائدىر. آذربایجانين قدیم مدنىتى نین خرونولوگىياسىنى نظردن كىچىرسك بورادا اينسان امگى نىن، ذكاسى نين چوخ- چوخ قدىملەرن گىنىش تطبىقى نين آيدىن گۇرونن اىزلىرىنە راست گىلىرىك. آزىخ ماغاراسى، قوبوستان، گميقايا يازىلى داشلارى، عومومىتىله آذربایجانين هم قوزئىندا، هم ده جنوبىندا آشكار اولۇنۇش چوخلۇ سايىدا قدیم (ان قدیم!) ياشايسىش مسكنلىرى ثبوت ائدىر كى، آذربایجان دونيانىن آنتروپوگئنئز، يعنى اينسان يارانان رئگيونلارىندا بىرىدىر. «تاریخە قدرکى دئور»ون سون مىن اىلىكىلرى اىسە اولکه ده حتى قدیم شهر مدنىتى نين مۇوجىدلوغۇنۇ تصدىق اىدن فاكتلارلا زنگىندىر.

منبىل اوندان آرتىق ائتنوسون آدینى چكىر، آنجاق بو آدلار، دئمک اولار کى، هئچ نه دئمير. ائرامىزىن اىلک عصرلىرىنده آذربایجانا گلن توركىر آلتايىلاردان قربى آوروپايا دوغرو يوروش اىدن ھونلارдан اىدىلر. اونلار قافقاز داغلارينى آشىب شىمالدان جنوبا دوغرو بئيىك كوتلە لر حالىندا حرکت ائده رك اولکه ده مسکونلاشىرىدىلار. بو پروسېس يوزايىلر بويو داوام ائتمىشىدىر... همین حرتكىن (اصليندە، حرکاتىن!) نه قدر آردىجىل (و گوجلۇ!) اولدوغۇنۇ تصوور اتىمك اوچون يالىز اونو خاطىرلاماق كىفaiتىدىر كى، اول ایران، سونرا اىسە عرب حؤكمدارلارى توركلىرىن شىمالدان جنوبا آخىنلارى نين قارشىسىنى آلماق اوچون موختليف سىدلەر، او جوملە دن درىند سىدىنى قورماغا مجبور اولۇش، آنجاق بو طبىعى- تارىخى (پاسسېونار) آخى نين قارشىسىنى آلا بىلە مىشلر. قافقاز

داغلارینی آشیب کئچن ھون (گئت- گئدھ داھا چوخ قیپچاق) تورکلرینه قدر جنوبا ائنسه لر ده، اونلارین مسکونلاشديقلارى اساس جوغرافيا آذربايجانين قوزئى (آلباينيا) ايدي. چوخ کئچمه دى كى، تانزىچى ھون- قىپچاقلار همین رئگىوندا يئرلى اهالىيە چئورىلدىلر. آنچاق اونلار شرقى آوروپاداکى - دشتى- قىپچاقداكى «اجدادلار»ى ايله علاقە نى اوزمە مىشىلەر. يئنى آخىنلار باش وئريردى... دشتى- قىپچاقداكى كىمى آذربايجاندا دا قىپچاقلار تانزىچىلىغى قوروماقلا ياناشى خربىستيانىيغى دا قبول ائتمە يە باشلادىلار.

و بىر فاكتى خوصوصى اولاراق قىيد ائتمك لازىمدىر (بۇنۇ دؤورون ائرمنى و گورجو منبىلرى ده گؤستىر) كى، ائرامىزىن ۱- مىن اىليلىگى عرضىيندە قافقازىن جنوبوندا قىپچاق تورکلرینه قارشى دورا بىلە جك بىر ايجتىماعى- سىاسى قوووه يوخ ايدي. اونلارين (قىپچاق تورکلرینين) ياراتىدقىلارى بىرلىكلىر او قدر داولمالى اولماسا دا، رئگىونون بوتون اهالىسىنى اۋزلىرى نىن تاثيرى آلتىنا آلمىشىلار. بىرینجىسى اونا گئرە كى، ھم سايجا چوخ ايديلر، ھم ده شىمالدان گلن آخىنلار حسابىنا سايىلارى گئت- گئدھ داھا دا آرتىردى. اىكىنچىسى ايسە، بؤيووك دؤپۈش تجربه سىنه، مۇحتشم حربى قودرته مالىك ايديلر. نىنكى يئرلى قافقاز، ائلجه ده گلمە ایران منشالى ائتنوسلامار، حتى گونئى قافقازى ضبط ائدن ساسانىلر، عربلر بئلە اونلارلا حسابلاشمالى اولموشىلار.

ھونلارين ترکىيى ده موختليف ايدي، تورك دىلى نىن موختليف دىالئكتلىرىنده دانىشىردىلار. منبىل سووار (سابير)، خزر (كاسپى)، اونوقور، هاياندور، كنگر، بولقار و ب. طايفالارين، ياخود طايفا بىرلىكلىرى نىن آدینى چكىر. بونونلا بئلە آپارىجى مۇۋقىيەدە محض قىپچاق تورکلرى دايانيزىلدار. اونلار منبىلدە آدى چكىلەن موختليف تورك طايفالارينى، ياخود طايفا بىرلىكلىرىنى (اصلينىدە اونلارين قالىقلارينى) اۋز ايدارە چىلىكلىرى آلتىندا بىرلىشىرە رك ۷-۶ عصرلرده گونئى قافقازدا تام حاكىم اولدولار.

ائرامىزىن اىلك عصرلىرىنده قافقازىن جنوبوندا مسکونلاشان تورکلرین اساس رقىيلرىنندن بىرى، بلکە ده، بىرینجىسى يونانلار ايدي. آنادولونو بوتونلوكە ضبط ائتمىش يونانلار قافقازى دا نظارت آلتىندا ساخلاماغا جەد ائدىردىلر. خوصوصىلە خربىستيانىيغىن يايىلماسىندا سونرا يونانلارين قافقاز- كىچىك آسىياداکى مۇۋقىلرى گوجلنىشىدى. بونونلا بئلە اول ساسانىلرین، سونرا ايسە عربلرین گونئى قافقازا حربى- سىاسى موداخيله لرى يونانلارا- بىزانسا آنادولودان شرقە دوغرو گئنىشىلەنە يە قطعى شكىلەدە مانع اولدو. بىر موداخيله- ھوجوملارين بىر مەم تاثيرى ده اوندان عىبارت ايدي كى، اول قافقاز، سونرا ايسە ایران ائتنوسلامارى ياشايىش اوچون او قدر ده موناسىب اولمايان داغلارا،

دینیزساحیلی یاریم صحرالارا سیخیشیدیریلدیلار. قیپچاق تورکلری ایسه عومومتورک یاشام تئخنولوگییالارینا اویغون اولاراق داغ اتگی یئرلرده، یاخود چئللرده مسکونلاشیردیلار. بونو موعاصیر آذربایجانین ائتنیک منظره سی ده گؤستریر.

آذربایجانین قوزئیندا (گونئی قافقازدا) داها چوخ مسکونلاشان ھون تورکلری نین خوصوصیله ایلک اورتا عصرلرده بؤیوک کوتله لرله آذربایجانین جنوبونا (تاریخی آذربایجانا) کؤچورولمه سی فاکتینی منبعلر تصدیق ائدیر.

بئله لیکله، ھون - قیپچاق تورکلری نین قافقازا (اورادان دا داها جنوبا) آخینی ایله آذربایجانین تورکلشمە سی نین (و آذربایجان خالقى نین تشككولونون!) اساسى قویولور.

٣. قیپچاقلار.

اوغوز- سلجوقلار. و آذربایجان.

ائرامیزین ایلک عصرلریندن باشلاياراق آذربایجاندا مسکونلاشان تورکلرین (قیپچاقلارین) ائتنوجوغرافی مؤوقتینی ١١-١٠ عصرلرده تدریجن اینتنتسیوشن اوغوز- سلجوق یورووشرلری مؤحکملنديریر. مرکزی آسیيادان باشلايیب خزرین جنوبوندان کئچمکله آنادولویا دوغرو ایستیقامتلنن او اورتا عصرلرین سونلارینا قدر مرحله لرله داوم ائدن) بو یورووشر، ھون - قیپچاق آخینلاریندان فرقلى اوЛАراق، داها چوخ حرbi - سیاسى خاراكتئر داشیيیردی.

قیپچاقلارین مدنیتى داها چوخ شیفاهى یارادىجىلینغا، کوچرى حیات طرزىنە اساسلاندیغى حالدا اوغوزلارین مدنیتینده يازى، او توراقيق، شهر حیاتى داها اوستون اولمۇشدور.

و بىر فرق ده اوندان عیبارت ایدى کى، اوغوز- سلجوقلار آرتىق ایسلام دینىنی قبول ائتمىش، ياخشى تشكىلاتلانمیشىدیلار. اونلارین سارايلارىندا تورک دىلى ایله ياناشى فارس، عرب دىللری ده بؤیوک نوفودا مالىك ایدى. چونكى اوغوز- سلجوق اصىلزادە لرى اوزلرینى يالنیز تورک كىمى دئىيل، ھم عرب، ھم فارس، ھم ده بىر تورک كىمى حىسىس ائدیر، یعنى بوتؤولوکدە موسلمان دونياسى نین اؤولاد- وارىتلرى سايردىلار.

آذربایجاندا آتابىلر دؤولتىنى يارادان اوغوز- سلجوقلار تدریجن آنادولویا- بىزانسا اوز پاسىسيونار گوجلىنى گؤسترمه يه باشلادىلار. ١٣- ١١ عصرلرده بؤیوک بىر اراضىنی ضبط ائده رك دؤولتلرینى قوردولار. آنادولونون (نتىجه اعтиبارىلە، اىستانبولون) فتحى ١٣ - عصردن سونرا - عوثمانلىلار دؤوروندە ده داوم ائتدى.

آذربایجاندا (ائلجه ده شرقی آنادولودا) اوغوز- سلجوقلارین تاریخی میسیسیاسینی عکس ائتدیرن ان مهم تاریخی- ادبی منبع «دده قورقود» ایپوسودور. ایپوس آذربایجانین (و شرقی آنادلونون) تور کلشمه سی نین ایکینجی دؤورونو اولدوچجا آیدین دئتال و تفرروحاتلارلا تقدیم ائدیر. ماراقلیدیر کی، رئگیونا یوروش ائن اوغوزلارین قارشیسیندا آرتیق یئرلی اهالیه چئوریلمیش غئیری- مولمان (کافیر) قیچاق تورکلرینی، داها اوزاقلاردا (قربه) ایسه یونانلاری گئوروروک کی، بو دا رئگیونون ائتنیک ترکیبی باره ده اویئنکتیو تصوور یارادیر.

اودور کی، ائرمی، ائلجه ده گورجو منبعلری نین ۱۱-۱۰ عصرلرده - ۱ مین ایلیگین سونو ۲- مین ایلیگین اوللرینده ائرمی و یا گورجولرین قافقازین جنوبوندا هانسیسا جیدی ائتنیک- سیاسی حادیثه اولمالاری باره ده کی معلوماتلاری بؤیوک شوبه دوغورور. و خریستیان میسیسیونئرلیگی نین گله جگ تبلیغاتا حسابلانمیش خیالپرست ایدعالا بیندان باشقا بیر شئی دئیبلدیر.

اوغوز- سلجوق تورکلری نین آذربایجانین هم جنوبوندا، هم ده قوزئیندا یاپیلماسی اهمیتلى بیر مانعه ایله قارشیلاشمیر. آرتیق قئید ائندیگیمیز کیمی، يالنیز شیمالدا قیچاق تورکلری نین او قدر ده داوملی اولمايان موقاویمتنىن دانیشماق اولار... بونانلا بئله نظره آلماق لازیمدیر کی، اوغوز- سلجوق یوروشلری نین اساس ایستیقامتی قربه- آنادلونون ایچریلرینه دوغرو اولدوغوندان نه جنوب- قرب، نه ده شیمال قرب ایستیقامتلىرى استراتئری اهمیت کسب ائتمیردی.

آذربایجاندا مسکونلاشان (و آذربایجان خالقى نین فورمالاشماسینی تامین ائن!) اوغوز- سلجوقلار آرخاسینجا رئگیونا اساسن اوغوزلارین، موعین قدر ایسه دیگر تورک ائتنوسلاماری نین آخینلارى ۱۶- عصره قدر داوم ائتدى. مونقول- تاتارلارین، امیر تئیمورون، قاراقوپونلولارین و آغقوپونلولارین یوروشلری فورمالاشماقدا اولان آذربایجان خالقى نین ائتنیک ترکیبینی (پوتئنسیالینى!) گوجلندیردى. و ائرامیزین ایلک عصرلریندن باشلايان پروسئس اورتا عصرلرین سونو یئنى دؤورون اوللرینه قدر کسیلمە دن داوم ائتدى.

اوغوز- سلجوق یوروشلری ۸-عصردن باشلاياراق آنادولودا - کیچیک آسیبا یاریماداسیندا (سونزالار ایسه بالکانلاردا) دیگر بیر اوغوز- تورک خالقى نین عوثمانلیلارین (نتیجه اعتبیارىلە، تورکىيە تورکلرینن) اساسینى قویدو.

بىرى دیگرینه چوخ ياخىن اولان تورکمنلر، آذربایجان و تورکىيە تورکلری نین ائتنیک- جوغرافى اساسلارى موختليف دؤورلرده قويولسا دا، اونلارین موستقىل بير خالق کیمی فورمالاشماسی، دئمک اولار کی، عئىنى دؤوره ۱۶-۱۷ عصرلرە تصادوف ائدیر. اساسلارى عئىنى «ائتنیک ماتئریال» دان

اولان موعاصیر تورکمن، آذربایجان و تورک خالقلاری نین اورتا عصرلرین سونلارینا دوغرو
موستقیل خالقلار کیمی مئیدانا چیخمالاری نین ائتیک- جوغرافی، سیاسی، دینی و س. سیلری
واردیر کی، بونلار بیر کومپلئکس حالیندا اوغوز تورکلری نین همین خالقلارا بؤلۈنمه سینى
شىرطلىنديرميشىدیر.

آذربایجان خالقى نین تشككول- فورمالاشما پروسئسى نین باشا چاتماسى قاراقويونلو، آغقويونلو و
خوصوصىلە صفویلە دؤولتلىرى نین قورولماسى ايلە عئىنى دؤورە دوشور. بۇ، تصادوفى دېيىل. او
معنادا كى، بونلار بىرى دىگرىنى شىرطلىنديرن حادىشە لەدىر... خالقىن تشككول- فورمالاشماسى
مېللى دؤولتىن قورولماسى اختىياجىنى دوغورور، مېللى دؤولتىن قورولماسى اىسە خالقىن
فورمالاشماسىنى (مۆتىشكىلىلىگىنى!) تامىن ائدىر.

۱۶- عصرىن ايلك ايللىرىنده مئیدانا چىخان صفویلە دؤولتى تورک دؤولتچىلىك عنعنه لرىنە
عىسسالانىرىدى. و قاراقويونلولارلا آغقويونلولارين بىرىباشا داومى ايدى... اى شاه اىسماعىللىن
قوردوغو بۇ مۇختىشم دؤولت آذربایجانىن (و آذربایجان خالقىنин) سرحدلىرىنى موعىنلەشىدیردى.
صفویلرىن آذربایجان خالقى نين «ترجمەمى- حالى» نداكى يېرىنى تصور ائتمك اوچون يالنىز او
فاكتى خاطىرلاتماق كىفایتىدىر كى، نه صفویلەرە قدر، نه دە صفویلەرەن سونرا آذربایجانى (و
آذربایجان خالقىنى) بۇ قدر گئنىشلىگى (و بوتؤولوگو، تاملىغى!) ايلە اوزوندە بىرلەشىرلەن بىر دؤولت
اولماميشىدیر.

مرکزى تېرىز اولان آذربایجان صفویلە دؤولتى، چوخ تأسوف كى، خالقىن تارىخى نين ان حسساس
دۇوروندە ۱۷- عصرىن اوللىرىنده اوز مېللى خاراكتېرىنى ايتىرىپ ايرانلاشدى... ۱۸- عصردە نادىر
شاھىن آذربایجان دؤولتى نين طبىيى- تارىخى حودودلارىنى «يىنىدىن موعىنلەشىرلەنەك» جەدى دە
نتىجە اعتىبارىلە، اوغۇرسوز اولدو.

* * *

آذربایجان خالقى نين تخمىن مىن بئش يوز ايللىك تشككول- فورمالاشما تارىخىنى بىرى دىگرى
نин بىلاواسىطە داومى اولان آشاغىداكى دۇورلە بؤلمك مومكۇندور:

- ۱) ھون- قىيچاڭ تورکلرى نين مسكونلاشماسى دۇورو (اڭرامىزىن ايلك عصرلىرىندن ۱- مىن
ايللىگىن سونو ۲- مىن ايللىگىن اوللىرىنە قدر);
- ۲) اوغوز- سلجوق تورکلرى نين مسكونلاشماسى دۇورو (۱ مىن ايللىگىن سونو ۲- مىن ايللىگىن
اوللىرىندن اورتا عصرلىرىن سونو يئى دۇورون اوللىرىنە قدر).

بونونلا بئله نظره آلماق لازمديр كى، بيرينجي دئور آذربايجانين توركىشمه سى نين باشلانغىچى اولسا دا، آذربايجان خالقى نين تشككول - فورمالاشما پروسئىسىنده اساس رولو اىكينجي دئور اوينايير. يعنى يئرلى هون - قىپچاقلارلا (و بير سира غئيرى - تورك منشالى يئرلى، ائلچە ده گلمه ائتنوسلارلا) قايىايىب قارىشان اوغوز - سلجوقلار يئنى بير «سوپئر - ائتنوس» يارادىرلار.

بئله ليكىلە، آذربايجان خالقى نين ائرامىزىن ايلك عصرلرىندن باشلايان تشككول - فورمالاشما تارىخى اورتا عصرلرىن سونو يئنى دئورون اوللرىندە ۱۶-۱۷ عصرلرده باشا چاتىر. و مىن بئش يوز ايللىك بو اوزون دئورده آذربايجان خالقى اۆز ائتنىك جوغرافىياسىنى موعىنلىشىرىر، مىللى دئولتلىرىنى قورور و يا مىللى دئولتچىلىك مدنىتىنى (مودلەينى!) يارادىر، تبرىز، ناخچىوان، گنجە، شاماخى، باكى كىمى اونلارلا دونياجا مشهور شەھىلرىنى سالىپ دوشمنلردن مودافىعە ئەدىر، خطىب تبرىزى، بهمنىار، نىظامى گىجوى، نصرالددين توسى، عيمادالددين نسيمى، محمد فوضولى كىمى بئيوك موتىككىرىلىنى يئتىشىرىر. ان مەھم يارادىجىلىق حادىثە سى ايسە اودور كى، خالق اۆزۈنۈن شاھ اثىرىنى - «دە قورقۇد» ائپوسونو ياراداراق دىلىنин، روحونون، جوغرافىياسى نين، ائتنىك تارىخى نين منظرە سىنى، بىتؤولوكده اۆزۈنۈ (كىملىگىنى!) تقدىم ئەدىر.

۲. آذربایجان خالقی نین میللی آزادلیق (موستقیلیک) اوغروندا موباریزه سی.

آذربایجان خالقی نین تاریخینده میللی آزادلیق (موستقیلیک) اوغروندا موباریزه نی شرط‌لندين
بیرینجی جهت، هئچ شوبهه سیز، اونون (خالقین!) موکمل بیر تشكکول - فورمالاشما پروسئسیندن
کئچیب گلمه سی اولموشدور. کیفایت قدر گئنیش (و هر جهتدن محصولدار) جوغرافیانی احاته
ائدن، موعاصیر (و پروقرئسیو!) معنوی - مدنی (و دینی!) دونیاگؤروشه صاحب، قدیم دؤولت
قوروچولوغو عنونه سینه مالیک بیر خالقین موستقیل (بوتؤو!) دؤولتی نین اولماماسی فاجیعه وی بیر
پارادوكس ایدی.

بونون ان آزى اوچ سببی واردی:

۱) تورک دؤولتلری آراسیندا رقابت مۆوجودد ایدی؛

۲) موسلمان بېرلیگی نین مرکزلشديریجی تاثیری اوزونو گؤستيریدی؛

۳) رئگیوندا ائتنوسییاسی موناقیشە لر دایانمیردی.

آذربایجان صفویلر دؤولتی آذربایجان خالقی نین تشكکول - فورمالاشما دؤورونون حادیشە سی ایدی.
و خالقین میللی دؤولت قوروچولوغو ایستعدادی نین تظاهورو کیمی مئیدانا چیخمیشدی... آنچاق
چوخ کئچمه دی کى، میللی مضمونونو ایتیریب فارسلاشدى. آذربایجان اراضیسیندە بیرى
دیگریندن آز و يا چوخ درجه ده آسیلى اولان، بونونلا بئله هر بیرى موستقیلیبیه جان آتان کیچىك
دؤولتلر - خانلیقلار عمله گلدی کى، اونلارى مرکزلشديرە جك بیر میللی سیاسى گوجون اولماماسى
اوللکە نى همیشە خاریجى موداخيلە لر قارشیسیندا، دئمک اولار کى، مودافیعە سیز قویوردو.

بئله لىكلە، يئنیجە تشكکول تاپمیش - فورمالاشمیش، بئیوک بیر میللی معنوی ائئرژى ايلە تاریخ
مئیدانينا چیخمیش خالقین مرکزى حاکیمیتى اولمادیغیندان اونون اراضیسى ایران و عوثمانلى
دؤولتلری آراسیندا موحارىبە مئیدانينا چئورىلمیش، اهالى نین طالعىي ایسە موداخيلە چىلىرىن اوميدىنە
بوراخىلىمیشدی.

۱۶- عصردن گوجلنن روسیيَا تدریجىن تورپاقلارىنى ضبط ائتمە يە باشلادى. ۱۷-۱۸ عصرلرده
قاافقاز اوغروندا موباریزه يە گیريشن ایمپئرييَا ۱۹- عصرىن اوللىرىن اعтиباران آذربایجانىن قوزىنى
ایشغال ائتدى.

و بئله لیکله، آذربایجان خالقی میللى ایدئاللاری نین چیچکلندیگی بیر دئورده ایران، عثمانلی و روسيای نین دئوبوش مئیدانينا چئورىلدى.

بونونلا بئله اورتا عصرلرین سونو يئنى دئورون اوللىرىندن باشلاياراق آذربایجان خالقی تارىخ صحنه سىنه گوجلو میللى معنوى اىرادە سى، موباريز روحۇ، اينتىياب مضمۇنلۇ مدنىتى ايلە چىخىر. مىن بئش يوز اىلىك بىر تشككول - فورمالاشما دئوروندن سونرا گئنىش مىقىاسلى اوزونە مخصوصلوقلار كومپىكسىياسى نومايسىش اشىدىرىپ. تورك، ائلچە دە مۇسلمان اورتاقلىغىيندان گلن اونىۋىرسال كلاسىيىك مودئل و يا استاندارتالار میللى دئموكراتىك تەخنولوگىيالارلا عوضلە نىر... بو، نورمال تشككول تاپىپ فورمالاشمىش خالقلار اوچون خاراكتېرىك حادىثە دىرى. موقايىسە اوچون دئىك كى، رومان خالقلارىندا دا بئله اولمۇشدور. يعنى اورتا عصرلرین سونلارينا دوغرو ايتالىان، ايسپان و فرانسيز خالقلارى اينتىياب دئورو كېچىركرن زىنگىن میللى خوصوصىتلىر قازانىب او زامانا قدر رومان خالقلارى اوچون اورتاق اولان لاتىن مودئللرىندن ايمتىياع ائدىرلر.

و دونيايا اوز میللى خاراكتېرىلە «يئىنيدىن» دوغولمۇش ائنئرژىلى اىتنوسون (آذربایجان خالقىنин) میللى آزادلىق (موستقىيلىك) اوغرۇندا موباريزە سى، طبىعى كى، قارشىسىي آلينماز ايدى.

۱. آذربایجان اينتىيابى و اونون نتىجه لرى.

آذربایجان خالقى نين تشككول - فورمالاشما تارىخى نين سون مرحلە لرى میللى اينتىياب دئورونە دوشور ۱۶-عصردن باشلاياراق ۱۸-عصرە قدر داوم ائن آذربایجان اينتىيابى میللى ايجىتىيامى شعورورون (اينتىللەكتىن!) اينكىشافينا گوجلو تakan وئرىر... اينتىياب داها چوخ معنوى ساھە نى احاتە ائدىردى. شيفاهى خالق ادبىاتى نين قودرتلى اثرلىرى يارانمىشىدى. خوصوصىلە آشيق صنعتى قوربانى، آشيق عابىاس توفارقانلى، خستە قاسىم، سارى آشيق كىمى گۈركىمىلى صنعتكارلارين يارادىجىلىغى ايلە اوزونون ان يوكسک سوپىيە سينە قالخىمىشىدى. «دە قورقۇد» دان سونرا آذربایجان خالقى نين ياراتدىغى اىكىنچى اپوس - «كوراوغلو» گئنىش يايلىميش، اىتنوسون میللى معنوى ايدئاللارى نين اىفادە سينە چئورىلمىشىدى.

«كوراوغلو» اپوسو - بوتون بىدىعى قودرتى ايلە ياناشى آذربایجان خالقى نين ياراتدىغى كىتاب دقىقىلىگىنده شيفاهى تارىخ اثىرىدىر كى، هله فورمالاشدىغى دئورورە دفعە لرلە يازىيا آلينمىشىدىر. اپوسدا خالقىن ياشادىغى جوغرافىيىا، اونون گئنىشلىگى، هممۇدود رئگيونلارلا علاقە لرى، دئورون

دؤولت قورولوشو، ایداره چیلیک اوصوللاری، مدنیتی و ان اساسی، روح (اینتیباھ اووقاتی!) عکس اولونمودور. بوتون آیدینلیغی ایله گۆرونور کی، ۱۶-۱۸ عصرلرده آذربایجان خالقی نین مرکزلشميش دؤولتی اولماسا دا، بئله بير ايدئالی (مرکزلشميش دؤولت ايدئالی!) وار. و بو ايدئالين داشييچيسى نه خانلار، نه ده پاشالار دئيل، خالق ايچريسييندن چيختيش (و خالقين ايچريسيينده اولان!) کورا غلودور!..

يازيلى ادبىاتدا عرب، فارس سۆزلىرى، كونستروكسيونلارى ايله موركىكىلشىرىلەيمىش، دئمك اولار كى، آنلاشىلماز حالا گتىرىلەيمىش كلاسسىك اوسلوب اۆز يئرینى خالق و يا فولكلور اوسلوبونا وئرمىكده ايدى. محمد امانى، موللا ولى ويدادى، موللا پناھ واقيف كىمى شاعيرلەين يارادىجىلىغى آذربایجان ادبىاتى نين تارىخى تىپولوگىياسىنى عکس اشتىرىمكده ايدى.

اورتا عصرلر اوچون سجىيىوی اولان هنده سى ناخىشلارى نباتى ناخىشلار عوض ائتمىكده، رنگكارلىغا طبىيەلىك گلمكده ايدى كى، بونون ان گۆزۈل نومونە لىرىنى ۱۸-عصردە تىكىلەيمىش شكى خان سارايى نين دیوارلاريندا گۈرمك مومكىندور. خالق موسىقىسى بؤيوک پوپوليارلىق قازانمىشدى. ۱۷-۱۸ عصرلرده كلاسسىك آذربایجان شهرلرى اۆز تارىخى مؤحتشملىگىنى ايتىرىر، يىنى ساده آرخىتكتورالى شهرلر يارانىرىدى. كىندىن سوسىال- مدنى مۇۋقىئى گوجله نىردى.

و عادى اينسانلارين ايجتىيماعى حياتداكى رولو يوكسە لىر، اونلارين اوبرازلارى، حىسىس- هيچانلارى، دوشونجە لرى ادبىاتىن، عومومن صنعتىن اساس مۇۋضوسونا چئورىلىرىدى.

بئله لىكلە، اينتىباھ خالقين مىلى معنوی بوتۇولوگۇنون، موتشككىلىگىنин يارانماسىنا، عومومىملىلى ماراقلارين فورمالاشماسىنا اهمىتلى تاثير گۇستىرىردى.

صفوiler دؤولتى نين سونى اولاراق (حؤكمدارلارين و يا سارايىن «تشبىوٹ»لريلە) ايرانلاشىرىلەيمىسى اونا گتىرىپ چىخاردى كى، بو دؤولت محو اولدو. نادىر شاهين يىنى آذربایجان دؤولتى ياراتماق جەھدى ده اوغۇرسوز اولدوقدان سۇنرا يئىلى حاكمىلر - خانلار چوخدان آزۇلادىقلارى «موستقىلىك» ده قۇووشىدۇلار. هر بىر خانلىق اۆز مرکزى، اوردوسو، ايداره چىلیک اوصوللارى ايله اورتايما چىخماغا، قونشۇ خانلىقلارا «عىضله نومايسىش اشتىرىمە يە» چالىشىرىدى. دوغۇدور، بو «موستقىلىك» آذربایجانا شوشا، شكى، قوبا، لنكران، ايروان، قازاخ كىمى شهرلر وئردى، آنچاق داخىلى چكىشىمە لر بىر سىرا يورد يېرلىرىنى ده ويران قويدو... بؤيوک صمد وورغۇن قاراباغ خانلىغى نين تىمئالىندا او دۇور آذربایجانى نين تارىخى وضعىتىنى بىر ياندان توركىيە، بىر ياندان ايران،

اورдан دا روسییا گؤندریر فرمان،-

دئیه سجییلندیرمیشدی. بو ایسه او دئمک ایدی کی، خانلیقلار نه قدر موستقیل اولسالار دا، موستقیلیلیک او قدر شرطی، غئیری-استابیل ایدی.

اینتیباه دؤورونون دیقتی چکن حرکاتلاریندان بیری ده تاجیرلرین ایجتیماعی مؤوقئی نین یوکسلمه سی، اونلارین هم مدنی-معنوی حیاتا، هم ده سارایا-حاکیمیته مودا خیله لری نین گوجلنمه سی ایدی. صنعتین ان پوپولیار ساحه لریندن اولان آشیقلار تاجیرلرین اوبرازینی خوصوصی حؤرمته یارادیردیلار. و حتی اینسانین حیاتی نین معنایسینی «گلن بزیرگاندی، گندن خوجادی» (خسته قاسیم)، یعنی «اینسان بو دونیا ایله آلوئر ائلمه یه گلیر، گئندنده ده دویوب، کامیلشیب، وارلانیب گئدیر» کیمی شرح ائله بیردیلر.

آذربایجان اینتیباھی عئینی زاماندا قونشو رئگیونلارا، خالقلارا دا گئنیش (و موترققی!) تاثیر گؤستریمیشدی.

۲. میللي دئموکراتیک حركات.

و آذربایجان خالقی نین میللي بیرلیک، دؤولت موستقیلیلیگی اوغروندا موباریزه سی.

۱۹- عصرین اوللریندن اعتیبارن آذربایجانین قوزئی روسیانین، جنوبو ایرانین، قربی ایسه عوثمانلی نین ایختیارینا کئچیر. و بوتؤو بیر خالق اوچ موختليف خاراكتئرلی دؤولتین ایداره چیلیک (و ایدئولوژی!) اخلاق پرینسیپلری ایله یاشاماغا محاکوم اولور.

عوثمانلی نین ایداره چیلیک مدنیتیندن فرقلى اولاق (بورادا ائتنیک قوهوملوق دا موناسیبتلره تاثیر ائتمه میش دئیلیدی) ایران و روسیانین ایداره چیلیگی، اساسن، موستملکه چیلیکه اساسلانیر، آذربایجان خالقینین آزادلیق (موستقیلیلیک) ایدئاللاری قارشیسیندا نینکی سدد چکیر، حتی اونون روحونو سیخیردی... حالبکی شرقی آنادولودا مسکونلاشمیش آذربایجان تورکلری عوثمانلیین، سونرا ایسه تورکیه نین عوضوو ترکیب حیصه سینه چئوریلیدیلر و اونلارین تؤرمه لری بوگونه قدر دده-بابالاری نین تبریز، گنجه، شیروان، قاراباغ و یا ایرواندان گلديکلرینی، یعنی آذربایجان تورکو اولدوقلارینی خاطیر لاسالار دا عوثمانلی تورکلری قایناییب قاریشمیشلار. باشقما سؤزله، آذربایجان خالقی ایله تورکیه خالقی آراسیندا «کئچید» («کئرپو») تشکیل اندیرلر.

۱۹- عصرین اورتالارینا دوغرو آذربایجانین گئرکملی ضیالیلاری عابیاسقولو آغا باکیخانوو، میرزه فتحعلی آخوندوو، حسن بی زردابی، سید عظیم شیروانی و ب، ۱۹-عصرین سونو ۲۰-عصرین

اوللریندە محمد آغا شاھتاختینسکی، علی بی حوسئینزادە، جلیل مممد قولوزادە، میرزه علی اکبر ساییر و ب. آذربایجان خالقی نین طالعی اوزریندە داھا ایصرارلا (و ایدئولوژی-سیاسی یؤنلری ایله!) دوشونوردولر.

«قویموش میل ایمضاسینی اؤوراقی- حیات، يوخ میلیتیمین ایمضاسی ایمضالار ایچیندە» دئین محمد هادى خالقین دوشدوپو وضعیتی دقیق آنلا دیردی... آذربایجان خالقی نین آزادلیق، دؤولت موقوقلیلیگی اوغروندا موباریزه سینه اوندرلیک اندن ضیالی دئموکراتلارین ایدئولوژی موقوقلاری، چیخیش يولو آختارماق پرینسیپلری، متودلاری فرقى اولسا دا، اونلارین ھامیسی وطنین بوتؤولوگو (و موقوقلیلیگی!) ایدئالینا صاديق ایدیلر.

۱۹- عصرین سونو ۲۰- عصرین اوللریندە خالقین گله جگینی موغین ائدن میللى ایدئولوگیبا آختاریشلاری دا اوز بھرە سینی وئریدى کى، بونا گئنیش میقیاس آلمىش مطبوعات، پوبليسيتىكا ھر جور شرایط يارادىردى. آذربایجانین بؤیوک موتفسکىرى علی بی حوسئینزادە «توركىشلى، موسلمانلاشمالي و موعاصىرلشىمى» شعاري ايله آذربایجان خالقینى آياغا قالدىراجاق ایدئولوگىيانىن اساسلارىنى فورمۇلە ئەتمىشىدی.

مسله نین موركىبلىگى ايسە بوندان عيبارت ايدى کى، آذربایجان خالقی نین قارشىسىندا يالنىز دؤولت موقوقلیلیگى دئیيل، ھم دە سیاسى بوتؤولوک پروبلئمینى حلل اتىمك كىمى چتىن بىر وظيفە دايانيردى. روسىيا ايله ایران آراسىنداكى «تارىخى آنلاشما» ايسە بونا ايمكان وئرمىردى.

۱۹- عصرین سونو ۲۰- عصرین اوللرى آذربایجان جمعىتىنده كىفایت قدر درين جىبە لشىمە اوزونو گۆستىردى کى، بۇ مىللى ايجىتىماعى تفکىرلار پراكنىدە لىگىنلىن، ایدئولوژى مرکزلىشىمە نين اولماماسىندا و طبىيى کى، خارىجى سیاسى- ایدئولوژى مودا خىلە لرىن گوجلو تاثيرىندا اىرە لى گلىرىدى. ایران يۈنلۈ، عوثمانلى يۈنلۈ و روسىيا يۈنلۈ مركزلەر، جمعىتلەر، ضىاپىلار بىرى دىگرى ايله چوخ تىز تىز توققۇشمالي اولوردولار. اىش او يئە چاتىردى کى، ھەمىن جىبە لشىمە خالقين معيشىتىنە، عئىنى بىر عايىلە يە قدر گىئىب چىخىردى. بؤيۈك يازىچى- پوبليسيت (و دئموکرات!) جلیل مممد قولوزادىن «آنامىن كىتابى» پىئىننە گۆستىريلىدە كىمى، اوج دوغىما قارداشىن ھەسى سانكى بىر مىلته منسوب ايدى. و سانكى آذربایجان خالقی نين ترکىيىنە بىرى دىگرىنى بىنمه يىن اوج مىلت واردى... آنجاق او دا نظرە آلينمالىدیر کى، جىبە لشىمە نە قدر درىنلىشىسە دە، گئنیش ايجىتىماعى (عوموم مىللى!) خاراكتئر آلان مودا كىرە لر مىللى شعورورون اينكىشافىنا، دئموکراتىك ايدئالارين يايىلماسىنا تاثيرىسىز قالمىردى.

۲۰- عصرین اوللرینده آرتیق دؤولت قورا (و ایداره ائده!) بیله جک آذربایجان خیالیلاری دؤولت آداملاری یئتیشمیشدلرکی، اونلارین ایچریسیندە علیمەدان بى توپچوباشوو، فتحعلی خان خویسکی، محمد امین رسولزاده، نریمان نریمانوو... کیمی آذربایجان خالقى نین تاریخیندە بؤیوک رول اوینامیش اینسانلار واردى. و اونلار خالقین میللى بىرلىك، موستقیلilik اوغروندا موباریزه سینه ائندرلیك ائتمک گوجونه، ایمکانلارینا مالیك ایدىلر.

آذربایجان خالقى نین میللى دؤولتچیلیك ایدئاللاری نین عظمتى بىر ده اوندا ایدى کى، عوموم میللى خاراكتئر داشسییردى. نئفت صنایعسى نین اینکیشافى نتیجە سیندە آذربایجانىن ھر يئریندن، خوصوصىلە خالقین اکثرىتى نین مسکونلاشدىنە گونئى آذربایجاندان باكىيا آخىشان كوتله لە عئىنى زاماندا بىر مىلتىن ايجتىماعى - سیاسى (و ایدئولوژى!) پوئىنسىالىنى تشكىل ائديردىلر. اونلارین چوخ باكىدا قالسالار دا، گلدىكلىرى يئرلرلە علاقە لرى واردى... و بئله لىكىلە، عوموم میللى ایدئاللار اوغروندا موباریزه ده بوتون خالق تمىش اولۇنوردۇ.

اونا گۆرە ده آذربایجانىن قوزئىندا مئيدانا چىخىميش موستقىل و يا يارىم موستقىل دؤولتلىرىن يالىز قوزئى آذربایجانلىلارا منسوب اولدوغونو ايدىعا ائتمك دوغرو اولمازدى. و ائلجه ده گونئى آذربایجاندا ۲۰- عصرین اوللریندن اعتىبارن گوجلنن میللى حرکاتىن «موللیف»ى نین يالىز گونئى آذربایجانلىلار اولدوغونو دئمك يانلىشىدىر. تصادوفى دئىيلدى كى، اصلا شىرواندان اولان بؤیوک مىزىھ على اكىر صابىر ستارخانىن ايرانداكى اينقىلايىنا «بىر اوردو قدر خىدەت ائتمىشدى» (عابىاس صحت).

۳. آذربایجان خالق جومھورىتى. و آذربایجان خالقى نین میللى دؤولتچیلیك ایدئاللارى

آذربایجان خالق جومھورىتى نین مئيدانا چىخىماسى ايلە آذربایجان خالقى موعاصىر (میللى دئمۆکراتىك!) دؤولت قورماق اىستىدادىنى (و ایمکانلارىنى!) نومايسىش اىتدىرىردى. آنچاق بۇ ھم ده عوموم میللى سوسييە ده ايمكان محدودلوغونون و يا ايمكانيزلىغىن تظاھورو ايدى. بئله كى، بؤیوک بىر جوغرافىييانى احاتە ائدن آذربایجان خالقى اۋەز «اتگىن موقدرات»ينى يالىز گونئى قافقازادا روسىييا آذربایجانىندا حیاتا كىچىرىرىدى.

گونئى آذربایجاندا - ایران آذربایجانىندا آردىجىل اولاققى باش قالدىران میللى حرکاتلار اىسە ان موختلىف سېبىلدەن ائلە ھمین آردىجىللىقلا دا بوغولوردو.

آذربایجان خالق جومھورىتى ۱۹۱۸- دن ۱۹۲۰- يە قدر ياشادى. و جومھورىت لىدىئرلىرى نين سونرا لار موھاجىرتىدە قىئيد اىتدىكلىرى كىمى، آز ياشاسا دا، خالقا میللى آزادلىغىن نە دئمك اولدوغونو

گؤستردى... جومهورىتىن سوقوطوندان سونرا آذربایجان يارىم موستقىل بىر رئسپوبليكا شكلىنinde يئىنچە يارانميش سووئتلر بىرلىگى نىن ترکىيىنە داخيل اولدو... موستقىللىيە اومىدلر نىنلىكى سۈندو، يئى تارىخى شرایطىن طلبرىنە اوغۇن بىر شكىلde يئىندين آلولانماغا باشلادى. سووئتلر دۈوروندە آذربایجان دىلى، ادبىاتى، مدنىتى كىفایت قدر اينكىشاف ائتدى. روس- سووئت ايدئولوژى باسقىلارى نە قدر گوجلو اولسا دا، آذربایجان دونيادان (ئىلچە ده تورك دونياسىندا!) نە قدر تجرىد اولۇسا دا، مىللەي اينتئللىكتولالارىن، خىاللارىن، موتفككىرلرىن سايدە سىيندە آذربایجان خالقى اوز معنوى بوتؤولوگونو قورويوب ساخلادى. ۲-جى دونيا موحارىيە سى ايللىرىنده آذربایجانين قوزئى ايلە جنوبو آراسىندا قىساموددتلى ياخىنلاشما باش وئىدى. بو قىساموددتلى ياخىنلاشما، اصلىنده، گؤستردى كى، شىماللا جنوب بىر- بىرىندىن نە قدر آيرىلسالار دا بىرى- دىگرىنە سارسىلماز مىللە كودلارلا باغلىيدىر.

ايران اىسلام اينقىلابى نىن قىلە سى آذربایجانين قوزئى ايلە جنوبو آراسىنداكى موناسىبىتلرىن يئىندين دىرچلمە سىنه تکان وئىدى.

آذربایجان خالق جومهورىتى نىن مغلوبىتىنندەن سونرا اولكە نى ترک اتىمە يە مجبور اولموش مىللە لىدئرلر اوز موبارىزە لرىنى خارىجى اولكە لرده داع وام ائتىرىدىلر. اساسن، محمد امین رسولزادە نىن رهېرىلىك ائتىدىگى بو حرکات مىللە موستقىللىك اوغرۇندا موجادىلە نىن ائلە بىر سىمۇولو ايدى كى، آذربایجانداكى ايجتىماعى- سىاسى حىاتا دا تاثيرسىز قالمیردى.

سووئت دۈوروندە آذربایجان خالقىنین مدنى اينكىشافى هەنج دە سووئت ايدئولوقلارى نىن او زامانلار ايدعا ائتىدىكلىرى كىمى، «ظولمەن ايشىغا»، ياخود «علمدىن نشىيە» فورمۇلۇ ايلە تعىين اولۇنا بىلەمە سە دە، هەر حالدا تامامىلە اينكار اولۇنا بىلەمە. حتى اعتراف اتىمك لازىمدىر كى، سووئتلر بىرلىگى نىن ترکىيىنده كى دىگر تورك رئسپوبليكا لاريندان فرقلى اولاق، آذربایجاندا، مىللە موستقىللىك روحۇ داها گوجلو ايدى. ۱-جى توركولوژى قورولتاي مەھىپ باكىدا كېچىرىلمىش، بؤۈوك اينتئللىكتووال- معنوى رئۇونانس وئرمىش و آذربایجانين بوتون تورك دونياسىنداكى مۇۋقىئىنى يوکسلتەميشىدى.

آذربایجان خىاللارى سووئت حؤكمىتى اوچون او قدر آرزو ائدىلمىز اولموشلار كى، ۲۰-عصرىن- ۲۰-جى ايللىرىنندە، يعنى سووئت دۈولتى نىن ياراندىغى ايلك ايللەردىن باشلاياراق تا ۶۰-جى ايللەر قدر واختاشىرى تقيىلەرە معروض قالمىش، سورگونلار گۈندىرىلمىش و مەھۇ ائدىلمىشلەر. لاكىن منسوب

اولدوقلاری خالقین روحونو داشییان، ایدئاللارینی نومایش ائتديرن بو اینسانلار هئچ زامان سوسمامیشلار.

شخصیتین ایکیلشمه سی، حتی اوچلشمه سی ده باش وئرمیشدير. مثلن، جومهوریت دئورونون (و ایدئولوگییاسی نین!) ان گؤزل اثرلرینی يارادان جعفر جابارلی عئینی زاماندا آذربایجان سووئت ادبیاتی نین بانیسی اولموشدور. ياخود آذربایجان خالق جومهوریتینین هیمنی نین موسیقیسینی بسته له يين اوزئیر حاجبیلی آذربایجان سسر- نین هیمنینه ده موسیقی بسته له مه لى اولموشدور. و ياخود کوممونیست پارتییاسینا «بشنین ویجدانی، عشقی، اورگی، ذهنى، دوشونجە سی، فیکری دیلگی، بوتون يئر اوزونون خوش گله جگى، هر دئوقۇ، صفاسى پارتییامیزدیر» دئین صمد وورغۇن آذربایجان حاقیندا بوتون دئورلرین، زامانلارین ان گؤزل، ان مضمونلو و ان پوپولیار شعیرینی يازمیشدير:

ائل بیلیر کى، سەن منىمەن،
بۈرۈم، يۈۋام، مىسکىنەمەن،
آنام، دوغما وطنىمەن،
آىرىيالارمى كۈنۈل جاندان،
آذربایجان! آذربایجان!

آذربایجان سووئت ادبیاتی نین يارادىجىلارى اوز اثرلرینى محض آنا دىليندە ياراتماقلە مىللە مدنىيەن (و تفكىكورون!) اينكىشافينا بئۈيۈك تۆحفە لر وئردىلر.

اونبۈرسيتەتلەرن آچىلماسى، عالى تحصىلى موتخصىصلارى نین يئىشىدىرىيلەمە سی، علمى- تەخنىكى كادرلارین حاضىرلەنماسى، آذربایجان خالقى نین ان مەھم طبىعىي ثروتى اولان نئفت صنایعسى نین گوجلندىرىيلەمە سی، موعاصىر تەخنىكا و تەخنولوگىيالارین تطبىقى و س. سووئت دئوروندە قازانلىمیش اوغۇرلارین بىر حىصە سی ايدى.

***

بئله ليكىلە، اورتا عصرلرین سونو يئنى دئورون اوللریندە تشككول تاپىب فورمالاشمىش آذربایجان خالقى اوزونە مخصوص اينتىيە اووقاتى كىچىرە رك ۱۹- ۲۰ عصرىن سونو عصرىن اوللرینە مىللە دئموکراتىك ایدئاللارلا و مۇستقىل دئولەت قورماق ایدئاللارى ايلە گلدى. ايلك مۇستقىل دئولەتى چوخ آز ياشادى... بونونلا بئله مىللە بىتۈلۈك (و مۇستقىلىك!) ايدىعالارىندان هئچ بىر تارىخى و سىياسى- جوغرافى شرایطىدە ايمتىناع ائتمە دى.

٤. موستقیل آذربایجان دؤولتی نین قورو لماسی.
و آذربایجان خالقی نین میللی بیرلیک (و دؤولتچیلیک)
ایدئاللاری نین طنطنه سی.

آذربایجان خالق جومهوریتیندن سونرا یاریم موستقیل آذربایجان سوسیالیست رئسپوبلیکاسی آذربایجان خالقی نین میللی دؤولتچیلیک (موستقیلیک) ایدئاللاری نین اینکیشافینا، بوتون سیاسی-ایدئولوژی مانعه لره با خمایاراق، مئیدان آچدی... ان مهم مسله لردن بیری بؤیوک معاریفچیلیک حرکاتی نین گئتمه سی، کیفایت قدر گوجلو ضیالیلار پوتنتسیالی نین یارانماسی ایدی. جلیل محمد قولوزاده، اوزئیر حاجبییوو، حوسئین جاوید، محمد سعید اوردو بادی، جعفر جابارلی کیمی فورمالاشماسی سووئت دؤوروندن اوله دوشن ضیالیلارلا یاناشی ٢٠-٢٠ عصرین - جو ایللریندە آرتیق صمد وورغون، حیدر حوسئینوو، سولئیمان روستم، میرزه ایبراهیمovo، مئهدی حوسئین، رسول رضا کیمی «سووئت ضیالیلاری» یئتیشمىشىدی. یاریم موستقیل دؤولتین باشىندا اوزون مودت شخصىتى، ايجتىماعى- سیاسى فعالىتى و ایداره چىلیک اوسلوبو «موباھىھە لى» اولان (سووئت ایدئولوگىياسينا خىدەت ائتسە دە، نىتىجە اتتىيارىلە محض ھەمین ایدئولوگىيائىن يالنیز معنۇي دئىيل، ھم دە فيزىيکى قوربانينا چئورىلەن) میر جعفر باغىر وودان سونرا عومومن سووئتلر بىرلىگىنده اولدوغو کیمی آذربایجاندا دا موعىن يۇمىشالما اۋۇزونو گۆستەرەن يە باشلادى. و ھەمین ایللرده اوللەنەن نى ایدارە ائدە جىك، مرکزىن اولكى دؤورلەر نىسبەن موعىن قدر آز آسىلى اولان میللی سیاسى خادىملىر يئتىشىمە يە باشلادى كى، اونلاردان ان قودرتلىسى حیدر علیئۇ ايدى. خالقىن میللی روحونون داشىيىجىسى اولان، يو كىك اينتئلئكتە، گوجلو سیاسى اىرادە يە مالىك (و سووئت تەھلوکە سىزلىك اورقانىندا چالىشىدېلىقى اوچون دؤولتىن مطبخىنە بلد اولان) حیدر علیئۇ مرکزىلە ھە بىر ساھە دە دىپلوماتىك دىل تاپا بىلدى. اونون اوغۇرلا آپاردىغى میللی دؤولت (و عومومن مىلت!) قورو جولوغۇ سیاساستى اۆز بىرە لرینى وئردى. اوللەنەن نى اىقتىصادى، ايجتىماعى- سیاسى و مدنى- معنۇي حیاتى نىن جانلانىماسىندا بؤیوک اوغۇرلار قازانان يئنى لىدئر عصرىن سونلارينا دوغرو میللی (و دؤولت!) موستقىللىكى نىن مۇئىفى- عومومىللى لىدئر سوپىيە سىنە يو كىسلدى.

و آذربایجان خالقی نىن بىشىن بىری نىن ياشادىغى جوغرافىيادا موستقىل آذربایجان رئسپوبلیكاسى قورو لەو.

۱. عوموممیللی لیدئر.

آذربایجان خالقی. و آذربایجان رئیسپوبلیکاسی.

۲۰- عصرین سونلاریندا آذربایجان خالقی سووئتلر بیرلیگی نین داغیلماسی نتیجه سینده یارانمیش الوئریشلی شرایطدن ایستیفاده ائده رک آذربایجان خالق جومهوریتینی نین تاریخی اراضیسینده موستقیل دؤولتینی قوردو، داها دوغروسو، اوز دؤولت موستقیلیگینی بربا ائتدی. لاکین بو، ساده بیر مسله دئیلیدی...

هر هانسی خالقین تاریخینده شخصیتین رولو بیر نئچه باخیمدان دانیلمازدیر. بیرینجیسی او معنادا کی، شخصیت (تاریخی شخصیت!) اوز- اوزلو گوندە فووق العاده خوصوصیتله مالیکدیر... ایکینجیسی، تاریخی شخصیت خالقی، اونون ایقتیصادی، سیاسی، معنوی گوجونو ھم اوزوندە احتیوا ائتمە يه، ھم ده ایستیقامتلندیرمه يه (ایداره ائلمە يه) قادردیر... اوچونجوسو ایسه، خالقین تاریخینی یارادان حادیشە اولماقلًا اونون گله جگی اوچون ستیمول وئرمک، نومونه گؤسترمک و خالقی ایلهاملاندیرماق ایمکانلارینا مالیکدیر...

حیدر علیئو ۲۰- عصرین سونلاریندان باشلايان لیدئرلیک میسیسیاسی ایله آذربایجانین موستقیل دؤولتی نین قورو لماسیندا و خالقی، میلتی بو حركاتا سفربر ائتمە سینده عوض اولونماز ایدی. البتته، ۶۰- جى، ۷۰- جى و ۸۰- جى ايللرین چوخسايلی ضیاللاری، دوشونجه- فيکير آداملاری، اینتئلکتتوالاری آذربایجانین آزادلیغى اوغروندا اوزونمخصوص میقیاسدا (و عومون اولکە میقیاسیندا!) موباریزه آپاریردیلار. میرزه ایبراهیممو، ضیا یونیادوو، ایسماییل شیخلی، بختیار واهابزاده، ابوالفضل ائلچى بى و دیگر اونلارلا، حتی یوزلرلە میللی آوتوریستلر میللی ایجتیماعی شعورون اینکیشافینا كۈمك ائدیردیلر. آنچاق اوئنده آچىق و یا گىزلى شکىلده محض میللی كوممونىست (و دئمۆکرات!) حیدر علیئو گئدیردی. او، منسوب اولدوغو میلتین گله جگى، موستقیلیگى نامینه ووروشان آوتوریستلری، میللی ایدئیا- فيکير گىنئرانلارینى قورو بیور و تمکىنلى، داوملى، اون ايللرلە گله جگە حسابلانمیش بیر سیاست يورودوردو.

موستقیل آذربایجان رئیسپوبلیکاسی نین قورو لماسیندا بیرى دیگرینه ضىد اولان ایکى فاكتور ایشتیراک ائدیردی؛

- ۱) گوجلو (لاکین خوصوصىلە ایلک ايللەدە ائموسیونال!) میللی موستقیلیک ائنئرژیسى؛
- ۲) ھمین ائنئرژىيە قارشى يۈنلەمیش بین الخالق و داخىلى تخریباتلار.

.....
۸۰- جی ایلرین سونو ۹۰- جی ایلرین اولرینده بونلاردان هانسی نین داها گوجلو اولدوغونو دئمک چتىندير، لakin ۹۰- جی ایلرین اورتالاريندان اعتىبارن حيدر علبيئون رهبرلىگى ايله مؤحكلمن مىللە حاكمىت ھم داخىلى، ھم ده خاريجى (بئين الخالق) تخرىباتلارين قارشىسينى آلا بىلدى.

عومومىللە لىدئر داخىلى استabililiگى تامىن ائتدى، موستقىل دؤولتىن ايلك كونستىتوسىياسىنى، پارلامەنتىنى، اىجرا اورقانلارىنى ياراتدى، بىن الخالق موناسىتلىرىن نورمال اينكىشافىنى تامىن ائتدى. نئفت كونتراكتلارى نين باغانلىتماسى، عومومىن آذربایجان نئفتى نين دۇنيا بازارلارينا چىخارىلماسى لايىحە سى نين اوغورلا حياتا كىچىرىلمە سى آذربایجان رئسپوبليكاسى نين اىقتىصادى گله جىگىنى موعىنلىشىرىدى. اولكە نين سوسىال، معنوى موتشكىلىلىگى اوچون گىنىش پئرسپىكتىپلەر آچىلدى... حيدر علبيئون وفاتىندان سونرا عومومىللە لىدئرلەن بانىسى اولدوغو اينكىشاف لايىحە لەرىنى يئنى لىدئر ايلهام علبيئو طرفىندن اوغورلا (و داها سورعتلى بىر شكىلە!) داوام ائتدىرىلمە يە باشلادى. اولكە نين ماددى قودرتى گۈرولەمە مىش بىر مىقياس آلدى، خالقىن حيات طرزى خەليلى ياخشىلاشدى، شهر و كندلىرىن سىماماسى دىيىشدى. و آذربایجان رئسپوبليكاسى بىن الخالق مىقياسلى مجلىسلەرە ئۇ صاحىبىلىگى ائلمە يە، نوفۇذلو بىن الخالق تشكىلاتلاردا تمىيل اولۇنماغا باشلادى.

موستقىل آذربایجان دؤولتى نين قورولماسىندا آذربایجانچىلىق ايدئولوگىياسى نين ديرچىلىلمە سى (وه اونا يئنى مىقياس وئرىلمە سى) موھوم اھميته مالىك ايدى. خخ اسىرين اولرینىدە فورمالاشان آذربایجان خالق جومھورىتى ایلرینىدە رسمى نوفۇز قازانان، سوۋەت دۇوروندە ايسە تقىب اولۇنان بو ايدئولوگىييا آردىجىل اولاراق حياتا كىچىرىلمە يە باشلادى، حتى اولكە مىقياسىندا چىخىپ عومومىن دۇنيا آذربایجانلىلارى اوچون بىرلشدىرىيچى معنوى عامىلە چئورىلدى. و آذربایجانچىلىق ايدئولوگىياسى يالىز رومانتىك- سىمومولىك بىر گؤسترىجى اولاراق قالمادى، آذربایجانىن تورك دۇنياسى، اىسلام دۇنياسى و عومومىن دۇنيا ايلە علاقە لرى گئنىشلىنى. و گئنىشلىمكە داوام ائدىر. سوۋاتلىرىلىگى نين داغىلىدېغى، آذربایجانىن موستقىلىك قازاندېغى عرفە ده آذربایجان خالقىنا ان بئىوک تخرىبات، يقىن كى، ائمنى مودا خىلە سى ايدى. ۱۹- عصرىن سونو ۲۰- عصرىن اولرینىدەن (اصلىيندە، ۲۰- عصرىن اولرینىدەن، يعنى آذربایجانىن قوزئى روسىيە طرفىندن اىشغال اولۇنادان) اعتىبارن ائرمنىلەر آذربایجان تورپاقلاريندا مسكونلاشماغا، گئت- گئدە غېرى- عادى ايدى عالارا دوشە رك اولكە اراضىسىنى خبىط ائتمە يە باشلادىلار. و اىش او يئرە گلىپ چىخدى كى، آذربایجان اراضىسىنىدە ائرمنىستان دؤولتى ياردىلىدى... ائرمنىلەر بونونلا دا كىفaiتلىنە يىب روسىيائىن (ائىجە دە

بیر سيرا دیگر ایمپئریالیست حامیلرینین) کۆمگى ايله هر جور تجاوز کارلیق نومايش ائتديرمه يه، گونئى قافقازدا آذربایجان خالقينا رئگيونون اساس (و كۆكلو!) اهالىسينه قارشى سویقىريمى تۈرتمە يه باشلادىلار. خوصوصىلە ۲۰-عصرىن اوللىرىنده ائرمى - بولشئويك قولدورلارى نين حركتلرى داها آمانسىز، داها كوتلۇ خاراكتئر آلمىش و دئمك اولار كى، جزايسىز قالمىشىدی...).

۲-جى دونيا موحارىيە سىيندن سونرا ائرمنىستاندان - صونى يارادىلمىش اولكە دن يئرلى اهالى - آذربایجانلىلار رسمى شكىلده قووولموش، آذربایجان رئسپوبليكاسى نين موختليف يئرلىرىنده مسكونلاشىرىلمىشىدilalar... ۸۰-جى ايللىرىن سونو ۹۰-جى ايللىرىن اوللىرىندا ايسە ائرمنىستاندان يئرده قالان آذربایجانلىلار قووولموش، داغلىق قاراباغ و اطراف رايونلار ايشغال اولىناراق يئرلى اهالى دىدرگىن سالىنمىشىدی.

آذربایجانين دؤولت موقتىلىكىنە قارشى تخرىباتلار نه قدر موختليف، نه قدر گوجلو اولسا دا، خالقين (و عومومىلى لىدئرىن) اىرادە سى داها گوجلو اولدو. آذربایجان خالقى نين دوشمنلىرى گومان ائديردىلر كى، ائرمنىستاندان، ايشغال اولۇنۇمۇش داغلىق قاراباغدان و اطراف رايونلارдан قووولموش آذربایجانلىلار گنج موقتىل گۈلە دە هرج مرجلىگىن يارانماسىنا، داخىلى چكىشىمە لە سبب اولاچاق، نتيجه اعتىبارىلە، آذربایجان اۆز دؤولت موقتىلىكىنى ايتىرىپ پارچالاناجاق. و بو مقصىلە اولكە دە ائتتىك سېپاراتچىلىق دا تىشويق ائدىلىرىدى... لاكىن خالقين موتشككىلىكى، نتيجه اعتىبارىلە، بير داها اۆزونو گۆستردى. بوگون رئگيوندا خوصوصى نوفوذو اولان، بىنالخالق مۇقۇنىي سورعتلە گوجلەن بير آذربایجان دؤولتى مۇوجوددور كى، اونون ماراقلارى ايله حسابلاشىرلار.

آذربایجان توركىر ايله ياناشى بوگون آذربایجان خالقى نين و يا مىلتى نين ترکىيىنە لىزگىلەر، روسلار، تالىشلار، آخىسکا توركىر، آوارلار، كوردلار، ساخورلار، تاتلار، يەھودىلەر، اودىنلەر، اينگىلىپلار و ب. داخىلدىر. بو اتنوسلار مىللە اۆزونمخصوصىلۇقلارىنى قوروماقلا ياناشى بوتؤولوكده آذربایجانى تمىيل ائديرلە.

۲. آذربایجان رئسپوبليكاسى و دونيا آذربایجانلىلارى.

آذربایجان خالقى نين عومومىلىلى ايدئاللارى نين هم منبىي، يارادىجىسى، هم ده داشىيىجىسى بوتؤولوكده آذربایجان خالقىدىر. هارادا (ايستر آذربایجان رئسپوبليكاسىندادا، ايستر تارىخى آذربایجاندا، ايستر سە دە وطنىن خارىجىدە) ياشاماسىندان آسىلى اولماياراتق هر بير آذربایجانلى آذربایجان

رئیسپولیکاسینا - آذربایجانیلارین موستقیل دؤولتینه میللی ایدئاللارین اساس مودافیعه چیسى کىمى باخماقدا تامامىلە حاقلیدىر.

بىتىه، موستقىللىگىنى الده ائتمىش آذربایجان رئیسپولیکاسى نىن آذربایجانلى وطنداشلارىندان فرقلى اوЛАراق اۆز تارىخى وطنلىرىنده ایراندا، داغىستاندا و گورجستاندا ياشايان آذربایجانیلارين میللی حقوققىلارى خىلى محدوددور. خوصوصىلە اۆلکە اھالىسى نىن تخمىن يارىسىنى تشكىل ائدن ایران آذربایجانیلارى اۆز دىلىنده تحصىل آلماقدان محرىومدورلار كى، بۇ، اونلارين پسىخولوگىياسىنە، مئتالىتتىئىنە، میللی منلىك شعورونون سوبىيە سىنه منفى تاثير ائتمە يە، اوندا آشاغىلىق كومپىئىكىسى ياراتمايا بىلەر.

و اللى مىليونلوق بىر خالقىن موختليف دؤولتلر ترکىيىنده اولماقلالا سىياسى- جوغرافى بىرلىكدىن محروم اندىلمە سى اونون معنويياتينا، ايدئولوژى بوتؤولوگونه اۆز منفى تاثيرىنى گؤسترير... بونونلا بئله آذربایجان رئیسپولیکاسىنى ياراتمىش تارىخى ایدئاللارين مۇوجىدلوغۇ هەمین بوتؤولوگون زىلنمە سىنه، ياخود تحرىف اولونماسىنا ايمكان وئرمىر. سون دۇورىدە - آذربایجان رئیسپولیکاسى ياراندىقدان سونرا هم آذربایجاندا، هم دە دونيانىن موختليف اۆلکە لرىنده آذربایجانیلارين قورولتايلىرى نىن، ائلجه دە چوخساىلى تۈپلاتىيالارى نىن كىچىرىلمە سى گؤسترير كى، آذربایجان خالقى، نە قدر بؤيۈك مانعه لرلە قارشىلاشسا دا، اۆز معنوى - روحى بوتؤولوگونو ھەچ زامان ايتىرمىيە جىكدىر.

آذربایجان خالقى نىن دونيايا قارشىسى آلىنماز بىر آردىجىلىقلا گىئن اينتىقراسىياسى، ائلجه دە دونيانىن آذربایجانا چو خطرفى ماراغى بئله بىر قناعته گىلمە يە ايمكان وئرير كى، خالقىن فاكتىك بوتؤولوگونه قۇووشاجاغى تارىخ او قدر دە اوزاقدا دېيىل. چونكى بونو يالنىز داخىلى (مېلىت داخىلى!) احتىياج يوخ، عومومبىشى ايدئاللار، قلوباللاشان، سرحدسىزلىشىن و نىتىجە اعتىيارىلە «بؤيۈك بىر كىند» حالينا گلن دونيانىن ماراقلارى طلب ائدىر.

آذربایجان رئیسپولیکاسى نىن گوجىنلىكى، دونيا آذربایجانیلارى نىن موستقىل دؤولت اطرافيىندا معن، روحى سىخ بىرلىشىدىگى بىزىم گونلرده اورتايىا بئله بىر سوال چىخىر: آذربایجانلى كىمىدىر، ياخود كىمە آذربایجانلى دئمە لىيىك؟.. و بۇ سوالا ياشامىش تارىخ، دۇور، زامان بئله جاواب وئرير:

- ۱) تۈرك منشالى آذربایجانلىلار؛
- ۲) آذربایجان خالقى نىن ترکىيىنە داخىل اولموش موختليف (قاشقاز، ایران و س.) منشالى ائتنىوسلار؛
- ۳) نهایت، اۆزونو آذربایجانلى ساييان هر كىس.

آذربایجان خالقی یالنیز میللی ایدئاللاری ایله فخر ائدن، غورورلانان بیر خالق دئییل، ھم ده کیفایت قدر بؤیوک بین المیلل حیسسلرە مالیکدیر. بو گون ھر ھانسی میلته، ياخود دینی دونیاگؤرۈشە منسوب بیر اینسان آذربایجان رئسپوبلیکاسیندا تامامیله راحات ياشایا، آرزو- ایستکلرینى حیاتا کئچیرە بیلیر. بو ایسه او دئمکدیر کى، آذربایجان خالقی طبیعتى اعتیباریله ھومانیستدیر...

***

بئله لیکله، آذربایجان خالقی نین تاریخى نین اوچونجو دؤورو داوام اندىر. میللی موستقىللىگىن و يا دؤولت موستقىللىگى نین قازانىلماسیندان باشلايان بو دؤور آذربایجان خالقی نین سیاسى- معنوی بىرلىگىنە، بوئولوگونە مانع اولان قوووه لرین آرادان قالدىريلماسينا قدر داوام ائدە جىكىدیر.

سون سؤز

آذربایجان خالقی نین «ترجمه‌ی - حالی» نین تاریخی نین نظردن کئچیریلمه سی گؤستربیر کی، بو خالق دونیانین زنگین حیات یولو کئچمیش خالقلاریندان بیریدیر. تورک ائتنوسونون بؤلونمه سی اساسیندا تشكکول تاپان آذربایجانلیلار قافقاز، ایران و س. منشالی ائتنوسلاری دا اوزونده بو و یا دیگر درجه ده احتیوا ائتمکله فورمالاشمیشdir. اورتا عصرلرین سونو یئنی دؤورون اوللرینده موکمل بیر عوموممیلی اینتیباه دؤورو یاشایان آذربایجان خالقی ۱۹-عصرین اوللریندن اعتیارن قوزئی و گونئی اولماقلاء ایکی حیصه یه بؤلونموش، قوزئی روسییانین، جنوبو ایسه ایرانین ترکیبینه قاتیلمیشdir.

آذربایجان عئینی زاماندا شرق و قرب مدنیتلری نین قوووشاغیندا اولان اولکه کیمی هر ایکی مدنیت (و حیات!) طرزی نین تاثیرینه معروض قالمیشdir. و آذربایجان خالقی ۱۹-عصرین سونو ۲۰-عصرین اوللرینده اوز بؤیوک خیاللاری نین شخصینده دونیانین (قربین) موترققی ایدئالارینی منیمسه میش، میلی ایدئاللاری نین، ماراقلاری نین حیاتا کئچیریلمه سی اوغروندا دئموکراتیک اوصولالرلا موباریزه یه قالخمیشdir. شرقده ایلک جومهوریتی (رئیسپوبلیکانی) یاراتمیشdir.

جومهوریت اوزون سورمه سه ده، دئموکراتیک (و میلی موقتی!) دؤولت قورو جولوغو یولو ایله ایناملا آددیملايان آذربایجان خالقی، نهایت، ۲۰-عصرین سونلاریندا عوموممیلی لیدئر حیدر علیئوین رهبریگی ایله تاریخی اراضیسی نین تخمین دئرددہ بیریندہ موقتیل دؤولتینی قورموشدور. دونیادا مئوجود اولان الی میلیوندان چوخ آذربایجانلیلارین بئشده بیرینه قدرینی احاطه ائدن موقتیل آذربایجان هر بیر آذربایجانلی اوچون غورور منبی، عوموممیلی ایدئاللارین مودافیعه چیسی، ایلهام وئریجیسیدir.

عوموممیلی ایدئال ایسه آذربایجان خالقی نین طبیعی حاقی اولان موقتیلیک و سیاسی بوتؤولو کدور...

گئنتیک باخیمان تورک دونیاسی نین، دینی اینام باخیمندان مولسماں دونیاسی نین، عومومبیشیریلیک باخیمندان دونیانین عوضوو ترکیب حیصه سی اولان آذربایجان خالقی لیدئر ایلهام علیئوین باشچیلیغی ایله اوز تاریخی ایدئاللاری نین، «ترجمه‌ی - حال» نین طالعی نین قارشیا قویدوغو «لاییحه لر» ی اوغورلا بئرینه یئتیرمکده دیر.

و بئله لیکله، آذربایجان خالقی نین تاریخی اوچ دؤوره بؤلونور:

-
۱. تشككول - فورمالاشما دئورو (ئيرامىزىن ايلك عصرلىيندن اورتا عصرلىين سونو يئنى دئورون اولرىنه قدر).
  ۲. مىللى آزادلىق (موستقىلىك)، بوتؤولوك اوغروندا موباريزه دئورو (اورتا عصرلىين سونو يئنى دئورون اوللىرىيندن ۲۰ عصرىين سونلارينا قدر).
  ۳. مىللى آزادلىق (موستقىلىك)، بوتؤولوك ايدئاللارى نىن حىاتا كىچمه سى، ياخود طنطنه سى دئورو (۲۰ عصرىين سونو ۳۱ عصرىين اوللىرىيندن سونرا).

ایستیفاده اولونموش قایناقلار:

- ^۱ Очерк Назир Ящымдли или бирликдя йазылмышдыр
- ^۲ Идрис Каракуш, таныдыым Садык Тураг, Проф.Др.Садык Тураг Армаваны, Анкара 2002, с.35-40.
- ^۳ Т.Щаъыйев, Азярбайъанын досту-бюйцк алим. Азярбайъанда Ататүрк Мяркязинин рцблцк бцллетени, 2004. №3(11). С.49-52.
- ^۴ Садык Тураг, «Сорулара ъеварлар», Анкара, 2003, с.88-89.
- ^۵ ۲۴۱ ص (پئنە او رادا)
- ^۶ (پئنە او رادا) Йеня орада, с.240-241.
- ^۷ Йеня орада, сяш. 249-250.
- ^۸ Йеня орада, сяш. 248.
- ^۹ Йеня орада, сяш. 91-92.
- ^{۱۰} Садык Тураг, Заманын Елинден Тутмак, 3.бс. Анкара, 2002, с. 9.
- ^{۱۱} Йеня орада, с. 12.
- ^{۱۲} Садык Тураг, Заманын Елинден Тутмак, Анкара, 2002, 3.б., с.53-54.
- ^{۱۳} Йеня орада, с.56-57.
- ^{۱۴} Йеня орада. С.57.
- ^{۱۵} Йеня орада, с.57.
- ^{۱۶} Йеня орада, с. 60.
- ^{۱۷} Йеня орада, с.61-62.
- ^{۱۸} Йеня орада, с.66-67.
- ^{۱۹} Йеня орада, с.69.
- ^{۲۰} Проф. Др. Садык Тураг, Уйку. Юлцм, Инсан вейа Наби Щазрынын Ширинде Долашма. Тюре, Щазиран 1981.
- ^{۲۱} 10 Касымларда Ататүркц Ахман ве Анламак. 10 Касым 2000-10 Касым 2003 Ататүркц Ахма Тюренлери Ачыш Конушмалары, Панел ве Ачык Отурумлар. Щазырлайан Зеки Дилек, Анкара, 2004, с.17-24.
- ^{۲۲} С.Тураг, Тарищтен Дестана Акан Дуйарлылық, Анкара, 2000. 4. бс. С.13.
- ^{۲۳} Садык Тураг, Биләелерин Йолунда, Анкара, 2000, 3.б., с.11.
- ^{۲۴} Йеня орада, с.20.
- ^{۲۵} Йеня орада, с.21-22.

- ^{۲۶} Йеня орада, с.23.
- ^{۲۷} Йеня орада, с.42.
- ^{۲۸} Йеня орада, с.43.
- ^{۲۹} Йеня орада, с.70.
- ^{۳۰} Йеня орада, с.77.
- ^{۳۱} Садык Турад, Сорулара Җеварлар, 2.баскы, Анкара 2003, с.52.
- ^{۳۲} Йеня орада, с.55.
- ^{۳۳} С.Турад, Едебийят Билимине Каткылар, Анкара, 2004, с.23.
- ^{۳۴} Йеня орада, с.23-24.
- ^{۴۵} Йеня орада, с.55.
- ^{۳۶} Йеня орада, с.135-138.
- ^{۳۷} Йеня орада, с.158.
- ^{۳۸} yen@ orada s .3.1992
- ^{۳۹} بیوان الغات التورک
- ^{۴۰} کیتاب نده قورقۇد
- ^{۴۱} يئنە اورادا
- ^{۴۳} يئنە اورادا
- ^{۴۴} Зийа Эюк Алп. Түрк мяднайяты тарихи, Истанбул, биринъи гисм, 1926, сяц. 6- 7.
- ^{۴۵} Бах: А.Бомбачи. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль – Зарубежная тюркология, вып.1, -М.: 1986; А.Габен. Древнетюркская литература. – Там же.
- ^{۴۶} Мясялян, бах: Зийа Эюк Алп. Түрк мяднайяты тарихи, Истанбул, биринъи гисм, 1926; Бащаеддин Юэл. Түрк мифологиси, Истанбул, 1971.
- ^{۴۷} Мясялян, бах: Миряли Сейидов, Азярбайъан мифик тяфяккىрلىقىن гайнаглары, Бакы, 1889. Вя цумумийяятля М.Сейидовун бىцقىن тядигигатларында гядим түрк мифолоэйасы вя епосунун 2миллияшмяси», йаҳуд»рэзионаллашмасы» проблеми билаваситя, йа да билваситя гойулур.
- ^{۴۸} Х.Короглы. Древнетюркская литература. – Советская тюркология, 1988, №5, стр.16- 17.
- ^{۴۹} Бу барядя бах: Л.Н.Гумилев. Древние тюрки, М., 1967.

^{۵۰} Мясялян, щун (түрк) дилиндя Чин щероглифлари или йазылмыш ики мисранын охунмасы или ялагядар эедян мәбәшиләр барядя бах: И.Бенсинг. Языки гуннов, дунайских и волжских болгар. – Зарубежная тюркология, 1 выпуск, -М.: 1986; Е.Дж.Пуллибленк. Язык сюнну. – Там же; Г.Дерфер. О языке гуннов. – Там же.

^{۵۱} Бу барядя эениш мәлumat үчүн бах: Проф.Др. Ашмет Ыаферольу. Түрк дили тарищи, Ы-ЫЫ, Истанбул, 1984.

^{۵۲} Х.Короглы. Древнетюркская литература. – Советская тюркология, 1988, №5, стр.19- 20.

ايچيندكيلر

۱. اوئسۋۇز، ياخود توركولو گىييانىن تارىخىنەن.....	۱
۲. تورك دونياسى نىن فخرى، ياخود بئپيوك توركىلەن بىرى.....	۱۶
۳. آذربايجان آتاتوركچولوگو، ياخود حىدر علئۇ آتاتورك حاقىندا.....	۴۲
۴. صادىق تورال.....	۵۳
۵. عومومتۈرك ادبى دىلى (تورك): تشككولو، تکامولو، تىزىزولو.....	۹۸
۶. بو گون عومومتۈرك ادبى دىلى مومكۇندورمۇ؟.....	۱۰۹
۷. تانىبچىلىقىدان اىسلاما.....	۱۱۱
۸. خانىم، هئى!.....	۱۷۲
۹. عومومتۈرك ادبىاتى تارىخى: پروبلئملر، مولا حىظە لر.....	۲۰۴
۱۰. عومومتۈرك ادبىاتى تارىخى نىن ائتىدلەرى.....	۲۱۵
۱۱. آذربايجان توركىجە سى نىن تشككولو: دىفەرئىنسىياسىيىا، يوخسا اىتتەقراسىيىا؟.....	۲۸۵
۱۲. تورك موسىلمان مدنىيەتى.....	۲۸۷
۱۳. آذربايجان خالقى نىن تشككولو و ياخود ترجمە-يى حالى.....	۳۰۲

NİZAMİ CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
AZƏRBAYCAN ŞÜNASLIQ

5 Cilddə 3-cü Cild